E. PAŠALIĆ

ANTIČKA NASELJA I KOMUNIKACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sarajevo - 1960.

ZEMALJSKI MUZEJ — SARAJEVO
POSEBNO IZDANJE

E. PAŠALIĆ

ANTIČKA NASELJA I KOMUNIKACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO — 1960

REDAKCIJA:

D-r ALOJZ BENAC, viši naučni saradnik
DIMITRIJE SERGEJEVSKI, naučni savjetnik

Filozofski fakultet
Sarajevo

H
148-1
911.37(497.151"...)05"

08000592 3

COBISS ©

Tehnički urednik: JULIJANA SUŠNIK
Lektor: VOJIN DRAMUŠIĆ
Njemački tekst: D-r JOHANA POPADIĆ

Sadržaj

Strana

Skraćenice . . . . . VII—VIII

Izvori i literatura . . . . . IX—XII

I **Uvod** . . . . . 1— 2

II **Istraživanja od 1878 do 1945 g.** . . . . . 3— 6

III **Stanje istraživanja od 1945—1958 g.** . . . . . 7— 9

IV **Naselja i ceste u porječju Sane i Une** . . . . . **10—17**

1) Rimska cesta Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje . . . . . 10—11
2) Područje Bos. Grahova, Drvara i Bos. Petrovca . . . . . 11—12
3) Dolina Sane i Japre . . . . . 12—13
4) Bihaćko Polje sa okolinom . . . . . 13—14
5) Područje Bos. Krupe, Cazina i Velike Kladuše 14
6) Problem komunikacija Bihać—Bos. Petrovac i Bihać — nizvodno Unom 14—16

V **Naselja uz rimsku cestu Prolog—Banjaluka—Bos. Gradiška i uz mrežu vicinalnih puteva** . . . . . **18—34**

1) Područje Livanjskog i Glamočkog Polja . . . . . 18—21
2) Cesta Mlinište—Podraško Polje i njene veze 21
3) »Solarski put« i Šipovo . . . . . 21—22
4) Komunikacije i naselja na prostoru Jezero, Jajce, Majdan i Mrkonjićgrad 22—23
5) Rimski put Mrkonjićgrad—Trijebovo—Kočići 23
6) Rimska cesta od Podraškog Polja do Banjaluke . . . . . 23—24
7) Tragovi i pravac rimske ceste od Banjaluke prema Savi . . . . . 24—28
8) Topografija rimske ceste Mlinište—Podraško Polje—Banjaluka—Bos. Gradiška (Karta I i II) . . . . . 28—29
9) Topografija rimske ceste Pecka—Glamočko Polje—Livanjsko Polje—Prolog . . . . . 29—32

VI **Naselja uz rimsku cestu Ržano—Duvanjsko Polje—Rama—Skopljansko Polje—Vitez na Lašvi—dalje u unutrašnjost Bosne i uz mrežu vicinalnih puteva** . . . . . **35—54**

1) Šire područje Duvanjskog Polja . . . . . 35—38
2) Dolina Rame . . . . . 38—39
3) Područje Gornjeg Vakufa i Bugojna . . . . . 40—41
4) Porječje Lašve . . . . . 41—44
5) Zenica sa okolinom 44
6) Porječje Bosne od Zenice prema Savi . . . . . 45—46
7) Područje: Fojnica—Kiseljak—Kreševo—Visoko—Vareš . . . . . 46—47
8) Problem ubikacije stanica Bistue nova i Stanecli . . . . . 47—51

Strana

VII **Naselja uz rimsku cestu Runović—Tihaljina—Humac—Narona i uz mrežu vicinalnih puteva** . . . . . **55— 59**

1) Cesta Runović—Tihaljina—Humac—Narona sa sporednim putevima . . 55— 56

2) Tragovi i ostaci naselja . . . . . 56— 58

VIII **Naselja uz rimske ceste: dolina Neretve—Nevesinjsko Polje—Sarajevsko Polje—Romanija—Drina; Hutovo Polje—Popovo Polje; Cavtat—Trebinje; i uz mrežu vicinalnih puteva** . . . . . **60— 78**

1) Cesta dolinom Neretve prema Sarajevskom Polju . . . . . 60— 61

2) Cesta Narona—Nevesinjsko Polje i naselja uz nju 61

3) Problem ceste Narona—Leusinum (Leusinium) . . . . . 62— 64

4) Čapljina sa okolinom . . . . . 64— 65

5) Rimska cesta dolinom Bregave i naselja u stolačkom kraju . . . . 65— 66

6) Kraj oko Bileće i Gacka 66

7) Mostar sa okolinom . . . . . 66— 67

8) Konjic i okolina . . . . . 67— 68

9) Sarajevsko Polje i Sarajevo sa okolinom . . . . . 68— 69

10) Cesta od Sarajeva preko Romanije u dolinu Drine . . . . . 69— 70

11) Područje: Sokolac—Glasinac—Rogatica—Vlasenica . . . . . 70— 71

12) Foča, Goražde i Višegrad sa okolinom . . . . . 71— 72

13) Cesta i naselja uz srednji tok Drine . . . . . 73— 74

14) Područje Zvornika, Janje i Bijeljine (donji tok Drine) . . . . . 74— 75

15) Područje: Tuzla—Gradačac—Brčko . . . . . 75— 76

IX **Opšta razmatranja o antičkim naseljima i komunikacijama u Bosni i Hercegovini** . . . . . **79—110**

1) Izvori . . . . . 79— 80

2) Kontinuitet naselja i njihov razmještaj . . . . . 80— 82

3) Materijal za izgradnju naselja . . . . . 82— 84

4) Grad i selo . . . . . 84— 88

5) Vrste naselja . . . . . 88— 89

a) Fundi i villae rusticae . . . . . 89— 91

b) Rudarstvo i rudarska naselja . . . . . 91— 97

c) Naselja uz logore (canabae) . . . . . 97— 99

d) Naselja uz mineralna vrela . . . . . 99—102

6) Komunikacije . . . . . 103—108

Prilozi: 6 karata i 10 fotografija

Skraćenice

AEM — Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien

AR — Austria Romana, Leipzig

Ballif, Strass. — Philipp Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893

Betz, MgD — A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien, 1938

Blau, Reisen — O. Blau, Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin, 1877

BD — Bullettino di archeologia e storia dalmata, Spalato

CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum

Cons, Prov. Dalm. — H. Cons, La province romaine de Dalmatie, Paris, 1882

Evans, ARI — Antiquarian Researches in Illyricum, I — IV, Westminster 1883—1885

Geogr. Rav. — Ravennatis Anonymi Cosmographia

Grenier, Manuel — A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine I, II, Paris, 1931, 1934

GZM — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

Heichelheim, WgA — Fritz Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums von Paläolitikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber I, Leiden, 1938

Itin. Ant. — Itinerarium Antonini

Jireček, Strass. u. Bergw. — K. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag, 1879

Kiepert, FOA XVII — H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII

m. p. — mille passus

Miller, IR — K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916

NV — Nastavni vjesnik, Zagreb

Naše starine — Naše starine — Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH, Sarajevo

ÖJh — Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes, Wien

Patsch, Anhang — Patsch, Anhang — Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina (Ph. Ballif, Römische Strassen in B. u. d. H.)

Patsch, Herzegow. — Patsch, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien, 1922

Patsch, Narona — Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien, 1907

PWRE — Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

Radimsky, PF — W. Radimsky, Die prähistorischen Fundstätten — ihre Erforschung und Behandlung mit besonderer Rücksicht auf Bosnien und die Hercegovina . . ., Sarajevo, 1891

REA — Revue des études anciennes, Paris

r. m. — rimska milja

Rostovcev, GW — M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I—II, Leipzig, 1929

Sitzungsb. W. Ak. — Sitzungsberichte der phil. -histor. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Wien

Spomen. — Spomenik Srpske kraljevske akademije, Beograd

Tab. Peut. — Tabula Peutingeriana

Tomaschek, Topogr. — W. Tomaschek, Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete — Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien, Wien, 1880

Toutain, EA — J. Toutain, L'économie antique, Paris, 1927

Vjesnik, Split — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Vjesnik, Zagreb — Vjesnik Hrvatskoga arheologičkoga društva, Zagreb

WM — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien

Izvori i literatura

a) Izvori

— Appiani Historia Romana, ed. Mendelssohn, Lipsiae in aed. Teubn., 1879: vol. I Ill.

— Aurelius Victor, De Caesaribus, ed. F. Pichlmayr, München, 1892

— Caesaris Commentarii, recens. B. Kübler, Lipsiae in aed. Teubn., 1893: De bell. Gall. III, 21 i VII, 22

— Cassiodori Variarum libri duodecim (Patrologiae cursus completus, series latina, ed. J. P. Migne, Parisiis, 1865) — Epist. XXV — XXVI, 590

— Codex Theodosianus, recogn. Kreuger, liber I — VIII, Berlin, 1923 — 1926: VIII, tit. V

— Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio — Gy. Moravcsik, Budapest, 1949: 32, 101

— Corpus Inscriptionum Latinarum, III, V, VIII, IX, XIII

— Corpus Inscriptionum Rhenanarum, G. Brambach, London — Paris, 1867

— Digesta, ed. Mommsen — Kreuger (= Corpus Iuris Civilis I, Berlin, 1922): VII, 1, 13, 5

— Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana, ed. I. Melber, Leipzig, 1890: XIV, LV i LVI

— Florus, Epitomae libri II, ed. O. Rossbach, Lipsiae in aed. Teubn., 1896: I, 45; II, 25

— Geographi Graeci Minores, ed. C. Mullerus, Parisiis, 1855: Scylacis Caryandensis Periplus, c. 24, 30 — 31 i Pseudo — Skymnus (Anonymi, vulgo Scymni Chii), Orbis descriptio, 212

— Geographi Latini Minores, ed. A. Riese, Heilborn, 1878, 104—126: Expositio totius mundi et gentium, 53

— Inscriptiones Latinae selectae II, 2, H. Dessau, Berolini 1906

— Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, ed. G. Parthey — M. Pinder, Berolini, 1848

— Livius, ed. Weissenborn, Berlin 1864: XLI i XLIII

— Martialis, Epigrammaton libri X, ed. Gilbert, Leipzig, 1896: LXXVIII, 1—5; 247—248

— Notitia dignitatum, izd. O. Seeck, Berlin, 1876

— Plinii Naturalis historia, recens. D. Detlefsen, Berolini, 1866: vol, I, libri I—VI (III, 142—143); 1873: vol. V, libri XXXII—XXXVII (XXXIII, 21)

— Polybii Historia, ed. L. Dindorfius, Lipsiae in aed. Teubn., 1868, vol. IV: XXXII, 18—19

— Ptolemaei Geographia, ed. C. Müller, Paris, 1883: II, 16; VIII tab. V

— Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, (Itineraria Romana II), ed. J. Schnetz, Lipsiae in aed. Teubneri, 1940

— Statius, Silvarum libri quinque, ed. Klotz, Leipzig, 1911: I, 2, 13; III, 3, 86; IV, 3, 32

— Strabonis Geographica, recogn. A. Meineke, Lipsiae in aed. Teubn., 1877, vol. I i II: IV, 6 i VII, 5

— Suetoni Tranquilli De vita caesarum, recens. C. L. Roth, Lipsiae in aed. Teubn., 1882: Tib. 49

— Tabula Peutingeriana, Weltkarte des Castorius, ed. K. Miller, Ravensburg, 1888

— Taciti libri qui supersunt, tom. prior — 1909, VI, 19; tom. posterior, 1911: Germania 16 — recogn. C. Halm, Lipsiae in aed. Teubn.

— Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes, ed. Mommsen — Meyer, Berlin 1905: X, 19, 1

— Vellei Paterculi ex Historiae Romanae ad M. Vinicium consulem libris duobus quae supersunt, ed. C. Stegmann de Pritzwald, Lipsiae in aed. Teubn., 1933: II, 112 — 114

— Vitruvii de architectura libri decem, Lipsiae, 1899: II, 1, 5

b) Literatura

(popis važnijih djela i članaka)

— Abramić M., O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, Starinar, Beograd, 1926—27, 31—44

— Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn, Wien, IV (1880); VIII (1884), XV (1892), XVI (1893) i XVII (1894)

— Ballif Ph., Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893

— ————, Das Strassenwesen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1903

— Barada M., Topografija Porfirogenitove Paganije, Starohrvatska Prosvjeta, Zagreb — Knin, 1928, NS II, 1 i d.

— Beloch J., Die Bevölkerung der griechisch — römischen Welt — Der lateinische Westen: Die Donauländer, Leipzig 1886

— Betz A., Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien, 1938

— Blau O., Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1867, 741 i d.

— ————, Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin, 1877

— Bonnard L., La Gaule thermale — Sources et stations thermales et minérales de la Gaule à l'époque gallo-romaine, Paris, 1908

— ————, La navigation intérieure de la Gaule à l'époque gallo-romaine, Paris, 1913

— Bulle H., Geleisestrassen des Altertums, Verlag der Bayer. Akad. der Wiss., München, 1947

— Carnoy A., Toponymie des chaussées romaines en Belgique et dans les regions avoisinantes — Essai d'hodonymie. L'Antiquité classique, Bruxelles, XXIII, 1954, 1er fasc., 18—25

— Conrad A., Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze, Wiener geogr. Mittheilungen, 1870, 220 i d.

— Cons H., La province romaine de Dalmatie, Paris, 1882

— Čremošnik G. — Sergejevski D., Gotisches und Römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, br. 9, 1930

— Ćurčić V., Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini, Rudarski i topioničarski vesnik, Beograd, 1930, br. 9, 375 i d.

— Deringer H., Die römische Reichsstrasse Aquileia-Lauriacum, Carinthia, Klagenfurt, 139 (1949), 140 (1950)

— Devis O., Prehistoric copper — mine at Jarmovac near Priboj na Limu, GZM XLIX, 1937, 1 i d.

— ————, Ancient mining in the central Balkans, Revue internationale der études balkaniques, Beograd, 1938, 405 i d.

— Domaszewski A., Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze — Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier, 1902, XXI, sv. II, 158 idd. = Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, Bullettino dalmato XXVII, 1904, suppl. 1 i d.

— Egger R., Der Balkan unter Rom — u ediciji Der Balkan, seine Vergangenheit und seine Gegenwart, Beograd, 1936, 316 i d.

— Evans A., Antiquarian Researches in Illyricum I—IV, Westminster, 1883—1885

— Farlati D., Illyricum sacrum II, — Ecclesia Salonitana — 168 — 169, 172 — 173, Venetiis, 1753

— Fiala F., Razni prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine: WM III (1895), V (1897), VI (1899)

— Grenier A., Manuel d'archéologie gallo-romaine I i II; Généralités. Travaux militaires. Routes. Navigation. Occupation du sol. 1931, 1934

— Hagen J., Römerstrassen der Rheinprovinz, II Aufl., Bonn, 1931

— Heichelheim F., Wirtschaftsgeschichte der Altertums von Paläolitikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber I, Leiden, 1938

— Hirschfeld O., Zur Geschichte des pannonisch — dalmatischen Krieges, Hermes XXV, Berlin, 1890, 351 i d.

— ————, Die römischen Meilensteine — Sitzungsberichte der königlich — preussischen Akademie der Wissenschaften IX, Berlin, 1907, 165 i d.

— Hoernes M., Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina, AEM IV, 1880, 1 i d.

— ————, Alterthümer der Hercegovina II und der südlichen Theile Bosniens, Sitzungsberichte der phil. — hist. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften XCIX, sv. 2, 799 idd.

— Hoffiller V. — Saria B., Antike Inschriften aus Jugoslavien I, Zagreb, 1938

— Instinsky H. U., Sicherheit als politisches Problem des römischen Kaisertums, Baden-Baden, 1952

— Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes, Wien, 1899, 110; 1900, 156 i d. 167 i d.; 1901, 155 i d.; 1902, 41 i d.; 1904, 8 idd.

— Jandaurek H., Die Strassen der Römer — Oberösterreichische Altstrassen, Wels, 1951

— Jireček K., Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien u. Bosnien während des Mittelalters Prag, 1879

— Jung J., Römer und Romanen in den Donaulaendern, Innsbruck, 1887

— Jullian C., Revue des études anciennes, Paris, 1911, 1926, 1930

— Kacer F., Geologija Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, 1926
— Kiepert H., Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878
— ————, Formae orbis antiqui XVII, Berlin, 1893—1914
— Kišpatić M. — Tućan F., Slike iz rudstva, Matica Hrvatska, Zagreb, 1914
— Korošec J., Novitates Musei Sarajevoensis, II/1, 1945, 1 i d.
— Köstermann E., Der pannonisch — dalmatinische Krieg 6—9. n. Chr., Hermes, Wiesbaden, sv. 81, 1953, 345—378
— Kraft K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Bern 1951
— Kujundžić I., O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, Vjesnik, Split, XLVII — XLVIII (1924—1925), 75 idd.
— ————, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, (drugo popravljeno i prošireno izdanje), »Vrhbosna«, Sarajevo, XLVII, 1933, 253 idd.
— Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1955 (A. Benac, Preistorisko doba, 8 — 54; D. Sergejevski, Doba rimske vladavine, 55—111)
— Lemosse M., — Boulet M., Histoire du commerce II (Le commerce de l' ancien monde et jusqu' à la fin du XV ^{e} s., Paris, 1950)
— Louis P., Le travail dans le monde romain, Paris, 1912
— Mandić M., Arheološke crtice iz Bosne, Starinar 1926—27, 9—13
— ————, Arheološke putne bilješke iz Jajca, Starinar, 1928—30, 43—53
— ————, Vezirski grad Travnik, Matica Hrvatska, Zagreb, 1931
— ————, Bosna i Hercegovina u rimsko doba — Poviest, »Napredak«, Sarajevo, 1942, 121—137
— Mayer A., De Japodibus, Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, 189—199
— ————, Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije, Vjesnik, Split, L (1928—29) 85 idd.
— ————, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, Vjesnik, Split, LI (1930—34), 125 idd.
— ————, Nastavni vjesnik, Zagreb, XLIII, 1934—35, 39 idd.; 48 idd.
— ————, Bosna u ilirsko doba — Poviest, »Napredak«, Sarajevo, 1942, 103—120
— Miller K., Itineraria Romana, Stuttgart, 1916
— Mollinary A., Die Römerstrassen in der europäischen Türkei, Zagreb, 1914
— Momigliano A., Sullo stato presente degli studi di storia antica (1946—1954) — X Congresso internazionale di scienze storiche (Roma 4—11 septembre 1955), Relazioni vol. VI, Firenze, 3—40
— Müller C., Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria (Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsleben im Westen der Balkanhalbinsel vor der slavischen Wanderung — XXXVI, 2, Stuttgart, 1949, 124 idd.)
— Naše starine — Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH, Sarajevo, III, 1955 i IV, 1957
— Novak G., Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Nastavni vjesnik, Zagreb, 1918, separat, 3—39
— ————, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historijski zbornik, Zagreb, 1948, 129 idd.
— Nischer E., Die Römer im Gebiete des ehemaligen Österreich-Ungarn, Wien, 1923, 105 i d.
— Oberhummer E., Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Hercegovina — Dalmatien und das österreichische Küstenland, Wien und Leipzig, 1911, 77—114 i karta
— Oelmann F., Gallo-römische Strassensiedlungen und Kleinhausbauten, Bonn. Jahrb. CXXVIII, 1923, 77 i d.
— Paret O., Die Siedlungen des römischen Württemberg (Die Römer in Württemberg), III. Teil, Stuttgart, 1932
— Patsch C., Anhang — Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina (Ph. Ballif, Römische Strassen in B. u. d. H., Wien 1893)
— ————, Die Lika in römischer Zeit, Wien, 1900
— ————, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien, 1922
— ————, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde, Wien, II, 1908, 87—117
— ————, Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji — X izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu, Sarajevo, 1896, 3 i d.
— ————, Archaeologisch-epigraphische Untersuchungen zur Gesch. der röm. Provinz Dalmatien (I—VIII Teil): WM IV (1896), V (1897), VI (1899), VII (1900), VIII (1902), IX (1904), XI (1909), XII (1912)
— ————, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien, 1907
— ————, Zur Geschichte von Sirmium — Strena Bulićiana, Zagreb-Split, 1924, 229—232
— ————, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM XXVI, 1914
— Pauly — Wissowa Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: 1893, stup. 540; 1894, stup. 1599; 1895, stup. 616; 1896, stup. 2835; 1897, stup. 472—473; 505—506; 1899, stup.1766; 1901, stup. 2457—2459; 2024; 2231—2232; 1982—1983; 1903, stup. 1294—1296; 1905, stup. 1708—1709; 1909, stup. 2325; 1914, stup. 724—727; 1916, stup. 1263; 1920. stup. 1902

— Petrović J., S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931
— ————, Smjena kultura na Lašvi, kalendar »Napredak«, 1947, 134 i d.
— Pichler F., Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie (Geographisches Lexicon), Austria Romana, Leipzig, 1903, Heft 2, 1 idd.; 1904, Heft 3/4, 103 idd.
— Radimsky W., Die prähistorischen Fundstätten — ihre Erforschung und Behandlung mit besonderer Rücksicht auf Bosnien und die Hercegovina . . ., Sarajevo, 1891
— ————, Rasprave, članci i bilješke o rimskim spomenicima u Bosni i Herceg.: WM I (1893), II, (1894), III (1895), IV (1896), V (1897)
— Radimsky-Hoernes-Fiala, Die neolitische Station von Butmir I i II, 1895 i 1898
— Rostovtzeff M., Geschichte der Staatspacht der römischen Kaiserzeit bis Diokletian, Philologus, Suppl. IX, Leipzig, 1901—1904, 447 idd.
— ————, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I i II, Leipzig, 1929
— ————, La vie économique des Balkans dans l'antiquité — u ediciji Der Balkan, seine Vergangenheit und seine Gegenwart, Beograd, 1936, 394 idd.
— Rücker A., Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien, 1896, 19 i d.
— Saria B., Bathinus flumen, Klio — Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig, XXIII, 1930, 92 idd.; Bathinus — Bosna, Klio XXVI, 1933, 279 idd.
— ————, Bathinus flumen, Šišićev zbornik, Zagreb, 1929, 137 i d.
— Schober A., Die Römerzeit in Österreich und in den angrenzenden Gebieten von Slowenien, 2 prošir. izd., Wien, 1953
— Schönbauer E., Beiträge zur Geschichte des Bergbaurechts — Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Rechtsgeschichte XII, München, 1929
— Schumacher K., Die Erforschung des röm. u. vorröm. Strassennetzes in Westdeutschland, III Bericht der Röm. Germ. Kommission, 1906—1907, 11 idd.
— Sergejevski D., Aquae S . . . bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, br. 13, 1936
— ————, Rasprave i članci o rimskim spomenicima u Bosni i Herceg.: GZM 1927, 1928 (sv. 2), 1932 (sv. 2), 1934 (sv. 2), 1938 (sv. 2), 1942, 1947, NS II, 1948, NS III, 1950, NS IV—V, 1952, NS VII, 1957, NS XII
— ————, Spomenik SKA, Beograd, LXXVII, (60), 1934; LXXXVIII, (69), 1938; XCIII, (72), 1940
— Simić V., Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd, 1951
— Skarić V., Banjaluka i njena okolina u davnini, »Otadžbina«, Banjaluka, 1924, br. 31, 32 i 33
— Skok P., Pojave vulgarnolatinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1915
— ————, Nastavni vjesnik, Zagreb, XXX, 1922, 129 i d.
— Täckholm U., Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit, Uppsala, 1937
— Tibold D., Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, Rudarski i topioničarski vesnik, Beograd, 1938, br. 38, 2 i d.
— Tomaschek W., Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete — Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien, Wien, 1880, 497—528 i 545—567
— ————, Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Wien, XCIX, 1881, 469 idd.
— Toutain J., L'économie antique, Paris, 1927
— Treptow E., Bergbau, Leipzig, 1900
— Truhelka Ć., Razni prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Herceg.: GZM 1890, 1891, 1892, 1893
— Tućan F., Naše rudno blago, Zagreb, 1919
— ————, Specijalna mineralogija, Beograd, 1930
— Vulić N., Spomenik SKA, Beograd LXXV, (58), 1933
— ————, Stridon, Belićev zbornik, Beograd, 1921, 30 idd.
— Walter B., Beitrag zur Kenntniss der Erzlagerstätten Bosniens, Sarajevo, 1887
— Zippel G., Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877

I

Uvod

Problem antičkih naselja i komunikacija zauzima istaknuto mjesto u istorisko-arheološkim istraživanjima Bosne i Hercegovine. Osvjetljavanje brojnih pitanja koja se tiču naselja i puteva može se postići jedino proučavanjem raznolikih faktora društvenog, ekonomskog i kulturnog života Bosne i Hercegovine u antičko doba. Pri tome je neophodno poznavanje cjelokupnog materijala koji je otkriven u dosadašnjim arheološkim istraživanjima i nužno tumačenje podataka iz pisanih izvora. Ostaci zgrada i naselja na terenu, tragovi cesta i puteva, razni spomenici i nalazi kao i oskudne vijesti iz izvora — to je dokumentacioni materijal na kojem se zasniva tretiranje problema naselja i komunikacija u ovoj studiji.

U cilju upotpunjavanja podataka o antičkim naseljima i komunikacijama pisac ovog rada preduzimao je vlastita terenska ispitivanja. Tako je u periodu od 1952—1956 g. proputovao izvjesne dijelove Bosne i Hercegovine u kojima je ispitao pravce nekih rimskih cesta i pregledao sačuvane ostatke naselja na tim pravcima (Ravanjsko Polje—Varvara na Rami; Vukovsko Polje—Lisina ispod Raduše planine—Bistrica kod Gornjeg Vakufa; Varvara na Rami—Jaklići—Paloč—Gornji Vakuf; Bistrica kod Gornjeg Vakufa—Bistro—Duboko—Vitez na Lašvi; Vitez na Lašvi—Zenica; *zatim* pravac rimske ceste Mlinište—Podraško Polje—Banjaluka—Bos. Gradiška i put Mrkonjićgrad—Trijebovo—Kočići; na rimskoj komunikaciji koja je iznad doline Neretvice vodila u rudarsko područje Kreševo—Fojnica izvršeno je početno istraživanje). U istom periodu obavio je ispitivanja u krajevima i mjestima poznatim po antičkom rudarstvu. O svemu ovome objavljena su saopštenja i rasprave. Hodološko-topografska ispitivanja izvršena na tim putovanjima dala su neke nove priloge poznavanju rimskih cesta i naselja, a istovremeno su još jasnije ukazala na stanje u kojem se nalazi istraživanje antičkog perioda Bosne i Hercegovine. Terenska ispitivanja iz autopsije omogućila su autoru ove studije da se potpunije upozna sa ranije prikupljenim materijalom i olakšala su mu proučavanje svega onoga što ulazi u okvir teme o antičkim naseljima i komunikacijama.

U ovom radu je posebna pažnja posvećena antičkim cestama. Uska veza između antičkih cesta i naselja posvjedočuje se u svim ispitivanjima na terenu. Važnost istraživanja rimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini sastoji se i u tome što nas ona približavaju rješenju nekih pitanja iz epoha koje su prethodile rimskoj kao i iz epoha koje su slijedile iza nje. Kao objekti svoje epohe, rimske ceste su prolazile kroz krajeve u kojima su već postojala naselja i komunikacije. Na teritoriji Bosne i Hercegovine ove ceste su obezbjeđivale vezu među zatečenim aglomeracijama i zahvatale ih, na širem ili užem prostoru, mrežom svojih ogranaka. Pri tome su trase zatečenih komunikacija mogle biti iskorišćene u većoj ili manjoj mjeri. S druge strane, jednom izgrađene ceste dobivale su funkciju gravitacionih linija na kojima izrastaju nova naselja i centri.

Pregled antičkih naselja u ovom radu dat je prema pravcima kojima su išle najvažnije rimske odnosno antičke ceste i prema krajevima koji su zahvaćeni linijama tih cesta. U priložene karte unesene su sve dosad poznate rimske ceste sa naseljima uz njih i uz mrežu njihovih ogranaka. Na prvih pet karata ubilježene su one komunikacije koje poznajemo iz najnovijih istraživanja i otkrića, u pojedinim krajevima, dok je na velikoj karti data mreža antičkih puteva na području cijele Bosne i Hercegovine. Kao dokumentacioni materijal priložene su i fotografije izrađene tokom najnovijih istraživanja na rimskim cestama i na ostacima naselja.

Ova rasprava je zamišljena kao istorisko-arheološki prilog u kome će biti cjelovito iznesen i prikazan dokumentacioni materijal o antičkim naseljima u Bosni i Hercegovini. U opštim objašnjenjima data su tumačenja građe i materijala kojima se danas raspolaže. Činjenice i zaključci proizišli iz takvih tumačenja upoređivani su sa opštim i posebnim saznanjima o odgovarajućim problemima u drugim zemljama Rimskog Carstva. Navedenoj koncepciji odgovara i sama sistematika rasprave. Prva poglavlja posvećena su upoznavanju sa stanjem istraživanja antičkog perioda Bosne i Hercegovine. U drugoj grupi

poglavlja iznesen je pregled tragova rimskih naselja i komunikacija iz svih dosadašnjih istraživanja, tako da taj pregled ustvari pretstavlja topografski dio rasprave. U njemu su dati i prilozi rješenju nekih pitanja koja se tiču lokalizacije pojedinih stanica i naselja poznatih po podacima iz izvora i epigrafskih spomenika. Treći dio — to su opšta razmatranja i zaključci o antičkim naseljima i komunikacijama. Najzad, rasprava ima posebnu namjenu da pružajući sliku o stanju istraživanja do danas ukaže na najvažnije zadatke budućih istraživanja. U osnovi ovih istraživanja leži potreba da se ispitaju još neistražena područja i da se postojeća građa zajedno sa onom koja će pridolaziti upotrijebi za proučavanje društvenih i ekonomskih prilika u antičko doba na području današnje Bosne i Hercegovine.

II

Istraživanja od 1878 do 1945 god.

Spomenici antičke kulture na području Bosne i Hercegovine postali su predmet naučnog interesovanja tek u posljednjim decenijama XIX vijeka. Do 1878 g. o njima je nauka vrlo malo znala, jer u doba turske vladavine stvarnog naučnog rada na ispitivanju antičkog perioda današnje Bosne i Hercegovine nije ni bilo. Vijesti o ostacima rimskih naselja, o tragovima cesta i numizmatičkim nalazima posljednjih godina turske vlasti javljaju se samo u zvaničnim izvještajima, u putopisima i u memoarskim zabilješkama iz prošlosti pojedinih krajeva, (R. von Erco, P. Bakula, Blau, A. Evans i dr.). Prije austro-ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini nisu postojale ustanove i organizacije za istorisko-arheološka izučavanja. U ovo vrijeme nije bilo nikakve djelatnosti za zaštitu i čuvanje spomenika. Tek pod kraj turske vlasti (1874 g.) izdata je naredba velikog vezira kojom se državnim službenicima stavlja u zadatak da se staraju i o čuvanju spomenika. (List »Bosna« br. 432 od 23-IX-1874 g.).

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske nastaje period intenzivnog rada na istraživanju i obradi spomenika antičke kulture. Već prvih godina iza okupacije javljaju se naučnici koji preduzimaju putovanja po Bosni i Hercegovini i prikupljaju arheološki materijal. Interes za novoosvojene zemlje, koje su spadale u red neispitanih zemalja, u velikoj mjeri je bio potstaknut time što su strani muzeji tražili spomenike i predmete iz prošlosti Bosne i Hercegovine da bi popunili svoje kolekcije. Naročito interesovanje za predmete istoriske i umjetničke vrijednosti iz Bosne i Hercegovine pokazali su Dvorski muzej u Beču i Narodni muzej u Budimpešti. Među njima je dolazilo do surevnjivosti oko toga ko će dobiti veći broj bosansko-hercegovačkih starina. Sačuvana prepiska jasno pokazuje da su se u ovome angažovali i visoki funkcioneri Austro-Ugarske Monarhije i da je još 1879 g. između ovih muzeja postignuta saglasnost o podjeli arheoloških nalaza u Bosni i Hercegovini. (Spis Zajedničkog ministarstva finansija broj 1835 iz 1879 g. — u Drž. arhivu Sarajevo). Da su kulturno-istoriski i umjetnički predmeti izvlačeni iz Bosne i Hercegovine, vidi se i iz drugih dokumenata. Tako je još 1878 i 1879 g. od strane okupacione vlasti ustupljeno više primjeraka starog oružja i novca Hrvatskom muzeju u Zagrebu koji se za takve darove obratio generalu J. Filipoviću[1]. Iz Livna su u Beč preneseni stari topovi i smješteni u bečki Vojni muzej, pa je Zemaljski muzej u Sarajevu 1897 g. tražio za sebe fotografije tih topova (spis br. 572 iz 1879 g. — u arhivi Zemaljskog muzeja Sarajevo). Pored toga, mnogi vrijedni spomenici kulture razneseni su na razne strane i na razne načine.

U takvoj situaciji stvoreno je 1884 g. Muzejsko društvo na inicijativu uglednih javnih i kulturnih radnika u Sarajevu. Društvo je na prvom mjestu trebalo da organizuje djelatnosti koje bi spriječile dalje raznošenje dragocjenih starina iz Bosne i Hercegovine i da otvori muzej u kome bi se prikupljali spomenici kulturne i istoriske vrijednosti. U pozivu za osnivanje Muzejskog društva i muzeja naročito je istaknuta šteta od prakse kakva se bila ustalila u pogledu nekontrolisanog razvlačenja vrijednih spomenika Bosne i Hercegovine. »Mnoge prave dragocjenosti propale su tečajem vremena za zemlju — možda za uvijek — i to na žalost više u ovih zadnjih šest godina; mnogo je uništeno ili dospjelo u ruke nepozvanih. Svaka dalja nebrižljivost u tome pravcu bio bi težak grijeh prema ovim zemljama, prema njihovoj historiji i prema nauci u opšte« — kaže se u tom pozivu. (»Bosnische Post« od 20-IX-1884 g.). Statutom Muzejskog društva određeni su ovi njegovi zadaci: evidentiranje svih spomenika, ispitivanje u vezi sa njihovim stanjem i staranje o njihovom čuvanju. Društvo je, prema tome, pored ostalog, imalo i zadatke organa za zaštitu spomenika.

U organizovanju i razvitku naučnog rada u Bosni i Hercegovini značajne datume pretstavljaju otvorenje Zemaljskog muzeja u Sarajevu i pokretanje Glasnika Zemaljskog muzeja. Muzej je otvoren 1888 g., a prvi broj Glasnika izišao je 1889 g. Na Muzej su uglavnom prešli svi zadaci i poslovi koje je imalo Muzejsko društvo, tako da je on kao društvena ustanova dobio ne samo muzejsku funkciju već i funkciju koju imaju organi za zaštitu spomenika kulture. Glasnik je počeo da objavljuje radove iz raznih naučnih disciplina. Među njima su se brojem i značajem isticali radovi iz praistoriske i klasične arheologije. Muzej je odmah dobio nekoliko mladih arheologa koji su vrlo predano prišli istraživanjima na terenu (Truhelka, Radimski, Fiala i drugi, a od 1893 g. i Pač). Ovi stručnjaci su zajedno sa nekim vanjskim saradnicima već prvih godina postojanja Muzeja izvršili obimna arheološka rekognosciranja i otpočeli da vrše iskopavanja na pojedinim lokalitetima. Rezultati tih radova redovno su publikovani u Glasniku Zemaljskog muzeja, ali su se članci i vijesti o njima pojavljivali i u drugim časopisima. Posebno treba istaći publikaciju Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina koja je izlazila u Beču od 1893—1916 g. U 13 svezaka ove publikacije, koliko ih

je svega izišlo, objavljeni su na njemačkom jeziku svi važniji prilozi koji su bili štampani u Glasniku. Wissenschaftliche Mitteilungen su imale naročiti značaj u tome što su omogućile široj naučnoj javnosti da se upozna sa stanjem istraživanja u Bosni i Hercegovini, i na taj način su otvorile Zemaljskom muzeju veze sa mnogim naučnim ustanovama i organizacijama u svijetu. Od drugih publikacija u kojima su saopštavani rezultati naučnih istraživanja u Bosni i Hercegovini najvažnije su: Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin), Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn (Beč), Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften (Beč), Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes (Beč), Bullettino di archeologia e storia dalmata (Split), Vjesnik hrvatskoga arheologičkoga društva (Zagreb) i dr.

Proučavanje praistorije Bosne i Hercegovine privuklo je pažnju naučnih radnika i institucija u svijetu. Hernes, Truhelka, Radimski, Fiala i drugi istraživači ubrzo su iskopavanjem otkrili veći broj naselja i nekropola iz raznih praistoriskih perioda. Najvažnije rezultate dala su ispitivanja na Glasincu, Butmiru, u Jezerinama kod Bihaća, Donjoj Dolini, Ripču, kod Sanskog Mosta, Donjem Klakaru i na Zlatištu, Soukbunaru i Debelom Brdu kod Sarajeva. Pored iscrpnih izvještaja o pojedinim iskopavanjima i nalazištima, već u prvim godinama djelovanja Muzeja pojavila su se i neka značajna djela sa područja praistoriske arheologije, među kojima se ističu: Die prähistorischen Fundstätten-ihre Erforschung und Behandlung mit besonderer Rücksicht auf Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo, 1891 g. od Radimskog; Die neolithische Station von Butmir I i II, 1895 i 1898 od Radimskog—Hernesa—Fiale i neobjavljeni rukopis Radimskog izrađen u vidu arheološkog leksikona sa popisom mjesta u Bosni i Hercegovini.

Na području rimske arheologije radili su također Hernes, Truhelka, Radimski, Fiala, Kelner, Balif i drugi, a najviše i najuspješnije Pač. Među najpoznatije radove iz rimske arheologije spadaju ispitivanja rimskih cesta, o čemu je objavljeno Balifovo djelo Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina I, Beč, 1893, sa posebnim dodatkom Pača koji se odnosi na miljokaze rimskih cesta; zatim iskopavanja rudarskog naselja u Gradini kod Srebrenice koja je izvršio Radimski; istraživanja Radimskog u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine (mostarski kraj, Duvanjsko Polje, Majdan kod Mrkonjićgrada i dr.) i Fiale pretežno na nalazištima u Hercegovini (oko Ljubuškog i Posušja); iskopavanja na Ilidži koja je izvršio Kelner i istraživanja u dolini Lašve koja su obavili Radimski, Truhelka i Pač. Poseban i vrlo istaknut značaj imaju Pačova ispitivanja. Pač se bavio izučavanjem svih tragova i spomenika rimske kulture. Među njegovim radovima na prvom mjestu treba navesti rasprave o Japodima i nalazima novca u Bosni i Hercegovini, monografiju o Hercegovini (Die Herzegowina einst und jetzt, Beč, 1922) i topografske priloge o nekim krajevima (Duvanjsko Polje, konjički kraj, Skoplje Polje na Vrbasu, Skelani na Drini). — To su samo najvažniji radovi iz oblasti rimske arheologije. Međutim i druga terenska istraživanja donosila su veće ili manje priloge poznavanju rimskih naselja, cesta, logora i sl. Muzej je dobivao nove spomenike i nalaze sa terena, tako da su njegove zbirke brzo i snažno rasle.

Rimska topografija i rimski putevi stalno su bili predmet ispitivanja koja je organizovao Muzej. Na taj način je vršeno dopunjavanje ranijih radova novim podacima o naseljima, komunikacijama, logorima i dr. Balifovu monografiju o cestama upotpunjavali su novi prilozi poznavanju rimskih komunikacija koje su davali muzejski stručnjaci i spoljni saradnici (Pač, Fiala, Radimski i dr.). Tokom vremena, kao rezultat novih i novih istraživanja, rastao je broj potpunijih i zapaženijih naučnih priloga.

Zemaljska vlada je preduzimala i administrativne mjere u cilju prikupljanja podataka o nalazištima spomenika na terenu. Tako su u 1891 g. raspisom traženi sa terena podaci o gradinama i kaldrmama, a 1901 g. podaci o mreži rimskih puteva, o ostacima rimskih zgrada, o spomenicima s natpisima, raznim skulpturama i sl. Zemaljska vlada je 1897 g. preko organa vlasti uputila službenicima na terenu (učiteljima, sveštenicima, cestarima, šumarima i dr.) posebno izrađena »Pitanja za sabiranje historičko-topografskog gradiva« po kojima je trebalo dostaviti sve što je svaki pojedinac znao o starim grobljima i gradovima, o starim cestama, mostovima, crkvama, džamijama i dr. Što se tiče zaštite spomenika kulture, još 1892 g. izdata je »Naredba Zemaljske vlade o čuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom i kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima«, kojom se spomenici kulture na teritoriji Bosne i Hercegovine stavljaju pod nadzor vlade. Naredbom je zabranjeno iznošenje i rušenje spomenika, a organima vlasti je stavljena u dužnost puna briga za iznalaženje i čuvanje takvih objekata. Međutim u njoj nije bio predviđen poseban organ koji bi vršio cjelokupnu službu zaštite i konzervacije spomenika. Naredba nije mnogo pomogla, pa su spomenici i dalje upropašćavani i raznošeni. Stoga je u Bosansko-hercegovačkom saboru 1911 g. donesena rezolucija o zaštiti kulturno-istoriskih spomenika u kojoj je bila predviđena zakonska zaštita spomenika, osnivanje stručnog organa za brigu o tome, tehničko snimanje zaštićenih objekata i sl. (Zapisnik 84 sjednice Sabora od 1-IV-1911 g.). Na osnovi ove rezolucije izrađen je projekat zakona o zaštiti spomenika, ali on nije bio iznesen pred Sabor, jer su njegovo izglasavanje omeli ratni događaji od 1914 do 1918 g. U projektu koji je sastavljen na njemačkom jeziku unesene su osnovne odredbe o čuvanju spomenika, o zabrani uništavanja i otuđivanja spomenika kao i odredbe o organima nadzora nad njihovom zaštitnom (arhiva Zemaljskog muzeja Sarajevo: br. 100 od 31-I-1914 g.). Međutim ni ovaj projekat, kao ni naredba iz 1892 g., nije rješavao sva pitanja zaštite, naročito ne ona koja se tiču konzervacije spomenika.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata naučno—istraživački rad nije mogao biti nastavljen onim intenzitetom i u onom obimu kako je to bilo tokom prve dvije i po decenije postojanja Zemaljskog muzeja i izlaženja Glasnika. Ni Institut za istraživanje balkanskih zemalja (Bosnisch-herzegowinisches Institut für Balkanforschung) u Sarajevu, koji je osnovao Pač 1918 g., nije postigao mnogo na polju arheoloških istraživanja.

Što se tiče istraživanja za vrijeme stare Jugoslavije, ona su u Bosni i Hercegovini obavljana sa malim sredstvima i snagama. Poslije 1918 g., osjetio se za nekoliko godina u tom pogledu pun prekid, tako

da se tek od 1924 g., počinju javljati prilozi iz oblasti klasične i praistoriske arheologije. Otada ispitivanja na terenu vrše M. Mandić, D. Sergejevski. G. Čremošnik, V. Skarić, J. Petrović i dr. Rezultati tih istraživanja objavljivani su skoro isključivo u Glasniku. Za topografiju i epigrafiju najveći značaj imaju prilozi D. Sergejevskog. Među njima istaknuto mjesto zauzimaju topografski radovi o Glamočkom Polju u antičko doba kao i radovi u kojima su saopšteni rezultati ispitivanja kasnoantičkih spomenika u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine i nadgrobnih spomenika na Drini. Dva značajnija priloga iz klasične arheologije objavljena su u povremenoj muzejskoj ediciji Novitates Musei Sarajevoensis koja je od 1925 g. donosila manje radove strogo naučnog karaktera i pretežno na stranim jezicima s ciljem da se strani naučni krugovi obavijeste o novim otkrićima i nalazima u Bosni i Hercegovini. Ti prilozi su: G. Čremošnik —D. Sergejevski, Gotisches und Römisches aus Breza bei Sarajevo, br. 9, 1930 i Sergejevski, Aquae S... bei Sarajevo, br. 13, 1936. Radovi koje su objavljivali drugi istraživači nisu brojni, ali pretstavljaju nesumnjiv doprinos poznavanju topografije Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Najvećim dijelom to su saopštenja o rezultatima istraživanja pojedinih mjesta i lokaliteta, npr. o starom rudarstvu oko Fojnice i Kreševa; o nalazima u Kiseljaku, Livnu, Travniku i drugim mjestima. — Za vrijeme od 1941—1945 g. arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini svedena su na najmanju mjeru. Radovi koji su izišli u dva broja Glasnika iz tog perioda donose rezultate ranijih istraživanja i proučavanja.

U vremenu od 1918 do 1945 g. nije bilo sredstava ni veće brige za zaštitu i konzervaciju spomenika kulture. Na području Bosne i Hercegovine su u tom pogledu više učinile svojom pažnjom i razumijevanjem organizacije i pojedinci no državni organi i ustanove. Zemaljski muzej je bio jedina ustanova koja je pored svojih redovnih poslova na proučavanju i obradi spomenika preduzimala i neke mjere za njihovu zaštitu. Tako su državnim novcem i sredstvima opštine u Čapljini izvršene neke manje opravke Mogorjela na kome je bilo konzervatorskih radova i u periodu od 1908 do 1912 g. »Društvo za čuvanje starina« u Jajcu izvršilo je kozervaciju i restauraciju novootkrivenog mitreuma u Jajcu[2]. Drugi konzervatorski zahvati na antičkim spomenicima kulture u Bosni i Hercegovini nisu poznati.

Cio period od skoro sedam decenija (1878—1945) obilježen je u oblasti rimske arheologije prikupljanjem podataka s terena i obradom otkrivenih spomenika. Ovaj pionirski posao naročito je bio naglašen u prvim godinama ispitivanja na terenu, tj. u godinama kojima je neposredno prethodilo otvorenje Muzeja i pokretanje Glasnika. To je i razumljivo kad se zna da je do ovog vremena Bosna i Hercegovina arheološki bila terra incognita i da je trebalo izvršiti obimna rekognosciranja i početna ispitivanja. Međutim već tada se pojavljuju pojedini naučni prilozi koji imaju karakter cjelovitih radova i monografija, naravno u okviru dotad izvršenih otkrića i uz primjenu tadašnjih metoda ispitivanja. U red takvih radova spada Balifova monografija o cestama, izrađena na osnovi ranijih otkrića (Blau, Evans, Hernes Truhelka, Radimski, Pač), a najvećim dijelom na osnovi tragova i spomenika rimskih cesta u Bosni i Hercegovini koje je otkrio i obilježio Balif. Ovo djelo je rezultat savjesnog rada i napisano je metodom koji u svemu zadovoljava zahtjeve hodoloških istraživanja, tako da do danas, osim malih izuzetaka, nije bilo potrebno vršiti korekture na linijama i pravcima rimskih cesta u Bosni i Hercegovini kako ih je obilježio Balif. Izvjesni prilozi Radimskog takođe spadaju u red radova koji sigurnom upotrebom građe i analizom svih faktora iz okvira kompleksnog arheološkog izučavanja daju sliku važnosti pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Radovi Pača odlikuju se raznovrsnošću obrađenih pitanja u njima i pouzdanim korišćenjem cjelokupnog arheološkog materijala. Za svoja istraživanja Pač se savjesno koristio epigrafskim, numizmatičkim i drugim arheološkim nalazima i uspio da na cjelovitiji način zahvati pojedine krajeve Bosne i Hercegovine i da tretiranjem izvjesnih istoriskih problema, kakvi su, na primjer, razmještaj vojnih jedinica i hronologije njihovog boravka, pravci kojima je išla trgovina i promet, privredna obilježja, naseljenost i sl., ukaže na značaj i ulogu pojedinih oblasti Bosne i Hercegovine u antičko doba. U istorisko-arheološkoj literaturi koja se odnosi na antički period Bosne i Hercegovine Pačovi radovi po sadržaju, metodu obrade i obimu nesumnjivo pretstavljaju najbolje i najpunije dostignuće. Što se tiče radova Sergejevskog, njih karakteriše vrlo obazrivo tretiranje pitanja koja se kreću u okvirima topografije, epigrafike, numizmatike i istorije umjetnosti, o čemu će ponovo biti riječi u sljedećem poglavlju.

Međutim ispitivanja u oblasti antičke arheologije Bosne i Hercegovine i rezultati koji su proizišli iz njih ne mogu nas zadovoljiti. Prije 15 godina, a slično je, iako nešto bolje, i danas, stanje istraživanja bilo je takvo, da naše poznavanje antičkog perioda Bosne i Hercegovine ni izdaleka nismo mogli smatrati potpunim. Znatan broj objavljenih radova u GZM i WM imao je tako snažnog uticaja, da je još prije tri decenije kod izvjesnih istraživača i istoričara (Pač, Rostovcev) postojalo uvjerenje o tome da je antičko doba Bosne i Hercegovine dobro ispitano. Istina, u vremenu od 1878—1941 g. izvršen je obiman i raznovrstan rad, ali su naši podaci o životu i prilikama na ovoj teritoriji ostali nepotpuni i vrlo skromni. Istraživanjima je u prvom planu bio cilj — otkriti spomenike antičke kulture i opisati ih. Raniji istraživači nisu obraćali dovoljno pažnje ispitivanju uslova i faktora koji su djelovali na društvene odnose i proces istoriskog razvitka. Smatralo se da je arheologija više dio istorije umjetnosti, a manje istoriska nauka koja mora da istražuje i proučava život i odnose u društvu. To su bila shvatanja ondašnjih arheologa, a iz takvih shvatanja proizlazio je odgovarajući sistem i metod rada. S druge strane, politički planovi okupatorske vlasti od 1878—1918 g. i intenzivna nastojanja da se pred svjetskom javnošću austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine prikaže spasonosnom u kulturnom pogledu nisu ostali bez uticaja i na arheološka istraživanja. Trebalo je prikupiti što veći broj pokretnih spomenika, izložiti ih u muzejima i dati opis onog što je prikupljeno i otkriveno. Iskopavanja su često obavljana bez preciznih analiza onih faktora koji su važni za takav način istraživanja. Spomenici i objekti u većini slučajeva su posmatrani samo kao dragocjena otkrića i nalazi, a ignorisani su drugi momenti koji bi mogli nešto reći o njihovom porijeklu i

nastanku. Druga činjenica koja je proizišla iz ovakvog shvatanja i metoda rada sastoji se u tome da u oblasti rimske arheologije Bosne i Hercegovine nemamo većeg broja sistematskih studija. Naveli smo neke radove koji imaju karakter monografija, ali i u njima je izostala određenija slika o ekonomici i općem razvitku pojedinih krajeva, o društvenim odnosima, o stepenu romanizacije indigenog stanovništva, itd.

Prema tome, može se reći da nam je cio ovaj period u kojem su izvršena brojna istraživanja na terenu i prikupljen znatan arheološki materijal ostavio dosta neobrađenih pitanja iz antičkog doba Bosne i Hercegovine. Tako i za arheološko—istoriska ispitivanja u vremenu od 1878—1945 g. vrijedi ocjena data na prelazu u novi, današnji period naučne djelatnosti u Bosni i Hercegovini: »Metodom rada i navikom naučna praksa i interes naučnih radnika skretani su više na predmete nego na ljude koji su te predmete izrađivali, više na dokumente nego ekonomsko-društvene prilike u kojima su ti dokumenti nastali, više na vanjske pojave nego na unutrašnju dinamiku narodnog društvenog života, koji se u tim pojavama odražava«[3].

NAPOMENE

[1] V. Ćorović, GZM XXVI, 1914, 3

[2] O zaštiti i konzervaciji spomenika u Bosni i Hercegovini upor. D. Tafro, Naše starine III, 1956, 5—12

[3] A. Babić, GZM 1946, sv. I, 3

III

Stanje istraživanja od 1945 do 1958 god.

U novim uslovima naučne djelatnosti i arheološka istraživanja na teritoriji Bosne i Hercegovine kreću novim putevima. Pri tome, razumije se, ne može biti ni govora o potpunom prekidu sa ranijim iskustvima i prokušanim metodama rada kojima su ostvareni značajni rezultati i otkrića. Istraživanja u oblasti antičke arheologije organizaciono su i dalje vezana za djelatnost Zemaljskog muzeja i njegovog Glasnika. To je i opravdano kad se imaju u vidu ne samo bogate tradicije i priznati uspjesi Muzeja već i potreba da se ovaj rad, specifičan po svojim oblicima i mogućnostima, koncentriše u onoj ustanovi koja istražuje, skuplja, obrađuje i muzeološki prikazuje svoja otkrića i nalaze. Zasad je to najbolja forma organizacije istraživanja. Glasnik Zemaljskog muzeja ostao je i danas časopis u kome se objavljuju rezultati naučno-istraživačkog rada u Muzeju, što znači i rezultati arheološkog rada. Pored Glasnika, prilozi iz oblasti antičkih izučavanja pojavljuju se i u Našim starinama, organu Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH i u Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine. Planiranje arheološkog rada i rukovođenje njime vrši Zemaljski muzej u saradnji sa lokalnim muzejima i Zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH.

Poslije rata nastavljena su arheološka iskopavanja koja su postala brojnija i obimnija no što je to bilo u prethodnom periodu. Ova iskopavanja pretstavljaju sastavni dio sistematskog pretraživanja pojedinih značajnih lokaliteta koji ranije nisu dovoljno istraženi ili ih je radi spasavanja i zaštite trebalo što prije ispitati. Naporedo s iskopavanjima, vrše se opšta rekognosciranja terena, naročito na onim područjima koja dosad arheološki nisu bila poznata. U izvođenju tih radova danas sve oštrije iskrsava problem stručnih kadrova.

Osnovna orijentacija arheoloških istraživanja sastoji se u prikupljanju građe za osvjetljavanje onih pitanja iz života i razvitka u antičko doba koja do danas nisu dovoljno ili nisu uopšte proučavana. To su pitanja iz okvira društvenih odnosa, ekonomike, političkih institucija, uopšte iz kompleksa onih istoriskih činjenica o kojima nema podataka u pisanim izvorima. Koliko se do danas u tome uspjelo, još se ne može u potpunosti sagledati, ali je pravac istraživanja usmjeren na to da se novim otkrićima i nalazima stvori što šira osnova za analizu socijalnog i ekonomskog života antičke Bosne i Hercegovine. Istraživanje naselja, cesta, vila i drugih spomenika rimske civilizacije treba da doprinese uočavanju i određivanju njihovih funkcija u društvu i njihove uloge u procesu istoriskih promjena. Razumije se da pun uspjeh ovakvog smjera u arheološkom naučno-istraživačkom radu zahtijeva oslobađanje od izvjesnih naslijeđenih tradicija koje su sužavale mogućnosti i okvire za obradu i analizu prikupljene građe.

Rezultati istraživanja iz oblasti antičke arheologije najjasnije se odražavaju u radovima koje je izvršilo antičko odjeljenje Zemaljskog muzeja. U proteklih 13—14 godina izvođena su terenska ispitivanja sa zadatkom da se što potpunije upozna arheološki značaj pojedinih krajeva. Tako su do danas pregledani tereni oko Stoca i šira okolina Čapljine, Nevesinjsko i Dabar Polje, rimski lokaliteti i naselja oko Bihaća, zatim dolina Sane i Sanice, posavski kraj između Bos. Šamca i Bijeljine, okolina Bijeljine, dolina Drine od Skelana do Bratunca; dalje su pregledana područja oko Bugojna i Gornjeg Vakufa, Šipovo i okolina Jajca, dolina Trebišnjice, predio Sasa kod Srebrenice, a isto tako područja Ljubuškog, Vitine, Mostara, Travnika, Zenice, Doboja i selo Ocrkavlje kod Foče; naročito detaljan pregled izvršen je u dolini Neretve između Konjica i Rame na prostoru koji je danas pod Jablaničkim Jezerom; ispitivanje terena izvršeno je i na Kupreškom Polju, u području Fojnica —Kiseljak—Kreševo, u predjelu Kalinovika i oko Dervente i Bos. Broda. Od većih nalazišta i objekata pregledani su: antičko groblje u selu Ivanjska kod Bos. Krupe i antička zgrada kod Skelana. Ponovo su izvršeni pregledi na poznatim nalazištima u Glamoču, Mogorjelu i Drvaru. Značajni rezultati postignuti su na ispitivanju mreže rimskih komunikacija. Ispitane su ove rimske ceste i putevi: na Nevesinjskom Polju, na pravcima Lipeta Karaula—Borci i Cavtat—Trebinje—Nikšić; na prostoru Ravanjsko Polje—Varvara, Vukovsko Polje—Gornji Vakuf, Varvara—Gornji Vakuf; zatim cesta Gornji Vakuf—Vitez—Zenica; na pravcu Prolog—Servitium ispitan je i obilježen dio ceste od Mliništa preko Podraškog Polja i od Banjaluke do Bos. Gradiške i rimski put Mrkonjićgrad—Trijebovo—Lokvari—Kočići; hodološki je pretražen i kraj oko Bos. Šamca i Brčkog; otpočelo je istraživanje komunikacije koja je iz doline Neretve kod Ostrošca vodila prema rudarskom području Kreševo—Fojnica. Obavljeni su i pregledi nekih terena na kojima su radili antički rudnici: srebrenički kraj, Majdan—Sinjakovo, dolina Japre, predio oko Bronzanog Majdana i rudarski distrikt Ljubije. Na ispitivanju cesta i pregledu antičkih rudarskih područja radili su pored muzejskih stručnjaka i istraživači iz drugih ustanova.

U okviru detaljnih proučavanja terena izvršeno je više iskopavanja na raznim mjestima. Tako su vr-

šena kopanja na ovim značajnim antičkim lokalitetima: u Klepcima i Višićima (kod Čapljine) i na kasnoantičkom lokalitetu Palačište kod Travnika; iskopane su ruševine antičkih zgrada i vila u Lisičićima, Čelebiću i Butković Polju (kod Ostrošca) i u Tutnjevcu i Brodcu (kod Bijeljine); u Klobuku i Borasima (kod Vitine), u Založju kod Bihaća, u Lisičićima i Tasovčićima kod Čapljine otkrivene su ranohrišćanske bazilike; u Rankovićima kod Travnika otkopana je supstrukcija rimske vile; veća otkopavanja izvršena su na Crkvini kod Prijedora, na gradini Zecovi kod Prijedora, u Rogačićima kod Blažuja, u Založju i Golubiću (kod Bihaća) i na Crkvini u Zgošći; obavljeno je reviziono iskopavanje u Dabravini kod Breze i u Čavkićima kod Bihaća; u Ilidži Gati kod Bihaća izvršeno je manje probno iskopavanje.

Što se tiče Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, njegova djelatnost najjače dolazi do izražaja u zaštiti i konzervaciji brojnih spomenika kulture iz turskog perioda. U oblasti antičke arheologije Zavod sudjeluje u akcijama rekognosciranja i ispitivanja terena i obavlja razne zaštitne radove na spomenicima rimskog doba, među kojima su najvažniji radovi na Mogorjelu i tvrđavi u Makljenovcu kod Usore.

Rezultati terenskih ispitivanja i posebnih izučavanja objavljeni su u nekoliko izvještaja i rasprava. Među njima su najvažniji: detaljan opis tragova i pravca rimske ceste na Nevesinjskom Polju, monografija o bazilici u Dabravini, izvještaj o iskopavanju bazilike u Klobuku, rasprave o japodskim urnama i kasnoantičkim spomenicima iz Šipova, pregled antičkih spomenika u Sarajevu i epigrafski prilozi — od D. Sergejevskog; izvještaji o iskopavanjima u Lisičićima, Čelebiću, Založju i Golubiću i rimskim nalazima na gradini Zecovi kod Prijedora — od I. Čremošnik; bilješke o antičkoj topografiji na Kupreškom Polju, u području Fojnica—Kiseljak—Kreševo, u predjelu između Konjica i Rame, na prostoru oko Dervente i Bos. Broda; podaci o dijelu ceste »Solarski put« na Rilićkom Polju i o sačuvanim ostacima ceste u Vrancima kod Kreševa — od Đ. Baslera; rasprava o antičkom rudarstvu i prilozi poznavanju rimskih cesta na pravcu oko Vukovskog i Ravanjskog Polja i na pravcima Gornji Vakuf—Vitez—Zenica, Mlinište—Banjaluka—Bos. Gradiška i Mrkonjićgrad—Kočići — od E. Pašalića[1].

Iz ovog pregleda o istraživanjima na terenu i objavljenim radovima proizlazi nekoliko činjenica. Prvo, u periodu od 1945—1958 g. arheološka istraživanja antičkih objekata i spomenika bila su brojna i obimna. Naročito su važna sistematska iskopavanja na izvjesnim antičkim nalazištima koja je trebalo izvršiti radi spasavanja. Drugo, istraživanja su zahvatila i područja koja ranije nisu bila arheološki ispitana i na taj način se proširila osnova za opšta i posebna proučavanja antičkog perioda Bosne i Hercegovine. Treće, u toku dosadašnjih istraživanja posebna pažnja je posvećena iznalaženju tragova rimskih cesta i obilježavanju njihovih pravaca. Nije ni potrebno isticati koliki je značaj ispitivanja cesta kao faktora koji svjedoči o ekonomskoj, političkoj i strategiskoj ulozi pojedinih krajeva. Sličan značaj imaju i početna ispitivanja rimskih rudišta i vila. — Ovim smjerom i ovakvim sistemom istraživanja, arheologija Bosne i Hercegovine sve više postaje sastavni dio istoriske nauke. Tražeći i obrađujući konkretne činjenice, naučno-istraživački rad u oblasti rimske arheologije Bosne i Hercegovine može još u većoj mjeri da doprinese poznavanju i objašnjavanju onih pitanja koja istorija dosad nije uspjela da osvijetli. Arheološke indikacije danas jače nego ranije pretstavljaju osnovu za istoriska izučavanja.

Međutim pored konstatacije o dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja, izneseni pregled ukazuje i na neke druge činjenice. Prvo, to je činjenica da istraživanja u oblasti rimske arheologije, i pored značajnih akcija, dosad nisu uspjele da osvijetle i približe rješenju nekoliko važnih pitanja. U Bosni i Hercegovini ima još dosta antičkih nalazišta koja su nepoznata ili su nedovoljno poznata. Tako su nam gotovo nepoznati prostrani krajevi u istočnoj Bosni i Posavini, izuzev srebreničko područje; zatim oblast sjeverne Hercegovine i gornje Drine; pojedina područja u dolinama Une i Bosne. Još uvijek stoje nedovoljno ispitani rimski rudnici i ostali tragovi rudarske radinosti u području Sane, oko Srebrenice, u distriktu Majdan—Sinjakovo, na prostoru Fojnica—Kreševo i u kraju oko Vareša. Isto tako, ne može se smatrati završenim ni istraživanje rimskih cesta, jer su još uvijek čitavi krajevi u tom pogledu neistraženi. Poseban zadatak arheologije u Bosni i Hercegovini, vrlo važan i već jasno obilježen kao primaran, jeste ispitivanje gradina. Tu iskrsava niz pitanja, kao što su: funkcija gradina u praistorisko i rimsko doba; njihova obilježja u pojedinim krajevima; kontinuitet i promjene u nastanjivanju gradina, i sl. Od rješenja tog zadatka u mnogome zavisi osvjetljavanje nekih drugih pitanja, kakva su, npr., pitanja tipova naselja, komunikacija u predrimsko i rimsko doba, a naročito pitanje sela. Ranija istraživanja pretežno su išla za tim da prikupe i prouče spomenike koji objašnjavaju i dokumentuju život u gradovima s rimskom organizacijom i uređenjem. Danas naša istraživanja, s obzirom na to da je nužno temeljitije poznavati indigeno stanovništvo u predrimsko i rimsko doba, treba da su usmjerena u pravcu svestranijeg osvjetljavanja ilirskog sela koje je živjelo u okvirima starog uređenja i tradicija[2]. Naravno, to ne znači da se može prestati s ispitivanjem gradova i gradskog uređenja kao i vojno-političke organizacije uopšte. O problemu ilirskih aglomeracija u rimsko doba u Bosni i Hercegovini biće govora u poglavlju posvećenom opštim razmatranjima antičkih naselja i komunikacija. Jedan od zadataka daljih arheoloških istraživanja je izrada topografske karte Bosne i Hercegovine u rimsko doba, s čime je u vezi produženje intenzivnog rekognosciranja i pregledanja terena. Još nemamo zbirke svih poznatih latinskih natpisa iz Bosne i Hercegovine kao ni numizmatičkog priručnika za kojima se već odavno osjeća potreba. Osim toga, nemamo ni takvih studija koje bi pretstavljale sintezu rezultata dosadašnjih istraživanja i proučavanja o pojedinim problemima kao što su: svakodnevni život stanovnika na ovom području u antičko doba, privredne djelatnosti pojedinih krajeva, odnosi između sela i grada, kulturni razvitak uopšte i značaj kulturnih spomenika.

Drugo — što se nameće u vezi s ostvarenjem ovih zadataka naučno-istraživačkog rada to je potreba primjene novih metoda u radu. U arheološko-istoriskim istraživanjima rimskog perioda Bosne i Hercegovine osnovno je obezbijediti metod koji će otkrivati činjenice i pouzdano ih analizirati. Takav metod potreban je baš u izučavanju antičke istorije, jer o njoj gotovo da nema pisanih podataka, nedostaju joj pregledi, statistike i druga građa koja stoji na raspoloženju istraživačima mlađih istoriskih perioda. Primjena tog metoda pomaže i olakšava u postavljanju granica između onog što je sigurno i dokazano i onog što je nesigurno i hipotetično[3]. S druge strane, i upo-

znavanje sa ostvarenim rezultatima zahtijeva nove forme i vidove, drukčije od onih koje poznajemo kao već ustaljene. Jedan od takvih vidova, koji nije nepoznat savremenoj nauci, to su posebna izdanja i zbornici u kojima se tretiraju više problemi no otkrića. Ovdje treba također konstatovati potrebu da se priđe sistematskim i kompleksnim istraživanjima na terenu pomoću ekipa koje bi bile sastavljene od stručnjaka raznih disciplina. Arheologija bi od takvog načina rada imala mnogo koristi, jer poznavanje opštih uslova razvitka i prilika jednog kraja pretstavlja pouzdanu osnovu za analizu činjenica koje pružaju arheološka istraživanja. Osim toga, zajednički rad i saradnja sa širim krugom stručnjaka u izvođenju kompleksnih istraživanja doprinose uklanjanju izolovanosti i podvajanja koja nisu bila tuđa arheolozima i njihovim ustanovama. — Razumije se, obim istraživanja u oblasti rimske arheologije, a s tim i značaj njihovih rezultata, to treba istaći, stoji u direktnoj zavisnosti od materijalnih sredstava za obezbjeđenje svih arheoloških radova i od kadrova koji te radove izvode.

NAPOMENE

[1] Rasprave, prilozi i izvještaji objavljeni su u brojevima GZM od 1946 do 1958; u Godišnjaku Istoriskog društva BiH, Sarajevo, sv. VI, 1954 i Našim starinama sv. III, 1956 i sv. IV. 1957

[2] Upor. D. Rendić—Miočević, GZM 1951, sv. VI, 46

[3] O primjeni ovog metoda upor. A. Momigliano, Sullo stato presente degli studi di storia antica (1946—1954) — X Congresso internazionale di scienze storiche (Roma 4-11 septembre 1955), Relazioni, vol. VI, Firenze, 37-39

IV

Naselja i ceste u porječju Sane i Une

Istraživanja rimskih naselja i cesta u porječju Sane i Une dosad su vršena ili specijalno ili u okviru opštih arheoloških izučavanja. Ispitivanje rimskih puteva znatno zaostaje i ni izdaleka nije obavljeno u onoj mjeri kakvu zaslužuje naseljenost i značaj nekih područja ovoga kraja. U izlaganju ćemo prvo dati pregled specijalnih hodoloških ispitivanja i njihovih rezultata, a tokom topografskog obilježavanja ukazaćemo i na one vjerovatne ili sigurne rimske komunikacije o kojima znamo na osnovi arheoloških otkrića.

1) RIMSKA CESTA GRAB—RESANOVCI—BOS. PETROVAC I DALJE

U porječje Sane i Une ulazila je važna rimska cesta iz pravca Burnuma (Šupljaja—Kistanje kod Knina) preko Graba—Resanovaca—doline Unca — prema Bos. Petrovcu. Jednim dijelom ove ceste, tj. do Donjeg Unca, proputovao je Evans[1]. Dosad najpotpunija istraživanja na njenoj trasi izvršio je F. Balif i rezultate do kojih je došao objavio u svom poznatom djelu o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini.

Obilježavanje ceste Grab—Resanovci — dolina Unca — prema Bos. Petrovcu Balif je izvršio vrlo precizno[2]. Cesta je opisana na dužini od cca 70 km. i može se u cjelini pratiti. Kolotečine, ostaci rimskih naselja i 17 miljokaza — to su tragovi koji su obezbijedili tačno obilježavanje trase ove ceste. Brojevi milja sa miljokaza i međusobna udaljenost njihovih nalazišta gotovo potpuno se podudaraju sa stvarnim razdaljinama koje miljokazi pokazuju na trasi same ceste. Miljokaz sa oznakom XXXVI m. p. kod Resanovaca odgovara udaljenosti od Burnuma, iz čega proizlazi da je Burnum bio njeno polazište. I oznaka na drugim miljokazima (XXXXIII i XXXXVI kod Drvara), sve do Hana Glišo (zadržavam naziv za ovaj lokalitet prema Balifu, iako to ime danas nije uobičajeno) slažu se na stvarnom razdaljinom od Burnuma. Međutim to nije slučaj sa svim miljokazima. Po tome i po opštem izgledu miljokaza, Balif zaključuje da se kod ove komunikacije ne radi o jednoj cesti, već o spletu dijelova rimskih puteva.

Drugi Balifov zaključak sastoji se u ovome: blizu Hana Glišo cesta se račvala u dva pravca — jedan na istok prema Ključu a drugi na sjever u dolinu Sane. Osnovni smjer je onaj koji ide u dolinu Sane preko Bos. Petrovca. Kao dokaz za dva pravca ove ceste navedeni su nalazi iz rimskog doba kod Ključa i Hana Glišo, kao i tragovi rimskog rudarstva u bazenu Prijedor—Sanski Most i u porječju Japre[3]. Balif je uzeo u obzir i podatke o tragovima rimskih naseobina kod Đankić Rakana blizu Bos. Novog[4].

Posebnu važnost ima Balifova pretpostavka da je rimska cesta iz Bihaćkog Polja prolazila preko Bos. Petrovca prema Ključu. Na tu pretpostavku Balifa upućuju miljokazi onoga kraka ceste koji se odvaja prema Ključu čije oznake ne odgovaraju razdaljini od Burnuma. Prema tome, odvojak u pravcu Ključa mogao bi biti produženje rimske ceste od Bihaćkog Polja, dok bi cesta Grab—Resanovci—Bos. Petrovac išla u dolinu Sane. Balifu je, takođe, bio poznat nalaz afrikanskog novca iz III i II vij. st. e. kod Bos. Krupe i Truhelkino mišljenje da je tim pravcem prolazila »znamenita« rimska cesta Salona—Siscia[5].

Za datiranje izgradnje ove ceste značajni su natpisi sa miljokaza, a oznake razdaljine u rimskim miljama, kao što smo već istakli, određuju smjer njene trase. U dodatku uz pomenuto Balifovo djelo Pač[6] je obradio i dopunio četiri natpisa sa njenih miljokaza. Sva četiri natpisa nose ime cara Klaudija sa tribunicia potestate VII i ciframa rimskih milja, što pokazuje da je ova cesta završena 47/48 g. n. e. Ovdje je potrebno dati objašnjenje o natpisu na ploči iz Salone (CIL III, 3198 b = 10156 b). Miljokazi na cesti od Graba prema Bos. Petrovcu i Ključu pokazuju da je ona završena za vrijeme Klaudija. Međutim pomenuti natpis iz Salone govori o tome da je prvi sektor ceste Salona—Burnum—Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje, tj. sektor a Salonis ad montem Ditionum Ulcirum u dužini od LXXVIID m. p., bio izgrađen za vrijeme Tiberija. Na osnovi onoga što je već poznato o datiranju drugih cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji jasno je da je i ova cesta djelo onog intenzivnog rada na izgradnji komunikaciske mreže koji je inaugurisao i počeo ostvarivati August, a koji su nastavili njegovi prvi nasljednici. To što je na miljokazima carevo ime dato u nominativu pokazuje da je Klaudije za izgradnju ceste uime države podnio troškove ili bar učestvovao u njima. Slično

je i na drugim državnim cestama (viae publicae) u Rimskom Carstvu bilo da su one izgrađene samo za posebne vojne potrebe u provincijama i u graničnim oblastima (viae militares), bilo da je pojedina via militaris služila i kao via publica militaris[7].

Potrebno je napomenuti da je Balif dvije godine prije objavljivanja svoga djela o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini objavio opis ceste od Prologa preko Donjeg Unca i Bos. Petrovca u dolinu Sane[8]. Međutim u svom glavnom djelu Balif je na osnovi naknadnih rezultata istraživanja izvršio znatne ispravke u pogledu njenog smjera. On je prvobitno pretpostavljao da je cesta kod Prologa ulazila na Livanjsko Polje i da se kod Prova jedan njen krak odvajao prema Bos. Petrovcu, a glavni pravac da je nastavljao u unutrašnjost.

Arheološka istraživanja u porječju Sane i Une otpočela su prije skoro 70 godina. Ona su do danas objavljena samo djelimično, pa i to samo na pojedinim područjima. Izvjesna područja i mjesta ovog dijela Bosne ili nisu nikako arheološki proučavana ili su samo uzgred pomenuta povodom nekog nalaza. Izlaganje o naseljima u porječju Sane i Une pokazaće kakvo je stanje u tome pogledu.

2) PODRUČJE BOS. GRAHOVA, DRVARA I BOS. PETROVCA

Iz okoline Bos. Grahova poznato nam je nekoliko rimskih lokaliteta. Na gradini Arežina Brijeg kod Bos. Grahova sačuvali su se rimski građevinski ostaci; kod Begovac izvora znatni tragovi rimske naseobine; Gradina kod sela Tiškovca bila je takođe naseljena ili zaposjednuta u rimsko doba[9]. Pojedinačni artefakti potiču sa Gradine kod sela Peći i Kesića i iz okoline sela Zeba[10]. Na većem broju gradina u okolini Bos. Grahova sačuvani su tragovi praistoriske naseljenosti. Neke od tih gradina, kao što smo već napomenuli, bile su zaposjednute i u doba Rimljana.

Sa Mramorskog groblja kod Bos. Grahova potiču ovi nalazi: rimski grobovi (novci Servilia, Augustus, Vespasianus, Iustinianus) i fragmenti rimskih spomenika. Pač zaključuje da je u Bos. Grahovu bilo značajno rimsko naselje koje je izraslo na ranijoj ilirskoj osnovi. Oko Bos. Grahova izgleda da su stanovali Ditiones (summus mons Ditionum Ulcirus = CIL III, 3198 b = 10156 b) jer se smatra da je mons Ulcirus identifikovan sa visinskim prevojem kod Graba preko kojega prelazi cesta[11]. Spomenici pokazuju da je ovdje štovan Silvanus Messor i da su stanovnici ovog kraja vjerovatno dobivali civitas Romana za vrijeme Hadrijana ili Antonina Pija (CIL III, 14971) sudeći po gentilnom imenu Aelius (Aelia) koje se javlja na natpisima[12]. F. Bulić na Grahovu Polju traži Stridon. O problemu ubikacije Stridona do danas je objavljeno više rasprava za smještaj i protiv njegovog smještaja na Grahovo Polje. Ovdje nećemo ulaziti u razmatranje argumenata koji su isticani u tim raspravama. Smatramo da Stridon nije bio u Bosni i Hercegovini i da je dokazana nevjerodostojnost natpisa CIL III, 9860 na kome se pretežno zasnivalo mišljenje Bulića i pristalica njegove teze. Gdje se nalazio Stridon — to je pitanje još uvijek lis sub iudice[13].

Za cestu koja je prolazila pravcem Burnum—Grab—Resanovci—Bos. Petrovac značajni su i miljokazi koji su u novije vrijeme otkriveni kod Peći, Drvara i Crljevice sjeverno od Drvara. Natpisi govore da su miljokazi postavljeni za vrijeme cara Klaudija. Cifre na posljednja dva miljokaza — XXXXI (III?) i XXXX (VIII?) — mogle bi prema nalazištima odgovarati redu ranije otkrivenih miljokaza[14]. U Drvaru su ustanovljeni ostaci rimske zgrade i rimsko groblje. Na gradinama u Donjem Vrtoču i Donjem Uncu pored praistoriskih naselja otkriveni su i tragovi rimskih zgrada; sa Gradine u Donjem Vrtoču su dva rimska novčića (Claudius i jedan iz Konstantinovog doba); ova Gradina je, kako misli Radimski, u rimsko doba služila kao stražarnica nad cestom i naseljem u Drvaru[15]. Iz najbliže okoline Drvara potiče nekoliko primjeraka rimskog novca: od Augusta do Proba i jedan republikanski denar[16]. Područje Gornjeg Unca koje ima plodnih ravnica i tragova rimskih puteva nije istraženo; iz Velike Župe (područje Gornjeg Unca) je žrtvenik IOM, nađen 1928 g[17].

U Bos. Petrovcu otkriveni su ostaci rimskih građevina i nađeni rimski novci[18]. Širi region oko Bos. Petrovca obiluje gradinama iz praistoriskog doba, među kojima su neke bile zaposjednute i naseljene i u rimsko doba. Tragovi rimskog života sačuvani su na gradinama kod Cimeša, Vaganca Bjelajskog i na rimskim ruševinama kod Vođenice — sva tri mjesta na pravcu Bos. Petrovac—Bihać; iz Bukovače je nalaz većeg broja primjeraka rimskog novca IV vij. n. e. i jedna nadgrobna ploča s natpisom; kod Revenika su sačuvani rimski zidovi, kod Janjile ostaci rimske utvrde, kod Hrsovca blizu Smoljane takođe tragovi rimskog utvrđenja, poznatog pod imenom Latinski Vrh; blizu Smoljane nadgrobni natpis (Aurelii); kod Bravskog odlomci nadgrobne ploče sa natpisom. Prema onome što se dosad zna o gradinama u ovom kraju, brojnije su one na kojima su sačuvani samo tragovi naseljenosti u praistorisko vrijeme. Takvih gradina ima dosta u predjelima oko Bjelaja, Bos. Petrovca, Drvara, Bravskog i Kulen—Vakufa[19]. Na pravcu Bos. Petrovac—Bos. Krupa rimski nalazi poznati su jedino iz Krnjeuše: novci i odlomci natpisa; na jednom natpisu dopunom se čita Ulpia[20].

Cio kraj oko Bos. Grahova, Drvara, Gornjeg Ribnika i Bos. Petrovca gravitirao je rimskoj cesti koja je od Burnuma preko Graba izlazila u dolinu Unca i vodila dalje. Balif nije ispitao vicinalne puteve i priključke na ovu cestu, već je samo obilježio njeno račvanje na sjever u dolinu Sane i na istok prema Ključu. Naknadna istraživanja na terenu, a naročito istraživanje tragova rimskih aglomeracija, potvrdila su Balifovu pretpostavku da je rimska cesta Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje u unutrašnjost bila glavna komunikacija na koju su izlazili drugi putevi. Razumije se, Balif je pri tome prvenstveno mislio na one dijelove koji su mogli pretstavljati njene ogranke (prema Ključu, prema Bihaću). Međutim naše poznavanje mreže i pravaca rimskih puteva u ovom kraju do danas nije mnogo odmaklo od onih rezultata koje nam je ostavio Balif. Kao dopunu treba uzeti u obzir ozbiljnu pretpostavku da je između ove ceste i Glamočkog Polja postojala veza koja je išla preko Gornjeg Unca[21].

Revizija natpisa koji govori o cestama što su iz Salone vodile u unutrašnjost donosi ispravku u natpisu CIL III, 3198 b = 10156 b: mjesto ad summum montem... nova je lekcija ad imum montem Ditionum Ulcirum. Praksi izgradnje i obilježavanja razdaljina na rimskim cestama do podnožja ili prevoja

neke planine potpuno odgovara ad imum montem[22]. Prema natpisu, ova cesta je od Salone do ad imum montem u dužini od 77 i po m. p. završena 20/21 g. n. e. Identifikaciji mons Ulcirus = sedlo kod Graba na prelazu iz Dalmacije u Bosnu nema prigovora, jer je taj prevoj od Salone trasom rimske ceste preko Burnuma stvarno udaljen 77 i po m. p. (cca 115 km). U blizini Graba je planina Ilica ili Vilica koja se u lokalnom izgovoru javlja kao Ujilica ili Uilica[23]. Nova lekcija natpisa ne protivrječi ni pravcu ceste od Graba dalje u Bosnu, niti Burnumu kao njenom polazištu kako ga je utvrdio Balif.

3) DOLINA SANE I JAPRE

Dolina rijeke Sane na pravcu Sanski Most—Prijedor bogata je praistoriskim i rimskim nalazima. Sistematska iskopavanja praistoriskih naselja u pećini Hrustovači kod Vrpolja južno od Sanskog Mosta pokazala su da je to naselje postojalo još u vrijeme koje označava prelaz na upotrebu metala. Nalazi iz ovog kontinuiranog naselja ukazuju na živu vezu između slavonske i gradinske kulture[24].

Iskopavanja nekropole i naselja u Sanskom Mostu pokazala su da je ovdje u V i IV vij. st. e., a možda i ranije, postojalo značajno ilirsko naselje. Stanovnici su se bavili rudarstvom i metalurgijom[25]. Okolina je bogata naslagama željezne rude. Tragovi naselja iz praistoriskog i rimskog doba ustanovljeni su kod Šehovaca, sjeverno od Sanskog Mosta, oko Starog Majdana, u Oštroj Luci i Staroj Rijeci i dalje niza Sanu kod Ališića, Zecova, Čarakova, Begogačana, kod Prijedora i na još nekim mjestima uza Sanu[26]. Radimski pretpostavlja da je dolinom Sane pravcem Sanski Most—Prijedor prolazila rimska cesta i da je cijelo područje Sane u rimsko doba imalo gustu mrežu puteva. S ovim pravcem ceste slaže se i Pač koji smatra da je komunikacija od Graba preko Resanovaca i Bos. Petrovca išla dalje dolinom Sane i Une kao strategiski važna veza Salone i Burnuma sa Siscijom[27]. Na prostoru Sanski Most—Prijedor rijetki su numizmatički nalazi. Do danas je poznato samo nekoliko primjeraka antičkog novca sa ovog područja: možda iz Prijedora ili okoline potiče nalaz dvaju primjeraka kartaginskog novca i po jedan Vespasianus, Valentinianus i Theodosius[28].

Od Prijedora dalje niza Sanu sve do Blagaja na ušću Japre nema rimskih nalaza, ali uz obale Japre postoje ostaci rimskih naseobina i brojna troskovišta koja svjedoče o starim rudarsko-topioničarskim radovima (Tab. I, sl. 1). U Čelama je bilo rimsko naselje, a na Ovan-gradu utvrda nad tim naseljem; ovdje su nađeni nadgrobni natpisi[29]. Jedan natpis iz Gornjih Agića kod Čela govori o obnovi hrama za vrijeme cara Gordijana; ovdje su na lokalitetu Crkvini ustanovljene ruševine rimskih zgrada i nađeni odlomci natpisa[30]. U novije nalaze iz Blagaja spadaju brojni rimski novci iz III i IV vij. n. e. od Klaudija Gotskog do Teodosija, jedan primjerak Hadrijanovog novca, jedan nepotpun natpis sa imenima Ulpia i Iulia, fragmenti nadgrobnih spomenika i skulptura, odlomak crijepa sa žigom SISC i drugi artefakti rimske provenijencije[31].

U predjelu Bos. Novog ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada u Dervišima, Čitluku i Dvorištu[32]. Rakanske Barice kod Đankić Rakana poznate su po brojnim ostacima rimskog naselja: temelji zgrada sa mnogo odlomaka rimskog građevinskog materijala (olovne cijevi, krovna opeka i sl.); odavde je natpis CIL III, 8376 a = 13242 upor. str. 2127 i 2328 159 i drugi ostaci. Truhelka misli da u Rakanskim Baricama treba tražiti rimsku stanicu Clandate po Geogr. Rav. (IV, 218, upor. IV, 217 = Clande), a ne u Bos. Novom kako je mislio Tomašek. Sa Truhelkom se slaže i Pač[33]. Selo Mala Ruiška na rijeci Japrici bilo je manje rimsko naselje. U njemu su otkrivene skulpture iz doba kasnog rimskog carstva, temelji zgrade, jedan primjerak novca (Constantinus I) kovan u Sisciji i neki drugi predmeti rimskog porijekla[34].

Postoje podaci i o rimskim putevima na području Japra—Bos. Novi. Radimski pretpostavlja da je iz Japre pored Bos. Novog vodila cesta prema Bos. Kostajnici[35]. Truhelka je otkrio trag rimske kaldrme kod Đankić Rakana kao dio ceste od Salone dolinom Une u Sisciju[36]. Skarić, na osnovi tragova na terenu, drži da je pored Male Ruiške prolazio rimski put koji je vezao dolinu Une sa rudarskim distriktom Stari Majdan—Prijedor[37]. Međutim pitanje komunikacija u porječju Sane još nije riješeno, jer na pojedinim područjima nije bilo ni arheoloških, ni hodoloških istraživanja. Dosad nisu ustanovljeni tragovi rimske ceste dolinom Sane od Prijedora prema Blagaju.

Spomenici i nalazi u porječju Sane ne daju nam podatke o toponimiji i stanovništvu ovoga kraja, ali iz obavještenja koja daju antički izvori proizlazi da su ovdje stanovali Mezeji. Cassius Dio (LV, 32) navodi da je Germanik pobijedio Mezeje udarivši na njih iz Panonije, što znači da su stanovali blizu panonsko-dalmatinske granice. Ptolemaeus (II, 16, 8) ih smješta iza Liburna, zapadnije od Deriopa, Derija i drugih, što znači da su se Mezeji nalazili odmah uz Japode, sjeveroistočno od Liburnije. Na osnovi tih podataka istraživači su Mezejima odredili lokalizaciju u sjeverozapadnoj Bosni, uglavnom u porječju Sane i Vrbasa[38]. Pač smatra da su Japodi dopirali sve do Sane, a da su Mezeji zauzimali veliko područje Vrbasa i Vrbanje sve do rijeke Bosne[39]. Međutim arheološki nalazi iz doline Sane, upoređeni sa nalazima iz bihaćke okoline, pokazuju da u porječju Sane nisu stanovali Japodi, već neko drugo pleme. Mezeji su bili moćno i veliko pleme koje je sa 269 dekurija pripadalo konventu u Saloni (Plinius, NH, III, 142), a i Strabo (VII, 5, 3) ih ubraja među značajnija panonska plemena. Pripadnici Mezeja već od Augusta služe u dalmatinskim auksilijama koje su bile razmještene po raznim krajevima Rimskog Carstva, a od Klaudija i u ravenatskoj floti: Brambach CIRh, 1518: Maeseius miles (Germania Superior); CIL VIII, 9377 i 9384: Maezeius eques (Mauretania Caesariensis); CIL III D VII = VIII^2 iz 71 g. n. e.: centurioni Maezeio (Salona). Natpis CIL IX, 2564 koji datira iz 75 g. n. e., a nađen je u Samniumu, pokazuje da su Mezeji još tada sačinjavali plemensku opštinu kojoj je na čelu stajao praefectus civitatis[40].

Što se tiče daljeg razvitka Mezeja i njihovog uređenja, važan je podatak Kasija Diona (LVI, 11) koji spominje Σπλαῦνον kao utvrđeno mjesto plemena Mezeja. Epigrafski podaci: curator reipublicae Splonistarum (CIL III, 2026 iz Salone) i Delmata princeps ex

m(unicipio) Splono (CIL III, 1322 iz Ampeluma u Dakiji) mogli bi biti u vezi sa mjestom koje spominje Kasije Dion. Tomašek na osnovi toga zaključuje da se Splaunum (Splonum) nalazio na Sani, tj. kod Starog Majdana i da se mjesto razvilo kao rudarski centar. Spomenuti curator reipublicae Splonistarum izgleda da je eraru u Saloni isporučivao prihode željeznih rudnika[41]. Zasada bi se, prema podacima koje daju Kasije Dion i navedeni epigrafski spomenici, moglo smatrati vjerovatnim da se u dolini Sane nalazio municipium Splaunum (Splonum). Ovaj grad se spominje i na natpisu iz Komina kod Pljevlja: »... Marcus Ulpius Gellianus eques romanus curator Arbensium Metlensium Splonistarum Maluesatium«[42]. Natpis nam ne objašnjava ništa u pogledu lokalizacije mjesta, ali je značajan po tome što se njime ponovo potvrđuje da je Splonum imao rang gradske opštine kao i ostali gradovi koji se ovdje spominju. Sa područja Mezeja potiče i nadgrobna stela iz Cikota kod Prijedora na kojoj se spominje dedikant veteranus Aurelius Surus ex beneficiariis leg. X Gem. Lična imena u ovom natpisu pripadaju grupama običnih italsko-rimskih, ilirskih, tračkih, a možda i keltskih imena[42a].

4) BIHAĆKO POLJE SA OKOLINOM

Iz Bihaća i njegove okoline poznati su znatni ostaci praistoriskog i rimskog doba. Istraživanja na ovom području bila su nešto obimnija nego u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Posebnu pažnju po broju i značaju nalaza privlače lokaliteti Jezerine, Golubić, Pritoka, Privilica, Založje, Brekovica, Ilidža Gata, Ripač i brojne gradine.

Nekropola u Jezerinama kod Bihaća nastala je, prema dosadašnjem znanju, oko 400 g. st. e. i napuštena je tek u rimsko doba. Iz Jezerina potiče veći broj fragmenata rimskih natpisa; na jednom od njih je gentilno ime Iulia (CIL III, 13842[8] = 13274 upor. str. 2274 i 2328[20]). Najpoznatija gradinska naselja nalaze se u ovim mjestima: Kralje, Izačić, Brekovica, Obrovac, Spahić, Sokolac, Golubić, Čavkići, Tihotina, Hrgar, Lohovo i dr.[43]

Iz Golubića su rimski vojnički natpisi: CIL III, 10033 i 10036; nadgrobni natpis Grka Diandra (CIL III, 10038); zatim CIL III, 10039 upor. CIL III, suppl. str. 2169; 10040 i 10041 sa gentilnim imenima Iulii i brojni drugi natpisi; odavde su i novci (Antoninus Pius i Tacitus) i žrtvenici IOM[44]. Na Mitrasov kult odnose se natpisi iz Golubića: CIL III, 10034, 10042 i 13276 a. b.[45]. U Pritoci su nađeni: natpisi sa gentilnim imenima Iulius i Iulia, dijelovi žrtvenika posvećenog Mitrasu, reljef Mitrasa, žrtvenik IOM, odlomci nadgrobnog spomenika i drugi predmeti rimskog doba[46]. Brekovica je poznata po ostacima ovećeg rimskog naselja i po rimskom utvrđenju iznad naselja. Odavde je vojnički natpis CIL III, 10036a = 13272, brojni primjerci rimskog novca koji nisu mogli biti prikupljeni i ara Liberu[47].

U selu Privilici otkriven je veći broj natpisa i nađeni novci (Agrippa, Domitianus). Odavde su beneficijarski natpisi: CIL III, 15066 i 15067. Natpisi CIL III, 14325, 14326 i 14328 značajni su po tome što se u njima spominju funkcioneri plemena Japoda (praepositus et princeps; praefectus civitatis) kao dedikanti bogu Bindu Neptunu (Bindus Neptunus). Jedan dedikant je Flavius praepositus princeps Iapodum (CIL III, 14324) koji je dobio civitet od Vespazijanove vladarske kuće. Na osnovi ovih natpisa Pač smatra da je Bihać sa najbližom okolinom bio centar plemena Japoda koje je vrlo rano došlo u dodir sa Rimljanima. Vojnički natpisi i utvrđenja u kojima su bile posade potiču od rimskih jedinica koje su vjerovatno još tokom I vij. n. e. u području Japoda obezbjeđivale okupaciju[48].

Iz okoline Bihaća poznati su ostaci rimskih naselja na još nekoliko mjesta. Izačić — Gata imala je u rimsko doba veću rimsku naseobinu koja je nastala uz termalno vrelo. U Bunićima su konstatovani ostaci rimskih zgrada. Na Humačkim glavicama kod Klokota otkrivene su ruševine rimske zgrade i natpisi — na jednom se nalazi gentilno ime Aelius (CIL III, 15083). Iz Bugar-grada su dva fragmenta rimske opeke sa žigom ERACLIS (CIL III, suppl. 13339[4], adn. 13340[8], str. 2328[178]) i veći broj primjeraka rimskog novca. Tu su sačuvani i ostaci rimske utvrde. Predio sela Založja (Čavkići), naročito lokalitet Gromile, poznat je po ostacima znatnijeg rimskog naselja u kojem su već otkrivene stanbene zgrade, bazilika, vila i groblje; odavde je i ara posvećena Silvanu. U neposrednoj okolini Bihaća nađene su još dvije are posvećene Silvanu (CIL III, 10035, 10043 = 13271)[49]. Značajno je nalazište i nekropola u Ribiću, u kojoj se sahranjivalo i za vrijeme Rimljana, sve do u II vij. n. e., ukoliko se u ovom slučaju nalazi novca (Sabina i Antoninus Pius) mogu uzeti kao terminus ante quem. Kamene urne za pepeo pokojnika, koje spadaju u novija otkrića iz nekropole u Ribiću, pripadaju I vijeku n. e., dakle početku rimske vladavine[50].

U okolini Bihaća su česti nalazi rimskog novca. Međutim on nije prikupljen i ne može se tačno evidentirati po nalazištima. Primjerci koji su nabavljeni u Bihaću (Commodus, Diocletianus, Constantius I, Licinius, Constantinus I, Valentinianus) zajedno sa već navedenim numizmatičkim nalazima iz bihaćkog područja čine seriju novca od početka I vij. n. e. do 375 g. n. e.[51]

Kod Kasija Diona (LVI, 11) spominje se mjesto Ῥαίτινον = Raetinium. Na osnovi natpisa sa Rajne (Brambach, CIRh, 1228) i natpisa iz Golubića Raetiniumu je tražena ubikacija u blizini Bihaća. Natpis sa Rajne spominje nekog Andes Sex. cives Raetinio eq. ala Claud. Ova vojna jedinica poznata je i po natpisu u Golubiću (CIL III, 10033), a osim toga domaće ime Andes često se javlja na natpisima iz bihaćke okoline (CIL III, 10035, 13270, 13272). Stoga su raniji istraživači zastupali mišljenje da je Raetinium = Golubić[52]. Međutim u izvorima (Strabo, IV, 6; VII, 5 i Appianus, Illyr., 16, 18, 21) u kojima su dati podaci o Japodima ne spominje se Raetinium. I sam Pač je docnije podvrgao reviziji svoje prvobitno mišljenje o lokalizaciji Raetiniuma ukazavši da ne može biti odlučno to što se ista ala i ime Andes spominju u porajnskom i golubićkom natpisu. To ne može biti odlučno zato, što je spomenuta ala dok se nalazila u provinciji Dalmaciji promijenila više garnizonskih mjesta i što se ime Andes ne susreće samo u bihaćkom kraju. Na osnovi toga, Pač smatra da identifikacija Raetinium = Golubić, koji je on ranije držao opravdanom, mora otpasti[53].

Odavno su poznate sojenice u Ripču na Uni, jugoistočno od Bihaća. Istraživanja ripačkih sojenica, iako nepotpuna, dala su dosta podataka o načinu života njihovih stanovnika. Prema dosadašnjem znanju, sojenice u Ripču nisu starije od halštatskog perioda, a stanovnici su im Iliri. Ne zna se tačno kad je prestao život u ovim sojenicama, ali materijal potvrđuje da su mogle postojati još i u rimsko doba. Na ostrvu gdje su bile sojenice nađeno je nekoliko primjeraka rimskog novca od sredine II vij. do početka IV vij. n. e., a ustanovljeni su i ostaci rimskih građevina i drugi artefakti rimskog porijekla. Gradine oko Ripča nisu ispitane. Tragovi sojenica konstatovani su i kod Golubića, Ribića, Kralja i Brekovice, ali one dosad nisu proučavane[54].

Na današnjoj cesti Bihać—Bos Petrovac, u selu Doljanima, sačuvani su arhitektonski odlomci i nekoliko nadgrobnih natpisa[55].

Iz prednjeg izlaganja se vidi da je ovaj kraj u antičko doba bio dobro naseljen. Ovdje su stanovali Japodi, jako i ugledno pleme. Dosad se nije moglo tačno utvrditi dokle su u Bosnu dopirala njihova staništa. Što se tiče etničke pripadnosti Japoda, ranije je preovladavalo mišljenje da su oni ilirsko-keltski mješanici. Međutim analiza arheoloških nalaza pokazuje da su Japodi pripadali ilirskoj etničkoj zajednici. Udio Kelta u razvitku ovog plemena nije bio jak i uglavnom se, kako posvjedočuje materijal iz japodskih nekropola oko Bihaća, ispoljavao u uticajima keltske materijalne kulture[56].

5) PODRUČJE BOS. KRUPE, CAZINA I VELIKE KLADUŠE

U okolini Bos. Krupe poznato je nekoliko nalazišta iz praistoriskog i rimskog vremena. Oko Krupe ima veći broj gradina među kojima su neke sa rimskim građevinskim i drugim ostacima. Najpoznatije su gradine u selima: Radiću Malom, Radiću Velikom, Donjoj Suhaji, Berakovcu, Potkalinju, Duboviku, Jasenici, Velikoj Rujiški, Matovacima, Buševiću, Rakanima Krupici, Bos. Krupi i dr.[57] U Vrankamenu kod Bos. Krupe nađen je veliki depo afrikanskog novca iz vremena između 300 g. i 118 g. st. e. U tom depou u kojem je nađeno više od 100 primjeraka egipatskog, numiđanskog i kartaginskog novca, brojno je najjače zastupljen kartaginski novac — period između 200 i 146 g. st. e. Pored toga, u depou se našao i jedan primjerak hispanskog novca (provincia Taraconensis), jedan Hiero II (Syracusae) i 3 primjerka rimskog novca iz republikanskog vremena (as Romanus i dva triensa). Nalaz pokazuje da su u ovaj kraj još prije Rimljana dolazili novci dalekih prekomorskih zemalja, dakle prije no što je izgrađena rimska cesta Salona —Siscia koja je ovuda prolazila[58]. Blizu mjesta gdje je otkriven depo ovog novca nađen je bronzani šljem iz predrimskog vremena[59].

Na prostoru Bos. Krupa—Otoka—Cazin—Vel. Kladuša sačuvani su tragovi praistoriskog i rimskog života. Kod Ljusine blizu Otoke postoje ostaci rimskog naselja sa ruševinama jedne veće villa rustica, a kod Pištalina između Bos. Krupe i Cazina odlomci rimskog građevinskog materijala[60]. U ovom kraju se nalaze praistoriska nalazišta: Gradina Čungar kod Cazina, Gradina iznad Vilenjače, Šumetac kod Pećigrada, Podzvizd kod Vel. Kladuše i Osredak kod Bos. Krupe; sa Gradine Čungar su dva rimska novčića[61]. Rimsku naseobinu u Velikoj Kladuši poznajemo po ostacima građevinskog materijala. Odavde je odlomak opeke sa žigom: leg. XIIII Gemina (CIL III, 13339[3] = vjerovatno 14023) proizvod iz domaće ciglane te legije. Pač misli da je to legio XIIII Gemina Martia victrix koja je tokom II vij. n. e. još od Hadrijana boravila u Panoniji i pripadala vojnoj komandi Panonije Superior i od koje je ostalo dosta natpisa u Sisku. Pač drži da je i rimsko mjesto u Velikoj Kladuši pripadalo Panoniji Superior[62].

6) PROBLEM KOMUNIKACIJE BIHAĆ—BOS. PETROVAC I BIHAĆ-NIZVODNO UNOM

Topografskim pregledom o antičkim naseljima u porječju Sane i Une, koji je iznesen u prethodnom izlaganju, obilježili smo samo jedan dio komunikaciske mreže ovoga kraja. Ostaje još pitanje rimske ceste Bihać—Bos. Petrovac i Bihać — dolinom Une prema Savi. Raniji istraživači izrazili su mišljenje da su ove ceste stvarno postojale. Iznijeću svoje gledište i neka objašnjenja o problemu ovih komunikacija.

Prvo, cesta Bihać—Bos. Petrovac. Balif pretpostavlja da je ta cesta vodila od Bihaća u Bos. Petrovac i dalje prema Ključu. On nema za to čvrstih dokaza, niti je na navedenom pravcu izvršio hodološka istraživanja. E. Rihter[63] ističe da je ovaj komunikaciski krak sigurno postojao i čak da je on pretstavljao glavni pravac ceste Burnum—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje. Njegovi dokazi su: Bihać—Golubić su centri Japoda i raskršće puteva. Ovu cestu Domaševski[64] naziva japodskom i obilježava je pravcem Bos. Petrovac—Bihać—Metulum (Bivium, Čakovac kod Ogulina).

Drugo, cesta Bihać —dolinom Une prema Savi, sc. u Sisciju. Truhelka smatra da je rimska cesta Salona—Siscia prolazila kroz Bihaćko Polje i dalje niz Unu pored Bos. Krupe i Bos. Novog. Dokazi za ovaj pravac mogu biti: tragovi rimske naseobine kod Bos. Krupe i Bos. Novog i tragovi ceste kod Đankića Rakana blizu Bos. Novog. Sa pravcem rimske ceste Salona—Siscia kroz Bihaćko Polje slaže se i Rihter[65]. Pač ističe da je cesta Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje dolinom Sane i Une bila izgrađena kao strategiska komunikacija koja je vezala Salonu i Burnum sa Siscijom. Sergejevski je smatra velikom

magistralom Burnum—Siscia, dok je Abramić usmjerava dosta neodređeno »preko Grahova polja na sjever u unsku i sansku dolinu«[66]. Pačovo mišljenje ne protivrječi mišljenju Truhelke i Rihtera zato, što su se obje ove ceste mogle sastati na ušću Sane i Une i dalje produžiti kao jedna na Savu.

Na pravcu Bihać—Bos. Petrovac do danas nisu otkriveni tragovi rimske ceste. Međutim, kao što smo već vidjeli, na tom pravcu su ustanovljeni ostaci rimskih naselja i zgrada, i to u Ripču, kod Doljana jugozapadno od Ripča i oko Bjelajskog Polja. U vezi sa mogućom komunikacijom Bihać—Bos. Petrovac treba ukazati na još neke momente. Bihaćki kraj je u antičko doba bio gusto naseljen; zatim, područje kroz koje je prolazila cesta Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje u dolinu Sane imalo je velik značaj. Stanovnici doline Sane eksploatisali su rudnike ovog bazena i razvili jaku metalurgisku radinost, čije je proizvode, svakako, tražilo i stanovništvo bihaćkog kraja u kome nije bilo rudnika. Ne smije se zanemariti ni činjenica da su na potezu Bihać—Bos. Petrovac postojale ne samo rimske nego i praistoriske aglomeracije. Izvjesno je da je prostor Bihać—Bos. Petrovac u antičko doba, kao i danas, bio slabo naseljen. Stoga pravcem Bihać—Bos. Petrovac ne treba tražiti cestu prvog reda (via publica), već neki vicinalni put kroz dosta neprohodan teren. Njegovu trasu zasad ne možemo obilježiti, a Balifova hipoteza da je cesta Bihać —Bos. Petrovac produžavala prema Ključu i da je imala svoje miljokaze ostaje i dalje samo kao hipoteza. Tako treba gledati i na krak ceste kroz Petrovačko Polje pravcem istok-zapad, koji je Balif unio u svoju kartu kao siguran ali još neustanovljen i vjerovatno ga je smatrao sastavnim dijelom pretpostavljene ceste Bihać—Bos. Petrovac.

Druga cesta koja nas ovdje interesuje jeste veza: Bihaćko Polje — dolinom Une nizvodno — Siscia kao dio komunikacije Salona—Siscia. Prema Domaševskom, najkraća veza od Salone i Burnuma u pravcu Siscije prolazila je kroz Liku linijom: Avendo (Brlog kod Crkvine) — Bivium (Metulum = Čakovac kod Ogulina) pa dalje dolinom Gline i kroz Topusko[67]. Vidjeli smo da Domaševski smatra da je kod Biviuma izlazila i cesta Burnum—Bos. Petrovac—Bihać, usvajajući na taj način Balifovu pretpostavku o tom komunikaciskom pravcu. Kod Petrovog Sela između Bihaća i Plitvičkih Jezera postoje tragovi rimske ceste. Međutim sve da i primimo pravac rimske ceste kroz Liku i vezu između Bihaća i Like, kako ih obilježava Domaševski, ne možemo prihvatiti njegovu lokalizaciju za municipium Metulum = Čakovac kod Ogulina. Prodor srednjim tokom Une služio je kao *prirodna* veza sjeverozapadne Bosne sa drugim oblastima još i prije Rimljana (nalaz afrikanskog novca u Vrankamenu kod Bos. Krupe). Na liniji Bihać—Bos. Novi ustanovljeni su tragovi rimskih aglomeracija, a kod Bos. Novog i tragovi rimske ceste. Prema tome, iz Bihaćkog Polja niz Unu sigurno je vodio neki put kao veza između ceste koja je kroz Liku išla pravcem Salona—Siscia i ceste koja je dolinom Sane izlazila na Unu. To znači da ta komunikacija nije pretstavljala sastavni dio ni magistrale Salona—Siscia kroz Liku, ni magistrale Salona—Burnum — dolinom Sane. Time, razumije se, nije umanjen njen značaj, jer je ona kao važna vicinalna saobraćajnica cijelom jednom kraju preko dvije velike ceste obezbjeđivala vezu sa Savom i Siscijom. Pravac ceste Salona—Siscia preko Bihaćkog Polja niz Unu, kako ga vodi Truhelka, pretstavlja veliko produžavanje trase u njenom osnovnom smjeru. Dobro naseljeno područje Bihaća i aglomeracije na liniji Bihać—Bos. Novi imali su svoju komunikaciju koja ih je vezala sa glavnim cestama i omogućavala promet sa Siscijom. To pokazuju nalazi novca kovanog u Sisciji i krovne opeke izrađene u Sisciji, o čemu je već bilo riječi.

Na ovom pravcu vjerovatno je neka vicinalna komunikacija išla od Bos. Krupe preko Otoke u Vel. Kladušu i možda dalje na sjever. O daljem toku ceste od Bos. Novog prema Savi dolinom Une ili nekom drugom linijom nemamo podataka ni tragova sa terena, ali je opravdano smatrati da je ovim pravcem, tj. prema Savi, prolazila neka saobraćajnica. Područje donjeg dijela Une do danas nije ispitivano i naše znanje o njegovoj naseljenosti i komunikacijama u antičko doba ne omogućava nam da o njemu damo određeniju sliku. Znatnije rimsko naselje otkriveno je u Bos. Kostajnici[68]. Kod Bos. Dubice ulazila je u Bosnu rimska cesta koja je od Siscije išla niza Savu, ali njena trasa kroz sjevernu Bosnu još ni danas nije ustanovljena. Nije posve sigurno da je ona izlazila u Srbiju kod Rače na Drini[69]. Na Gradini kod Bos. Dubice ustanovljeni su tragovi naseljenosti u praistorisko i rimsko doba; odavde je i jedan primjerak zlatnog vizantiskog novca[70].

Cesta koja je vodila kroz porječje Sane i dalje na Savu imala je za Rimljane velik privredni značaj, naročito stoga što je prolazila rudarskim krajem u kojem se u rimsko doba vršila jaka eksploatacija željeznih ruda. Ovu činjenicu treba istaći, jer je većina ranijih istraživača bila sklona da rimske komunikacije u našim zemljama smatra skoro isključivo strategiskim (viae militares) i tranzitnim, a ne i važnim privrednim saobraćajnicama.

Kad je riječ o saobraćaju i prometu u ovom kraju, valja ukazati na to da su se Rimljani koristili plovidbom rijekama Sanom i Unom. Sana je plovna od Sanskog Mosta do ušća, a Una samo od Otoke, i to u proljeće i kasnu jesen. Tradicija korišćenja Sane za plovidbu splavovima i lađama vrlo je stara, naročito za prevoz rudarskih proizvoda i drvne građe. Mjesno stanovništvo o tome dosta zna i za plovidbu Sanom važe brojne legende iz starijih vremena. Rimska eksploatacija rudnika u dolini Sane i Japre i potreba za što jeftinijim transportom ruda uputile su Rimljane na to da se koriste vodenim putem Sanom i Unom koji je obezbjeđivao dobru vezu sa Savom, a naročito sa metalurgiskim centrom u Sisciji. Da je Rimljanima dobro došao vodeni put ovim rijekama i da su se njime koristili, nalazim dokaze u sljedećim činjenicama: dolinom Sane i donjim tokom Une ne-

ma tragova cesta, tragovi komunikacija sačuvani su samo na onim mjestima gdje plovnost rijeka nije stalna (kod Đankića Rakana na Uni) ili gdje je trebalo obezbijediti poprečnu vezu između rijeka (kod Male Rujiške). To znači da je pretežan dio saobraćaja obavljan plovidbom i da ceste u tim područjima nisu bile čvrste i nisu brižno održavane. S druge strane, na obalama Sane i oko njenog ušća sačuvani su tragovi rimskih utvrda koje su bdile nad sigurnošću saobraćaja tokovima Sane i Une. Nova istraživanja vjerovatno će otkriti slično stanje i na pravcu Bos. Novi—Bos. Kostajnica

NAPOMENE

[1] Antiquarian Researches in Illyricum I-II, Westminster, 1883, 57-58

[2] Strass., 12-16

[3] Radimsky, GZM III, 1891, 431-445 = WM I, 203-217

[4] Truhelka, GZM II, 1890, 96-97

[5] Idem, GZM II, 1890, 40; upor., ibidem 97

[6] Patsch, Anhang, 52-54

[7] Hirschfeld, Die römischen Meilensteine — Sitzungsberichte Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin 1907, 13-15. C. Jullian, REA, 1926, 147, br. 3. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz, II Aufl., 1931, XXX. Izvor: Cod. Theod. VIII, tit. V, De cursu publico

[8] GZM III, 1891, 395-404

[9] Radimsky, WM III, 291-294. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 19-20

[10] Radimsky, WM IV, 191-194

[11] A. Bauer, AEM XVII, 1894, 137-139. Upor.: Jelić, GZM X, 1898, 550-554. Izvor: Ptolemaei Geographia, C. Müller, Paris 1883, 309-310

[12] Patsch: WM VII, 162-166; XI, 138-139. Upor., S. Babić, GZM IV, 1892, 273-274

[13] Za ubikaciju Stridona u Grahovo Polje: Bulić: Festschrift für Otto Benndorf, Wien, 1898, 137-144 i Vjesnik, Split, XLIII, 1920, 5-103. G. Novak, NV, 1918, separat 25-27. Morin D. Germain, Strena Bulićiana, Zagreb—Split, 1924, 421-432. — Protiv ove ubikacije: Florschütz, Vjesnik, Zagreb VI, 1902, 87-98, 226-227 koji smatra da je Stridon = Zlin kod Strigova blizu Bos. Kostajnice. Vulić, Belićev zbornik, Beograd, 1921, 30-32. Patsch, Herzegow., 95 sumnja u lokalizaciju Stridona na Grahovu Polju. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb, 1925, 108 drži da je najbliže istini mišljenje Florschütz-a. A. Mayer, Vjesnik, Zagreb, 1941-1942, 180 smatra da Florschütz nema pravo, jer se po imenu Stridona neće moći riješiti ubikacija mjesta. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 168 misli da Stridon nije bio u Bosni već daleko sjevernije

[14] Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 26-27. Upor., Patsch, Anhang, 52-54

[15] Fiala, WM IV, 172-174. Radimsky, WM IV, 194-196

[16] Ćurčić, GZM XIV, 1902, 252. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 25

[17] Sergejevski, GZM XLIII, 1931, 22-23

[18] Ćurčić, GZM XIV, 1902, 238

[19] Za gradine u regionu Bos. Petrovca: Ćurčić, GZM XIV, 1902, 229-255. Fiala, WM VI, 140-141. Za Bravsko i Bukovaču: Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 11-12 i GZM XLIV, 1932, 23. Za Smoljanu: Patsch, WM IV, 256-257

[20] Patsch, WM VIII, 106-107. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 9-10

[21] Sergejevski, GZM XLIII, 1931, 23

[22] M. Abramić, Starinar, Beograd, 1926-27, 40-42

[23] Upor., Richter, WM X, 416

[24] O naselju u pećini Hrustovači: M. Mandić, GZM LI, 1939, 65-71. J. Korošec: GZM LII, 1940, 7-13 i 1946, NS sv. I, 7-38. A. Benac, GZM 1948, sv. III, 3-41

[25] Fiala, WM VI, 62-128. M. Mandić, GZM XLIII, 1931, 1-6

[26] Radimsky, WM I, 203-217. Patsch, WM VI, 172. J. Zurunić, Starinar, 1926-27, 93-100. Fiala, WM IV, 182. A. Benac, GZM 1956, sv. XI, 147-166. I. Čremošnik, GZM 1956, sv. XI, 137-146. B. Čović, GZM 1956, sv. XI, 187-204

[27] Patsch, GZM XIV, 1902, 409-410

[28] GZM I, 1889, knj. I, 95

[29] Radimsky, WM I, 215-216. Fiala, WM VI, 123. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 8

[30] Radimsky, WM I, 215. Patsch, WM VII, 66-68 Upor., Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 7-8

[31] Sergejevski: Spomen., LXXVII. 1934, (60), 7 i 28 i GZM LI, 1939, 10-14. J. Petrović, GZM 1958, sv. XIII, 270

[32] Radimsky, WM I, 215. P. Ivančević, GZM III, 1891, 322. Patsch, WM VII, 69

[33] Truhelka, GZM II, 1890, 96-97. Ivančević, GZM III, 1891, 321. Radimsky, WM I, 215. Patsch, WM VII, 62-66. Upor. Tomaschek, Topogr., 511

[34] Vl. Skarić, GZM XL, 1928, 98-107

[35] WM I, 215

[36] GZM II, 1890, 97

[37] GZM XL, 1928, 99-100

[38] Tomaschek, Topogr., 563, upor. 507. Kiepert, FOA XVII, 6. Hirschfeld, Hermes, XXV, 1890, Berlin, 354. Upor. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, 197. Jelić, GZM X, 1898, 551: od Vrbasa sve do Drine

[39] Patsch, WM VII, 55. Upor.: idem, GZM VI, 165

[40] Patsch, WM VII, 54-62

[41] Tomaschek, Topogr., 507-508. Upor. Hirschfeld, Hermes, XXV, 1890, 354-355

[42] Sergejevski, GZM LII, 1940, 20-22. O pitanju lokalizacije municipium Maluesatium-a upor. F. Papazoglu, »Živa antika«, VII, sv. I, Skoplje, 1957, 114-122

[42a] Sergejevski, GZM 1957, sv. XII, 116—118

[43] Za nekropolu u Jezerinama i gradine u bihaćkom kraju: Radimsky: WM I, 195-202; III, 39-218; IV, 101-112

[44] Patsch, WM IV, 260; V, 230-233, VII, 54. Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 6; LXXXVIII, 1938, (69), 97-98; XCIII, 1940, (72), 135-137; GZM 1951, sv. VI, 303-304. Upor. Radimsky, WM III, 53-55. I. Čremošnik, GZM 1957, sv. XII, 163-165, 169-170

[45] Patsch, WM VI, 209-211. Upor.: Tomaschek: Sitzungsb. W. Ak. XCIX, 1882, 469 i AEM VIII, 1884, 176, br. 289. Radimsky, WM III, 54-55

[46] Hörmann, WM I, 332. Patsch, WM IV, 259. Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 5-6; LXXXVIII, 1938, (69), 99-100; GZM LI, 1939, 7-10 i 1951, sv. VI, 302-303

[47] Hörmann, WM I, 332. Radimsky, WM III, 41 i 52. Patsch: WM VI, 174 i XI, 139. I. Čremošnik, GZM 1958, sv. XIII, 130-131

[48] Patsch: WM VI, 154-186; VII, 33-44. Upor. Hoernes, WM III, 516-518

[49] Patsch: WM V, 233-234; VII, 44-54. Upor. Radimsky, WM III, 49-55. Izvještaj o najnovijim iskopavanjima u Založju i istraživanjima u Izačić Gati i Brekovici: I. Čremošnik, GZM 1957, sv. XII, 165-171 i 1958, sv. XIII, 128—132

[50] Ćurčić, GZM X, 1898, 627-658. Sergejevski: Prähistor. Ztschr., XXVII, 1936, Berlin, 211-226; GZM LI, 1939, 10 i 1948, sv. III, 169-170

[51] Upor. GZM III, 1891, 100

[52] Tomaschek, Topogr., 508-509. Hirschfeld, CIL III, str. 1639. A. Bauer, AEM XVII, 1894, 143. Kiepert, FOA XVII, 5. Jelić, GZM X, 1898, 551. Upor. Patsch, WM V, 230

[53] Patsch, WM VI, 184-186

[54] O sojenicama u bihaćkom kraju: Radimsky: WM III, 219-226; V, 29-77. Ćurčić, GZM XX, 1908, 149-179. Upor.: J. Korošec, GZM 1952, sv. VII, 231-239 i R. Bižić, GZM 1953, sv. VIII, 103-110

[55] K. Kovačević-Patsch, WM V, 340-343

[56] O Japodima: Patsch: WM VI, 168-186 i VII, 55-56. Jelić, GZM X, 1898, 550-551, 554. PWRE, 1914, stup. 724-727: Vulić, s. v. Japodes. A. Mayer, De Japodibus, Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, 189-199. A. Benac u »Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1955, 52-54

[57] Radimsky, WM V, 274-275. Fiala, WM VI, 274-279

[58] Truhelka, GZM I, 1839, 38-43. Upor. Patsch, WM IV, 113

[59] Truhelka, GZM VI, 1894, 491-494

[60] Radimsky, WM II, 68-69. Upor. GZM 1958, sv. XIII, 274

[61] Radimsky, WM II, 56-57 i IV, 73-79. Truhelka, GZM II, 1890, 64-67. GZM VII, 1895, 157 (novci). Fiala, WM IV, 94-100. T. Knez, GZM 1958, sv. XIII, 255-260

[62] Patsch, WM III, 527-528. Radimsky, WM III, 294-295. Upor. Mommsen, CIL III, str. 482, 496, 550

[63] WM X, 416

[64] BD XXVII, 1904, suppl. 13

[65] GZM II, 1890, 96-97. WM X, 416

[66] GZM XIV, 1902, 409-410. Starinar, 1926-27, 42. GZM LIV, 1942, 124

[67] Domaszewski, BD XXVII, 1904, suppl. 4 i 11

[68] J. Pavelić, Vjesnik, Zagreb, 1892, 58 i 1895, 208. Upor. Patsch, WM VII, 70

[69] Kiepert, CIL III, tab. III i potvrda za njegovo mišljenje u docnijim nalazima 4 miljokaza u okolini Bos. Dubice: M. Mutavdžić, Vjesnik, Zagreb, 1896-97, 160 i J. Brunšmid, Vjesnik, Zagreb, 1898, 195-199. Za izlaz ceste iz Bosne u Srbiju: F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892, 124. Upor. Sergejevski, GZM 1958, sv. XIII, 263-264

[70] M. Mandić, GZM XLIII, 1931, 16

V

Naselja uz rimsku cestu Prolog—Banjaluka—Bos. Gradiška i uz mrežu vicinalnih puteva

Cesta Prolog—Bos. Gradiška je dio magistrale koja je vodila od Salone u unutrašnjost provincije Dalmacije. Ta magistrala pretstavlja najznačajniju vezu Salona — posavsko-podunavski krajevi. Prema natpisu CIL III, 3198a = 10156 i 3200 cesta Salona-ad fines provinciae Illyrici iznosila je CLXVII m. p. Ona bi bila identična sa cestom Salona—Servitium koja je navedena u Tab. Peut. i Itin. Ant. i na kojoj se po Tab. Peut. i Geogr. Rav. (IV, 217, 16) nalazila stanica Ad Fines[1].

U Tab. Peut. cesta je obilježena ovim stanicama: Salona —XVI — Aequo — VIII — Inalperio — XIV — Bariduo — Ionnaria — XIII — Saritte — VII — Indenea — V — Baloie — XII — Leusaba — X — Lamatis — XII — Castra — XIII — Ad Fines — XVI — Servitio. Po Itin. Ant. na njoj su stanice: Salonas — XXI — Aequo — XVII — Pelva — XVIII — Salviae — XXIV — Sarnade — XVIII — Leusaba — XIII — Aemate — XIX — Ad Ladios — XXIV — Servitii. Ovdje treba upozoriti na to da se dužina trase na pomenutom natpisu ne podudara sa dužinom prema Tab. Peut. i Itin. Ant. Udaljenost Salona—Ad Fines prema natpisu iznosi 167 m. p., dok je prema Itin. Ant. razdaljina Salona—Servitium svega 154 m. p., a prema Tab. Peut. razdaljina Salona—Servitium iznosi 126 m. p. Kombinacijom odbijanja 16 m. p., kolika je distanca Ad Fines—Servitium, razdaljina Salona—Ad Fines iznosila bi po Itin. Ant. 138 m. p., a po Tab. Peut. 110 m. p. U Itin. Ant. nisu unesene sve stanice koje postoje u Tab. Peut. S druge strane, u Tab. Peut. ispuštena je oznaka distance Bariduo—Ionnaria i distanca Salona — Aequo označena je sa XVI m. p., dok je ta udaljenost u Itin. Ant. XXI m. p. Zasad samo ukazujemo na ove nesaglasnosti, jer ćemo se docnije posebno osvrnuti na njih.

1) PODRUČJE LIVANJSKOG I GLAMOČKOG POLJA

Balif je ispitao samo jedan dio ove komunikacije, ali su novija istraživanja omogućila da se obilježi cio njen pravac kroz Bosnu. U svom ispitivanju Balif se koristio podacima Blaua, Hernesa i Tomašeka o tragovima ceste na prostoru Glamočko Polje—Livanjsko Polje — dolina Plive—Banjaluka. Cesta je ulazila u Bosnu preko Prologa zapadno od Livanjskog Polja, što potvrđuju njeni tragovi i natpisi kod Prologa. U tome se slažu i sva tri pomenuta istraživača[2]. Prije Balifa pojedini dijelovi ceste obilježavani su s većom ili manjom pouzdanošću.

Miljokaz kod Prologa nosi oznaku XXXIV m. p. (CIL III, 13325 = 10168) što odgovara udaljenosti od Salone preko Andetriuma (Muć) i Aequuma (Čitluk kod Sinja). Sljedeći miljokaz LI m. p. na Staretini pl. odgovara razlici od 17 r. m. od prvog miljokaza. Balif smatra skoro nesumnjivim pravac ceste od Ličtana preko Livanjskog Polja na sjever. Kao sigurnu Balif označava jednu cestu koja je od Prologa pored Rapovine, Livna i Šuice vodila na Kupreško Polje i Velika Vrata. Ostaci rimskog naselja kod Livna, nalazi novca u njegovoj okolini i ostaci rimske utvrde iznad naselja — to su indicije koje govore o prolazu rimske ceste ovuda. Od Livna preko Borove Glave, Borova Polja i Šuice sve do Stržnja kod Donjeg Malovana tragovi rimske ceste mogu se sigurno pratiti. Na Gradu kod Stržnja nalaze se ruševine rimske utvrde za zaštitu ceste. Kolotečine i putne oznake od kamena koje su, svakako, služile za orijentaciju zimi kad ovdje sniježne mećave zatrpaju puteve — pretstavljaju tragove ceste do Vrila. Dalji tok ceste na sjever i sjeveroistok od Vrila i Kupresa Balif nije ustanovio, a taj tok ne bi ni spadao u mrežu puteva ceste koju obrađujemo u ovom poglavlju. Livanjskim i Glamočkim Poljem išle su i druge komunikacije kojima su brojna naselja bila povezana međusobno i sa glavnom komunikacijom. Između ova dva polja konstatovana su dva puta: jedan od Priluke preko sedla Korična u Glamočkom Polju i drugi od Kablića Vel. preko Sedla Bukve u Glamočko Polje. Na oba sedla sačuvane su kolotečine rimskih puteva. Od prvog kraka se vide ostaci dvaju odvojaka, i to: prema Livnu i prema Vašarovini kod Priluke. Dalji tok ovih puteva istočnom ivicom Glamočkog Polja pored Podgradine i Jakira prema Halapiću Balif označava kao siguran, ali još neustanovljen. Od Ličtana preko Livanjskog Polja i Čelebića rimska cesta ide na sjever. Njen dio do Staretine pl. gdje je miljokaz LI m. p. po Balifu je siguran ali još neustanovljen, a odavde preko Halapića, Odžaka, Skokova, Crne Gore, Hana Pantelije

(danas uobičajno: Pantelića Han) i Nabojine do Pecke svuda su jasni tragovi rimske ceste, a sačuvano je i nekoliko miljokaza. Kao posebnu vezu sa magistralom Salona—Servitium Balif označava komunikaciju koja je od Rilićkog Polja preko Kupreškog i Suhog Polja zatim kroz Novo Selo i Vaganj vodila u dolinu Plive kod Šipova. To je cesta koja je u narodu poznata pod imenom stari »Solarski put«. Ona je prema tragovima na terenu označena dijelom kao sigurna a dijelom kao sigurna ali još neustanovljena. Balifu su bili poznati podaci o otkrivenim ostacima rimskog naselja u Šipovu. Njen dalji tok Balif usmjerava u dva sigurna ali još neustanovljena pravca: jedan prema Berićima i Peckoj i drugi niz Plivu do Jezera, pa pored Majdana i preko Vrana u područje Donjeg Polja sjeveroistočno od Mrkonjićgrada[3].

Cesta Salona—Servitium prema natpisu CIL III, 3198 a = 10156 izgrađena je u doba Tiberija. Pač smatra da je i ova cesta imala da obezbijedi umire*nje unutrašnjosti* provincije Dalmacije i da pomogne u sprečavanju novih ustanaka. Što se tiče njenih miljokaza, izgleda da su oni postavljeni tek za vrijeme cara Gordijana i docnijih vladara: Konstancija, vjerovatno I, i Julijana Apostate[4].

Novija istraživanja proširila su naše znanje o ovoj cesti, naročito o njenom dijelu na Glamočkom Polju i na pravcu od Pecke preko Podraškog Polja i Banjaluke do Bos. Gradiške.

Livanjsko Polje je dosad dalo dosta nalaza rimske kulture. Na ovom području ustanovljeni su tragovi većeg broja rimskih naselja. Ovdje su najznačajnija nalazišta rimskih ostataka: Ličtani, Lipa, Grkovci, Livno, Suhača, Kablić, Vašarovine. Iz Ličtana su natpisi: CIL III, 2761 = 9846 upor. str. 2270; 2762 = 9845 i 9853 — 9855 kao i drugi odlomci natpisa[5]. Neki istraživači tražili su ubikaciju Pelve, stanice sa ceste Salona—Servitium (Itin. Ant.) u Ličtanima, dok je Pač stavlja u južni dio Livanjskog Polja. Pelvi je davana lokalizacija i na raznim mjestima Livanjskog Polja, Glamočkog Polja i porječja Cetine[6]. U Lipi su otkriveni tragovi rimskih zgrada i nađen beneficijarski natpis CIL III, 9847 upor. str. 2165 u kome se pominje decurio municipii, ali bez imena municipija[7]. Iz Grkovaca je natpis koji Pač dopunjuje: . . . decurio mun(icipio) [Salv)io . . . Na osnovi toga i na osnovi stvarne udaljenosti Aequum—Grkovci = cca 52 km, što odgovara razdaljini Aequum—Salviae = XXXV m. p. (Itin. Ant.), Pač zaključuje da je u Grkovcima bio municipium Salvium[8]. I do ovog otkrića znalo se da je Salviae bila municipij (CIL III, 14249[2] upor. 2328[127] i CIL XIII, 6538), ali mu je tražena ubikacija na drugim mjestima: u Glamoču, u Bos. Grahovu, na Glavicama kod Glamoča i dr.[9]. Iz natpisa CIL XIII, 6538 proizlazi zaključak da je Salviae dobila status municipija oko 70 g. n. e. U Grkovcima su ustanovljeni znatni tragovi rimskih građevina. Ovdje su nađeni i novci (Gordianus, Julianus, Valentinianus). Među natpisima je jedan sa posvetom, možda bogu Mitrasu, koji datira iz III vij. n. e. i drugi sa posvetom Silvano Silvestri. Južno od Grkovaca je Crni Lug u kome takođe ima tragova rimskih naselja[10]. Livno je takođe poznato po ostacima naseljenosti u rimsko doba. Ovdje je nađeno nekoliko odlomaka natpisa sa karakterističnim domaćim imenima i gentilnim imenom Aelii. Osim toga, u Livnu je otkriven rimski vodovod[11]. U Suhači su takođe nađeni natpisi: CIL III, 9850 upor. str. 2270; 9851 sa domaćim imenima i gentilnim imenom Aelia; odavde je rimska opeka sa žigom ARTORIANA (CIL III, 10183[10c]), reljef sa pretstavom Silvana i Dijane i nekoliko epitafa[12]. Iz Kablića Malog ili Velikog je natpis CIL III, 9856 sa pomenom domaćeg imena Titus, a iz Malog Kablića natpis sa imenom Plator Batonis[13]. U Vašarovini takođe je bila rimska naseobina. Odavde su: CIL III, 2760 =9858, 9859 upor. str. 2270, zatim natpis na kome bi se možda moglo čitati decurio i jedan natpis koji spominje neku municipalnu dužnost: . . . tor mun [icipii. Iz Vašarovine ima i drugih nalaza[14]. Od drugih nalazišta rimskih spomenika na Livanjskom Polju važnija su ova mjesta: Prisap (CIL III, 9849 — posveta IOM); Gubin (CIL III, 9848 upor. str. 2270) na kome se spominje genitalno ime Aelius i decurio municipii, ali se ne zna tačno gdje je taj natpis nađen; sa Gradine iznad Gubina potiče jedan as Pomponia; u Donjim Rujanima nađeni su odlomci natpisa; u Vrželalama novci: Domitianus i Claudius II; iz Nuglašice su novci: denari Aemilia i Traianus; iz Bastasa potiču ulomci natpisa (Aelia); iz Čelebića su novci: Faustina I, Septimius Severus, Constantinus I; u Strupniću su konstatovani ostaci zgrade i nađeni novci: afrikanski (Carthago i Micipsa) i Constantinus I. Na južnoj strani Livanjskog Polja su: Žabljak Donji, Komorani, Srđevići i Grgurići sa nalazima rimskog novca iz republikanskog i carskog doba[15]. Livanjsko Polje ima mnogo ilirskih gradina, a na nekima od njih nalaze se i tragovi rimske građevinske kulture. Od gradina sa rimskim ostacima najpoznatije su gradina kod Grkovaca, kod Čosanlija, Gradac kod Livna, gradine kod Velikog Kablića i Suhače, kod Žirovića, u Vašarovini i dr. Na Livanjskom Polju se nailazi i na druge ostatke praistoriskog života[16].

Po tragovima naselja i nalazima novca u raznim dijelovima Livanjskog Polja vidi se da je ovaj kraj u rimsko doba bio gusto naseljen i da je svakako imao dobru mrežu puteva. Naselja su gusta ne samo na zapadnom već i na istočnom i jugoistočnom rubu Livanjskog Polja. Na osnovi toga Pač smatra da je rimska komunikacija išla i jugoistočnim i istočnim rubom Polja, a ne samo zapadnim i južnim kao što je to obilježio Balif. Stoga Pač iz opreznosti drži da su Balifove ceste Prolog—Ličtani—Čelebić i Prolog—Rapovina—Livno nesigurne. S Pačovim pravcima ceste slaže se i Sergejevski koji smatra da su rimske ceste prolazile onuda kuda prolaze i danas[17].

Naše znanje o komunikacijama na Livanjskom Polju sada je potpunije, pošto su naknadno, poslije Balifa, prikupljeni novi arheološki podaci o ovom području. Nesumnjivo su postojale i komunikacije jugoistočnim i istočnim rubom Polja, ali se ne mogu odbaciti rezultati Balifovih istraživanja. Balif je pravilno i oprezno postupao pri istraživanju rimskih cesta, pa se mišljenje Pača da su pravci dviju komunikacija koje je obilježio Balif nesigurni — ne bi moglo prihvatiti. Naprotiv, mislim da oni moraju ostati onakvi kakve ih je Balif unio u svoju kartu, jer ni do danas nalazi na terenu nisu pokazali da bi ih trebalo korigirati. Tačno je to da Balif nije ispitao sve komunikacije na Livanjskom Polju i da ih je na tom području više no što je to bilo poznato Balifu.

Posebno treba istaći da sa Livanjskog Polja imamo veliki broj antičkih numizmatičkih nalaza. Iz Livanjskog kraja je drahma (Dyrrhachium); kod sela Tribići blizu Prologa 1930 g. nađen je depo novca koji hronološki ide od 214 g. st. e. do 15 g. st. e. Broj ovih primjeraka naročito raste od 139 g., oko 89 g. i od 59 do 15 g. Ovo je prvi skupni nalaz rimskog novca na Livanjskom Polju i karakterističan je po tome što u njemu nema mnogo duplikata. Iz Bastasa je takođe jedan manji depo rimskih denara. Pojedinačne nalaze rimskog i drugog novca već smo spomenuli. Sa Livanjskog Polja je i nalaz jednog primjerka novca iz doba Aleksandra Velikog[18].

O rimskim i praistoriskim starinama sa Glamočkog Polja krajem prošlog vijeka nije se mnogo znalo. Tek su novija istraživanja, naročito ona koja je obavio Sergejevski od 1926—1935 g., ukazala na brojne ostatke rimskog života u ovom području. Rezultati tih istraživanja značajni su, tako da na osnovi njih imamo relativno jasniju pretstavu o Glamočkom Polju u rimsko doba no što je to slučaj sa nekim drugim područjima Bosne.

U vrijeme kad je Balif istraživao tragove ceste već su bili poznati ostaci rimskih naselja na pojedinim mjestima Glamočkog Polja: natpis protektora (CIL III, 2760a = 9861) iz Glavica kod Glamoča i beneficijarski natpis (CIL III, 9862 = 13231 upor. str. 2270) iz Halapića[19]. Na Glamočkom Polju su najpoznatija nalazišta rimskih ostataka oko Halapića, sjeverozapadno od Glamoča, i oko Podgradine kod Kamena, jugoistočno od Glamoča. U Halapiću se ističu lokaliteti Crkvina i Gradac, a u Podgradini Borak i Gradina. Preko Halapića ide rimska cesta Salona—Servitium. U Halapiću su konstatovani ostaci većeg naselja; odavde su razni spomenici, miljokazi i natpisi. Votivni reljefi karakteristični su po pretstavama Silvana i Dijane. Miljokazi su iz vremena Konstancija, vjerovatno I, i Julijana Apostate. Natpisi su: beneficijarski (od kojih je jedan u CIL III, 9862 = 13231), odlomak vojničkog natpisa (coh. VIII voluntariorum) i drugi. Pošto je kroz Halapić prolazila cesta, Sergejevski na osnovi brojnih ostataka rimskog naselja i na osnovi beneficijarskih natpisa opravdano zaključuje da je tu mogla biti rimska putna stanica — mansio ili mutatio — sa objektima koji idu uz takve stanice. Na Gradcu su se sačuvale zidine kasnoantičke utvrde iz V ili VI vij. n. e. sa antičkim spolijama. U Halapiću je dosad nađeno dosta rimskog novca, više nego na ma kojem drugom mjestu Glamočkog Polja koje je inače poznato po čestim nalazima novca. Hronologija rimskog novca iz Halapića daje ovakvu sliku: ima dosta republikanskih denara, malo je primjeraka iz I vij. n. e., primjerci iz II, III i IV vij. n. e. su brojniji sve do Valentinijana i Valensa, a nađen je samo jedan Theodosius. Iz toga proizlazi da je naselje u Halapiću egzistiralo od dolaska Rimljana do kasnoantičkog vremena. — Podgradina, sa svojim lokalitetima Borak i Gradina, takođe je poznata po brojnim rimskim spomenicima: natpisi i građevinski ostaci. Iz okoline Podgradine potiču brojni natpisi sa posvetom Silvanu i Silvanu Silvestru, pa epitafi u kojima se spominje municipium, ali bez njegovog imena (Gradina: princeps municipii; Podgradina: municip . . .). Južno od Podgradine u Starom Selu nađen je natpis: »decurionum decreto« sa posvetom Mitrasu i žrtvenik posvećen Mitrasu. Spomenici iz Podgradine i Starog Sela pokazuju da je ovdje bio municipium i najvjerovatnije je da se nalazio u Podgradini. Prema natpisima sa gentilnim imenima Aelius (Aelii), slobodni stanovnici rimskog grada u Podgradini dobili su civitet za vrijeme Hadrijana kad je taj municipium postao upravni centar Glamočkog Polja. Na Gradini je, slično Gradcu iznad Halapića, bio kasnoantički refugium, izgrađen od antičkih spolija. Dva natpisa iz Podgradine izdata su i u CIL III: 9864 sa docnijom revizijom Sergejevskog koja daje gentilno ime Aelius i 13985 ara koju Turus Pirami posvećuje Silvanu, po reviziji Sergejevskog Surus Pirami. Najnoviji je nalaz odlomak žrtvenika sa posvetom: IOVI FULGERATORI ili FULMINATORI. Na Glamočkom Polju poznata su i druga antička nalazišta. Na zapadnom rubu su ustanovljeni ostaci rimskih naseobina u Rudićima i Glavicama. Tragovi rimske naseobine postoje i u Šumnjacima, sjeverno od Glavica. Istočna strana Glamočkog Polja bila je u rimsko doba slabije naseljena. Tu su ovi lokaliteti: Hasanbegovci sa rimskim građevinskim ostacima, Opačići sa reljefima Silvana i Dijane, Mladeškovci sa nalazima rimskog novca iz I i II vij. n. e. i ostaci kaldrme koja bi, prema Sergejevskom, mogla biti dio rimske ceste u pravcu planine Visibabe, Isakovci u kojima je vjerovatno bila manja rimska naseobina i u kojima su česti nalazi rimskog novca; odavde je jedan natpis s imenom Aelius pored drugih odlomaka natpisa; Kovačevci su poznati po antičkim građevinskim spolijama. Antičkih spomenika ima i u Glamoču, ali tu izgleda nije bilo naselje, jer dosad nisu konstatovani tragovi rimskih zgrada ni nalazi rimskog novca. Spomenici koji se nalaze u Glamoču doneseni su kao rimske spolije iz Halapića ili Podgradine kod Kamena; odavno je poznat natpis CIL III, 9863, a nekoliko drugih spomenika sa natpisima sačuvano je u samom mjestu; iz blizine Glamoča je žrtvenik sa natpisom: Silvano Cor . . . Aelius . . . .; iz neposredne okoline, vjerovatno sa rimske ceste prema Glavicama, je i odlomak miljokaza, postavljena za vrijeme cara Julijana. Ostaci iz Karajzovaca pokazuju da je i ovdje bila manja rimska naseobina. U Carevcu su nađene dvije are posvećene Mitrasu. Južni dio Glamočkog Polja, koji se zove Gornje Polje, nema tragova rimskih naselja. Odavde je iz okoline Doca nalaz depoa bronzanog novca (Constantinus I i Licinius)[20].

Izvjesan broj starijih istraživača, kao što smo to već naveli u pregledu o antičkim naseljima na Livanjskom Polju, tražio je ubikaciju rimske stanice Salviae (Itin. Ant.) u Glavicama i Halapiću na Glamočkom Polju. Pač je iznio drugo mišljenje, po kojem je municipium Salvium =Grkovci na Livanjskom Polju. Docniji istraživači nisu uspjeli da pitanje lokalizacije za municipium Salvium pokrenu sa te tačke i da ga novim podacima približe rješenju.

Glamočko Polje obiluje i ostacima praistoriskog života. Poznate su gradine: Gradac kod Halapića, Velika i Mala Gradina kod Perduhova, Gradinica kod Otkovaca, gradina kod Odžaka i tri gradine iznad Šumnjaka — sve u sjevernom dijelu Glamočkog Polja. U istočnom dijelu Polja su gradine u Mladeškovcima kod Dubrave, kod Isakovaca, gradina Rajak kod Glamoča. Sa Gradine iznad Podgradine potiču nalazi iz rimskog doba (natpis, novac Konstantinovog vremena). U južnom dijelu Polja su: Gradac kod Zajaruge, Gradina kod Skucana, zatim gradine u Vidimlijama, Karajzovcima, Docu i na drugim mjestima. Na nekim od ovih gradina sačuvali su se i ostaci naseljenosti u rimsko doba[21].

Novija istraživanja omogućila su preciznije i jasnije obilježavanje trase rimske ceste i rimskih puteva kroz Glamočko Polje. To je rezultat dugogodišnjih istraživanja Sergejevskog na Glamočkom Polju i u okolini. Trasa rimske ceste koju označava Sergejevski ide iz pravca Prolog—Ličtani — preko Livanjskog Polja do Strupnića i preko Dubokog Dola silazi u Halapić na Glamočkom Polju. Odavde nastavlja na sjever pored Uvala Glavica na Mlinište i dalje. Sergejevski, kao i Balif, smatra da su postojale veze između Livanjskog i Glamočkog Polja: od Malog Kablića na Koričnu i od Velikog Kablića preko predjela Bukve u Jezero na južnom dijelu Glamočkog Polja. Odatle je trasa rimskog puta do Podgradine preko Carevca sigurna. Ovaj put izlazio je na glavnu cestu Prolog—Halapić i dalje. Zasada ostaje Balifova pretpostavka da je taj put vodio od Podgradine pored sela Čukura i Hazića i da je izlazio na glavnu cestu kod Halapića[22]. Sergejevski, dalje, smatra da je preko Staretine planine vjerovatno postojala veza između

Halapića i Bastasa na Livanjskom Polju, jer su se na Staretini planini sačuvali ostaci široke kaldrme na više mjesta. Osim toga, Sergejevski pretpostavlja da je postojala i veza između Glamočkog Polja i Donjeg Unca koja je preko Rora, Prekaje, Velike Župe i Šipovljana kod Drvara izlazila na magistralu Burnum — prema Savi, na što upućuju tragovi rimske ceste u Gornjem Uncu. Ova komunikacija mogla je imati poseban krak prema Preodcu[23].

Iz toga se jasno vidi da su kompleksnija istraživanja rimskih spomenika na Glamočkom i Livanjskom Polju uglavnom potvrdila pravce rimske ceste i vicinalnih puteva ovoga kraja kako ih je označio Balif. Novija istraživanja dala su nove priloge poznavanju rimskih komunikacija na Livanjskom i Glamočkom Polju i time omogućila sigurnije određivanje trase na pojedinim otsjecima i odvojcima rimske ceste.

2) CESTA MLINIŠTE—PODRAŠKO POLJE I NJENE VEZE

U 1953 g. autor ove studije otpočeo je hodološka i topografska ispitivanja na pravcu sjeverno od Mliništa. Tokom 1954 i 1955 g. nastavio je istraživanja na širem području, prikupljajući podatke kako o rimskim cestama tako i o ostacima antičkih naselja, naročito rudarskih naselja u ovom dijelu Bosne. O tome će biti riječi docnije u ovom i drugim poglavljima.

Na području Mlinište—Pecka pisac je ispitivanjem na terenu ustanovio da se i danas nalaze mjestimično dobro sačuvani tragovi rimske ceste o kojima govori i sam Balif. Rezultati istraživanja na ovom dijelu ceste već su saopšteni[24]. (Karta I). Trasa same ceste unesena je u skicu i opisana u tekstu pomenutog saopštenja. Prema datom opisu, rimska cesta od Mliništa prolazi između planina Lipovca i Vrščića, pored zaseoka Jasenovih Potoka i kroz predio Breberiju. Odatle se spušta u Pecku i dolinu potoka Kruševljaka (Korana). Na cijelom sektoru tragovi ceste su vidljivi i dobro sačuvani, naročito kolotečine u krševitom tlu. Pecka je otprije poznata po ostacima rimskih spomenika i ruševinama zgrada. Balif je na osnovi brojnih građevinskih ostataka uz lijevu obalu potoka Kruševljaka zaključio da je tu bilo rimsko naselje. Iz Pecke su i dva natpisa: ara IOM (CIL III, 13983) i odlomak urne na kome se spominju Aelii (CIL III, 13984), a iz Carevca kod Pecke odlomak epitafa, koji se može datirati u drugu polovinu II vij. n. e. (CIL III, 14976: Aurelius bez prenomena)[25]. Na nekoliko mjesta uz potok Kruševljak i oko njega, a naročito blizu današnje škole autopsijom je ustanovljeno da još i sada postoje znatni ostaci rimskog građevinskog materijala (odlomci opeke, naročito krovnih, ostaci zidova sa lijepom i sl.). Položaj Pecke u pitomoj dolini koja ima prirodne veze s izvorištem Sane i drugim predjelima bliže ili dalje okoline upućuje na to da ovdje tražimo neku važniju saobraćajnu stanicu rimskog doba. Na dijelu ceste od Mliništa do Podrašnice ovo mjesto je najpogodnije za takvu stanicu. Osim toga, i ostaci zidina na Ubovića Brdu iznad Pecke vjerovatno potiču od neke rimske građevine (utvrda, stražarnica)[26]. Treba napomenuti da do danas nisu vršena iskopavanja, iako bi ona pouzdano se može reći, dala dobre rezultate.

Antička stanica u Peckoj bila je važna kao stjecište komunikacija. Balif obilježava vezu Šipovo—Berići—Pecka, o čemu je već bilo riječi. Radimski je ukazao na mogućnost da je postojala rimska cesta od Ključa u Pecku[27], ali bez podataka o njenim tragovima. Kraj kojim bi ova cesta prolazila nalazi se u porječju gornjeg toka Sane, tj. u predjelima Gornjeg i Donjeg Ribnika. Taj kraj dosad nije arheološki ispitan, ali je izvjesno da je u rimsko doba bio slabo naseljen. Iz Gornjeg Ribnika su dva odlomka natpisa, koji se mogu datirati u IV vij. n. e[28].

Dalji tok ceste vodio je na sedlo Štrbinu. Njega je ovdje teško tačno obilježiti, ali je nesumnjivo izbijao na pomenuto sedlo koje je jedini prirodni prolaz u Podraško Polje, a tim prolazom ide i današnja cesta. Prema konfiguraciji tla, usponu i drugim prirodnim uslovima trasa ceste obilježena je u ova dva moguća pravca koji međusobno nisu udaljeni: preko Berića, Mitrovića kod Carevca i preko zaravni Brda na Štrbinu, ili iznad Novakovića, Vukovića i Medne na Brda (Karta I). Na Brdima ima i danas mjestimičnih tragova ceste: kaldrma, ivičnjaci i izvađene ploče, vjerovatno iz planuma ceste. Odatle je cesta blagim spuštanjem silazila na sedlo i dalje na Podraško Polje. Na Podraškom Polju nisam mogao utvrditi tragove ceste, jer je ovo plovna ravnica sa jakom kultivacijom. Pravac preko Podraškog Polja pretstavlja najkraću liniju na kojoj nisu bila potrebna posebna tehnička obezbjeđenja, izuzev izgradnje čvršćeg stroja za cestu ondje gdje je plavnost terena to zahtijevala.

3) »SOLARSKI PUT« I ŠIPOVO

Topografija ceste koja je poznata pod imenom »Solarski put« (Rilićko Polje—Kupreško Polje—Suho Polje—Vaganj—Šipovo) nije nam dovoljno poznata, jer ovaj kraj dosad nije proučavan. Tragovi ceste još i danas su mjestimično dobro sačuvani, tako da se cio komunikaciski pravac Rilićko Polje—Šipovo može smatrati sigurnim[29]. Sa »Solarskog puta« od antičkih nalaza poseban značaj ima natpis iz Vaganja (CIL III, 9864a upor. str. 2165 i 2270) koji je otkriven 90-tih godina prošlog vijeka. Natpis govori o određivanju granica i međa inter Sapuate(s et Ae)matinos[30]. Ostali podaci u ovom natpisu svjedoče da je ovo uređenje granica izvršeno za vrijeme cara Kaligule, tj. od 37 do 41 g. n. e. Novom lekcijom natpisa iz Salone CIL III, 3201 =10159 otpada ranije tumačenje po kojem bi Aemas flumen bila granična rijeka između Breuka i Diciona na udaljenosti CLVIII m. p. od Salone. Natpis se ne može u cjelini popuniti, tako da ostaje nepoznato ime rijeke i plemena što ih rijeka dijeli. U topografskom obilježavanju daljeg toka ceste Salona—Servitium ponovo ćemo se vratiti na pitanje ubikacije mjesta Lamatis (Aemate) i Sapua. Na pravcu Vaganj—Šipovo u selu Mujdžićima, 5 km. od Šipova uzvodno rijekom Janj, nađeni su tragovi kasnoantičkih građevina i spremišta (granaria), a na groblju spomenici i jedan ranohrišćanski natpis iz rimskog doba. Nalazi u Mujdžićima mogli bi se datirati u period od IV — VI vij. n. e. Iz istog perioda potiču spomenici nađeni u Čitluku na ušću Janja u Plivu. U selu Glogovcu sjeverno od rijeke Janja otkri-

veni su ostaci neke zgrade (stražarnice?) i nađen zlatni nakit i zlatni novci — Honorius i Valentinianus III[31].

Šipovo je poznato kao mjesto sa brojnim rimskim nalazima. Na lokalitetu Crkvini u Šipovu otkriveni su rimski građevinski tragovi, a na Gromilama nalaze se znamenite ruševine poznate pod imenom »rimski logor«. Pored toga u Šipovu je otkriveno i nekoliko spomenika s natpisima. Naročito je važan natpis CIL III, 13982:... L (oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto). Pač je na tom natpisu u docnijoj lekciji našao ELV ili LLV i iz toga zaključio da bi se municipium koji je ovdje posvjedočen mogao zvati Pelva (stanica iz Itin. Ant.) i da je to ime sačuvano u imenu rijeke Plive[32]. Tomašek i Truhelka smatrali su da se taj grad (municipium ili colonia) u današnjem Šipovu zvao Saritte (Sarute), i to na osnovi sličnosti u imenima Saritte i Šarići kako se zove selo na desnoj obali Plive kod Šipova. Identifikaciju Saritte = Šarići prihvatio je i Radimski. Stanici Saritte davane su lokalizacije i na drugim mjestima na cesti Salona—Servitium ili na prostoru između Glamoča i Donjeg Unca[33]. Međutim nalazi na Livanjskom Polju uputili su Pača na lokalizaciju koju smo već naveli Salviae = Grkovci, pa je zato i Pelvu trebalo pomaknuti na zapad. Pač je odustao od svog ranijeg mišljenja da je Pelva u Šipovu (= Pliva). I Hiršfeld (CIL III, str. 2328[1]) odbacuje identifikaciju Saritte = Šarići na osnovi natpisa CIL III, 14249[2] iz Sućurca u kojem se spominje Starue i zaključuje da je u Tab. Peut. naziv stanice Saritte pogrešno unesen. Pač, sasvim opravdano, smatra da mora otpasti lingvistička teza po kojoj se Saritte sačuvalo u toponimu Šarići već i stoga što je ime Šarići slovensko i često se javlja kao prezime i toponim[34]. Iz Šipova su značajni i ovi natpisi: CIL III, 13237 upor. str. 2270 koji pripada IV vij. n. e., počasni spomenik iz II vij. n. e. posvećen legatu XV leg. piae fidelis i jedan odlomak sa posvetom Augusto et Romae (?) nađen 1931 g.[35]. Za castellum u Šipovu Sergejevski drži da je izgrađen u I ili II vij. n. e., ali da je u kasnije vrijeme u V ili VI vij., a možda i u IV — pretvoren u refugium za stanovništvo municipija. Kasnoantičkom periodu, sve do VI vij., pripada i veći broj drugih spomenika iz Šipova[36]. Numizmatičkih nalaza iz Šipova nema mnogo: denar Claudia, zatim Antoninus, Elagabalus, Valerianus, Maximinus Daza, Constantinus I i Constantius II[37]. Istoriju ovog područja ne poznajemo dobro. Natpisi nisu brojni i ne daju nam podatke na osnovi kojih bismo mogli stvoriti sliku o važnijim događajima antičkog Šipova. Neznamo ni ime municipija koji se nalazio u današnjem Šipovu. Građevinski ostaci i novci govore nam o kontinuiranom životu rimskog naselja u Šipovu od I—VI vij. n. e.

U ljeto 1953 g. pisac ovog rada istraživao je antičke tragove u Šipovu, Šarićima i dolinom Janja do Mujdžića. Cijelo područje i danas je bogato ostacima rimskog života. Posebnu pažnju privlači šipovljanski lokalitet Gromile sa ostacima rimskog logora koji i danas služe kao majdan kamena za gradnju. Na nekoliko kuća u Šipovu ugrađeni su razni arhitektonski dijelovi rimskih zgrada. Na Gromilama stalno se pored obrađenog kamena i opeke, nailazi na rimske novce, trosku, odlomke vodovodnih cijevi i dr. Uz rimski logor može se pratiti trag rimske ceste pravcem koji vodi dolinom Plive. Na Gradini koja se uzdiže iznad Gromila i ceste nema više ni praistoriskih ni rimskih ostataka. U Mujdžićima na rijeci Janju danas se ne mogu konstatovati drugi antički ostaci izuzev tragova zidnih konstrukcija na Crkvini gdje su 1912 g. iskopani oltari i drugi arhitektonski odlomci rimske zgrade. U Šipovu i okolini do danas nisu vršena sistematska iskopavanja, iako su ona ovdje nužna.

4) KOMUNIKACIJE I NASELJA NA PROSTORU JEZERO, JAJCE, MAJDAN I MRKONJIĆGRAD

Dolinom Plive prolazile su rimske komunikacije. Šipovo je, kako misli Sergejevski, pretstavljalo čvorište rimskih puteva: sa Kupreškog Polja je vodila dobro uređena cesta; jedan krak je išao prema sjeveru, a drugi Plivom prema Jajcu; na pravcu prema Jajcu u predjelu između Dočića i Čerkazovića nađeni su razni rimski artefakti, a u Volarima otkriven je 1948 g. reljef Silvana[38]. Mrežu puteva oko Šipova upotpunjuje nalaz Radimskog koji je pomoću anepigrafskog miljokaza (CIL III, 15109) i sačuvanog planuma rimske ceste kod sela Trnova sjeverno od Šipova ustanovio komunikaciski pravac Šipovo—Trnovo—Podraško Polje gdje se vezao za magistralu Salona—Servitium. Radimski smatra da to nije bila zasebna cesta, već nastavak one komunikacije koja je sa Kupreškog Polja izlazila na Plivu kod Šipova[39].

Jajce je poznato po tragovima rimskog naselja. U Pijavici, na desnoj obali Plive kod Jajca, nalazila se rimska ciglana, a u samom Jajcu konstatovani su ostaci rimskih zgrada. Odavde je odlomak ploče sa natpisom: AVRELI i reljef sa pretstavom Pana i nimfi. U Jajcu je 1931 g. otkriveno svetište Mitrasa, uz koje su nađeni novci i drugi predmeti rimske provenijencije. Numizmatički nalaz kod mitreuma ide ovim hronološkim redom: Traianus, Antoninus Pius, Philippus, Septimius Geta i 12 malih bronza iz IV vij. n. e.[40]. Ovaj nalaz pokazuje da je novac iz II i III vij. n. e. slabije zastupljen nego novac iz IV vij. n. e. Sergejevski na osnovi toga zaključuje da je mitreum vjerovatno sagrađen u IV vij. n. e. i da je novac iz II i III vij. n. e. poklonjen hramu kao starinski. Za ovakvo datiranje svetišta govore i drugi rimski predmeti nađeni uz njega. U okolini Jajca na nekim mjestima otkriveni su tragovi naseobina i pojedinačni rimski nalazi. Uzvodno Plivom i u Carevu Polju konstatovane su ruševine rimskih zgrada. U Klimeniji, Zagrađu i Metaljci iskopani su razni arhitektonski dijelovi iz rimskog vremena. Iz Katine potiče ara sa posvetom IOM DEPVLSORI (CIL III, 13981) koja je datirana u I ili II vij. n. e. U Šedincu je nađen aureus Valentinianus II, a u Metaljci, Peratovcima i Kuprešanima dijelovi spomenika sa natpisima. Jedan odlomak spomenika sa natpisom iz Divičana sačuvano je ime Flav...[41]. Spomenici iz Jajca i okoline pretežno pripadaju kasnoantičkom vremenu IV, V i VI vij. n. e.

Sjeverozapadno od Jezera, kod Majdana u dolini rijeke Jošavke, postojalo je rimsko naselje. Prema otkrićima Radimskog, na Gradini u Majdanu postojalo je praistorisko naselje čiji su se stanovnici bavili rudarstvom i obradom željeza. Ovdje su rudarsko-metalurgiske radove nastavili i Rimljani. Rimske naseobine izrasle su u Sinjakovu blizu Majdana i u samom Majdanu. Za vrijeme Rimljana Gradina je bila utvrđena radi zaštite rudnika i naseobina oko njih. Iz Majdana potiču i odlomci nadgrobnih ploča[42].

I danas u predjelu Majdan — Sinjakovo ima rimskih građevinskih ostataka i tragova antičkog rudarstva. To je pisac ovog rada konstatovao na svom pu-

tovanju obavljenom 1953 g. u cilju upoznavanja s ostacima antičkih naselja i antičkog rudarstva u distriktu Majdan—Sinjakovo. Međutim antički period ovog predjela ne poznajemo dovoljno. Sistematsko istraživanje u distriktu Majdan—Sinjakovo sigurno bi donijelo nove i interesantne podatke za poznavanje rimskog rudarstva i rimskih rudarskih aglomeracija. Radimski je u Majdan smjestio rimsku stanicu Baloie (Tab. Peut.). On je pri tome pošao od pretpostavke da je Saritte =Šarići kod Šipova, kao što su smatrali Tomašek i Truhelka, pa je prema razdaljini Saritte—Indenea—Baloie, koja po Tab. Peut. iznosi 12 m. p. (= cca 18 km), stanici Baloie dao lokalizaciju u Majdanu. Stanica Indenea, po Radimskom, mogla bi se tražiti na Plivi u prostoru Dočića i Čerkazovića sjeveroistočno od Šipova[43].

Što se tiče Mrkonjićgrada i njegove okoline, stariji arheolozi se nisu mnogo interesovali za ovo područje. Međutim u ovom kraju postoje dobro sačuvani tragovi rimskih komunikacija koje su prolazile kroz sam Mrkonjićgrad ili pored njega. Na to su ukazala novija hodološka ispitivanja na prostoru Podraško Polje—Mrkonjićgrad—Banjaluka. Za vrijeme istraživanja u ovom kraju 1953 i 1954 g. pisac je autopsijom ustanovio da je u samom Mrkonjićgradu postojala rimska naseobina čiji su tragovi otkriveni 1948 g. prilikom izgradnje ceste u pravcu Manjače: rimska keramika, opeka, ostaci razorenih zidova, pored stare željezne troske koja se svuda može naći. U današnjem Mrkonjićgradu, Donjem Polju, Trijebovu, a vjerovatno i u nekim drugim mjestima oko Mrkonjićgrada, nalazile su se rimske naseobine čijem stanovništvu je rudarsko-metalurgiska radinost pretstavljala jedno od osnovnih zanimanja[44].

U Bilajcu (Mali Bilaj) sjeveroistočno od Mrkonjićgrada — danas se to mjesto zove Bjelajce — Truhelka je tražio antičku stanicu Baloie, jer su tu otkriveni tragovi rimskih zgrada, dva rimska mauzoleja i jedan natpis (CIL III, 13238). On je smatrao da se ime Baloie sačuvalo u toponimu Bilajac (Bilaj)[45].

5) RIMSKI PUT MRKONJIĆGRAD—TRIJEBOVO—KOČIĆI

Tokom svojih ispitivanja u mrkonjićgradskom području pisac ove studije posvetio je posebnu pažnju pronalaženju i obilježavanju rimskih komunikacija. Već smo naveli da je rimska cesta od Pecke pored Medne i preko Štrbine sedla izlazila u Podraško Polje. Od Podraškog Polja tražena je rimska cesta u ova tri pravca: 1) Mrkonjićgrad—Gustovara—Šehovci —Čubrilovići i dalje prema Banjaluci; 2) Mrkonjićgrad—Trijebovo—Lokvari—Kočići i 3) Podraško Polje—Sitnica—Bunari—Dobrinje i dalje prema Banjaluci. Istraživanjem na prvom pravcu konstatovano je da njime nije prolazio rimski put, jer cijelom njegovom dužinom nema nikakvih rimskih tragova; tu je sačuvan stari put, ali ne iz rimskog, već iz turskog vremena[46].

Na pravcu Mrkonjićgrad—Trijebovo—Lokvari do Kočića (Karta I) tokom istih ispitivanja ustanovljena je trasa rimskog puta koji je preko Grabeža, Dubrave, Trijebova, Paleža, Lokvara, Ilića, Pajića i Stričića izlazio na današnju cestu kod Kočića. Na sektoru preko Grabeža i Dubrave sačuvani su ostaci rimskog popločanog puta, mjestimično sa kolotečinama (Tab. I, sl. 2 i Tab. II, sl. 3). Dalji tok cijelom dužinom nije mogao biti precizno obilježen, pa zato njegov pravac od Male Gradine iznad Trijebova do Kočića treba smatrati sigurnim samo u osnovnom smjeru. U već objavljenom saopštenju iznijeli smo mišljenje da je ovaj put nastavak one rimske komunikacije — istina još neistražene — koja je iz pravca Šipova pored rudarskog distrikta Majdan—Sinjakovo izlazila u predio Mrkonjićgrada ili Donjeg Polja[47].

6) RIMSKA CESTA OD PODRAŠKOG POLJA DO BANJALUKE

U nastavku istraživanja na pravcu od Podraškog Polja prema Banjaluci autor ove studije ustanovio je da je rimska cesta išla uglavnom onom trasom kojom ide današnja cesta: Podraško Polje—Dobrinje—Banjaluka[48] (Karta I). Ovaj pravac unesen je i u kartu uz Balifovo djelo o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini, ali prema mapi iz CIL III, 1873 g., i označen dijelom kao siguran i ustanovljen, dijelom kao siguran ali još neustanovljen, a dijelom kao nesiguran. Arheološke bilješke koje je o ovom otsjeku ceste dao Blau poslužile su kao osnovni podatak za kartu u CIL III, 1873 g. — II dio i za docnija istraživanja[49]. Blau je ukazao na trag rimske ceste između Sitnice i Ratkova i na rimske ostatke kod Bunara, naročito na stare rimske bunareve. Za njen dalji pravac Blau je naveo ruševine kamene kule i pogodan položaj Han—Pavića koji ima dobru vodu za piće, što je rijetkost u ovom bezvodnom kraju visoravni Dobrinja. Tokom pomenutih najnovijih ispitivanja na ovom prostoru nije bilo moguće pronaći tragove rimske ceste između Sitnice i Ratkova o kojima govori Blau. Oni su uništeni u novije doba, vjerovatno 1878 g. kad su austrougarske okupacione trupe izgradile modernu cestu namjesto starog puta iz turskog vremena koji je zahvatao Čađavicu i Mrkonjićgrad[50]. U mjestu Bunarima nalazi se i danas jedan stari bunar, koji mještani nazivaju »rimski bunar«, sa sačuvanim zidom i kamenim nosačima za pokrov. Ovdje postoji i staro groblje koje je već skoro potpuno razneseno, jer su njegove nadgrobne ploče upotrijebljene za razne gradnje. U samim Bunarima i danas su česti nalazi rimskog građevinskog materijala. Istočnije od ovog mjesta postoje lokaliteti Razvale i Kućerine i dva stara groblja. Za Razvale i Kućerine predanje stanovništva i okoline zna samo to da se tu živjelo u stara vremena. — Dalje prema sjeveru, iznad Kočića, nalazi se »Grčka gradina« sa ostacima rimske utvrde. Ona dominira prostorom koji ima prirodne komunikaciske prolaze u raznim pravcima. Ovdje je izlazio rimski put iz pravca Mrkonjićgrad—Trijebovo—Lokvari, a možda i još neki vicinalni put sa zapada (od Ključa)[51]. Sergejevski smatra da je rimska cesta Bos. Petrovac—Ključ u pravcu Banjaluke vjerovatno kod Sitnice izlazila na magistralu Salona—Servitium[52]. Suprotno tome, držim da je taj pravac, kao poseban krak, izlazio na magistralu kod Kočića ili Pavića. Ova dva mjesta leže na raskrsnicama komunikacija koje vode prirodnim prolazima, a i sam smjer na Kočiće ili na Pavić je opravdan, jer skraćuje put prema sjeveru. U vezi s tim, glavnu trasu rimske saobraćajne linije Bos. Petrovac—Ključ trebalo bi tražiti u pravcu bogatog rudarskog područja oko Bronzanog

Majdana i dalje prema Savi, a ne u pravcu ceste Salona—Servitium. Gradina iznad Kočića pretstavljala je u rimsko doba važnu pozicionu tačku za obezbjeđenje glavne rimske ceste i komunikacija koje su se slijevale na nju. Od Podraškog Polja do Dobrinja i moderna cesta ide kroz prirodni prolaz koji istovremeno pretstavlja najkraću liniju u vidu izdužene udoline pravca sjever-jug. U ovom visinskom i bezvodnom kraju ta dolina je pružala najbolje mogućnosti za snabdijevanje vodom (bunarevi u Bunarima, izvori kod Kočića, Kadine vode i Pavića). Na ovaj komunikaciski pravac izbijaju takođe prirodnim prolazima vicinalni putevi iz okolnih predjela. Pomenuti tragovi rimskih aglomeracija između Sitnice i Dobrinja govore o tome da su uz cestu nikle samo najnužnije naseobine, jer je kraj nepogodan za intenzivnije naseljavanje.

Rimska cesta od Podraškog Polja do Dobrinja, kako smo je obilježili u priloženoj karti, podudara se sa pravcem koji je Balif označio kao siguran i ustanovljen u svojoj karti prema mapi iz CIL III, 1873 g. II dio. To je, uglavnom, pravac današnje ceste. Međutim na mapi u CIL III, suppl., 1902 g. cesta je počevši od Glamoča preko Pecke, Podraškog Polja, Sitnice i Banjaluke do Laktaša označena kao sigurna. Takva oznaka nije ničim dokazana, jer u međuvremenu od 1873—1902 g. tragove ove rimske ceste nije niko drugi ispitivao osim Balifa koji je u djelu o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini dao rezultate svojih istraživanja samo od Podraškog Polja. Dalji tok rimske ceste prema Banjaluci nije vodio preko Kola, kuda prolazi moderna cesta i kuda je prema mapama u CIL III, 1873 g. II dio i 1902 g. suppl. išla i rimska cesta, jer na tom pravcu do Gornjeg Šehera pisac ovog rada nije naišao ni na kakve rimske ostatke. Osim toga, ovaj kraj je vrlo težak za komunikacije. Sigurno je da rimska cesta nije prolazila pravcem Kola—Gornji Šeher, pošto bi njena izgradnja zahtijevala mnogo vještačkih radova radi obezbjeđenja prolaza i savladavanja prirodnih prepreka kojima obiluje ovaj predio, a to su graditelji rimskih cesta redovno izbjegavali[53]. Stoga smo dalji tok rimske ceste od Dobrinja tražili pravcem preko Šljivna gdje se odavno nailazilo na rimske građevinske ostatke. I danas se na više mjesta u području Šljivna mogu naći tragovi rimskih zgrada. Put između Dobrinja i Šljivna je vrlo star. Osim toga, prostor Dobrinje—Šljivno—Radmanići je stjecište komunikaciskih prolaza i pretstavlja prirodno čvorište u koje se slijevaju putevi iz raznih pravaca. Gradina u Radmanićima poznata je otprije po nalazima iz rimskog doba: rimski građevinski ostaci, primjerak novca (Gallienus) i dr. Ova gradina je za vrijeme Rimljana vjerovatno služila kao utvrđenje[54]. Prvobitno smo pretpostavljali da je iz Šljivna rimska cesta išla pored sela Konatara, Plavšića, Milakovića i dalje trasom puta koji od Vilusa vodi na Vrbas do Gornjeg Šehera. Naša naknadna istraživanja i provjeravanja koja su na ovom sektoru izvršena 1955 g. pokazala su da je pomenuta pretpostavka bila opravdana. Na ovom pravcu postoje i tragovi rimske ceste: kaldrma kod Lokve blizu Milakovića i jedan dobro izgrađeni usjek sa podzidom blizu Đukića. Prostor kojim je prolazila cesta od Šljivna u Gornji Šeher nije komunikaciski težak i udovoljava osnovnim zahtjevima tehnike izgradnje rimskih cesta, a to su spajanje naseljenih mjesta i područja, u našem slučaju naselja u Šljivnu i Gornjem Šeheru—Banjaluci, pri čemu se ne izbjegava napuštanje najkraćeg pravca, zatim siguran prolaz zatvorenim i zaštićenim platoom, provođenje ceste padinama umjesto grebenom i sl.[55]. Prema tome, na osnovi podataka starijih istraživanja i na osnovi rezultata najnovijih ispitivanja možemo rimsku cestu od Podraškog Polja do Gornjeg Šehera smatrati definitivno obilježenom onim pravcem koji smo opisali i unijeli u priloženu kartu.

Tokom istraživanja u ovom kraju (Mlinište—Podraško Polje—Mrkonjićgrad—Banjaluka) nismo stigli da autopsijom ispitamo ostatke rimskih aglomeracija i tragove rimskih puteva koji se spajaju sa cestom Salona—Servitium. Jedino smo dosad dospjeli da to učinimo za rimski put od Mrkonjićgrada preko Trijebova i Lokvara do Kočića. Da ovaj dio Bosne ima dosta tragova rimskih puteva, istaknuto je još u prvim arheološkim bilješkama i radovima koji su objavljeni pod kraj prošlog vijeka. O tome je već bilo riječi u dosadašnjem izlaganju.

7) TRAGOVI I PRAVAC RIMSKE CESTE OD BANJALUKE PREMA SAVI

Na području Gornjeg Šehera i Banjaluke postojala su naselja u rimsko doba. U Gornjem Šeheru je 70-tih godina prošlog vijeka nađeno dosta rimskog bakrenog novca koji ovdje, s obzirom na brojna termalna vrela, sigurno ukazuje na običaj stipem iacere[56]. Na tragove rimskog naselja u Gornjem Šeheru posebno ćemo se osvrnuti prilikom izlaganja o mineralnim vrelima i antičkim naseljima uz njih. Banjaluka nam je dosad dala manji broj rimskih nalaza, ali oni su takvi da nesumnjivo potvrđuju postojanje rimske naseobine na njenom prostoru. U Banjaluci je 1895 g. otkrivena ara IOM et Genio loci sa natpisom koji, prema Pačovom čitanju, glasi: ... L. Sicinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) s(uperioris) v. s. l. m. — (CIL III, 14221, upor. str. 2328). Na osnovi ovog natpisa Pač zaključuje da je područje Banjaluke u rimsko doba pripadalo Panoniji Superior[57].

Ispitivanjem istoriskih spomenika Banjaluke bavio se i Vl. Skarić. Prema njegovim podacima, na mjestu današnje Banjaluke nalazilo se u rimsko doba znatnije naselje sa logorom (castra) koji se uzdizao nad lijevom obalom Vrbasa tačno na onom mjestu gdje je i sada stara vojnička tvrđava. Na Govedarnici blizu tvrđave nailazilo se 20-tih godina ovog vijeka na temelje rimske zgrade i na rimske novce. Skarić zaključuje da je uz logor ležalo naselje (canabae) sa Jupitrovim hramom i da se to naselje zvalo Castra[58].

Rimska cesta Salona—Servitium prolazila je kroz Gornji Šeher i Banjaluku i dalje dolinom Vrbasa kao prirodnim tokom (Karta II). Za komunikacije koje su možda izlazile na Banjaluku navodim još ove podatke. Dolinom Vrbanje poznata su rimska nalazišta u Šipragi kod Skender-Vakufa i Podbrđu kod Kotor Varoši[59]. U Šipragi su otkriveni znatni građevinski ostaci iz rimskog vremena. Isto tako u Podbrđu su ustanovljeni ostaci rimskih zgrada. Na područje Banjaluke odnosi se i podatak da je »od Zenice preko Stranjana i Pojske na Bilu, a odanle na Vrbanju, te tako u Banjaluku vodila rimska cesta«[60]. Međutim kraj još nije ispitan, pa se zasad može samo pretpostavljati da je na tom pravcu postojala rimska komunikacija.

Od Banjaluke prema Savi tragovi rimske ceste mogu se pratiti samo djelimično i samo na pojedinim

mjestima. Ovo je predio prostranog Lijevča Polja. Između Banjaluke i Laktaša ravnica je sužena i ide dolinom Vrbasa, a od Laktaša prema Savi ona zahvata širok predio koji se proteže od istočnih ogranaka Kozare do zapadnih ogranaka Motajice. To je kraj vrlo jake kultivacije zemlje koja je odavnina zatirala tragove spomenika prošlosti, pa i tragove rimskih komunikacija i naseobina.

Do Trna — 9 km sjeverno od Banjaluke — rimska cesta je išla dolinom Vrbasa istom trasom kojom ide današnja cesta. To je prirodno najpogodniji prolaz za komunikacije. Trn i njegova bliža okolina bogati su ostacima rimskog života. Još je Blau[61] zabilježio da se, pored drugih nalaza, u Trnu na desnoj obali Vrbasa nalaze temelji rimskog kastruma. Radimski je o rimskom naselju u Trnu dao preciznije podatke i ispravio Blauovo mišljenje da su sačuvani temelji ostaci rimskog kastruma na desnoj obali Vrbasa. Stvarno se tu radi o prirodnoj tvorevini koju je napravio Vrbas, a ne o kastrumu, ali se u Trnu na lijevoj obali Vrbasa nalaze ostaci rimske naseobine[62]. Tokom obilaska ovog terena mogli smo ustanoviti da se i danas u Trnu pored ceste, pa i na desnoj obali Vrbasa, nalazi mnoštvo fragmenata građevinskog materijala od rimskih zgrada. Mještani znaju za mnoge stare zidine na njivama kojih više nema i za ploču sa latinskim natpisom koja je 1925 otkrivena i odnesena u Zagreb. Na humkama razasutim po oranicama često se i danas nalaze odlomci rimskih opeka i keramike i primjerci rimskog novca. Ove humke su nastale nabacivanjem kamena, cigle i drugog materijala koji se prikupljao čišćenjem obradivog zemljišta. Odlomke rimskog građevinskog materijala i sam pisac ovog rada je nalazio po prostranim poljima u Trnu. Slično je i sa najbližim zemljištem na desnoj obali Vrbasa. Tu je poznata Gradina u selu Šušnjarima, čije su zidine rimskog porijekla[63]. Ostaci rimske građevine na šušnjarskoj Gradini još su sačuvani. Gradina u selu Hrvaćanima, nedaleko od Šušnjara, također je bila zaposjednuta u rimsko doba[64]. S desne strane Vrbasa interesantno je i brdo Stražbenica. Od ranije su poznati tragovi rimske zgrade u Glamočanima, sjeveroistočno od Trna; u selu Barlovcima, sjeverozapadno od Trna, otkriveni su ostaci rimske ciglane, a kod željezničke stanice Ramići, zapadno od Trna, ustanovljene su ruševine rimske zgrade i ciglane[65].

Prema tome, i s jedne i s druge strane sadašnje ceste nalaze se tragovi rimskih zgrada. Tih tragova ima u Trnu i s desne obale Vrbasa. Rimska cesta je na prostoru današnjeg Trna prolazila pored ovećeg naselja koje je imalo svoje ciglane i pogodan smještaj za vojnu posadu.

Od Trna rimska cesta prolazi kroz Glamočane i Klašnicu istom trasom kojom ide današnja cesta. Odatle je najkraćim pravcem pored sela Jakupovaca produžavala prema Laktašima. Ovdje, kod Laktaša, postoje tragovi rimske ceste. Oni su danas samo mjestimično sačuvani, ali je poznato da su ti tragovi bili veći i vidljiviji prije nekoliko decenija. To su ostaci kaldrme, široke do 3 metra, koja pokazuje pravac od Jakupovaca na sjever pored Laktaša, ali ne trasom današnje ceste, nego zapadno od nje. Nastavak kaldrme može se pratiti kroz oranice zv. Zidine i Kruškik, zapadno od Zadružnog doma u Laktašima.

Laktaši su otprije poznato mjesto po rimskim nalazima. Zabilježeno je da je u Laktašima otkrivena pozlaćena statua, vjerovatno nekog rimskog cara[66]. Ovdje su 1889 g. ustanovljene ruševine jedne veće rimske zgrade sa ostacima hipokausta i nekim drugim predmetima[67]. Kod toplog vrela banje Laktaši nađeni su 1893 g. predmeti iz praistoriskog doba[68]. Ostaci rimskih naseobina u Laktašima i mjestima sjeverno odatle poslužili su već prvim istraživačima kao nesumnjiva indicija da se u tom smjeru traži dalji tok rimske ceste Salona—Servitium[69].

Posjete Laktašima i okolini pomogle su piscu ove studije da dopuni svoje ranije poznavanje rimskih nalaza iz ovog područja. Prije svega, lokalitet Zidine sačuvao je, pored tragova rimske kaldrme, ruševine jedne značajnije zgrade koje su danas obrasle u živicu i u kojima se i sada nailazi na odlomke opeke i zidni lijep. Nismo mogli ustanoviti da li su to one ruševine o kojima govori Kelner. Na Zidinama se odavno vade iz zemlje cigle kvadratičnog oblika 30x30 cm, koje su mjestimično pokazivale do 2 m široku trasu u pravcu termalnog vrela. Teren je podvodan (»pištaline«) i vjerovatno je da se na taj način, u nedostatku kamena, popločavalo zemljište u dvorištima ili čak do same ljekovite banje. Uz termalno vrelo mještani su u raznim prilikama, a naročito 1930 g., kad je podizana moderna banjska zgrada, nailazili na rimske novce i fragmente keramike. I danas su česti rimski numizmatički nalazi u blizini banje i na malom brijegu koji se nalazi uza samo vrelo. Prilikom naših boravaka u Laktašima u nekoliko navrata pošlo nam je za rukom da prikupimo više primjeraka rimskog novca iz III i IV vij. n. e. Drugih nalaza i ostataka u Laktašima nema a ni mjesno stanovništvo ne zna nešto više o njima. Iz toga se može zaključiti da je u doba Rimljana u Laktašima bilo manje naselje vezano za termalno kupatilo i njegovu eksploataciju.

Sjeverno od Laktaša uz rimsku cestu i u njihovoj blizini postoje znatni tragovi rimskog života. Naročito se u tom pogledu ističe mjesto Mahovljani — 4 km od Laktaša. Po mahovljanskim oranicama sa zapadne strane ceste nalaze se još i danas odlomci rimske opeke i kamen sa krečnim lijepom. I nešto zapadnije, oko interesantnog nasipa polukružnog oblika na lokalitetu zv. Berek, ima takvih građevinskih ostataka. Pored Bereka se još i sada u zemlji nailazi na veće kamene ploče koje su doskora mogle da se prate kao vezani stroj kaldrme pravcem prema sjeveru. Nema sumnje da su i to ostaci rimske ceste i nastavak onih tragova kaldrme koji idu od Jakupovaca preko Zidina i Kruškika u Laktašima pravcem prema Mahovljanima, ali zapadno od današnje ceste. Tu, uz obronke Kozare, tle je čvršće i put kraći. Uz Berek se nalazi parcela zemlje obrasla u korov i šiblje, 40×40 m, koja je ispod nivoa ostalog zemljišta i u kojoj smo nalazili odlomke rimske cigle i grumenje željezne troske. Ovdje je, možda, bila neka rimska radionica, najvjerovatnije metalurgiska. Ostaci građevine u Bereku i nalazi građevinskog materijala na susjednim oranicama ne bi mogli biti od ruševina koje su prema saopštenju Kelnera otkrivene 3 km sjeverno od Laktaša, pošto su te ruševine ležale istočno od ceste i još tada bile potpuno raznesene[70]. Tragova rimskih zgrada ima i na istočnoj strani moderne ceste. U Mahovljanima su po njivama vrlo česti nalazi rimskog novca. Mještani inače rado pričaju o grobnicama, statuama, zlatnom nakitu i sl. što su njihovi »stari nalazili na oranicama i kućištima«.

Dalje, sjeverno od Mahovljana, u području Maglajana, na više mjesta istočno od ceste, stalno se susreću rimski ostaci, naročito kamen i opeka. Najpoznatija nalazišta su: jedna humka, zv. Crkvina, i njiva zv. Luka. Ovuda se često nailazi na željeznu trosku. Sa Luke su primjerci rimskog novca prikupljeni 1896 g. (Antoninus Pius i Maximilianus)[71]. U selu Vakufu, sjeverno od Mrčevaca, nalazi se lokalitet zv. Gradina koji još nije ispitan. Nešto sjevernije, u Seferovcima,

na oranici zv. Gradini otkrili smo brojno građevinsko kamenje sa lijepom i odlomcima rimske opeke. Takav građevinski materijal odavno se raznosi i upotrebljava za gradnje. Pomenuta Gradina leži 2 km istočno od ceste u visini sela Cvijići. Kod sela Vakufa (u sekciji: Turski Vakuf), sjeveroistočno od Seferovaca, nalazi se izvorište potoka koji se zove Matura i koji se ulijeva u veliku okuku Save niže Donje Doline. Ovaj hidronim je, svakako, karakterističan i može biti u vezi sa naseljenošću ovog kraja u antičko doba. Nije nam pošlo za rukom da autopsijom na terenu identifikujemo ono mjesto u blizini Gradine u Mrčevcima, istočno od ceste Banjaluka—Bos.Gradiška, u kojem su 1897 g. otkrivene ruševine neke rimske naseobine[72].

Od Mahovljana prema sjeveru danas nije moguće utvrditi tragove rimske ceste. S jedne i druge strane današnje ceste sve do Topole nižu se brojna naselja koja imaju gustu mrežu puteva. Obrada zemljišta je vrlo intenzivna. Sa zapadne strane ceste su oveća naselja Gornji i Donji Romanovci. Približniju trasu rimske ceste na sektoru od Mahovljana do Bos. Gradiške određuje to što ovdje nema nikakve smetnje za trasiranje ceste najkraćim pravcem. Stoga je rimska cesta na ovom prostoru išla ne trasom današnje ceste, već zapadno od nje bliže padinama Kozare. Zašto usmjeravamo cestu na Bos. Gradišku, biće pokazano u narednom izlaganju (Karta II).

U ovom posavskom kraju koji je bogat vodom i koji karakteriše hiljadugodišnja kultivacija zemlje tragovi rimske ceste se nisu mogli očuvati onako kako to biva u krševitim i šumskim predjelima. Otuda je i razumljivo što se ostaci te ceste u Lijevču Polju danas samo mjestimično pokazuju. Činjenica da su ti mjestimični tragovi sačuvani jedino u ostacima kaldrme govori da je u ovom području mek i vlažan teren diktirao takav način izgradnje ceste. Rimljani su takve — popločane i kaldrmisane — ceste obično gradili u dolinama, na nestabilnom tlu i na prilazu gradovima[73]. Međutim ne bi trebalo na cijelom ovom sektoru od Banjaluke do Bos. Gradiške očekivati istu konstrukciju ceste. Istraživanja i kod nas i u drugim dijelovima rimske države pokazuju da je jedna rimska cesta na svojim dužim ili kraćim otsjecima imala raznoliku konstrukciju. To je u prvom redu zavisilo od prirode terena kroz koji je prolazila i od lokalnih mogućnosti za nabavku građe za puteve, zatim od obima prometa i frekvencije saobraćaja, a takođe i od toga da li se približavala naseljenim mjestima ili se udaljavala od njih[74].

U rimskim aglomeracijama, čije smo tragove već obilježili (Trn, Mahovljani, Seferovci i dr.), treba tražiti kako putne stanice tako i naselja vezana prvenstveno za poljoprivrednu proizvodnju. Na ovoj relaciji uz cestu, koja je bila vrlo značajna kao privredna i strategiska magistrala Jadran—Sava, postojale su putne stanice (mansiones i mutationes) i beneficijarske vojno-saobraćajne postaje. Beneficijarski odjeli na rimskoj cesti Banjaluka—Bos. Gradiška morali su ovdje biti razmješteni već i zbog toga što je ovo bila granična oblast dviju provincija i, usto, kraj koji je mogao davati svoje proizvode državnim magacinima. Što se tiče putnih etapa, Rimljani ih ni ovdje, kao ni u drugim dijelovima carstva, nisu čvrsto određivali, ali se usavršavanje cursus publicus-a izražavalo i na taj način što su skraćivana otstojanja između pojedinih stanica, tj. one su postajale brojnije. Na ovom prostoru nismo još u stanju da tačno označimo gdje su se nalazile stanice — mansiones ili mutationes — ili gdje su bili stacionirani beneficijari. Ovdje je to teško i stoga što u imenima mjesta nemamo latinskih etimoloških elemenata koji su redovno pouzdani u rješavanju svih problema toponimije. Istraživanja u drugim dijelovima Rimske Imperije već su dovoljno pokazala kako je ime mjesta važno naročito onda kad mu je etimologija jasno sačuvana u sirvivalima. U takvim slučajevima ono uvijek pomaže da se tačno odredi vrsta i priroda aglomeracije koju označava[75]. Ali ni toponimija ne bi bila potpuna ako bismo je odredili samo lingvističkim tumačenjima ne uzimajući u obzir i drugu građu koju pružaju arheološka, topografska i istoriska ispitivanja predjela i mjesta.

Područje kroz koje prolazi dio rimske ceste koji obilježavamo — to je izrazito agrikulturni rejon. Rimske ceste u takvim područjima nisu zahvatale veći broj aglomeracija. Stanice sa svojim skladištima, radionicama, prenoćištima i sl. nalazile su se uz same ceste, kao što su uz njih egzistirale i zatečene stare aglomeracije[76]. Međutim poljoprivredna dobra (fundi) i njihovi objekti (villae fructuariae, stabula, apiaria i dr.) obično su udaljeni od ceste[77]. Interesantan je problem komunikacija unutar fundus-a i među njima. Raspravljajući o tom problemu, C. Jullian[78] pretpostavlja da su itinera privata vezali posjed sa glavnom cestom i obezbjeđivali vezu među pojedinim fundus-ima. Takvi putevi su ustanovljeni na mnogim galo-rimskim domenima. Ovaj ugledni istraživač konstatuje i to da je u kategoriji itinera privata bilo puteva koji su vezali centar posjeda sa njegovim udaljenim gospodarskim zgradama, sa selom, šumom, grobljem i drugim neposredno važnim lokalitetima. Prema tome, glavne rimske ceste (viae publicae) obično nisu prolazile kroz fundus-e, već su ih omeđavale i ostavljale njihove centre postrani. Za današnju Francusku to je mnogo lakše utvrditi, jer su se toponimi pojedinih fundus-a sačuvali u topografskoj nomenklaturi savremenih sela koja su većinom nastajala tamo gdje su bili centri fundus-a, tj. postrani od trase glavne ceste[79].

Analogno tome, ni na prostoru od Banjaluke do Bos. Gradiške ne bi trebalo aglomeracije tražiti isključivo na samoj rimskoj cesti, naročito uza cestu ne treba očekivati da ćemo otkriti ostatke objekata koji su postojali na poljoprivrednim dobrima ovoga kraja. Aglomeracije između Banjaluke i Bos. Gradiške nisu malobrojne, a samo na nekoliko mjesta nalaze se uz cestu. Pouzdano se može reći da tragovi rimskih zgrada koji se nalaze nešto dalje od glavne ceste pretstavljaju ostatak većih ili manjih objekata koji su sačinjavali komplekse građevina (villae rusticae) na jednom fudus-u. Na ovom području i danas su sela i zaseoci najvećim dijelom grupisani podalje od sadašnje ceste, a s njome su vezani brojnim seoskim putevima koji na cestu izlaze pravom linijom.

Od ranije su poznati neki drugi praistoriski i rimski lokaliteti koji se nalaze na manjoj ili većoj udaljenosti od trase rimske ceste. Tako je u Lamincima jugoistočno od Bos. Gradiške otkriveno brojno oružje i nakit iz praistoriskog doba, u kome ima i rimskih primjeraka[80]. Još dalje, istočno, u predjelu Donje Doline, koja je poznata po praistoriskim sojenicama, Truhelka[81] je ustanovio tragove rimske ceste u kamenu na nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini i na osnovi toga zaključio da prelaz preko Save nije bio u Bos. Gradiški, već blizu Gradine u Donjoj Dolini. Truhelka tu cestu vodi do Laminaca i dalje preko Laktaša u Banjaluku. Bogatstvo praistoriskih otkrića u području Donje Doline[82] u kome jedva da su bili ustanovljeni tragovi rimskog života — s jedne strane, a nedovoljno poznavanje Bos. Gradiške kao rimskog naselja — s druge strane, naveli su Truhelku da izlaz rimske ceste na Savu traži nizvodno od Bos.

Gradiške. Istina on i sam ističe da je nepoznato da li je u doba izgradnje te rimske ceste još postojalo praistorisko naselje u Donjoj Dolini ali drži vjerovatnim da su Rimljani ovuda proveli svoju cestu iz istih razloga iz kojih su Iliri prije njih smatrali ovo mjesto pogodnim za stanovanje. Ne zna se da li je u Donjoj Dolini postojalo rimsko naselje pa je stoga i teško prihvatiti mogućnost da je ovuda prolazila rimska cesta koja je vezala Salonu sa Savom. Na završnici ovako važne ceste svakako je postojalo oveće i istaknutije rimsko naselje ili stanica što Truhelka zanemaruje. Razumije se ovo ne znači da u tom kraju nisu bili izgrađeni neki lokalni putevi na što ukazuju tragovi ceste u nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini. Praistoriski nalazi u Gornjoj Dolini i oko nje pokazuju da je u tom području i u rejonu ušća Vrbasa bilo značajno naselje[83]. Međutim ničim nismo ovlašćeni da tu tražimo završnicu rimske ceste na Savi, pogotovo kad na tom prostoru nema tragova rimskog naselja, koje bi moralo postojati bar kao putna stanica. Treba napomenuti da Truhelka u svojim docnijim izvještajima o Donjoj Dolini, poslije 1901 g., ne spominje i ne razrađuje pitanje ove ceste.

U cilju potpunijeg poznavanja terena na koji je izlazila rimska cesta, pisac ovog rada posjetio je 1955 g. Mačkovac na Savi i Srbac. Na području Mačkovca nisu mogli biti ustanovljeni nikakvi tragovi rimskog života, naročito ne tragovi rimske ceste. Što se tiče Srpca, tu su dva interesantna lokaliteta. Prvo, lokalitet zv. Cagangrad koji se polukružno uzdiže nad desnom obalom starog korita Vrbasa i pritoke Ine. To su danas oranice po kojima ima fragmenata keramike i tragova odbranbenog nasipa sa ulomcima pečene zemlje. Ostaci i oblik mjesta na kojem se oni nalaze indiciraju neko naselje ili utvrdu iz ranog srednjeg vijeka. Rimskih građevinskih ostataka nema. Drugi lokalitet interesantan je zbog svog naziva. To je brdo Srbac. Po njemu se nazvalo i samo mjesto Srbac. Iza ovog brda kao posljednjeg obronka Motajice, nalazi se drugi brežuljak koji se zove Svinjar i po kome se ranije zvalo sadašnje mjesto Srbac. Na brežuljku Srbac, gdje se sada nalazi crkva, nema nikakvih rimskih ostataka. Nema ih ni u samom mjestu. Mještani ne znaju ni za nalaze ni za ruševine zgrada u mjestu i okolini koji bi mogli potvrditi postojanje neke rimske aglomeracije. Na mogućnost da bi u današnjem Srpcu mogla postojati važna rimska stanica Servitium navodio nas je sam toponim Srbac koji bi etimološki mogao da vodi porijeklo od prototipa: Servitium (Tab. Peut.) = Serbitium (Geogr. Rav. IV, 217, 15). U tom uvjerenju podržavala nas i činjenica da jedan određeni lokalitet, tj. brdo, nosi ime Srbac. Međutim od te filološke apstrakcije bez arheoloških nalaza sa terena ne može biti ništa.

Bos. Gradiška na Savi poznata je po nalazima iz rimskog doba. Odavde potiču dva numizmatička nalaza iz I i II vij. n. e. (Claudius i Traianus)[84] i nekoliko drugih primjeraka, većinom iz III i IV vij. n. e., koji su kovani u Sisciji, a nađeni su u ruševinama stare turske tvrđave Berbir u Bos. Gradiški[85]. U Bos. Gradiški česti su nalazi rimskog novca, ali je samo manji broj dospio u muzej. U slojevima ispod tvrđave Berbir nailazilo se, što su slojevi bili niži, na sve starije primjerke rimskog novca[86]. Tvrđava Berbir interesantna je i po tome što se u njoj i oko nje odavno vade brojni odlomci rimskog građevinskog materijala. Na tom mjestu dosad nisu vršena posebna arheološka istraživanja.

Za vrijeme boravka u Bos. Gradiški 1954 g. pošlo nam je za rukom da u Berbiru prikupimo nekoliko fragmenata rimskog građevinskog materijala. Juna 1955 g. na prostoru ove tvrđave naišli smo na nekoliko sondi dubokih do 3 m. koje su tih dana iskopane radi ispitivanja tla prije no što se pristupi izgradnji škole. U svim ovim sondama bilo je obilje velikih odlomaka krovne i podne opeke i fragmenata keramike. Profili jasno ocrtavaju slojeve rimskih ruševina počevši od dubine od 1 do 2,5 m. Međutim rimski kulturni slojevi ne leže neposredno na zdravici već na jednom sloju čiji sadržaj (paljevina, sitni ulomci keramike) neposredno potvrđuju to da je ovo mjesto bilo naseljeno i prije dolaska Rimljana. Pored brojnih većih odlomaka opeke i keramike, sonde su sadržavale i druge rimske artefakte. Dubina slojeva u kojima se nalaze rimski građevinski ostaci, kao i primjerci ranije nađenog rimskog novca među kojima ima i onih iz I i početka II vij. n. e., govore o starosti rimskog naselja u Bos. Gradiški i o njegovom kontinuiranom postojanju od najmanje tri vijeka.

Pravac rimske ceste od Banjaluke vodi u Bos. Gradišku, a ne u područje oko Donje Doline i Srpca, nizvodno od Bos. Gradiške. Položaj samog mjesta koje dominira nad Savom i koje se nalazi nad čvršćim obalnim prilazima tim je zgodniji, što je u njemu i prelaz preko rijeke lakši i sigurniji no na mjestima nizvodno odavde. Vjerovatno je i moguće, s obzirom na značaj same ceste, da se ovdje u rimsko doba nalazio most. To se ne može tvrditi bez specijalnih istraživanja tragova na licu mjesta. Ovdje je, besumnje, postojao prelaz preko rijeke čime se obezbjeđivala veza sa komunikacijama s one strane Save[87]. Ne treba gubiti iz vida ni plovidbu rijekom Savom kojom je pored transportnih lađa krstarila rječna patrolna flotila vojnih jedinica provincije Panonije[88]. Rimsko naselje u Bos. Gradiški kao stanica na magistrali imalo je među pristaništima na Savi odgovarajući značaj za rječni promet i vojnu flotilu.

Od interesa je da pomenemo da se u selu Gornji Kijevci — oko 15 km jugozapadno od Bos. Gradiške — na lokalitetu zv. manastirište Karanovac—uz potok Lubinu nailazi na stare zidove i rimski građevinski materijal, a zna se i za ploče sa natpisima. Zapadno od Gornjih Kijevaca blizu današnje pilane u Podgradcima, na lijevoj obali rijeke Vrbaške, leži lokalitet Crkvina (Podgradce i okolinu posjetili smo u junu 1955 g.). Tu se nalaze ruševine sa pritesanim kamenom, lijepom i brojnijim ostacima rimske krovne i zidne opeke. Iznad ovog lokaliteta je Gradina koja još nije istražena. Iz Podgradaca Donjih je nadgrobna ploča sa natpisom: .... Ursioni et Sirmiae Pot(amilia Proba) fratri et sorori .... et (....) giniae matri. Pač smatra da ovaj spomenik datira iz ranog carskog doba kada se ovdje naselila ova porodica i da je pomenuta Sirmia dobila ime po svom rodnom mjestu Sirmiumu (upor. sličan slučaj: Ulpia Siscia u CIL III, 10257)[89]. Što se tiče aglomeracije u Donjim Podgradcima, Pač pretpostavlja da je tu bilo poljoprivredno dobro nekog bogatog posjednika iz Sirmiuma. Građani coloniae Sirmiensium imali su posjede i u drugim krajevima današnje Bosne (upor. natpis iz sjeveroistočne Bosne posvećen funkcionerima coloniae Sirmiensium i palimpsest CIL III, 12739 + 12740 iz srebreničkog kraja: ... decurioni coloniae Sirmiensium). Doline rijeke Lubine i Vrbaške pretstavljaju prirodan prolaz za rimski put. Kao produženje komunikaciskog kraka Bos. Petrovac—Ključ, o čemu je već bilo riječi, taj put bi mogao ići iz rudarskog područja Bronzani Majdan—Stratinska preko Turjaka i dolinama Lubine i Vrbaške u pravcu Bos. Gradiške. Jedna ovakva saobraćajnica imala bi prvenstveno rudarski karakter i mogla bi služiti za transport sirovine u Posavlje radi njene prerade u radionicama. Razumije se ovo je sa-

mo pretpostavka, jer navedeno područje još nije ispitano.

Materijalni podaci i nalazi u Bos. Gradiški dokazuju da je na tom mjestu postojalo važno rimsko naselje. To naselje je rimska stanica Servitium (Tab. Peut. i Not. dign. occ. XXXII 55) = Servitti (Itin. Ant.) = Serbitium (Geogr. Rav. IV, 217, 15). I neki raniji istraživači su držali da je Servitium = Bos. Gradiška[90], ali dokazi za takvu lokalizaciju nisu bili dovoljno jaki da bi mogli otkloniti svaku sumnju. U tom svjetlu treba posmatrati i Balifovu kartu uz njegovo djelo o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini. Oprezni Balif je cestu Banjaluka—Bos. Gradiška, na osnovi mape iz CIL III, 1873 g., ubilježio u svoju kartu kao nesigurnu. Međutim nalazi iz Bos. Gradiške i novija istraživanja na ovom sektoru rimske ceste potvrđuju ispravnost lokalizacije po kojoj je Servitium = današnja Bos. Gradiška.

Prema svemu što smo iznijeli izlazi da je rimska cesta išla sljedećim pravcem: dolinom Vrbasa kroz Trn, Glamočane i Klašnicu trasom savremene ceste. Tragovi rimske ceste kod Laktaša i Mahovljana pokazuju da je ona na ovom dijelu prolazila zapadno od današnje ceste uz obronke Kozare. Odatle je nastavljala prema Bos. Gradiški najkraćim pravcem, opet zapadno od današnje ceste. Mjesta: Trn, Glamočani, Barlovci, Ramići i Laktaši, zatim Mahovljani, Maglajani, Vakuf, Seferovci i, najzad, Bos. Gradiška od ranije su poznata po nalazima iz rimskog doba, a najnovija istraživanja su dopunila ono što se dosad o njima znalo. Za pravac ceste prema Donjoj Dolini nema arheoloških i topografskih dokaza. Bos. Gradiška je završna tačka magistrale na mjestu gdje je pogodan pristup obali i prelaz preko Save. U njoj su otkriveni znatni rimski ostaci. Tu je bilo rimsko naselje i stanica Servitium.

8) TOPOGRAFIJA RIMSKE CESTE MLINIŠTE—PODRAŠKO POLJE—BANJALUKA—BOS. GRADIŠKA

(Karta I i II)

Izneseni podaci o rimskoj cesti od Mliništa preko Podraškog Polja i Banjaluke do Bos. Gradiške omogućuju nam da obilježimo i njenu topografiju. Pri tome uzimamo u obzir podatke iz antičkih itinerara, arheološke i topografske podatke iz ranije literature i rezultate vlastitih ispitivanja na ovim sektorima rimske ceste.

Servitium = današnja Bos. Gradiška.

Ad Fines (Tab. Peut. i Geogr. Rav) = današnji Mahovljani, 4 km sjeverno od Laktaša. Za ovu lokalizaciju postoje dovoljni dokazi u rimskim nalazima iz samog mjesta i njegove okoline, kao što smo već naveli. Osim toga, Mahovljani leže u predjelu koji označava prelaz iz posavske ravnice u brdovita bosanska područja, dakle ondje gdje se nalazi prirodna granica između Panonije i Dalmacije. Udaljenost Servitium—Ad Fines iznosi po Tab. Peut. XVI m. p. = cca 24 km. Ta udaljenost odgovara stvarnoj razdaljini Servitium (Bos. Gradiška) —Ad Fines (Mahovljani) = cca 24 km trasom rimske ceste kako smo je obilježili. Dosad je preovladavalo mišljenje da je Ad Fines = Laktaši[91] zbog nalaza u Laktašima koji su od ranije bili poznati. Neki stariji istraživači davali su i druge lokalizacije stanici Ad Fines, uglavnom blizu Laktaša[92].

Ad Ladios (Itin. Ant.) = Trn, sjeveroistočno od Banjaluke. U Trnu i najbližoj okolini otprije su poznati rimski ostaci. Novija istraživanja su ih dopunila i umnožila. Itin. Ant. označava razdaljinu Servitti —Ad Ladios XXIV m. p. = cca 36 km, što se podudara sa stvarnom udaljenošću između Bos. Gradiške i Trna. Prema arheološkim i topografskim istraživanjima koja su obavljena ranije, istraživači su smještali Ad Ladios u Trn[93] ili blizu njega[94].

Castra (Tab. Peut) = Banjaluka. Po Tab. Peut razdaljina Servitium—Castra iznosi XVI + XIII m. p. = XXIX m. p. (cca 43 km). Ova razdaljina ne divergira mnogo od one koja je označena u Itin. Ant. (Servitti—Ad Ladios XXIV m. p. = cca 36 km, čemu treba dodati 9 km udaljenosti Ad Ladios (Trn)—Banjaluka = ukupno cca 45 km. Stanicu Castra tražili su u Banjaluci i neki stariji arheolozi[95], ali su joj davane i druge lokalizacije[96]. Ovdje ćemo iznijeti naše mišljenje o Pačovim objašnjenjima povodom nalaza beneficijarskog natpisa u Banjaluci (CIL III, 14221)[97]. Pač na osnovi ovog natpisa zaključuje da je granica između Panonije i Dalmacije išla južno od Banjaluke ili bar preko nje, navodeći da se beneficijarske stanice susreću i na drugim međuprovinciskim granicama. Sve da i pretpostavimo da je natpis dobro pročitan, ostaju ove činjenice koje govore suprotno Pačovim objašnjavanjima: beneficijarskih stanica ima svuda, a ne samo na granicama; u našim oblastima obično se nalaze beneficijarski natpisi sa oznakom legije kojoj je beneficiarius pripadao; beneficijari su često upućivani iz svojih legija i provincija u susjedne oblasti[98]. I Pačova pretpostavka da je oznaka beneficiarius consularis Pannoniae superioris upotrebljena stoga što se u blizini nalazila druga provincija, tj. Dalmacija, teško se može prihvatiti. Mnogo je vjerovatnije da ova oznaka na natpisu pokazuje da dedikant nije bio na službi u ovom mjestu u kojem je postavio žrtvenik. Rimsku topografiju ne možemo ispitivati pomoću nekog izoliranog dokumenta, već jedino pomoću cjeline dokumenata koje daju itinerari, epigrafija i arheologija. Protiv Pačovog tumačenja, u ovom slučaju, govore i obrazloženja data uz lokalizacije stanica Ad Fines, Ad Ladios i Castra, kao i razdaljine po itinerarima.

Lamatis (Tab. Peut.), Aemate (Itin. Ant.) = Šljivno, sjeverno od Dobrinja. Udaljenost Castra (Banjaluka)—Lamatis iznosi po Tab. Peut. XII m. p. = cca 18 km što sa razdaljinom Ad Ladios—Banjaluka čini cca 27 km, a Ad Ladios (Trn)—Aemate po Itin. Ant. XIX m. p. = cca 28,5 km. Ove dvije distance neznatno se razlikuju — svega 1,5 km. U pitanju ubikacije stanice Lamatis (Aemate) mišljenja su se razilazila. Tako je Lamatis (Aemate) identifikovana sa današnjim mjestom Pavić[99]. Stanici Lamatis (Aemate) davana je lokalizacija i na drugim mjestima, uglavnom u predjelu južno od Banjaluke[100]. Tomašek[101] drži da je etnikon od Aematis Aematini ili Haematini, prema već spomenutom natpisu iz Vaganja jugozapadno od Jajca (CIL III, 9864a). Momzen je izrazio sumnju u pravilnost konjekture (La)matinos (CIL III, adn. uz 9864a i 10159). Momzenovu sumnju opravdavaju novi nalazi na cesti o kojoj je ovdje riječ i nova lekcija natpisa iz Salone CIL III, 3201 = 10159, po kojoj otpada čitanje: Aemas flumen. Ime rijeke Aemas poslužilo je F. Buliću kao dokaz više da u natpisu CIL III, 9864a izvrši popunu: Aematinos[102]. Što se tiče mjesta Sapua (CIL III, 9864a = Sapuates; Geogr. Rav. IV, 217, 21; IV, 218, 9), Momzen

(CIL III, str. 1624) misli da je Sapua identična sa Saritte ili Sarnade. Po Tomašeku to je mun. S . . . kod Pljevlja[103]. Kipert drži da bi Sapua mogla biti na Vrbanji[104]. Za Sapuu je tražena ubikacija i na drugim mjestima[105]. Međutim natpis ne omogućava da se odredi lokalizacija za Sapuu, jer on ne obilježava samo mjesto, već granicu šireg područja koje su nastavali Sapuates.

L e u s a b a (Tab. Peut.; Itin. Ant.), Lausaba (Geogr. Rav. IV, 217, 18) = Bunari (Han Bunari). Udaljenost Lamatis (Šljivno) — Leusaba iznosi po Tab. Peut. X m. p. = cca 15 km, a po Itin. Ant. Aemate (Šljivno) — Leusaba iznosi XIII m. p. = cca 19 km. Prema tome, podaci o distanci se razlikuju za 4 km. Našoj lokalizaciji Leusaba = Bunari odgovara više udaljenost kakvu daje Itin. Ant. zbog toga što je konfiguracija terena ovdje diktirala nekoliko devijacija na rimskoj cesti čime je put postajao duži. Razdaljina Lamatis—Leusaba po Tab. Peut. odgovara zračnoj liniji. Tragovi rimske naseobine u Bunarima i u neposrednoj okolini potvrđuju, također, da ovdje treba tražiti neku rimsku stanicu. Dosad je preovladavalo mišljenje da je Leusaba u Podraškom Polju[106] iako na njemu nisu otkriveni ostaci rimskog naselja.

S a r n a d e (Itin. Ant.), Saniglon (Geogr. Rav., IV, 217, 5). = Pecka. Ovaj pravac na jug od Leusabe nije označen u Tab. Peut. Udaljenost Leusaba (Bunari) —Pecka iznosi prema Itin. Ant. XVIII m. p. = cca 27 km. Ta razdaljina uglavnom se podudara sa stvarnom udaljenošću između Bunara (Leusaba) i Pecke (Sarnade) linijom rimske ceste = cca 30 km. Ovu diferenciju možemo tražiti u skraćenjima rimske ceste, koja su, vjerovatno, postojala na prolazu kroz Podraško Polje, a koja mi danas nismo u stanju da ustanovimo. Neki stariji istraživači su držali vjerovatnim da je stanica Sarnade u Peckoj[107], dok su je drugi tražili na drugim mjestima, ali ne daleko od Pecke[108].

U vezi sa topografijom komunikacije o kojoj je riječ ukazaćemo i na ove momente. Navedene stanice i naselja valja smatrati važnijim među ostalim naseljima i stanicama ove ceste. To bi značilo da ih je uz cestu bilo još. O tome govore tragovi rimskih spomenika, naročito ostaci rimskih zgrada. Servitium (Bos. Gradiška) je važan saobraćajni centar i stanica rječne flotile na Savi. Ad Fines (Mahovljani) bi mogla biti etapna stanica (mansio) sa prodavaonicama, radionicama, magacinima, svratištima i sl., što sve dolazi uz ovakve stanice. Ovdje bi također trebalo tražiti graničnu posadu i sjedište carinskog ureda. Banjsko naselje u Laktašima svakako je služilo kao odmorište koje nije bilo daleko od ceste. Distance Ad Fines—Ad Ladios—Castra odgovaraju uobičajenim razdaljinama za mutationes, naročito zato, što je ovo bio lakši i prohodniji teren na kome su Rimljani obično skraćivali udaljenost na prosječno VIII m. p. = cca 12 km[109]. Castra je vojna baza i logor uz koji se razvilo civilno naselje (canabae). Ovdje je vjerovatno bila i etapna stanica za cursus publicus na ovoj cesti. Vidjeli smo da je prostor Banjaluka—Bos. Gradiška u rimsko doba bio važan kao poljoprivredni rejon i da su na njemu, s obje strane ceste, nicale aglomeracije vezane za agrikulturu. Južno od Castra je stanica Lamatis (Šljivno). Ovo mjesto po svom položaju i drugim prirodnim uslovima odgovara smještaju putne stanice (mansio, mutatio). Slično je i sa Leusabom (Bunari). Treba napomenuti da je na ovom sektoru posebnu ulogu imala Gradina (»Grčka gradina«) iznad Kočića s obzirom na to da je ovdje izlazio vicinalni rimski put od Mrkonjićgrada i da je ona dominirala prirodnim prolazima iz svih pravaca. Takvu ulogu moglo bi imati i mjesto Pavić. Naredna stanica prema jugu je Sarnade (Pecka) koja je na terenu kakav je ovaj pretstavljala najpogodnije mjesto za mansio. Između Leusabe i Sarnade nesumnjivo je postojala neka manja usputna stanica za čiji smještaj najbolje odgovara mjesto pod Štrbina sedlom, gdje ima dobre vode i gdje počinje uspon ceste kroz prevoj.

9) TOPOGRAFIJA RIMSKE CESTE PECKA—GLAMOČKO POLJE—LIVANJSKO POLJE—PROLOG

Na rimskoj cesti Pecka—Prolog koja zahvata i dolinu Plive topografija je još uvijek velikim dijelom neodređena i neobilježena. Naš osvrt imaće zadatak da razjasni neka pitanja koja su u vezi s tim i da pruži novi prilog poznavanju topografije ovoga kraja u rimsko doba.

Po imenima stanica i distancama označenim u Itin. Ant. topografija ceste idući dalje na jug i jugozapad od Pecke (Sarnade) izgledala bi ovako:

S a l v i a e = Podgradina kod Kamena na Glamočkom Polju. Distanca Sarnade—Salviae XXIV m. p. = cca 36 km samo je nešto manja od stvarne udaljenosti između Pecke i Podgradine linijom ceste koju su obilježili Balif i Sergejevski. Tu minimalnu razdaljinu ne treba uzimati strogo, jer je otsjek ceste Halapić—Podgradina kod Kamena označen samo u osnovnom smjeru, a ne zna se sigurno gdje se spaja sa glavnom trasom koja je išla pravcem Staretina pl. — Strupnić—Ličtani—Prolog. Za ovakvu lokalizaciju Salviae govorili bi bogati nalazi u Podgradini kod Kamena: ostaci rimskih građevina, razni spomenici i natpisi. Vidjeli smo da natpisi iz Podgradine i njene najbliže okoline potvrđuju da se tu nalazio municipium. Salviae su također municipium. U prilog ovoj lokalizaciji govori i činjenica da je rimska cesta od Podgradine preko predjela Bukve do Velikog Kablića na Livanjskom Polju većim dijelom ustanovljena kao sigurna i da ona pretstavlja najkraću vezu između jako naseljenih dijelova Glamočkog i Livanjskog Polja. A šta je u tom slučaju sa lokalizacijom Salviae = Grkovci koju je na osnovi natpisa odredio Pač? Pačovo čitanje natpisa, o čemu smo već govorili, može se odnositi i na municipium Salvium i na municipium Pelva. Pač je za prvu alternativu. U Grkovcima su ustanovljeni tragovi rimskog naselja. Na Livanjskom Polju imamo iz raznih mjesta (Grkovci, Gubin, Lipa, Vašarovina) natpise koji spominju municipium ili municipalne funkcionere. Međutim teško se može primiti da su na Livanjskom Polju u rimsko vrijeme bile četiri varoši sa statusom municipija. Pačova lokalizacija Salviae = Grkovci ne odgovara ni dosad poznatom pravcu ceste ni oznakama razdaljina na sačuvanim miljokazima. Osim toga, moramo imati u vidu da mnogi spomenici i natpisi na Livanjskom Polju nisu nađeni in situ.

P e l v a = kod Livna. Udaljenost od Podgradine na Glamočkom Polju do Livna iznosi oko 27 km tragom ceste Podgradina—Bukva—Veliki Kablić, što odgovara distanci Salviae—Pelva XVIII m. p. U rimsko doba ovaj predio Livna bio je gusto naseljen (Suhača, Kablić Veliki i Mali). Južnim rubom Livanjskog Polja vodila je rimska cesta koja je ispitana i obilježena.

Postavlja se pitanje da li je na Livanjskom Polju bilo više municipija i gdje su se oni nalazili. Tragovi gustih naselja na južnom i jugoistočnom rubu Livanjskog Polja i cesta koja je ovuda prolazila upućuju na to da u ovom području tražimo upravni centar ili jedan od upravnih centara Livanjskog Polja u rimsko doba. Najvjerovatnije je da je jedan municipij bio kod Livna i da je on istovremeno fungirao kao privredni centar. Ako su Grkovci u antičko doba pretstavljali varoš toga ranga, ostaje i dalje otvoreno pitanje njenog imena i komunikacija. Međutim cio problem se može posmatrati iz ovog aspekta: sjeverni dio Livanjskog Polja takođe je imao veće naselje koje nije bilo u rangu municipija već je pripadalo području onog municipija koji se nalazio na jugoistočnom rubu Polja. Posljednje nam izgleda realno, jer je sjeverni dio u rimsko doba bio najslabije naseljen predio Livanjskog Polja. U dokaz tome navodimo i činjenicu da je mjesto Salviae rano postalo municipij (oko 70 g. n. e., CIL XIII, 6538) i da se u to rano doba rimske vladavine sigurno nalazilo u predjelu koji je još od ranije bio gusto nastanjen i privredno značajan. Tome mnogo bolje odgovara lokalizacija Salviae = Podgradina kod Kamena na Glamočkom Polju, nego ona koju je predlagao Pač—Salviae (ili mun. Salvium) = Grkovci na Livanjskom Polju. Docnije izlaganje pokazaće da su municipiji Salvium i Pelva ležali na cesti koju su Rimljani izgradili kao svoju najraniju komunikaciju ovoga kraja. Cijelo Livanjsko Polje moglo je biti uključeno u područje jednog municipija, tj. onog na jugoistočnom rubu Polja (= Pelva), jer su brojne komunikacije i ravan teren omogućavali brzu i laku vezu njegovim naseobinama na ovom području. Naravno, to je zasad samo pretpostavka.

Za topografiju smatramo vrlo važnim pitanje glavnog pravca ceste Livanjsko Polje—Glamočko Polje i miljokaza na njoj. Prema navedenoj lokalizaciji Salviae = Podgradina kod Kamena na Glamočkom Polju i Pelva = kod Livna izlazi da su ove dvije stanice ležale na onom kraku ceste koji nije bio najkraći, ali je vezao jače naseljena područja. Nađeni miljokazi na kraćem kraku ceste datiraju iz III i IV vij. n. e. Na osnovi toga zaključujemo da je samo kraći pravac obilježen miljokazima. Duži pravac ovog dijela ceste bio je privredno mnogo značajniji, jer je prolazio kroz naseljenija područja. Uz duži pravac izrasle su na autohtonoj osnovi brojne rimske aglomeracije, među kojima ima i municipija. Prema natpisu CIL III, 3198a=10156 iz 16/17 g. n. e., udaljenost Salona—ad fines provinciae Illyrici označena je sa CLXVII m. p. = cca 250 km. Međutim kraćom trasom ceste, tj. pravcem Prolog—Lištani—Strupnić—Halapić—Pecka i dalje na sjever, razdaljina od Salone do Ad Fines iznosi 140 r. m. = cca 210 km. Dakle, postoji razlika od oko 40 km. To nas upućuje na zaključak da je cesta Salona—Ad Fines prvobitno izgrađena dužom trasom i da je ta gradnja ušla u natpis CIL III, 3198a = 10156, dok je kraća trasa, izgleda, tek docnije privedena upotrebi i obilježena miljokazima. Prema distancama u Itin. Ant., razdaljina Salona—Ad Fines iznosi 138 m. p. = cca 207 km, što se uglavnom podudara sa stvarnom udaljenošću od Salone do Mahovljana gdje smo lokalizovali stanicu Ad Fines. Stoga smatramo da je cjelokupna dužina ceste Salona—Ad Fines najtačnije označena u Itin. Ant., tj. u zbiru distanci između stanica koje su ubilježene u ovom itineraru. Ukupna dužina ceste po Itin. Ant. stvarno bi mogla imati cca 220 km, s obzirom na to da smo je proveli kroz Podgradinu kod Kamena i predio Livna. Razliku od 10 do 12 km na ovako dugoj cesti nije teško objasniti kad se ima u vidu da na pojedinim otsjecima njenu trasu poznajemo samo po osnovnom smjeru. Postoji, takođe, mogućnost da je u Itin. Ant. izostavljena neka stanica i njena distanca od susjedne, napr. između Livna i Aequum-a. Udaljenost između Livna (Pelva?) i Aequum-a u prirodi je za 10 km veća no što je odgovarajuća distanca u Itin. Ant. (XVII m. p. = cca 25 km), a na ovom prostoru opravdano se može očekivati još neka stanica, naročito na prevoju kod Prologa.

Objašnjenja o pravcima rimskih cesta između Glamočkog i Livanjskog Polja i pretpostavke za lokalizaciju municipija Salviae = Podgradina kod Kamena i Pelva = kod Livna zasnivaju se na cjelini podataka kojima danas raspolažemo o komunikacijama i topografiji ovog kraja u rimsko doba. Treba napomenuti da je naše poznavanje ovog kraja u rimsko doba danas već takvo, da se može pristupiti korigovanju izvesnih mišljenja koja se zasnivaju na ranijim već prevaziđenim saznanjima. To se naročito tiče Glamočkog Polja sa koga je Sergejevski prikupio mnogo novih nalaza i podataka u toku svojih dugogodišnjih istraživanja na terenu.

U Tab. Peut. je južno i možda istočno od Bunara (Leusaba) rimska cesta obilježena većim brojem stanica. Vidjeli smo da ukupna dužina ceste Salona—Ad Fines po Tab. Peut. iznosi 110 r. m. = cca 165 km. Razlika između pravca kojim je išla ova cesta (210 km) i pravca kojim je obilježava Tab. Peut. iznosi, dakle, oko 45 km. Kako objasniti tu razliku i da li je u pitanju neki drugi pravac ceste?

Dosad su istraživači u određivanju topografije na sektoru Leusaba—Salona po Tab. Peut. polazili sa dva stanovišta: 1) cesta je išla najkraćim pravcem i — 2) cesta je skretala u dolinu Plive i tako produžavala svoju trasu. Oni istraživači koji su zastupali prvo stanovište morali su mijenjati pravac ceste i usmjeravati ga na pojedina mjesta da bi opravdali lokalizaciju ove ili one stanice iz Tab. Peut., pri čemu su, razumije se, padali u greške. Tako je postupio K. Miller.

Iznijećemo naše mišljenje o pravcu ceste Bunari (Leusaba) — dalje na jug prema podacima Tab. Peut. Razdaljina između Ad Fines i Leusaba iznosi 51 r. m., tako da do Salone ostaje oko 60 r. m. Međutim od Leusabe do Salone najkraćim pravcem stvarno ima 90 r. m. Razlika od oko 30 r. m. = cca 45 km pojavljuje se baš na otsjeku Leusaba—Salona. U Tab. Peut. nema oznake distance između stanica Ionnaria i Bariduo ali bi bilo teško prihvatiti da je baš tu izostavljeno svih 30 m. p. za najkraći pravac. Ukazujemo i na to da u Tab. Peut. distanca Salona—Aequo iznosi XVI m. p., dok tu distancu Itin. Ant. označava sa XXI m. p., što odgovara stvarnoj udaljenosti Salona—Aequum (Čitluk) preko Andetriuma. U odnosu na duži pravac ceste (CIL III, 3198a = 10156), koji iznosi CLXVII m. p. = cca 250 km, razlika je još veća — 57 r. m. = cca 85 km. I ova razlika se javlja na otsjeku Leusaba—Salona. Prema tome, po Tab. Peut. u prvom slučaju nedostaje oko 45 km, a u drugom slučaju oko 85 km.

Diferenciju koja nastaje između stvarne razdaljine Salona—Ad Fines (210 km) najkraćim pravcem i razdaljine po Tab. Peut. (165 km) mogli bismo objasniti mogućnošću da su u Tab. Peut. netačno ubilježene distance pojedinih etapa. Na ovo treba pomišljati prije nego na pretpostavku da su ispuštene neke stanice. Teškoću pretstavlja činjenica što se za upoređivanja i dopune na pravcu Leusaba—Salona ne možemo poslužiti podacima koje o stanicama i distancama

daje Itin. Ant. Na cijelom otsjeku ceste južno od Leusabe sve do Aequum-a, dakle, na njenom sektoru kroz Bosnu, nema nijedne identične stanice u ova dva izvora. Osim toga, dužina ove ceste u Itin. Ant. znatno je veća i gotovo je identična stvarnoj udaljenosti, kao što smo već istakli. Drukčije stoji stvar sa otsjekom Ad Fines—Leusaba gdje smo mogli da provjeravamo podatke iz Itin. Ant. pomoću podataka iz Tab. Peut. i obratno, jer su distance skoro jednake i većina navedenih stanica slažu se u oba izvora. Itin. Ant. je pouzdan bar u osnovnom pravcu ceste na otsjeku Leusaba—Salona. To što u Tab. Peut. dužina ovog komunikaciskog sektora ne odgovara dužini najkraće trase pokazuje da može doći u obzir i sasvim drugi pravac ceste južno od Leusabe.

Ovdje je potrebno da se osvrnemo na natpis iz Šušnjara kod Vrlike (gornji tok rijeke Cetine) u kojem se spominju opštine Barizaniates i Lizaviates. Prema mišljenju B. Gabričevića, Barizaniates bi mogli biti stanovnici Bariduum-a (tj. stanice koja je ubilježena u Tab. Peut.), a Lizaviates bi mogli da se dovedu u vezu sa toponimom Salviae. Obje opštine bi trebalo tražiti na desnoj obali rijeke Cetine, i to prvu sjeverno a drugu južno od Šušnjara. Što se tiče komunikacija, B. Gabričević iznosi opreznu pretpostavku po kojoj bi od Aequum-a do Glamočkog Polja prolazile dvije ceste: kraća pravcem Prolog—Livanjsko Polje—Strupnić i duža pravcem Vrlika—Uništa—Grkovci—Staretina pl.[110] Pravac Vrlika—Unište i dalje odgovara jednoj komunikaciji koja veže naselja u dolini Cetine sa naseljima na sjevernom rubu Livanjskog Polja i u Glamočkom Polju. Sa tog razloga on ima svoje opravdanje. Međutim ni navedeni pravac ne objašnjava otkuda tolika razlika između razdaljine po Tab. Peut. i razdaljine in natura, koja u ovom slučaju postaje još veća nego na pravcu Aequum—Prolog—Livanjsko Polje—Strupnić. Razumije se da je pri sadašnjem stanju stvari vrlo teško tražiti ubikacije stanicama koje su za ovaj dio ceste navedene u Tab. Peut. Stoga sve dosadašnje lokalizacije tih stanica ostaju hipotetične.

Raniji istraživači su određivali lokalizacije stanicama na osnovi izoliranih i usamljenih elemenata i nisu vodili računa o cjelini svih podataka koji su ovdje mogli biti odlučni. Sljedeći pregled jasno će pokazati kolika je raznolikost u pogledu smještaja pojedinh stanica.

Baloie (Tab. Peut.), Baloia (Geogr. Rav. IV, 217, 19) nalazila se, po Tomašeku i Konsu, u Varcar—Vakufu (danas Mrkonjićgrad) ili Majdanu, a također u Glamoču; po Radimskom, u Majdanu[111]. Hernes je izrazio mišljenje da je Baloie = Salviae[112]. Alačević predlaže lokalizaciju u Pecku[113]. Miler smatra da su ruševine južno od Podrašnice (CIL III, 14976) ostaci stanice Baloie, s napomenom da se u blizini nalazi Varcar—Vakuf (CIL III, 13238 i 13243)[114]. Stanici Baloie tražena je ubikacija i u drugim mjestima[115].

Indenea je možda kod Jezera na Plivi[116], ili na prostoru Čerkazovići—Dočići u dolini Plive[117], ili u planini Crnoj Gori[118]. Miler je stavlja na mjesto današnje Pecke (CIL III, 13983 i 13984)[119]. Kipert je lokalizuje kod Glavica na Glamočkom Polju, a s njime se slaže i Vulić[120]. Ubikacija stanice Indenea tražena je i na drugim mjestima[121].

Saritte je Šarići kod Šipova[122], ili negdje između stanica Aequum i Leusaba[123]. Momzen misli da je Sapua (CIL III, 9864a) identična sa Saritte ili Sarnade[124]. Jelić je lokalizuje sjeverno od Staretine pl. (Podgradina kod Paukovića)[125]. Pač drži da je Saritte identična sa Starue iz natpisa u Sućurcu (CIL III 14249²)[126]. Kipert je stavlja južno od Staretine pl.[127] Po Mileru Saritte se nalazila u Skakavcu (pogrešno: Skakavac; treba: Skokovi)[128]. Saritte je lokalizovana i u druga mjesta[129].

Ionnaria je na izvoru Janja kod Vaganja ili kod Stražbenice blizu Kupreškog Polja[130]. Po Kipertu to su Ličtani na Livanjskom Polju[131]. Miler je smješta u Glavice kod Halapića (CIL III, 2760a = 9861 i 13236 i 13327)[132]. Stanici Ionnaria davane su lokalizacije i u raznim drugim mjestima[133].

Bariduo je identifikovana sa Ševarevim Blatom na Livanjskom Polju[134] i sa Glamočom[135]. Ubikacija ove stanice tražena je na drugim mjestima[136].

Inalperio po Tomašeku je kod Bilog Briga[137], a po Alačeviću kod Han—Prologa[138]. Za stanicu Inalperio davane su lokalizacije i u drugim mjestima[139].

Što se tiče onih istraživača koji su trasu ceste po Tab. Peut. tražili ne na najkraćem pravcu, već na njenom zaokretu u porječje Plive, jasno je iz onog što smo već rekli da ni oni nisu mogli doći do sigurnih rezultata. Njihova ispitivanja i objašnjenja nepotpuna su iz dva osnovna razloga: 1) nisu poznavali pravac ceste Servitium—Salona, određenije rečeno, pravac ceste Bunari (Leusaba)—Prolog i 2) zanemarivali su činjenicu da najkraći pravac rimske ceste Servitium—Salona iznosi stvarno 234 km, odnosno najkraći pravac Bunari (Leusaba)—Salona 135 km.

Tomašek smatra da su od Prologa do Podraškog Polja vodile dvije rimske ceste i da su obje išle kraćom trasom izbjegavajući teško prolaznu Crnu Goru. Objašnjavajući dalje svoje gledište, Tomašek kaže da mu izgleda da je stariji put po Tab. Peut. više skretao na istok, dok je onaj po Itin. Ant. išao preko sjeverozapadne kotline; na prvom je ležala Saritte kao najvažnije čvorište, a na drugom Salviae kao najvažniji saobraćajni i kulturni centar[140]. Tomašek određuje lokalizacije: Saritte = Šarići kod Šipova i Ionnaria = kod Vaganja ili kod Stražbenice blizu Kupreškog Polja, pa na osnovi toga iznosi pretpostavku da je u Tab. Peut. izostavljeno 30 m. p. na pravcu Kupreško Polje—Stržanj—Šuica—Borova Glava—Vašarovina—Ljubunčić[141]. Tomašek očigledno ne želi da izravna razliku između stvarne dužine te ceste i znatno manje dužine koju daje Tab. Peut., jer je to sasvim neopravdano i proizvoljno. Dodavanjem novih 30 m. p. ne može se opravdati ni predviđeni pravac cesta. Evo zašto je to nemoguće: po Tomašekovim lokalizacijama za Baloie, Indenea, Saritte i Ionnaria vidi se da on trasu ove ceste vodi linijom sjeverni rub Podraškog Polja—Majdan—Jezero—Šipovo—do lina Janja—Šuica—Borova Glava—Livanjsko Polje (Ljubunčić)—Prolog—Salona. Ova trasa ima cca 200 km. Međutim po Tab. Peut. cesta Salona—Leusaba ima 60 m. p., što uvećano sa 30 m. p. iznosi svega 90 m. p. = cca 135 km. Izlazi, dakle, da su Tomašekove lokalizacije stanica na tom pravcu netačne, jer se dužina ove ceste in natura (cca 200 km) i dužina ceste koju daje Tab. Peut. (135 km) ne slažu. Ni ova produžena trasa ne može nam dati odgovor na pitanje gdje su bile stanice koje Tab. Peut. navodi uz cestu Leusaba—Salona. Pravac o kome govori Tomašek postojao je i dokazan je gotovo na svim njegovim otsjecima, ali ga ne smijemo identifikovati sa cestom koju obilježava Tab. Peut. zbog toga, što je njena dužina data netačno i nepotpuno i što ne znamo njen pravac. Na ovu nesaglasnost trebalo je ukazati već i

zbog toga, što je među istraživačima bilo takvih (npr. Radimski) koji su primili Tomašekova mišljenja i od njih polazili u svojim istraživanjima.

Za nas je interesantno još i ovo pitanje: da li je moguće da je komunikacija koja je zahvatala područje Pliva—Jezero—Majdan bila sastavni dio one magistrale čija dužina a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici iznosi CLXVII m. p. (CIL III, 3198a = 10156). Razmotrićemo to pitanje. Vidjeli smo da je stvarna razdaljina Salona—Ad Fines (Mahovljani) najkraćim pravcem ceste 140 r. m. = cca 210 km, što je za oko 40 km manje od dužine koja je naznačena u pomenutom natpisu. U prethodnom izlaganju već smo pokazali da je od Šipova dolinom Plive pa pored Jezera, Majdana i Mrkonjićgrada vodila rimska komunikacija. Međutim to nije mogao biti pravac koji je označen u Itin. Ant. Prema onome što smo iznijeli, na ovom prostoru ne možemo tražiti ni pravac rimske ceste po Tab. Peut. Kod Pecke bi se cesta odvajala prema istoku i dalje išla linijom: Šipovo—Majdan —Mrkonjićgrad na sjeverni rub Podraškog Polja. Njena dužina bi iznosila 58 km, a kad se odbije kraći pravac ceste Pecka—Medna — sjeverni rub Podraškog Polja koji iznosi oko 20 km, dobivamo razliku od oko 38 km. Stoga nam se čini pouzdanim da je cesta Salona—Ad Fines dužinom CLXVII m. p. (CIL III, 3198a = 10156) išla pravcem: Salona—Prolog—Livno —Podgradina kod Kamena—Pecka—Šipovo—Majdan —Podraško Polje—Šljivno—Banjaluka—Mahovljani. Ovaj pravac ima oko 260 km i odgovara onoj magistrali koju su Rimljani izgradili rano, odmah po osvojenju ovih krajeva, tj. 16/17 g. n. e. kao što proizlazi iz spomenutog natpisa. Što se tiče razlike od nekih 10 km koja se javlja između podatka CLXVII m. p. i stvarne dužine navedenim pravcem, potrebno je imati u vidu mogućnost da je cesta na izvjesnim otsjecima prolazila kraćim pravcem (otsjek Pecka—Šipovo—Majdan i kod Mrkonjićgrada). Na ovoj produženoj trasi ceste koja zahvata Plivu—Majdan i predio Mrkonjićgrada nismo u stanju da identifikujemo imena stanica i naselja. Vidjeli smo da nam podaci iz Tab. Peut. ne mogu u tome mnogo pomoći. Međutim ostaje činjenica da je područje u rimsko doba bilo dobro nastanjeno i da je njegova komunikacija imala veći značaj. Rimski put koji smo autopsijom ispitali linijom Mrkonjićgrad—Trijebovo—Kočići predstavlja poseban krak ove ceste i dokazuje da je mreža puteva u predjelu Mrkonjićgrada bila razgranata.

NAPOMENE

[1] M. Abramić, Starinar, Beograd, 1926-27, 40-43. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 116-118. Upor. PWRE, 1909, stup. 2325: Patsch, s. v.

[2] Blau, Monatsber. d. Berl. Ak. d. Wiss., 1867, 742-744. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak. XCIX, 1881, Heft 2, 927-929. Tomaschek, Topogr. 516

[3] Ballif, Strass., 17-25 i karta. Za Stržanj: Radimsky, WM II, 64-65. Za Šipovo: Truhelka, GZM IV, 1892, 318-319. Za Donje Selo: Blau, Monatsber. d. Berl. Ak. d. Wiss., 1867, 745

[4] Patsch, Anhang, 54-55. Abramić, o. c. 40-41. Sergejevski: GZM XL, 1928, 84 i 85 i Spomen., LXXVII, 1934, (60), 27

[5] Patsch: WM IV, 254 i XI, 124—125

[6] Pelva = Ličtani: Tomaschek, Topogr., 515. Cons, Prov. Dalm., 229-231. Ballif - karta. Kiepert, CIL III, tab. III. Druge lokalizacije: Kiepert, FOA XVII. Hoernes, Alterthümer der Hercegovina II, 930-931. Pichler, AR, Leipzig, 1904, 289.

[7] Patsch, WM IV, 255 i XI, 122-123. M. Mandić, GZM XLVII, 1935, 10

[8] Patsch, WM XI, 118-122

[9] Za Glamoč: BD XXII, 1899, 142-144 i G. Novak, NV, 1918, separat, 26. Za Bos. Grahovo: Kiepert, FOA XVII i Alačević, BD V, 1882, 136 i 139. Za Glavice: Kiepert, CIL III, tab. III prema Blau-u, Monatsber. d. Berl. Ak., 1867, 742. Tomaschek, Topogr., 514. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 929. Cons, o. c., 231. Ballif-karta. Bulić, ÖJh, 1899, stup. 110. Za Halapić na Glamočkom Polju: Truhelka, GZM II, 1890, 98. - Upor. Pichler, o. c., 1904, 294: u Glamoč, Glavice, Ševarevo Blato, Šućurac

[10] Patsch, WM XI, 118-124. M. Mandić, GZM XLVII, 1935, 12. Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 21 i LXXXVIII, 1938, (69), 28; GZM 1951, sv. VI, 301-302 Upor. Radimsky, WM III, 293

[11] Patsch, WM XI, 132-136. J. Krčmarž, GZM XXIV, 1912, 283-285. Sergejevski: GZM XLII, 1930, 159-161 i XLIII, 1931, 19-22

[12] Patsch: WM IV, 254 i XI, 132. Sergejevski: GZM XLI, 1929, 95-97 i Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 29-31

[13] Patsch, WM XI, 130-132. Upor. Hoernes, AEM IV, 1880, 203-204

[14] Patsch, WM XI, 129-130. Sergejevski, GZM XL, 1928, 90-92

[15] Za navedena rimska nalazišta na Livanjskom Polju: Patsch, WM XI, 125-128 i 136. Sergejevski, GZM XLIII, 1931, 19-22; XLVII, 1935, 19 i Spomen., LXXVII, 1934, (60), 20-22

[16] O gradinama: Radimsky, WM III, 293-294. Ćurčić, GZM XXI, 1909, 167-175. M. Mandić: GZM XLVII, 1935, 7-16 i XLIX, 1937, 5-6. B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 246-249

[17] Patsch, WM XI, 137-138. Sergejevski, GZM XLIII, 1931, 22

[18] O novcima: Pitner, GZM XVI, 1904, 243. Sergejevski: GZM XLII, 1930, 119-121 i XLIV, 1932, 24-25

[19] Truhelka, GZM I, 1889, 91. Ballif, o. c., 19. Patsch, Anhang, 55-56

[20] Za Glamočko Polje: Sergejevski: GZM XXXIX, 1927, 255-267; XL, 1928, 79-90; XLI, 1929,98-99; XLV, 1933, 7-13; Spomen., LXXVII, 1934, (60), 18-19, 27 i LXXXVIII, 1938, (69), 117-121; GZM LIV, 1942, 124-176. Upor.: Hoernes: AEM IV, 1880, 205-207 i Sitzungsb. W. Ak. 1881, 913-918. Truhelka: GZM I, 1889, 91 i II, 1890, 98-99. Patsch: Anhang, 56 i 59; WM IV, 260-261

[21] M. Mandić, GZM XLII, 1930, 101-115. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 124-176 (passim)

[22] Sergejevski, GZM LIV, 1942, 116-124. Upor. Ballif, o. c., 17-21, 23-24

[23] Za sve tri vjerovatne komunikacije: Sergejevski: GZM LIV, 1942, 124 i XLIII, 1931, 23

[24] E. Pašalić, GZM 1954, sv. IX, 307-312 - sa skicom

[25] Ballif, o. c., 21. Patsch: WM IV, 262-263 i V, 235-236. Sergejevski, GZM 1951, sv. VI, 310

[26] E. Pašalić, GZM 1954, sv. IX, 310. - U 1955 godini pisac ovog rada dobio je obavještenje od funkcionera Nar. odbora iz Mrkonjićgrada da se u Peckoj naišlo na podzemne kanale, po svoj prilici od vodovoda. Kanali još nisu ispitani, ali su privremeno zaštićeni.

[27] WM I, 206

[28] Sergejevski, GZM XL, 1928, 92-94

[29] Sergejevski: GZM L, 1938, 49 i 1952, sv. VII, 42. Đ. Basler, GZM 1953, sv. VIII, 339-340

[30] GZM II, 1890, 306-307; 367-368; 406-413

[31] Sergejevski: GZM L, 1938, 49-60; Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 103; GZM XLIV, 1932, 27

[32] Patsch, WM IV, 264-265

[33] Tomaschek, Topogr., 504 i 517. Truhelka, GZM IV, 1892, 318-320. Radimsky, WM III, 255. Upor. Pichler, AR, 1903, 186 i 1904, 294

[34] Patsch, WM XII, 137-140

[35] Truhelka, GZM IV, 1892, 319. Patsch: WM XII, 141-145 i Anhang, 60. Sergejevski: GZM XXXVIII, 1926, 155-158 i Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 102

[36] Sergejevski: GZM XLII, 1930, 157-159; L, 1938, 60 i 1952, sv. VII, 41-57

[37] GZM III, 1891, 323. Patsch, WM XII, 145. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 27

[38] Sergejevski, GZM 1952, sv. VII, 42. Upor. Ballif, o. c., 24-25. Za predio Dočići-Čerkazovići i za Volare: Radimsky, WM III, 255-256 i Đ. Mazalić, GZM 1952, sv. VII, 99

[39] Radimsky, WM V, 266-270

[40] Radimsky, WM V, 263-264. Patsch: WM VIII, 108-109 i XII, 146-147. Sergejevski: GZM XLIX, 1937, 11-18 i 1951, sv. VI, 305-306

[41] Za okolinu Jajca: Truhelka, GZM IV, 1892, 320. Patsch: WM IV, 263-264 i XII, 146-147. Sergejevski: GZM XLIX, 1937, 11-18; L, 1938, 61-63; LII, 1940, 19-20; 1951, sv. VI, 305-306; Spomen. LXXXVIII, 1938, (69), 104-105. Upor. M. Mandić, Starinar, Beograd, 1928-30, 50-53

[42] Radimsky: WM I, 180-183 i III, 248-255. Patsch: WM IV, 256 i VIII, 107-108

[43] Radimsky, WM III, 256

[44] Ballif, o. c., 21. Patsch, WM XII, 151-152. E. Pašalić, GZM 1954, sv. IX, 56

[45] Truhelka, GZM IV, 1892, 347

[46] E. Pašalić, GZM 1953, sv. VIII, 312-315

[47] E. Pašalić, Naše starine III, 1956, 75-78

[48] E. Pašalić, Naše starine III, 1956, 239-243

[49] Blau: Monatsber. d. Berl. Ak., 1867, 742 i Reisen, 109-110

[50] Ballif, Das Strassenwesen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1903, 44

[51] E. Pašalić, Naše starine III, 1956, 241

[52] Sergejevski, GZM XL, 1928, 92

[53] Upor. Grenier, Manuel II, 1934, 184. H. Deringer, Die römische Reichsstrasse Aquileia — Lauriacum, Carinthia I, Klagenfurt, 1949, Jhg. 139, 202-203

[54] Fiala, WM IV, 178-179. Upor. P. Ivančević, GZM II, 1890, 342

[55] Upor. Ch. Marteaux-M. Le Roux, Voie romaine de Boutae à Aquae Annecy, 1901, 10 (Revue Savoisienne, 1900, fasc. 4). Deringer, o. c., 203. H. Jandaurek, Die Strassen der Römer-Oberösterreich. Altstrassen, Wels, 1951, 47-48

[56] Blau, Reisen, 131. Upor. Patsch, WM V, 230

[57] WM V, 228-230

[58] Skarić, Banjaluka i njena okolina u davnini, »Otadžbina«, Banjaluka, 1924, br. 32 i 33

[59] Radimsky, WM II, 45-49

[60] P. A. Hoffer, GZM V, 1893, 322-323

[61] Reisen, 130-131

[62] Radimsky, WM II, 62

[63] Skarić, o. c., l. c., br. 31

[64] V. Paškvalin, GZM 1957, sv. XII, 259-262

[65] Skarić, o. c., l. c., br. 32

[66] Blau, Reisen, 129

[67] J. Kellner, WM I, 254-261

[68] Fiala, WM IV, 180

[69] Patsch, WM VI, 243

[70] J. Kellner, WM I, 261

[71] Patsch, WM VI, 243

[72] Ibidem, 242

[73] J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz, II Aufl., Bonn, 1931, XXVIII. Grenier, Manuel II, 1934, 332-342. Upor. T. Livius, 41, 27; Statius, Silvae IV, 3, 32

[74] K. Schumacher, Die Erforschung des röm. und vorröm. Strassennetzes in Westdeuschland, III-er Bericht der Röm. Germ. Kommission, 1906—1907, 13-14. P. Goessler, Zur Gesch. der Römerstrassen-Forschung in Deutschland, Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, 202-203. Jandaurek, o. c., 85-93

[75] C. Jullian, REA, 1926, 151. Hagen, o. c., XXIX i XXXVII—XXXVIII. Grenier, Manuel II, 235—316

[76] Upor. K. Schumacher, Materialien zur Besiedlungsgesch. Deutschlands — Katalog V, Mainz, 1913, 187 idd. Grenier, Manuel II, 719-726

[77] Primjeri: Jeanton, Le Mâconnais gallo-romain — Bulletin Archéologique Comitè, 1924, 33-71; 1925, 81-182. Upor. O. Paret, Die Siedlungen des römischen Württemberg (Die Römer in Württemberg), III Teil, Stuttgart, 1932, 187-188

[78] REA, 1926, 147-150. Upor.: idem, REA, 1911, 426 i 1930, 136

[79] Grenier, Manuel II, 213

[80] Truhelka, GZM XIII, 1901, 16-29

[81] GZM XIII, 1901, 229

[82] Ibidem, 227—287. Upor. Fiala, WM VI, 141—143, 152-153

[83] Izvještaji o iskopavanjima i nalazima u sojenicama Donje Doline: Truhelka, GZM 1901, 1902, 1903, 1904, 1906. Mandić, GZM 1929. Upor. R. Bižić, GZM 1952, sv. VII, 201-229

[84] Patsch, WM VI, 242

[85] Sergejevski, GZM XLVI, 1932, 25-26

[86] Dr. N. Bilogrivić, Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim, kalendar »Napredak«, Sarajevo, 1936, 190

[87] Upor.: ibidem, 181

[88] Notitia dignitatum occ. XXXII, 55: praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii. — Upor.: J. Jung, Römer und Romanen in den Donaulaendern, Innsbruck, 1887, 69-70, bilj. 1

[89] Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, — Strena Bulićiana, Zagreb—Split, 1924, 229-230. Upor. Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 101

[90] Tomaschek, Topogr., 512. Mommsen, CIL III, str. 417, 422, 506. Cons, o. c., 230-234. Kellner, WM I, 261. Patsch, WM VI, 243 napominje da se misli da je Servitium bio u današnjoj Bos. Gradiški. Richter, WM X, 417. Pichler, AR, 1903, 188; 1904, 296. Kiepert, FOA XVII. Miller, IR, 461 i 477 po kome je Servitium = današnja Stara Gradiška. Bilogrivić, o. c., 181

[91] Mommsen, CIL III, str. 422. Cons, o. c., 383. Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. Kiepert, FOA XVII. Pichler, AR, 1904, 276

[92] Tomaschek, Topogr., 512 = kod Laktaša. Pichler, AR, 1903, 104 i 145 = Ivanjska — Slatina. Miller, IR, 477 = Bakinči ili Laktaši. G. Novak, NV, l. c., 25 = kod sela Bakinči

[93] Tomaschek, Topogr., 513. Miller, IR, 477 = Trn ili Slatina Ilidža.

[94] Cons, o. c., 230 = Banjaluka. Kiepert, FOA XVII = na Vrbasu kod Banjaluke. Pichler, AR, 1903, 105 = Banjaluka. Ibidem, 1904, 258: Banjaluka, Dubica, Gornji Vrbas i dr. Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. = Banjaluka.

[95] Tomaschek, Topogr., 513. Cons, o. c., 230. Kiepert, FOA XVII. Miller, IR, 478

[96] Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. = Dobrinje. Pichler, AR, 1903, 131 i 1904, 270 = Dobrinje, između Ad Fines i Lamatis pred Leusabom. Patsch, WM V, 229 smatra da Castra nije u Banjaluci. (Upor. PWRE, 1899, stupac 1766: Patsch, s. v.)

[97] Patsch, WM V, 228-230

[98] Upor.: CIL III, 14218 sa Momzenovom bilješkom

[99] Blau, Reisen, 109-111. Tomaschek, Topogr., 513

[100] Cons, o. c., 390 = Imac? Bunari? Han Pavić? Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. = Dobrinje. Kiepert, FOA XVII = Bunari. Miller, IR, 478 = Dobrinje. Pichler, AR, 1903, 158 = pred Leusabom. (Upor.: ibidem, 1904, 260 = Banjaluka, Bunari, Sitnica)

[101] PWRE, 1893, stup. 540: Tomaschek, s. v. Aemate

[102] GZM II, 1890, 412

[103] Topogr., 556

[104] FOA XVII

[105] Pichler, AR, 1903, 185: Kotor? na Vrbasu; castra kod Ad Ladios; na istočnoj pritoci Vrbasa; 1904, 294: Kortia, Pčelinac, Skender Vakuf, Surjan

[106] Tomaschek, Topogr., 514. Cons, o. c., 230. Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. Kiepert, FOA XVII. Pichler, AR, 1903, 159 (Upor.: ibidem, 1904, 282 = Han Bunar, Jajce, Koltor? Podlipci, Podrašnica, Sitnica, Unac, Varcar Vakuf). Miller, IR, 476 = južno od Sitnice

[107] Blau, Monatsber. d. Berl. Ak., 1867, 742. Ballif — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g. Tomaschek, Topogr., 514 = Pecka ili izvor Sane

[108] Kiepert, CIL III, tab. VI i FOA XVII = Srnetica. Pichler, AR, 1903, 187 = Jajce, Gornji Unac, Sana — Pliva, sjeverno od Indenee. (Upor.: ibidem, 1904, 294: Brajsko, Glavica, Jajce)

[109] Grenier, Manuel II,204. Upor.: J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, 1930, 244 i natpis: CIL V, 8987 (prema Manuel II, 204)

[110] Opširna rasprava o ovome: B. Gabričević, Vjesnik, Split, LV, 1953, 103-119

[111] Tomaschek, Topogr., 516. Cons, o. c., 372. Radimsky, WM III, 256

[112] Sitzungsb. W. Ak. 1881, 929-931. Upor. PWRE 1896, stup. 2835: Tomaschek, s. v. Baloie

[113] BD V, 1882, 117 i 139

[114] IR, 480. Upor. Truhelka, GZM IV, 1892, 347 = Bilajac sjeveroistočno od Mrkonjićgrada

[115] Pichler, AR, 1904, 266: Donji Unac, Dragović, Lipnik, Jajce, Koltor? Majdan, Podlipi? Ternovo?

[116] Tomaschek, Topogr., 517

[117] Radimsky, WM III, 256

[118] Alačević, BD V, 1882, 117 i 139

[119] IR, 480

[120] FOA XVII, PWRE, 1916, stup. 1263: Vulić, s. v.

[121] Pichler, AR, 1903, 154: Jakir?, Donji Unac; ibidem, 1904, 279: Donje Skoplje, Donja Gradina, Podrašnica

[122] Tomaschek, Topogr., 504 i 517. Radimsky, WM III, 256

[123] Cons, o. c., 405

[124] CIL III, str. 1624

[125] GZM X, 1898, 553

[126] GZM XII, 1900, 556. Upor. Bulić, BD XXIII, 1900, 31-34: Starue = pod Staretinom pl. kod Glamoča

[127] Kiepert, FOA XVII,

[128] IR, 480: miljokaz između Skokova i Paukovića (CIL III, 13328 — LXV m. p.)

[129] Pichler, AR, 1903, 186: oko Poljica, Stekerovci, između Crne Gore i doline Unca; ibidem, 1904, 294: Donji Unac, Glamoč, Glavica, Gor. Skoplje, Podrašnica, Preluka?

[130] Tomaschek, Topogr., 517: natpis kod Otinovaca (CIL III, 2763)

[131] FOA XVII

[132] IR, 480

[133] Pichler, AR, 1903, 154: Livno?; ibidem, 1904, 279: Bastasi, Glamoč, Halapić, Jakir, Kamen, Oblaj, Podrašnica, Priluka

[134] Alačević, BD V, 1882, 118 i 139

[135] Miller, IR, 478

[136] Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 928 — 929 = Livno. Pichler, AR, 1903, 121: Livanjsko Polje, Prelog?; ibidem, 1904, 266: na rijeci Cetini, Glavac? Verlica?

[137] Topogr., 516. Upor. PWRE, 1894, stup. 1599: Tomaschek, s. v. Alperium

[138] BD V, 1882, 133 i 139

[139] Pichler, AR, 1903, 154: oko Han-Preloga?

[140] Tomaschek, Topogr., 517

[141] Ibidem

VI

Naselja uz rimsku cestu Ržano—Duvanjsko Polje—Rama—Skopljansko Polje—Vitez na Lašvi — dalje u unutrašnjost Bosne i uz mrežu vicinalnih puteva

Iz Salone u unutrašnjost provincije Dalmacije vodila je preko Duvanjskog Polja posebna rimska magistrala. Ova magistrala odgovara cesti sa Tab. Peut.: Salona — XVI — Tilurio — XXII — Ad Libros — IX — In monte Bulsinio — VI — Bistue vetus — XXV — Ad Matricem — XX — Bistue nova — XXIV — Stanecli — Argentaria. Domaševski ovu cestu spaja sa komunikacijom: ad Drinum — XV — Gensis — XXX — Sirmium (Tab. Peut.) koja je identična sa cestom što su je izgradile VII i XI legija radi veze između dalmatinskih garnizona i logora u Sirmiumu (CIL III, 3200, upor. 10156; str. 1651: a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici . . . CLXVII)[1]. U toku daljeg izlaganja o cesti Salona — unutrašnjost Bosne prema Argentariji daćemo opis pojedinih njenih otsjeka i dosad poznatih odvojaka.

1) ŠIRE PODRUČJE DUVANJSKOG POLJA

Iz Trilja (Tilurium) i Lovreča vode dvije rimske ceste prema Duvanjskom Polju: jedna pored Ržana (Aržano) i druga pored Vinice. Obje ove ceste koje se spajaju na južnom rubu Buškog Blata Balif označava kao sigurne i ustanovljene. Od Buškog Blata cesta preko sedla Prevale silazi u Duvanjsko Polje i zahvatajući današnje Duvno preko Pakline pl. prelazi u Ravanjsko Polje — označena takođe kao sigurna i ustanovljena. Na Duvanjskom Polju i Buškom Blatu bilo je još komunikacija koje su ili spajale pojedina naselja ili vodile prema drugim krajevima. Tako je jedan odvojak od Brekala išao zapadnom i sjevernom stranom Buškog Blata u pravcu Vidoša, južno od Livna, a drugi se spuštao prema Ržanu i Vinici. Obadva su kod Balifa obilježeni kao sigurni, ali još neustanovljeni. Jedan poprečni krak vodio je iz okoline Dobrića na istočnom rubu Buškog Blata preko Beljana i Brišnika u Duvanjsko Polje i dalje prema Borčanima. Ovaj krak je po Balifu dijelom siguran ali još neustanovljen, a dijelom siguran i ustanovljen. Južni dio Duvanjskog Polja imao je dvije komunikacije koje su ga vezale sa današnjim Runovićem (Municipium Novum). Obje su označene kao sigurne i ustanovljene. One su se sjeverno od Imotskog spajale, a zatim je cesta kod Runovića izlazila na primorsku arteriju Salona—Narona. Na cestu Duvanjsko Polje—Imotski —Runović izlazi kod Vira takođe sigurna i ustanovljena komunikacija koja ide od Ržana preko Vinice i Zavelim pl. Balif vodi jednu sigurnu ali još neustanovljenu cestu zapadnim rubom Duvanjskog Polja prema Duvnu. Iz sjevernog ugla Duvanjskog Polja od Mokronoga i Han-Marijana išla su s obje strane rijeke Šuice dva ogranka na rimsku cestu Livno—Kupreško Polje, oba kao sigurni i ustanovljeni. Kod Letke, na sjeveroistočnom rubu Duvanjskog Polja, otkriveni su tragovi rimskog puta prema Rami. Od sela Oplećana takođe vodi jedan rimski put prema Rami, a na planini jugoistočno od Proslapa s njime se spaja drugi put koji je, sudeći po tragovima, polazio od Rašćana preko Lipe i Lokve Metalke. Prema tome, iz Duvanjskog Polja su u dolinu Rame vodile tri komunikacije koje Balif obilježava pretežnim dijelom kao sigurne i ustanovljene. Naselja u istočnom dijelu Duvanjskog Polja bila su međusobno spojena komunikacijom koja je prolazila pravcem Seonica—Borčani—Rašćani—Oplećani—Letka—Mokronoge. To su podaci koje daje Balif o rimskim komunikacijama u širem regionu Duvanjskog Polja[2].

Neke podatke o rimskim cestama na Duvanjskom Polju i oko njega davali su istraživači i prije Balifa. Tako je Blau držao da je cesta od Trilja prema Ržanu dio velike ceste Salona—Narona[3]. Međutim Balifova istraživanja su pokazala da to nije tačno. Blau nije poznavao rimske ceste na području Buško Blato — Duvanjsko Polje i nepotrebno je produžavao liniju ceste Salona — Narona. U djelu Molinarija o rimskim cestama, koje je napisano 1870 g. a objavljeno 1914 g., cesta Tilurium—Argentaria je označena kao odvojak primorske ceste Salona—Narona. Za nju su navedeni samo oni podaci koje daje Tab. Peut. Molinari je dao i topografiju nekih stanica koja je, kao što ćemo docnije vidjeti, pogrešna[4].

Poznavanju rimskih cesta u duvanjskom kraju dosta je doprinio Radimski koji je vršio obimna arheološka istraživanja na Duvanjskom Polju i u njegovoj okolini. Radimski je ispravio neka mišljenja o pravcima pojedinih komunikacija i o lokalizacijama

stanica poznatih iz Tab. Peut. Tomašek je stanicu In monte Bulsinio (Tab. Peut.) ili Montebulsi (Geogr. Rav. IV, 211, 16) smjestio na Bužanin za koji smatra da je gradina između Duvna i Vidoša na sjevernom obronku Tušnice planine[5]. Radimski to s pravom opovrgava, jer prevoj Bužanin postoji, ali kod sela Miši u podnožju Tušnice na pravcu Prevala—Vidoši. Tu nema ostataka rimske zgrade (utvrde), već su iznad sela Miši na jugozapadnom ogranku Bužanina sačuvani ostaci praistoriske gradine[6]. Rimljani ne bi svoju komunikaciju između Livanjskog i Duvanjskog Polja provodili kroz neprohodni Bužanin, jer im je bilo lakše saobraćati preko Grgurića i Vučjeg Polja. Na osnovi toga Radimski smatra da se jedan krak odvajao pored rimskog naselja u Eminovom Selu i rimske gradine u Buhovu pa kroz Vučje Polje i preko Laništa zapadno od gradine Višegrad vodio na Vidoše i dalje na mrežu puteva u Livanjskom Polju[7]. Ova cesta je ubilježena na mapi u CIL III, 1873 g. i u Balifovoj karti ucrtana kao sigurna i ustanovljena prema CIL III. Vidoška gradina poznata je i po rimskim građevnim ostacima i izgleda da je služila kao utvrda nad cestom. Na njoj je 60-tih godina prošlog vijeka nađen nadgrobni spomenik s natpisom (CIL III, 2764a)[8]. Tomašek[9] i Hernes[10] traže kod Vidoša rimsku stanicu Ad Libros sa ceste Salona—Argentaria. Ovakva ubikacija stanice Ad Libros odgovarala je Tomašekovom pravcu komunikacije preko Bužanina i distanci Ad Libros—IX—In monte Bulsinio. Naravno, to je bio progrešan pravac, pa su pogrešne i lokalizacije ovih stanica, o čemu će u našem izlaganju kasnije biti više govora.

Radimski[11] navodi da je pored Balifove ceste Brišnik Donji—Dobrići postojala još jedna rimska komunikacija koja je sa Duvanjskog Polja vodila u jugozapadnom pravcu prema Roškopolju. Balif i Radimski potvrđuju postojanje posebnog rimskog puta koji od Rakitnog Polja pored brda Jarma i Crvenice ide prema Borčanima i veže rimske utvrde u Rakitnom Polju sa naseljem u Borčanima[12]. Podatke o ovom rimskom putu dao je i Bakula[13]: »Intra colles Jaram atque Ostrc est via antiqua, in duro incisa silice, ad quingentos passus; ubi excellentem perennem fontem invenire est«.

Kod Renića na južnom rubu Buškog Blata otkrivena su četiri miljokaza sa natpisima i dijelovi petoga (CIL III, 13320—13324). Miljokazi datiraju iz sredine III vij., tj. iz doba vladavine careva: Gordijana III, Decija Trajana, Klaudija Gotskog i Klaudija Tacita[14]. Ovi miljokazi označavaju popravke ceste u doba svakog od ovih vladara, ali je moguće da su miljokazi na ovoj cesti prvi put postavljeni tek tada. Na dva miljokaza stoje oznake: XXXIIII m. p. (CIL III, 13320) i XXXV m. p. (CIL III, 13322). Ove cifre, naročito prva, odgovaraju stvarnoj udaljenosti Salona—Renići = cca 51 km. Prema tome, cifre rimskih milja na miljokazima iz Renića pokazuju da je na ovoj cesti računanje udaljenosti počinjalo od Salone a ne od Tiluriuma (Trilj)[15]. U vezi sa pravcem ceste Salona—Tilurio i dalje važan je i miljokaz nađen 1921 g. u Veliću kod Trilja koji potiče iz vremena cara Maksimina (236 g. n. e.). Na njemu nema oznake milja, ali je po mjestu nalaza mogao biti podignut na XXI m. p. od Salone. I stvarna razdaljina Velić—Renići slaže se sa podacima koje nam daju miljokazi iz ta dva mjesta — 14 r. m. (cca 22 km)[16].

Do danas nije izrađena posebna monografija o Duvanjskom Polju i njegovoj okolini u antičko doba, ali prikupljeni materijal i građa o ovom kraju nisu neznatni. Oni omogućuju da se stvori cjelovitija slika o ovom području u antičko doba.

Na Duvanjskom Polju otkriveni su tragovi brojnih naselja praistoriskog i rimskog doba. Neka su bolje ispitana i poznata, a kod nekih je naše znanje ograničeno samo na notiranje sačuvanih spomenika. U istraživanju praistoriskih i antičkih tragova ovog područja najzaslužniji su Radimski i Pač. Njihovi radovi imaju poseban značaj, jer, mada obrađuju ograničen predio, ipak zahvataju mnoga pitanja ilirskih zemalja uopšte, naročito šire oblasti u kojoj su stanovali ilirski Delmatae.

U rimsko doba na ovom području najveće naselje je bilo u današnjem Duvnu. Rimska naselja su bila i Eminovo Selo, Borčani, Stipanić i druga mjesta. Pored toga, poznat je izvjestan broj gradina koje su i Rimljanima služile kao utvrđenja ili za druge svrhe (Ravna Glavica kod Borčana, gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić i Liskovača). Naselje u Duvnu zauzimalo je prostor od 15 ha na kome su nađeni ostaci zidova, cigle, novci, dijelovi mozaika, ogrevne cijevi, natpisi i sl. Iz Vučjeg Polja i Mrkodola potiču rimski novci, a iz Bukovice ispod gradine Cerenića ženski srebrni nakit. U Crvenici je bila saobraćajna stanica ceste koja je od Rakitnog Polja vodila u istočni dio Duvanjskog Polja. Tu je nađen i natpis u kome se spominje Municipium Novensium, što bi moglo značiti da se Municipium Novum (Runović) protezao i na južni dio Duvanjskog Polja. Po ostacima na gradinama Borčani i u Ravnoj Glavici vidi se da su i tu bile rimske naseobine ili utvrde. Slično je vjerovatno i sa Selinom sjeverozapadno od Borčana, gdje su nađeni rimski novci i natpisi. Rimskog novca ima i u drugim mjestima. Letka je bila naseljena još u praistorisko doba. Nalazi potvrđuju da je ovdje bilo veće rimsko naselje. Iz Letke potiču odlomci raznih spomenika i natpisi (CIL III, 14976[3] i 14976[8]). Nadgrobni natpis (CIL III 9740, upor. 13185, str. 2326 [160]) nađen u Letki 1886 ili 1887 g. posvećen je trojici domaćih ljudi koji su pali u borbama u Panoniji[17]. U polju kod Stipanića ustanovljeno je rimsko naselje na prostoru od 3 ha. Oko Renića, u Rašeljki i kod Liskovače na južnom rubu Buškog Blata našlo se dosta rimskog novca. Vinica, Roškopolje, Vir i Zagorje pretstavljaju nalazište rimskog novca i drugih rimskih spomenika. Na Duvanjskom Polju i u njegovoj blizini sakupljeno je dosta rimskog novca još od vremena republike; iz Vira je jedna drahma (Dyrrhachium)[18]. Kod Stipanića nađen je odlomak ploče koji je dopunio i pročitao Pač[19]. Natpis je vrlo značajan za topografiju Duvanjskog Polja. U njemu se spominju decuriones, iz čega Pač zaključuje da je u Duvanjskom Polju za vrijeme Rimljana postojao municipium (CIL III, 14229). Na osnovi otkrića Radimskog o velikom naselju u današnjem Duvnu, Pač je pravilno procijenio da je baš na tom mjestu bio glavni grad cijelog područja i da je to Delminium koji su raniji istraživači stavljali u Gardun kod Trilja. Stipanić je bio selo (vicus) toga gradskog područja. Teško bi bilo prihvatiti da je i u Stipaniću bila neka rimska varoš, jer se municipij u Duvnu nalazio vrlo blizu. Pored Stipanića prolazila je glavna cesta od Trilja preko Han-Brekala i Prevale u Duvno[20].

Samo Duvno i njegova okolina, pored već pomenutih, pružili su i druge dokaze koji govore o intenzivnom životu toga centra u rimsko doba. Još 1886 g. Truhelka je našao u katoličkom groblju »Karaula« odlomak nadgrobne ploče sa natpisom u kome se čita AELIO. Nadgrobni spomenici sa ovog mjesta pripadaju rimskom groblju[21]. Među fragmentima spomenika sa ovog groblja ističu se ploče i are posvećene Dijani, Liberu i Armatu; na arama se spominju gen-

tilna imena FLAVIUS i AELIUS (CIL III, 14320[1-4], upor. str. 2328[159]). Pošto su ovi fragmenti otkriveni u skupini, opravdano je Pačovo mišljenje da se tu nalazio neki veći hram ovih udruženih božanstava[22]. Natpisi govore da i nekropola i hram potiču vjerovatno iz prve polovine II vij. n .e.

Od klasičnih izvora jedini je Ptolemej koji nam na karti u svom geografskom djelu daje lokalizaciju Delminiuma. Prema Ptolemeju, Delminium se nalazi 89 r. m. istočno od Salone i oko 70 r. m. sjeverno od Narone, što, po mišljenju Jelića, odgovara lokalizaciji na Duvanjskom Polju, sc. u Duvnu. Međutim iako ove cifre za udaljenost Duvanjskog Polja ne odgovaraju stvarnoj razdaljini, naročito ne Salona —Duvanjsko Polje, ipak ti podaci iz Ptolemeja u našem slučaju ne moraju biti odlučni. Ptolemej se poslužio starijim i savremenim geografskim podacima i itinerarima. Stoga su kod Ptolemeja oni ilirski krajevi koji se nalaze na teritoriji rimske provincije Dalmacije dati onakvi kakvi su bili od druge polovine III vij. st. e. do prve polovine I vij. n.e., što znači da je ovom geografu za ubikaciju i naziv mjesta Delminium takođe poslužio neki stariji izvor[23].

Oko ubikacije Delminiuma dugo se vodio spor. Starija teza je da se ovaj grad nalazio na Duvanjskom Polju (Farlati, Illyricum sacrum II, 168—169), dok ga Momzen (CIL III, str. 359) na osnovi natpisa iz 184 g. n. e., koji je otkriven kod Trilja (CIL III, 3202), lokalizuje u Gardun kod Trilja na Cetini. Uz Momzenovu tezu pristao je veći broj istraživača[24]. Lokalizacija Delminiuma u Gardun zasniva se prvenstveno na podacima iz spomenutog natpisa (Imp. Caes. M. Aurelius Commodus . . . pontem Hippi fluminis vetustate corruptum restituit sumptum et operas subministrantibus Novensibus Delminensibus Riditis . . .) i na ranijoj činjenici da na Duvanjskom Polju nisu bili otkriveni tragovi nekog većeg naselja.

Nasuprot pristalicama Momzenove lokalizacije Delminiuma stoje pretstavnici starije teze po kojoj je Delminium bio na Duvanjskom Polju[25]. O pitanju ubikacije Delminiuma postoje i takva mišljenja koja pokazuju neodlučnost i kolebljivost[26]. Što se tiče teze Momzena i dr., treba ukazati na ove momente: Gardun je bio vojnički centar koji je izgrađen u vrijeme kad su Rimljani kontrolisali samo područje do Dinare pl. i imao je da čuva prolaz preko Prologa i Ržana. Iz ovoga mjesta nemamo dokaza municipalne samouprave[27]. U prilog mišljenju da je Delminium bio u Gardunu navodi se i to što ovo mjesto nije pripadalo ni opštini Novae ni opštini Riditae i što je za most trebalo da troškove snosi opština na čijoj se teritoriji on nalazi, tj. Delminenses. Za to je smatrana važnom činjenica da je opština Delminenses u natpisu dobila srednje mjesto. Pač ističe da su za opravak mosta zajedničkim troškovima ove tri opštine postojali drugi razlozi, a ne to što su se njihove granice doticale. Opština Riditae nije dopirala do tog mjesta i nije imala nikakve veze sa cestom preko spomenutog mosta, dok Aequum, iako je ležao na Cetini, nije sudjelovao u restauraciji mosta. Iz toga se vidi da udaljenost od mosta nije bila odlučujući faktor u obavezama oko njegove popravke, a to je važno za određivanje položaja Delminiuma koji je iz Duvanjskog Polja mogao učestvovati u ovim poslovima. Delminium = Duvno morao je biti vrlo zainteresovan za održavanje ceste i mosta u Trilju s obzirom na komunikaciju Salona—Tilurium—Duvanjsko Polje. S druge strane, sam red kojim su opštine nabrojane u natpisu odgovara središnjem položaju koji Delminium zauzima između Novae i Riditae[28]. Važno je istaći da je u Duvnu postojalo veliko naselje sa forumom i drugim brojnim spomenicima, čime je otpao Momzenov i Alačevićev argumenat da se na Duvanjskom Polju ne može tražiti Delminium, jer tu nisu otkriveni ostaci nekog većeg antičkog naselja. Najnoviji nalaz are Iovi Capitolino u Mokronogama (5 km sjeverno od Duvna) koju posvećuju decuriones Delminensium civitatis definitivno je potvrdio da se u Duvnu nalazio rimski municipium Delminium[29].

Neki klasični izvori govore o Delminiumu kao utvrđenom mjestu koje je bilo na uzvisini (Appianus, Ill., 11; Florus II, 25; Strabo VII, 315). Međutim u rimsko doba Delminium je ležao u ravnici na otvorenom i pristupačnom mjestu. Epihoriska naselja na utvrđenom i nepristupačnom uzvišenju, sračunata na odbranu i borbu protiv napadača, gube takav značaj po dolasku Rimljana. To znači da su postojala dva Delminiuma: predrimski i rimski. Pač[30] drži da predrimski Delminium treba tražiti na jednoj od mnogobrojnih gradina koje je u duvanjskom kraju marljivo ispitivao Radimski. Stari Delminium mogao je biti na Lib planini, 9 km daleko na jugoistok od rimskog Delminiuma. Ova planina je zauzimala dominantan položaj, bila je teško pristupačna i pružala je uslove za nastanjivanje. U to doba Lib je bio šumovitiji. Pod Rimljanima je na Libu još egzistirala Gradina kao ostatak stare predrimske utvrde. Do Gradine je, sudeći po tragovima, išao put od Borčana, a poviše Gradine na Roškoj Glavici otkriveni su ostaci dviju rimskih zgrada. Zaravan između Gradine i ovih zgrada pogodna je za vojnički logor i stanovanje[31]. U oblasti Delmata postoje razne varijacije imena Delminium (Dalmasium, Almesium = Omiš i dr.) koje se ne mogu identifikovati sa Delminium-om = Duvno, na što upozorava M. Barada[32].

Posebno su važni ostaci iz rimskog Delminiuma. Tu su glavna nalazišta Crkvina i Karaula. Iskopavanja na Crkvini 1897 i 1898 g. omogućila su da se bolje upozna gradski forum na kome se mogla obilježiti velika zgrada. Na forumu su iskopani mnogi građevni dijelovi, metalna oruđa, nakit, dijelovi statua, odlomci ploča sa natpisima, novci i dr.[33] Po jednom natpisu iz Crkvine (. . . trib)(unicia) po]t(estate) XX) koji odgovara 18/19 g. n. e. u koju je padala Tiberijeva XX tribunicia potestas, može se zaključiti da je Tiberije izgradio ovaj forum i vjerovatno cestu od Tiluriuma preko Delminiuma u unutrašnjost. Područje Duvanjskog Polja i kraj prema Mostaru bili su uključeni u sferu romanizacije početkom rimskog carstva u isto vrijeme kad i oblast primorske Dalmacije[34]. Forum u Delminiumu bio je replika sličnih foruma u Panoniji, Noriku i drugim zemljama. To je bio centar trgovine i javnog života u gradu o čemu govore ostaci njegovih zgrada. Po jednom natpisu u čast carice Trankviline (CIL III, 14976[5]) vidi se da je forum dograđivan i ukrašavan još sredinom III vij. n. e. Ne zna se kada je forum porušen. Rimski numizmatički nalazi sa foruma potiču iz perioda od Augusta do Teodosija I, dakle zahvataju vrijeme od skoro četiri vijeka[35]. Forum nije ponovo podizan, ali je grad i dalje postojao, jer se Delminium spominje na drugom saboru u Saloni 533 g. n. e. (Farlati, Illyricum sacrum II, 173). Osim toga, novac sa Duvanjskog Polja dopire sve do u prvu polovinu VI vij. n. e[36].

Naknadna ispitivanja koja je Pač izvršio na lokalitetu Karaula donijela su nove nalaze pored onih koji su bili od ranije poznati. Otkriveni su tragovi jedne veće zgrade ili nekoliko zgrada i mnogi dijelovi votivnih reljefa Dijane i Silvana, odlomci sarkofaga, žrtvenika i sl.[37]

Dalja topografska istraživanja otkrila su znatne tragove antičkih naselja i u drugim mjestima Duvanjskog Polja. U Eminovom Selu je bila rimska ci-

glana. Borčani su po važnosti drugo antičko nalazište na Duvanjskom Polju. Na podnožju brda Lib, u njivama zv. Seline, nađeni su odlomci nadgrobnih spomenika i žrtvenika sa nepotpunim natpisima (CIL III, 12811, upor. str. 2328[122]; 14976[2]; 14976[7]; 14976[6] sa ispravkom) i nekoliko drugih[38]. Rimski građevinski ostaci kod sela Omolje i Seonice ukazuju na naseobine. U Kongori, Studenom Vrelu i kod Vinice otkriveni su takođe tragovi antičkih naselja[39].

U blizini Duvna 1905 g. otkrivena je ploča sa likom Silvana. Ovo nalazište nije u neposrednoj blizini »Karaule« gdje su ranije iskopane votivne are sa reljefima Dijane, Libera i Armata, pa je stoga vjerovatno da je ploča sa likom Silvana nađena in situ. Na tom mjestu je u antičko doba bio kamenolom, kao što je to bilo i u vrijeme kada je spomenik pronađen. Silvan je fungirao kao patron radnika u antičkim kamenolomima, po čemu je razumljivo, što je tu nađen spomenik sa likom ovog božanstva[40]. Sa brda Lib je jedno bronzano ovčarsko zvono. Ovakva zvona uz neke rimske ostatke nađena su i na drugim mjestima Bosne i Hercegovine, pa se iz toga može zaključiti da je Lib zaposjednut u rimsko doba[41].

Na cijelom području Duvanjskog Polja i u njegovoj okolini prikupljeni su brojni numizmatički nalazi: Eleusis iz IV vij. st. e. prvi ove vrste u Bosni i Hercegovini i nekoliko drahmi (Dyrrhachium i Apollonia) pored rimskog novca, koji, kao što smo vidjeli, ide od republikanskog doba i u neprekinutom nizu dopire sve do ostrogotske vladavine u našim krajevima, u prvoj polovini VI vij. n. e.[42].

Sjeverozapadno od Duvanjskog Polja leži Šuica, važna raskrsnica puteva u rimsko doba. Ovdje se spajala cesta koja je dolazila iz Livanjskog Polja sa onom iz Duvanjskog Polja. U današnjoj Šuici nalazilo se značajnije rimsko naselje. Odavde je natpis (P. Aelius ... loco dato publice) koji pokazuje da je ovo naselje moglo imati rang gradske opštine. Međutim Pač sasvim ispravno napominje da se ne zna da li je tu bila samostalna opština ili je naselje bilo atribuirano području nekog grada, napr. Delminiuma. U Šujici su nađeni i razni arhitektonski dijelovi rimskih građevina, a rimskih spomenika ima i u susjednom selu Bogdašićima[43].

Što se tiče toponima Delminium, Skok smatra da se on može dovesti u vezu s albanskom riječju del'me = ovca i da je od Delminiuma postao etnikon Delmatae. Od toponima Delminium proizišao je i toponim Duvno, pri čemu se u lingvističkim objašnjenjima Skok oslanja i na arheološke dokaze da se municipium Delminium nalazio u današnjem Duvnu[44]. Majer[45] dovodi etnikon Delmatae i toponim Delminium u vezu sa ovčarstvom, tj. Delmatae = ovčari, a Delminium = pašnjak za ovce, jer je čitava oblast poznata po stočarstvu. O stočarskom karakteru zemlje ilirskih Delmata daju vijesti i antički pisci — Pseudo-Skymnus (GGM 212) i Strabo (VII, 315). Slično je i sa postankom toponima Τραγούριον u podnožju planine Kozjak[46], jer oba imena govore o ekonomici ovih krajeva.

Iz pregleda o dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja i topografskog obilježavanja na Duvanjskom Polju vidi se da je ovaj kraj u antičko doba bio dobro naseljen. Po svom položaju Duvanjsko Polje, koje je od Salone udaljeno oko 70 km, ima prirodne mogućnosti za održavanje veze sa ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Čitav splet rimskih cesta koje su prolazile ovuda svjedoči o strategiskoj i privrednoj važnosti ovoga kraja za Rimljane. Već u prvoj polovini I vij. n. e. duvanjsko područje uvedeno je u užu sferu rimskih uticaja zajedno sa dalmatinskim primorjem. Svjedočanstva o tome pružaju iskopine foruma u Delminiumu. Otkrića su dokazala znatnu naseljenost Duvanjskog Polja i u praistorisko vrijeme. Ovaj kraj je komunikaciski bio vezan sa dalmatinskom obalom još u predrimsko doba, o čemu svjedoče nalazi grčkog novca iz Apolonije, Dirahija i Eleusine. Novac koji je nađen u Duvanjskom Polju dopire u daleku prošlost od četiri, a možda i više vijekova prije naše ere i pokazuje kontinuitet do prve polovine VI vij. n. e.

Glavna rimska cesta produžavala je preko Duvanjskog Polja dalje u unutrašnjost Bosne. Novija istraživanja su potvrdila Balifovu pretpostavku da se ova cesta račvala na Ravanjskom Polju. O njenim dijelovima biće riječi docnije. Ovdje nas interesuje transverzalna saobraćajnica, poznata pod imenom »Solarski put«, o kojoj smo govorili u prethodnom poglavlju prilikom obrade rimske komunikacije: Rilićko Polje—Kupreško Polje—Suho Polje—Vaganj—Šipovo. To je pravac koji je obilježio Balif[47]. Međutim Balif nije poznavao dalji tok ove ceste na jugoistok od Rilićkog Polja, pa nije ni mogao shvatiti njen pravi značaj. Najnovija ispitivanja na tom prostoru pokazala su da je »Solarski put« vezao dolinu Janja sa dolinom Rame. On je od Rilićkog Polja preko Ušivca izlazio na Ravanjsko Polje[48]. Dalji pravac ove ceste, po Balifu, išao je preko Klapavice u dolinu Rame. (Tab. II, sl. 4). Đ. Basler smatra mogućim odvojak »Solarskog puta« kod Ravanjskih Vrata prema istočnom dijelu Vukovskog Polja, dok se drugi krak, kako on misli, odvajao na jug preko Pakline pl. u Duvanjsko Polje. Ispitivanja rimskih komunikacija iz Ravanjskog Polja na sjeveroistok i na istok koja je izvršio autor ovog rada potvrđuju postojanje jedne rimske ceste Ravanjsko Polje—Vukovsko Polje — podnožje Raduše pl. — Gornji Vakuf[49] (Tab. III, sl. 5). I ovaj dio ceste poznat je u narodu pod imenom »Solarski put«. Pomenuta ispitivanja iz autopsije pokazuju da je »Solarski put« imao svoj osnovni pravac Šipovo — dolina Janja—Ravanjsko Polje i da je odatle produžavao u dolinu Rame i preko Vukovskog Polja u područje Gornjeg Vakufa. Jedan od ovih nastavaka pretstavlja sastavni dio ceste Salona—Argentaria. Treba napomenuti da dio ceste od Ravanjskog Polja preko Pakline u Duvanjsko Polje pretstavlja sektor magistrale Salona—Argentaria, a ne poseban krak »Solarskog puta«, kako misli Đ. Basler.

U ovom predjelu pisac je tokom 1952 g. istraživao i tragove rimske ceste koja je od Ravanjskog Polja vodila na istok preko Klapavice u dolinu Rame i obilježio je njenu trasu[50] (Karta III).

2) DOLINA RAME

Na izvorište Rame izlaze dvije rimske komunikacije sa Duvanjskog Polja i jedna sa Ravanjskog Polja. Njihove završnice u dolini Rame obilježene su na Balifovoj karti kod Rumboka, Varvare i Proslapa. U Varvari su 1905 g. otkriveni ostaci ranohrišćanske bazilike koja je slična otprije poznatim bazilikama u Dabravini, Zenici i dr. Na pločama koje su kao spolija bile uzidane u baziliku u Varvari nađeno je nekoliko odlomaka natpisa. Među njima su za nas naročito važna tri odlomka, jer se u njima spominju: mun Bist ... i njegovi decuriones i duoviri. Na osnovi podataka iz Tab. Peut. (Bistue vetus) i iz Geogr. Rav.

(IV, 211, 15: Bistue betus), Pač je zaključio da se natpisi iz Varvare odnose na Bistue vetus[51]. Ranije su u Zenici i u Fazlićima (dolina Bile) otkrivena tri natpisa na kojima se spominje Bist., odnosno Bis. Udaljenost između Varvare i Zenice iznosi oko 55 km zračne linije, a udaljenost između obje Bistue prema Tab. Peut. iznosi XXV + XX m. p. = cca 67 km. Prema Tab. Peut., Bistue koja leži dalje istočno od obale je Bistue nova, a druga Bistue, tj. Bistue vetus, je ona koja se spominje u natpisima iz Varvare. U natpisima koji govore o municipiju Bist... u Varvari spominju se Flavii, što upućuje na zaključak da je Bistue vetus kao i Bistue nova dobila rimsko gradsko pravo (municipium) za vrijeme Vespazijana ili jednog od njegovih sinova.

Prije nalaza pomenutih natpisa u Varvari istraživači su Bistue vetus stavljali u razna mjesta[52]. Treba napomenuti da su se ove lokalizacije zasnivale uglavnom na tumačenju podataka iz itinerara bez posebnih istraživanja na terenu.

To što su natpisi iz Varvare odredili lokalizaciju Bistue vetus, Pač je prvobitno smatrao vrlo važnim momentom za iznalaženje položaja stanica in monte Bulsinio i Ad Libros. On je smatrao da mons Bulsinius može biti samo Ljubuša planina i da je na njenom vrhu in monte Bulsinio. Po Tab. Peut. udaljenost Bistue vetus — in monte Bulsinio iznosi VI m. p. = cca 9 km. Međutim vrh Ljubuše kod Vedašičkih Koliba i Varvara stvarno su udaljeni jedno od drugog oko 15 km, ali Pač tu pretpostavlja netačnost u Tab. Peut., kao što je u njoj izostavljena i oznaka za Delminium koji je svakako bio na cesti. Na osnovi toga on izražava mišljenje da je Ad Libros mogao biti u današnjoj Letki koja ima zgodan položaj i nalazi se na podnožju Ljubuše planine. Vidjeli smo da su u Letki nađeni brojni rimski ostaci i natpisi. Prema tome, na usponu ceste uz Ljubušu planinu bio je Ad Libros, na njenom vrhu in monte Bulsinio i na njenim padinama s druge strane Bistue vetus, što odgovara praksi Rimljana da podižu stanice na teškim prolazima ceste[53]. Stanici Ad Libros davana je lokalizacija i na drugim mjestima[54]. Što se tiče stanice in monte Bulsinio, Hernes[55] je stavlja nad klanac Raduše pl. između Gornjeg Vakufa i Prozora na kojem prostoru su selo Voljice i potok Voljesnica, što bi, po njegovom mišljenju, moglo biti u vezi sa imenom brda Mons Vulsi po Geogr. Rav. (IV, 211, 16). Ovoj stanici je tražena ubikacija i na drugim mjestima[56].

Međutim Pač nije ostao pri svom ranijem mišljenju u pogledu trase rimske ceste preko Ljubuše u onom pravcu koji je još Balif označio. Naknadnim ispitivanjem ovog područja 1907 g. on je ustanovio da istočni dio platoa Ljubuše zbog velike strmine nije pogodan za cestu koja bi se spuštala u Ramu. Usto nema ni tragova ceste, iako su se oni na ovom terenu mogli lako sačuvati. Na osnovi toga Pač je zaključio da kao vezu između Delminiuma i Bistue vetus treba tražiti zaobilazni put preko Ravanjskog Polja. Osim toga, 1907 g. je nađena veća količina rimskog carskog novca na jednom obronku istočnog dijela Ljubuše. Zajedno s tim naišlo se i na druge ostatke. Vjerovatno je ovdje, misli Pač, iznad obronka zv. Doline postojala naseobina. Najmlađi novac iz ove skupine spada u vrijeme oko 400 g. n. e. Za ovaj nalaz novca Pač smatra da bi mogao da nas uputi na iznalaženje ubikacije stanica: in monte Bulsinio i Ad Libros[57].

Interesantno je da u Varvari i ostalim mjestima Gornje Rame nema uobičajenih tragova antičkih naselja (zidna opeka, crijep), dok se u Rumbocima nailazilo samo na rimske zidne ploče i odlomke zemljanog posuđa. Izgleda da je na izvorištu Rame za pokrivanje kuća upotrebljavan drugi materijal — kamene ploče ili daska (šindra)[58].

Iz područja Gornje Rame dosad nemamo mnogo rimskih ostataka. Ipak, s obzirom na to da je u ovo područje ulazila rimska cesta iz pravca Salone i da je ovuda prolazila komunikacija iz doline Neretve, nesumnjivo je da je porječjem Rame u rimsko doba cirkulisao življi promet. S tim u vezi je postojanje saobraćajnih stanica ili naselja. Iz manastira u Šćitu, ali nepoznatog nalazišta, potiču odlomci kamenog spomenika sa natpisima koji su kolacioniranjem pretrpjeli ispravke i koji pretstavljaju dijelove jednog spomenika (CIL III, 10049 = 13232 upor. str. 2328[11] — pretstavljaju sastavni dio jednog natpisa, pa 13869a-c i 13870 koji takođe potiču od jednog natpisa)[59]. Kod Kopčića, na izvoru Rame, Truhelka je 1893 g. otkrio pet rimskih grobova[60]. U selu Lug, južno od Prozora, nađeni su odlomci cigle za koju Balif smatra da je rimskog porijekla[61]. Kod željezničke stanice Rama naišlo se 1906 g. na supstrukcije zgrada, na rimsku ciglu i cijevi za grijanje[62]. Nalazište u Rami važno je za ispitivanje komunikacija dolinom Neretve i pretstavlja još jedan dokaz za postojanje rimske ceste dolinom Rame.

U ovom kraju postoje tragovi naseljenosti i metalurgiske radinosti iz praistoriskog doba. Na Gradini kod Varvare iskopana su kamena oruđa, kalupi za izlivanje bronzanog oružja i oruđa, fragmenti keramike i sl. Poseban značaj imaju nalazi zemljanih posuda za taljenje rude. Na osnovi toga Ćurčić ukazuje da je ovdje bila razvijena metalurgija i lončarstvo još u bronzano doba i da je Gradina tada služila samo kao radionica[63]. Pač[64] i Truhelka[65] smatraju takođe da je ovdje postojala praistoriska metalurgiska radionica, ali po mišljenju Truhelke prava djelatnost Gradine počinje tek u željezno doba. Iz prozorskog kraja je i nalaz praistoriskog nakita i oruđa, otkrivenog 1885 g., u kojem po mišljenju Truhelke neki predmeti pripadaju rimskom vremenu[66].

Grčki i rimski novci u području Rame svjedoče o ranom saobraćaju ovoga kraja sa Dalmacijom. Pored drahme (Dyrrhachium) iz Prozora[67], u dolini Gornje Rame nađeni su i republikanski denari[68], a posebno treba ukazati na nalaz rimskog carskog novca u istočnom dijelu platoa Ljubuše i nalaz grčkih drahmi (Apollonia i Dyrrhachium) i rimskog novca na vrhu Gradac iznad sela Ljubinci kod Prozora[69].

Među ilirske nazive koji su se sačuvali u toponomastici naših krajeva spada i toponim Bistua (Tab. Peut. i Geogr. Rav. pišu u lokativu: Bistue)[70]. Stanovnici su Bistuates. Na natpisima se javlja mun. Bistuensis ili mun. Bistuatium (CIL III, 12761, 12765, 12766, 8783)[71], a potpuni pridjev se vidi u nazivu episcopus Bestoensis (Bestuensis) iz 530 i 533 g. n. e. Skok upoređuje ovu osnovu i sa ilirskom toponimom Biston koji se zadržao sve do danas u nazivima Bast i Baška Voda u Makarskom Primorju.

Iz pregleda o području Rame vidi se da ovdje nema brojnih tragova antičkih naselja, ali je potvrđeno da je u Varvari bila Bistue vetus, stanica na cesti Salona—Argentaria. Pored Bistue vetus otkriveni su rimski ostaci još u Kopčiću, Šćitu i Lugu. Izvorište Rame za Rimljane je bilo značajno naročito stoga što je ovaj predio zauzimao pogodan položaj i nalazio se na raskrsnici puteva. Dolinom Rame vodila je sa Neretve komunikacija u Skopljansko Polje. U području Rame konstatovani su tragovi naseljenosti i metalurgiske radinosti iz praistoriskog doba.

3) PODRUČJE GORNJEG VAKUFA I BUGOJNA

Područje Gornjeg Vakufa i Bugojna poznato je pod imenom Skopljansko Polje. Ono zahvata dolinu gornjeg Vrbasa, vrlo je plodno i ima dobre prirodne komunikacije kotlinama brojnih rijeka. Ovi uslovi i pogodan položaj uticali su da je Skopljansko Polje i u antičko doba bilo dobro naseljeno i da se preko njega obavljao živ promet. To pokazuju ostaci većeg broja naselja u ovom kraju i tragovi rimskih puteva koji su se iz raznih pravaca slivali u dolinu gornjeg Vrbasa.

Arheološka istraživanja na Skopljanskom Polju uglavnom su vršena u posljednjoj deceniji prošlog i u prvoj deceniji ovog vijeka. Poznavanju Skopljanskog Polja najviše je doprinio Pač. Međutim ni ta kao ni docnija istraživanja nisu bila sistematska. Stoga, ovaj kraj ni izdaleka nije ispitan onako kako to zaslužuje po ulozi i značaju koji je imao u antičko doba.

Na području Gornjeg Vakufa i Bugojna pisac ovog rada obavio je 1952 g. neka ispitivanja kako tragova rimskih cesta tako i rimskih naselja. Rezultati tih ispitivanja pokazuju da se u dolinu Vrbasa kod Gornjeg Vakufa spuštao čitav splet puteva, tj. odvojci rimske ceste Salona—Argentaria i druge komunikacije, i da su antička naselja u Skopljanskom Polju bila dobro vezana sa predjelima bliže i dalje okoline[72]. Tokom pomenutih ispitivanja ustanovljeni su i obilježeni tragovi rimskog puta koji se od Ravanjskih Vrata i Vukovskog Polja sjevernim obroncima Tisovice i zapadnim obroncima Raduše pl. spuštao u dolinu Vrbasa. Na ovom pravcu su i danas sačuvani tragovi rimskog puta u Pandurici i kod Prskala Staja (planumi ceste) i kod Bećirovih Staja (rimska kaldrma). Ova komunikacija je u dolinu Vrbasa mogla silaziti na tri mjesta: kod Podgrađa, kod Mošćana i kod Han-Ploča (Karta III). Druga komunikacija koja je vezala Varvaru (Bistue vetus) sa dolinom gor. Vrbasa danas se ne može obilježiti tačno i u detaljima. Međutim izvjesni tragovi na prostoru Jaklići—Paloč potvrđuju da je ovom najkraćom linijom postojala veza između doline Rame i gornjeg toka Vrbasa. Stoga smo u osnovnom smjeru ovu komunikaciju obilježili pravcem: Varvara — Rumboci — Jaklići—Draževo — Kobila — Kuti — Paloč — Gornji Vakuf (Karta III). Na tom pravcu sačuvani su ovi tragovi: kaldrma, široka 4 do 5 m i duga oko 150 m kod Paloča, antički ostaci u Kutima, ostaci antičkog naselja kod Pidriša (gradina, rimski zidovi). Put je silazio na Čičkovo groblje (Gornji Vakuf) preko koga i danas vodi dobra cesta od Paloča.

U Podgrađu, nedaleko od Gornjeg Vakufa, nalazi se Gradina Stražica čije razvaline govore da je tu bila rimska zgrada — svakako utvrda i stražarnica. Ispod ove Gradine nađena je još 1892 g. pečatna pločica s prstenom od gorskog zlata na kojoj se nalazi lik muškarca. Misli se da bi taj lik mogao pretstavljati Germanika[73]. Nesumnjiv interes pobuđuju nazivi lokaliteta u Podgrađu i njegovoj blizini: kamenjar Branovica, oranice Varošište i pomenuta Stražica. Kod samog Gornjeg Vakufa ima nekoliko bogatih nalazišta antičkog građevinskog materijala. Na kompleksu njiva koje se zovu Čičkovo groblje (Gornji Vakuf) i kod sela Ponira nalaze se ostaci rimskog naselja. U Čičkovom groblju sačuvane su sve do danas kamene ploče koje vjerovatno potiču od kaldrme na cesti. Pored toga, ovdje ima dosta željezne troske. Selo Kuti, iznad potoka Voljice, obiluje tragovima antičkog naselja i troskom. Ovuda se mogu pratiti i ostaci puteva koji su sa visova silazili u dolinu. Naziv Rudnica, kako se zove jedna kosa iznad puta, karakterističan je, a samo mjesto ima dosta tragova starog rudarstva. Ostaci rimskih zgrada iz Volara na Vilić—Polju uz Vrbas vidljivi su još i danas. U ovim mjestima svuda se susreće željezna troska. Selo Bistrica na istoimenoj rijeci s desne strane Vrbasa sačuvalo je poneki ostatak antičkih zgrada, ali su ovdje još od ranije poznati tragovi ispiranja zlata uz obale Bistrice. Slični tragovi ispiranja zlatonosnog pijeska sačuvali su se i oko potoka Krupe. U Bugojnu se nailazi na ostatke građevinskog materijala od rimskih zgrada i na ploče od opeke koje su karakteristične po svojoj znatnoj veličini. Ovi nalazi govore o postojanju antičkog naselja na mjestu današnjeg Bugojna. Ovdje je u rimsko doba radila i ciglana, o čemu govore mnogobrojni odlomci rimskih opeka koji su u znatnoj količini otkopani 1948 i 1949 g. na radilištu današnje ciglane »Vrbas« u Bugojnu. Nedavno je u arealu ove ciglane pronađena cijela tegula sa žigom BISTVES. Nalaz je interesantan i vrlo značajan za topografiju ovog kraja. Odatle se u pravcu Ostarine gradine primjećuju tragovi rimskog zida, a na samoj gradini i sada se nalaze odlomci keramike i opeke. Ostaci rimskih građevina vide se i u Čipuliću ispod Ostarine. Iz Bugojna potiču i drugi nalazi rimske provenijencije među kojima je poznata zemljana lampa sa žigom C. DESSI. U Veseloj, nedaleko od Bugojna, ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada i nekoliko značajnih troskovišta. Oko Kopčića na Vrbasu u pravcu Bugojno — Donji Vakuf ima takođe dosta tragova antičkog života. Na Gradini iznad Vrbasa kod Kopčića sačuvani su ostaci rimskih zgrada, a po oranicama zv. Batište nalazi se obilje troske[74].

U klancu Velika Vrata prema Kupresu otkriveni su ostaci rimskih zgrada koji vjerovatno potiču od stražarnice za zaštitu rimske ceste na pravcu Kupres — Bugojno. Ovdje je takođe nađeno oruđe, nakit i dosta bakrenog novca. Novci su: jedan republikanski denar i primjerci iz III i IV vij. n. e. među kojima je, po svoj prilici, bio i jedan Theodosius II[75]. Pač misli da je zgrada porušena nasilnim putem, ali da je ova cesta bila u upotrebi još u prvoj polovici VI vij. n. e. i da je služila kao najpogodnija veza sa Salonom gdje je biskup iz Bistue prisustvovao crkvenim koncilima 530 i 533 g.[76]

Jugozapadno od Bugojna u Otinovcima otkriveni su brojni rimski nalazi. Poznati su ostaci bazilike sa rimskim spolijama koje svojom raznovrsnošću i količinom potvrđuju da je ovdje bilo znatnije antičko naselje. Iz Otinovaca je i nadgrobni natpis (CIL III, 2763 = 13230) i izvjestan broj ploča sa odlomcima natpisa koji se mogu djelimično čitati[77]. Đ. Basler smatra da je naselje u Otinovcima moglo biti cestom direktno vezano za Duvno[78].

Kraj oko Bugojna i Gornjeg Vakufa poznat je i po nalazima grčkog i rimskog novca. Iz okoline Bugojna je jedan Dyrrhachium[79] i znatan broj primjeraka rimskog novca iz republikanskog i carskog vremena zaključno sa sredinom IV vij. n. e.[80]. Iz Odžaka Gornjeg je jedan primjerak rimskog novca (III vij. n. e.)[81]. Treba navesti i Blauovu vijest[82] da se, kako su mu pričali, u potoku kod sela Vrse blizu Gornjeg Vakufa jednom prilikom našlo oko 500 komada srebrnog novca. U manastiru Fojnica sačuvan je izvjestan broj primjeraka rimskih konzularnih i carskih novaca koji potiču iz Skopljanskog Polja, ali se ne zna za njihova bliža nalazišta[83]. Nalaz novca kod Velikih Vrata već smo spomenuli.

Među ostacima antičkog života sa Skopljanskog Polja još se nisu pojavili natpisi koji bi nas mogli

obavijestiti o toponimiji i o upravnom uređenju. Ono što se zasad zna, to su dosta opravdane pretpostavke da je na ovom području bilo važno naselje Ad Matricem koje Tomašek lokalizuje na Čičkovom groblju i oko sela Ponir kod Gornjeg Vakufa, a Kipert otprilike kod današnjeg Bugojna[84]. Udaljenost Ad Matricem od obje Bistue po Tab. Peut. odgovarala bi lokalizaciji oko Gornjeg Vakufa. S obzirom na to da su konstatovani brojni tragovi antičkih zgrada oko Gornjeg Vakufa (Čičkovo groblje, Ponir, Podgrađe, Kuti, dolina Voljice, Sarajvilić i dr.) i da se ovdje spušta niz odvojaka glavne ceste iz pravca Duvanjskog Polja — kad se postavlja pitanje gdje bi u Skopljanskom Polju mogao biti Ad Matricem, nama se poslije istraživanja ovog terena čini da je mnogo opravdanije tražiti ga u Gornjem Vakufu nego u Bugojnu. Oko Gornjeg Vakufa tragovi antičkog života i naročito ostaci zgrada tako su gusti, da se može pomišljati na veći broj manjih naseobina sa jednim većim naseljem. To je tim opravdanije kad se imaju u vidu radovi na ispiranju zlata u neposrednoj okolini, a možda i radovi na eksploataciji željeza. Uz rudarski centar, pogotovo centar rudarstva zlata, svakako je postojalo naselje sa upravnim, javnim i drugim zgradama. Oko naselja je bio izgrađen znatan broj solidnih zgrada za udobnije stanovanje visokih vojnih i rudarskih funkcionera i za smještaj posade potrebne ovakvom rudarskom središtu. U Bugojnu i okolini mogao se nalaziti manji centar rudarsko-metalurgiske proizvodnje u kome je, osim toga, radila ciglana. Stanici Ad Matricem tražena je ubikacija i na drugim mjestima: rimske ruševine kod Travnika[85], današnje Nevesinje[86], današnji Mostar[87] ili Sarajevsko Polje[88].

Zapadno podnožje Vranice poznato je kao bogat rudarski predio. Ovdje su sačuvani tragovi ispiranja i kopanja zlata kako iz rimskog tako i iz predrimskog doba (na Vranici, oko rijeka Bistrice i Krupe). O nalazištima zlata na području rimske provincije Dalmacije imamo i vijesti iz izvora (Florus, Epit. III, 25; Plinius, NH, XXXIII, 21; Statius, Silvae I i III; Martialis Epigr. X, 1, i 5). Opravdano je mišljenje da se ove vijesti antičkih pisaca o dobivanju zlata u provinciji Dalmaciji odnose na oblast Srednjebosanskog rudogorja i u njoj prvenstveno na planinu Vranicu i njeno podnožje oko Gornjeg Vakufa[89]. Kod Mračaja i Maškare, jugoistočno od Gornjeg Vakufa, u praistorisko vrijeme kopan je bakar, o čemu govore rudarska oruđa nađena u starim majdanima na tim mjestima. Ova oruđa upućuju Ćurčića[90] na zaključak da se ovdje vadio bakar još u bronzano doba i da je odatle poticala ruda koja se talila na gradini u Varvari. Možda se u ovom kraju u praistorisko vrijeme vadila živa iz tetraedrita, iz koga je vađen i bakar, tim prije što se do žive dolazi lako i jednostavnim tehničkim procesom[91]. Oko Skopljanskog Polja u antičko doba se kopalo željezo, a može se pretpostavljati da je ta djelatnost obavljana i prije dolaska Rimljana, naročito kad se imaju u vidu druge grane rudarstva ovoga kraja u praistorisko doba. Predio Gornjeg Vakufa i Bugojna i danas obiluje željeznom troskom koja potvrđuje da su ovdje obavljani stari metalotehnički, a takođe i rudarski radovi, jer se rudišta željeza nalaze u neposrednoj okolini[92].

Područje Gornjeg Vakufa i Bugojna sa brojnim tragovima naselja i rudarske radinosti imalo je u rimsko doba lokalne puteve. Sigurno je jedan lokalni put vezao Gornji Vakuf i Bugojno dolinom Vrbasa i sastajao se sa cestom koja je dolazila od Kupresa. Između Poriča i Prusca sačuvani su kod Ždralovića i Prusca ostaci rimskog puta (kaldrma). Osim toga, u Ždralovićima su ustanovljeni ostaci rimskih zgrada, a iz Prusca je rimski republikanski novac[93]. Predio između Bugojna i Prusca do danas nije arheološki ispitivan, pa mu zasad ne možemo odrediti ulogu koju je imao u antičko doba.

Iz pregleda o Skopljanskom Polju proizlazi da je dolina gornjeg Vrbasa bila naseljena još u predrimsko doba. Posvjedočeno je postojanje praistoriske i rimske rudarske djelatnosti na Vranici i u njenom podnožju. Nalazi novca pokazuju da je Skopljansko Polje održavalo trgovinske veze sa grčkim kolonijama na Jadranu. Ovaj kraj je bio privredno i strategiski važan za Rimljane. Kroz njega je vodila rimska cesta od Salone prema Argentariji i nizom svojih odvojaka spajala ga sa okolnim područjima. Značajna je i komunikaciska veza sa dolinom Rame koja je postojala i u praistorisko vrijeme. Plodnost Skopljanskog Polja i rudno bogatstvo okolnih planina dali su posebno obilježje ovom kraju kao rudarskom bazenu u kome su Rimljani vrlo rano pristupili eksploataciji zatečenih rudnika i proširenju radova u njima. Mada još nedovoljno ispitano, područje na gornjem Vrbasu svojim ostacima antičkih naselja daje jasne dokaze da je ovdje u doba Rimljana tekao vrlo intenzivan život. Iz ovog kraja potiče znatan broj primjeraka rimskog republikanskog i carskog novca.

4) PORJEČJE LAŠVE

Balif nije ispitivao tragove rimskih komunikacija u dolini gornjeg Vrbasa niti njihov nastavak prema dolini Lašve, odnosno prema dolini Bosne. U njegovoj karti prema mapi iz CIL III, 1873 g. ubilježena je kao nesigurna cesta koja od Vukovskog Polja preko Raduše planine kroz Gornji Vakuf i preko Vranice planine ide do Fojnice gdje se prema CIL III nalazila Bistua nova.

Međutim najnovija istraživanja koja je pisac ove studije izvršio na području između Gornjeg Vakufa i Zenice pokazala su da je rimska cesta iz Skopljanskog Polja produžavala svoj pravac u dolinu Lašve[94]. Cesta je od Gornjeg Vakufa i Podgrađa dolinom Bistrice preko Brezovače planine i Oštre Glavice, Opare, Bistrog i Dubokog izlazila na Gornju Večerisku. Odavde se u dva kraka spuštala na Lašvu: jedan krak je išao preko Velikog Mošunja u Mali Mošunj, a drugi preko Donje Večeriske u Vitez (Karta IV). Na pravcu Gornji Vakuf — dolina Lašve ustanovljeni su tragovi rimske ceste na nekoliko mjesta. S istočne strane Bistrice iznad rijeke na lokalitetima Jelovac i Knežev grob nalaze se vještački usjeci u kamenitom tlu široki do 3 m kakve su pravili Rimljani iznad rječnih dolina. U šumi Raskršću s istočne strane Oštre Glavice otkrili smo grubo obrađen kamen visok 75 cm koji je jako izlizan uticajem atmosferilija i vremena. Ovaj kamen nalazi se na mjestu gdje su veliki nanosi snijega (nadmorska visina preko 1100 m), pa je vrlo vjerovatno služio kao putokaz da bi se u snijegu mogla pratiti trasa puta. Takvih putokaza bilo je i uz rimske ceste na Kupreškom Polju[95]. Osim toga, u šumi Raskršću nalazi se i srednjevjekovno groblje. Na starim serpentinama u Okretnjima kod Zagrlja i danas su sačuvani tragovi vještačkih radova (podzid, ivičnjaci, kaldrma). U predjelu od Dubokog na Mačak pl. usječena je strma trasa koju stanovni-

ство зове drum i iz koje se odavno vadi kamen za gradnje u okolnim selima. Na ovom prostoru nismo mogli ustanoviti i neke druge ostatke iz rimskog doba. Kraj je nepodesan za naseljavanje pa je vjerovatno da su ovdje u rimsko doba kao i danas nicale samo najnužnije i malobrojne aglomeracije. S druge strane, na ovom području je danas vrlo teško istraživati antičke tragove. To je predio velikih šuma kroz koji prolazi i šumska željeznica Sebešić — Bila i nova cesta od Gornjeg Vakufa preko Rostova prema Travniku. Eksploatacija šume već decenijama je vrlo intenzivna i drvna industrija obuhvata gotovo cijelo područje. To je doprinijelo zatiranju tragova antičke kulture uopšte, a izgradnja moderne ceste i šumske pruge prikrila je mnoge tragove rimske ceste, tako da je danas ne možemo pratiti cijelom njenom dužinom.

Intenzivnije proučavanje antičkih ostataka u dolini Lašve počelo je krajem prošlog vijeka. U Malom Mošunju, na desnoj obali Lašve kod Viteza, još ranije se nailazilo na ostatke rimskog života (ruševine zgrada, natpise, novce i dr.)[96]. Istraživanja ovog mjesta pokazala su da je ovdje bilo rimsko naselje i utvrđenje[97]. Prostor Malog Mošunja pružio je naročito mnogo nalaza rimskog građevinskog materijala. Ovdje rimske supstrukcije zauzimaju velik prostor[98]. Iz Malog Mošunja potiče veći broj nadgrobnih spomenika među kojima su neki važni zbog karakterističnih domaćih imena i gentilnog imena Flavius, što pokazuje da su ovdašnji stanovnici dobivali rimsko građansko pravo pod Flavijevcima 70-tih godina n. e.[99] Najvažnija antička nalazišta u Malom Mošunju su brežuljci Crkvište (Crkvina) i Divljaci, na kojima su pored ruševina zgrada otkriveni mnogi spomenici i natpisi i prikupljeno dosta rimskog novca. Numizmatički primjerci najvećim dijelom datiraju iz III i IV vij. n. e., ali ih, sudeći po načinu kovanja, jer su oznake izlizane, ima i iz ranijeg carskog i republikanskog doba[100]. Na Crkvini su docnije iskopani i ostaci ranohrišćanske bazilike, zasvođeni grobovi, četiri nepotpuna natpisa, razni arhitektonski dijelovi i sl. Posebnu pažnju privlači obilje odlomaka rimske krovne opeke, posuđa i željezne troske. Ovi novi nalazi još su snažnije potvrdili da se u Malom Mošunju nalazilo značajno rimsko naselje[101]. Nešto rimskih ostataka ima i na rijeci Biloj: u Postinju kod Donjih Malina nađeni su odlomci rimske opeke i novca. Značajan je natpis iz Fazlića u kome se spominje P. Aelius . . . decurio municip. Bist(uensis) (CIL III, 12761 upor. str. 2256). Iz Poljanica je jedna nadgrobna ploča s natpisom[102].

Natpis iz Fazlića Truhelka povezuje sa natpisom iz Zenice u kome se spominje municipium Bis. (CIL III, 12765) i zaključuje da se i Bist. i Bis. tiču Bistua (Tab. Peut.: Bistue, Geogr. Rav. IV, 218, 2: Bisua i Ibisua)[103]. Pač smatra da se fragment natpisa IST iz Zenice (CIL III, 12766) ima dopuniti u [B]ist(ua) i ističe da je Bistua sa tih natpisa bila ondje gdje je današnja Zenica. Po natpisima se vidi da su Bistuanci postizali velike časti i dobivali rimsko pravo građanstva za vrijeme Flavijevaca i Elijevaca. Na osnovi natpisa iz Fazlića Pač zaključuje da je dotle dopiralo područje municipija Bistue[104].

Istraživanja su ukazala i na Vitez kao bogato rimsko nalazište. Iz Viteza su fragmenti natpisa CIL III, 8380 upor. str. 2256; 8381 upor. str. 2256 i 8382 = 13857 = 14220 upor. str. 2328[117] i dijelovi drugih natpisa i spomenika[105]. U Rankovićima, južno od Travnika, znalo se otprije za ruševine velike zgrade sa ostacima hipokausta. Kopanja koja su ovdje izvršena 1952 i 1953 g. pokazala su da je u Rankovićima postojala villa rustica u čijim je ruševinama pored artefakata rimskog i domaćeg porijekla nađeno mnogo željezne troske. Ne zna se tačno vijek trajanja ove vile, ali, sudeći po jednom kapitelu, izgleda da je ona postojala još u kasno antičko doba. U blizini Rankovića na brdu Gradcu i oko brda Klobuka takođe su otkrivene ruševine zgrada iz rimskog vremena[106].

Putičevo blizu stanice Dolac takođe je poznato po nalazima iz rimskog doba. Uz razna oruđa, novac i dijelove nakita nailazilo se na trosku kao na ostatak topioničarskog rada iz rimskog doba[107]. Odavde su i natpisi CIL III, 8383 = 2765 upor. str. 1035; 8384 = 2766[108]. Kod Galin—Hana na cesti prema Travniku iskopani su ostaci rimskog vodovoda, a lokalitet Trgovište obiluje odlomcima rimskog građevinskog materijala i željeznom troskom[109]. Na mjestu gdje je bila duvanska tvornica u Travniku konstatovani su mnogobrojni ostaci rimskih zgrada i mnogo željezne troske. I na drugim mjestima u Travniku ima rimskih građevinskih ostataka, grobova i sl. Sa lokaliteta Saraj u Travniku potiče valjkasti kamen koji potsjeća na odlomak miljokaza[110]. Iz Travnika je i rimska nadgrobna ploča sa natpisom koji se može samo djelimično pročitati: Marco Flavio . . .[111].

U Varošluku blizu Turbeta na lokalitetu »pod Varošlukom« otkriveni su tragovi ranohrišćanske bazilike. Truhelka je na osnovi nekih nalaza zaključio da ova bazilika potiče iz IV vij. n. e. Iz Gornjeg Turbeta je jedan bronzani novčić Augustovog doba[112]. I Hofer smatra da je tu bila bazilika uz koju se nalazila jedna ili više zgrada. Ne zna se tačno kad su ove zgrade porušene, ali je izvjesno da to nije bilo usljed nekog napada[113]. Na Gradini u Potkraju blizu sela Dželilovca (Kneževo) vjerovatno je postojalo rimsko utvrđenje; na tom mjestu su nađeni primjerci rimskog novca iz III i IV vij. n. e.[114]. Pod Runićima kod Turbeta ustanovljeni su ostaci rimske zgrade iz čijih je ruševina ploča sa natpisom koji je pročitao i objavio Hernes još 1880 g. (CIL III, 8385 upor. str. 2256, 2328[117])[115]. Na drugoj strani Lašve kod Turbeta, na brežuljku Crkvište ili Crkvine, konstatovani su ostaci rimskih zgrada, a na oranicama između ceste i puta što vodi u Paklarevo nađeni su rimski novci iz republikanskog i carskog doba[116]. Naknadnim istraživanjem u Turbetu 1923 g. Mandić je ispod zgrade koju je Truhelka označio kao baziliku našao tri zasvođena groba sa nekoliko željeznih predmeta. Oko grobova je ležalo mnoštvo odlomaka rimskog građevinskog materijala, a tu je nađen i srebrni novčić iz Trajanovog doba. Po tome Mandić zaključuje da na ovom mjestu nije stajala bazilika, već neka zgrada iz Trajanovog vremena koja je u rano hrišćansko doba pretvorena u samostan sa crkvicom, ograđen zidom kao što je to bilo u Dabravini[117]. Iz Varošluka je zlatni nakit, i to 18 okruglih medaljona i 1 krst, za koje Maslać misli da potiču iz V vij. ili skraja IV vij. n. e.[118]. Potrebno je radi jasnijeg datiranja naselja u ovom kraju navesti i nalaz iz jednog rimskog groba u Dželilovcu. U ovom grobu su pronađeni komadi staklenog balzamarija, 2 prstena i drugi predmeti. Ornamentika na lončiću nađenom u ovom grobu potsjeća na IV vij. n. e. Grob iz Dželilovca sličan je grobovima koji su otkriveni u Malom Mošunju i Turbetu, a mnogi rimski nalazi iz Malog Mošunja i Turbeta potiču najvećim dijelom baš iz IV vij n. e.[119]. U Turbetu su otkriveni i ovi rimski nalazi: jedna nadgrobna ploča sa natpisom[120] i tragovi kasnoantičkog mauzoleja čije se datiranje ne može pobliže odrediti[121].

Iz izloženog se vidi da je u dolini Lašve od Turbeta do Viteza bilo dosta rimskih naseobina. U literaturi je nekim mjestima poznatim iz izvora davana

lokalizacija u porječju Lašve. Tako je stanica Leusaba stavljana na ušće rijeke Bile u Lašvu, tj. kod M. Mošunja ili Putičeva[122]. Izneseno je i mišljenje da bi u jednom od mjesta oko Travnika u kojima su nađeni brojni ostaci rimskih zgrada i natpisa trebalo tražiti Ad Matricem[123]. Ova teza sukobljava se sa čvrstom i ubjedljivom tezom o tome da se Ad Matricem nalazio u Skopljanskom Polju. Neki istraživači tražili su u dolini Lašve ubikaciju i drugim mjestima koja su navedena u rimskim itinerarima. Poslije stanice Baloia Geogr. Rav. (IV, 217, 19) napuštajući pravac kojim je išao od Serbitiuma bilježi ove stanice: Apeva, Sapua, Bersellum, Ibisua. Truhelka drži da je Baloia = Bilajac (danas Bjelajce) kod Mrkonjićgrada, kao što smo već vidjeli u prethodnom poglavlju. On dalje navodi da bi Apeva, Sapua i Bersellum mogle biti na rimskoj cesti između Bilajca i Zenice. Po Truhelki bi njihova lokalizacija izgledala ovako: Apeva = Podlipci blizu Jajca; Sapua = negdje između Putičeva i Runića i Bersellum = Mali Mošunj, jer su kod svih mjesta konstatovane rimske ruševine. Ibisua (Bisua) bila bi identična sa Zenicom[124]. Sličnu tezu zastupa i I. Kujundžić, s tim što on daje nešto drukčiji smještaj navedenim stanicama[125]. Međutim obadvojica pri određivanju lokalizacije stanica na pravcu pretpostavljene ceste od Bilajca u dolinu Lašve polaze sa pogrešnog stanovišta, na što ću se posebno osvrnuti u docnijem izlaganju. Komunikacija iz doline Vrbasa preko Karaule u dolinu Lašve vjerovatna je, s obzirom na postojanje tragova rimskih naseobina na tom pravcu. Ali ona još nije istražena. Do danas uopšte nisu ustanovljeni tragovi cesta ili njihovih odvojaka dolinom Lašve uzvodno od Viteza. Razumljivo je da je ovaj vrlo naseljeni kraj u doba Rimljana morao imati mrežu lokalnih puteva. Hofer[126] smatra da je opravdano tražiti rimsku komunikaciju koja je od Zenice preko Stranjana i Pojske izbijala na Bilu i odatle produžavala u pravcu Vrbanje i Banjaluke, pri čemu on kao mogući dokaz za ovu cestu uzima kaldrmu u šumama iznad Bile.

Ukazali smo na to da je u ovom kraju prikupljeno dosta rimskog novca. Nalazišta rimskog novca su: Mali Mošunj, Putičevo, dolina Bile, Travnik, Turbe i njegova okolina. Primjerci idu od republikanskog vremena sve do IV vij. n. e. Pretežno je zastupljen carski novac iz III i IV vij. n e.[127]. Grčki novac je zastupljen primjercima drahmi iz Dirahija i Apolonije, među kojima su neki primjerci iz Apolonije nabavljeni u Travniku, ali se ne zna da li im je tu i nalazište. Poznata su nam nalazišta drahmi u Putičevu, Gučjoj Gori i Čukljama[128].

Porječje Lašve spada u Srednjebosansku rudonosnu oblast. U njemu su još u rimsko, a vjerovatno i u predrimsko doba, eksploatisane rude. Ovdje se ispiralo zlato iz rječnih nanosa, o čemu svjedoče naslage prepranog pijeska kod Varošluka, na potoku Vrela, kod Dželilovca, Krčevina i na drugim mjestima. Ispiranje zlata vršeno je i na pritokama Lašve nizvodno od Travnika. Prema veličini gomila isprano šljunka izgleda da je obim radova bio znatan[129]. U Mošunju, Putičevu, Docu, Travniku, kod zaseoka Karahodže u dolini Bile i u Rankovićima radile su rimske topionice od kojih su sačuvani ostaci željezne troske uz ostale rimske nalaze[130]. U okolnim planinama iznad doline Lašve nalaze se naslage željeznih ruda koje su bile na dohvat stanovništvu ovoga kraja u rimsko i predrimsko doba.

Porječje Lašve bilo je dobro naseljeno i u praistorisko doba. Brojni su nalazi koji govore o životu ovdašnjih stanovnika u praistorisko vrijeme. Iz tog vremena su mnoga gradinska naselja. Gradinu u Malom Mošunju kao praistorisko naselje zaposjeli su Rimljani[131]. Iz Velikog Mošunja poznat je nalaz bronzanog oružja i nakita za koje Truhelka[132] smatra da su iz bronzanog doba, dok ih novija datacija svrstava u ranolatenski period[133]. Čitav ovaj kraj ima mnogo praistoriskih gradina koje su većinom bile stalno naseljene, a po postanku nisu iz istog vremena. Opisujući ove gradine, J. Korošec je za svaku ponaosob dao karakteristiku položaja, veličine i razvitka pretpostavljajući da neke od njih nisu uopšte služile kao naselja u praistorisko doba. Pored Gradine u Malom Mošunju (Kalvarija ili Crkvine ili Gradac), Korošec navodi i nekoliko drugih oko Mošunja: Glavica zapadno od Kalvarije sa rimskim ostacima, pa drugi Gradac, takođe sa rimskim ostacima, zatim Oblak u Han— Divjaku, Gradina, Gradina Čatrnja, Jasike, — svetri u Velikom Mošunju, Škaf kod Gornje Večeriske, Grbavica na ušću Bile i nekoliko gradina oko Viteza. U dolini Bile nalaze se: Gradac u Pokrajčićima, Gradina (Gradac) iznad Alihodža i Carine u Krpeljićima. Ima nekoliko praistoriskih gradina južno od Travnika u pravcu Gornjeg Vakufa (Rankovići, Opara i dr.). Oko Turbeta su ove gradine: Vrzol ili Krivače sjeverno od Varošluka, Megara kod Goleša, Hegače kod Runića, Crkvine u Turbetu u kojoj je bila rimska i srednjevjekovna nekropola, Gradina na desnoj obali Lašve u Turbetu i još nekoliko gradina u pravcu Travnika. Travnik i neposredna okolina imaju ove gradine: na Saraju, na Garbunu, u Zulićima, Gradac u Tarabovcu, iznad Ričica i dr. Sa ovih gradina nemamo mnogo ostataka materijalne kulture, a i ono što je otkriveno samo su slučajni nalazi a ne rezultat sistematskih istraživanja[134]. Značajan je i nalaz bronzane kacige u Putičevu za koju je Hofer držao da je rimska, a Fiala je obilježava kao grčku korintsku kacigu koja bi poticala iz V vij. st. e. i govorila o trgovinskoj vezi ovog kraja sa grčkim emporijama na Jadranu[135]. Tragovi najranije naseljenosti na ovom području konstatovani su u dolini Bile. Tu se nalaze poznate praistoriske naseobine: blizu Alihodža na desnoj obali Bile mjesto zv. Mujevine, kod Brajkovića na lijevoj obali Bile i Gradina iznad Alihodža. Najnovija ispitivanja obilježila su Mujevine, Nebo ispod Brajkovića i Gradinu iznad Alihodža kao vrlo značajne praistoriske lokalitete. Mujevine i Nebo su najstarija poznata naselja na rijeci Bili. U naselju Nebu stanovala je grupa praistoriskih stanovnika koja je etnički bila vezana za stanovnike Butmira. Mujevine su siromašne i nemaju mnogo zajedničkih crta sa kulturom naselja Nebo. Što se tiče Gradine iznad Alihodža, ona je mlađe naselje koje pripada slavonskoj kulturi i prvoj pojavi metala i pretstavlja pojavu gradinskog načina stanovanja nosilaca slavonske kulture[136].

Podaci kojima raspolažemo na osnovi dosadašnjih istraživanja u dolini Lašve pokazuju da je ovaj kraj bio dobro naseljen u rimsko i praistorisko vrijeme. Najznačajniji su ostaci rimskih naseobina u Malom Mošunju, Putičevu, Docu, Travniku i oko Turbeta. Pored građevinskih ostataka pronađeni su brojni natpisi i novci. Natpisi nam govore da su ovdje stanovnici dobivali građansko pravo pod Flavijevcima i za vrijeme Elijevaca. Posebno je važan natpis iz Fazlića u kojem se spominje municipium Bist. (m. Bistuensis), jer su i u Zenici otkriveni natpisi istog municipiuma. Novci potiču iz raznih mjesta ovoga kraja. To su pretežno carski novci iz III i IV vij. n. e. Odavde je i nekoliko drahmi iz Dirahija i Apolonije, što indicira rane trgovinske veze porječja Lašve sa grčkim faktorijama na Jadranu. Ovo područje pruža i dokaze rudarsko-topioničarske djelatnosti iz antičkog doba. Ovdje se vadilo zlato iz rječnih nanosa, a

topljeno je i željezo čijih ruda ima u predjelima oko rijeke Lašve. Moglo bi se pretpostavljati da su u ovom kraju rudarsko-topioničarski radovi obavljani još u predrimsko doba. Cio kraj je za Rimljane bio važan zbog njegovog položaja i prirodnog bogatstva. Kroz njega je prolazila velika rimska cesta Salona — Argentaria. Između naselja postojala je svakako mreža lokalnih puteva. U porječju Lašve konstatovana su brojna praistoriska naselja (gradine), među kojima ima i naselja iz neolitskog doba.

5) ZENICA SA OKOLINOM

Istraživanja tragom rimske ceste u produženju od Viteza uputila su pisca ovog rada na pravac prema Zenici. Rimska cesta je od Viteza vodila u Zenicu prirodnim i najkraćim putem preko Vjetrenice i Čajdraša kojim pravcem ide i današnja cesta (Karta V). Na ovom prostoru ustanovljeni su tragovi rimske ceste u Dubravici kod lokaliteta Klanca gdje su doskora postojali ostaci popločanog puta i kod sela Haselića takođe ploče koje u svemu odgovaraju rimskom načinu učvršćivanja gornjeg dijela stroja na cestama. Ovaj dio ceste kod Haselića poznat je kod mjesnog stanovništva pod imenom stara kaldrma[137].

U Bilimišću na desnoj obali Bosne kod Zenice Truhelka je 1891 g. otkrio ostatke veće rimske zgrade na čijim je osnovama docnije podignuta ranohrišćanska bazilika. Među spomenicima koji su tom prilikom iskopani iz ruševina ove zgrade naročito su važna dva natpisa: jedan na kojem se spominje dec. mun. Bis. (CIL III, 12765) i drugi iz kojeg pored ostalog čitamo duumv[iro municip. B]ist (CIL III, 12766). Još tada je Truhelka pomišljao da bi se natpis CIL III, 12765 mogao odnositi na Bistue[138]. U blizini ove zgrade otkopano je nekoliko rimskih grobova sa uobičajenim ostacima, a u Janjićima, nekoliko kilometara uz Bosnu od Zenice, takođe se naišlo na rimske grobove i na jedan fragment spomenika sa nepotpunim natpisom[139]. Osim već pomenutog natpisa iz Fazlića koji govori o decurio mun. Bist., Pač smatra da bi se na Bistue mogao odnositi i natpis CIL III, 8783 u kome je naveden municipium[Bis]tuatium i njegovi dostojanstvenici, ali on nije nađen u Zenici, već u Sućurcu kod Splita[140]. Jedan zenički natpis (CIL III, 12767) važan je zbog toga što se na njemu spominje sacerdos urbis Romae koji bi mogao biti municipalni sveštenik u lokalnoj hrišćanskoj crkvi[141]. Natpisi iz Varvare, o čemu je već bilo riječi, određuju položaj još jedne Bistue. S obzirom na udaljenost ova dva grada istog imena i na podatke iz Tab. Peut., Pač[142] se opredijelio za lokalizaciju Bistue nova = Zenica. Bistue vetus i Bistue nova su jedini antički gradovi u srednjoj Bosni kojima smo pomoću natpisa mogli saznati ime.

Sudeći po natpisima, ovdje je dosta rano zavladalo hrišćanstvo, a Bistue nova je, kako izgleda, bila i sjedište biskupa. Na dva salonitanska koncila (530 i 533 g. n. e.) spominje se Bestuanska biskupija, ali nije posve sigurno da je Bestua identična sa Bistue nova[143]. Imena sa zeničkih natpisa govore da je Bistue nova rimsko gradsko pravo dobila u doba Flavijevaca kad ga je dobila i Bistue vetus[144]. Stanovnici oko srednjeg toka Bosne i u dolini Lašve dobivali su rimsko građansko pravo i u doba Elijevaca[145].

Ranije lokalizacije Bistue nova bile su različite i proizlazile su iz raznolikog tumačenja pravca rimske ceste po Tab. Peut. Tako je ona stavljana u Konjic[146]. Tomašek[147] je lokalizuje u Fojnicu. Po Konsu[148] je Bistue nova = Foča, a po Kipertu[149] se ona nalazila kod Putičeva blizu Travnika. Nalazi natpisa u Zenici uputili su na identifikaciju stanice Bistue nova sa Zenicom[150]. O problemu lokalizacije Bistue nova biće posebno govora u docnijem izlaganju.

U Zenici su otkriveni i drugi rimski spomenici. Tako su 1900 i 1901 g. na onom mjestu gdje je bila bazilika pronađeni jedan nadgrobni spomenik i jedan ornamentirani odlomak poklopca sarkofaga. Po odjeći pretstavljenih figura Pač[151] zaključuje da su stanovnici Bistue nova bili dobri konjanici i lovci. Sličnih pretstava ima i u drugim dijelovima Bosne. Sergejevski je opisao veći broj spomenika iz Zenice i konstatovao da oni pripadaju periodu II — IV vij. n. e. Figure sa ovih spomenika pokazuju promjenu umjetničkog ideala antičkog društva i stila u pretstavljanju figura. Na njima su izrazite težnje za simetrijom i slikovitošću, a oslabljen je smisao za plastiku. Sergejevski pretpostavlja da se tu radi o uticajima domaće ilirske umjetnosti drvoreza koji se javlja snažnije baš u IV vij. n. e. kad snaga antičke kulture počinje da slabi[152]. Iz Zenice su i dva nadgrobna natpisa koji su naknadno opisani: donji dio ploče sa potpunijim tekstom natpisa i jedan mali fragment[153]. Kod sela Podbrežje i Babino Polje sjeverno od Zenice ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada, a u Križu kod Podbrežja nađeni su odlomci ukrašenih kamenih ploča i dio oltara sa nepotpunim natpisom iz kojeg bi se moglo naslutiti da se radi o novogradnji ili o popravku hrama[154]. Iz sela Stranjana, 9 km od Zenice u pravcu rijeke Bile, potiče nadgrobna ploča sa natpisom[155].

U ritu Odmud na lijevoj obali Bosne kod Raspotočja izgleda da je sačuvan trag rimskog puta prema rijeci Bosni u ostacima kaldrme. Na osnovi toga Pač zaključuje da bi ovaj put mogao biti veza između Bistue nova na desnoj obali i nekog njenog predgrađa na lijevoj obali, pošto nije sigurno da bi taj odlomak puta pripadao nastavku rimske ceste prema Argentariji. Ovo tim prije, što su još 1896 g. u blizini Raspotočja ustanovljeni tragovi jedne rimske zgrade[156]. Od numizmatičkih nalaza u Zenici poznati su jedna drahma (Dyrrhachium) i nekoliko primjeraka rimskog novca iz III i IV vij. n. e.[157].

Dosad otkriveni tragovi zgrada, grobovi i natpisi pokazuju da je u Zenici postojalo rimsko naselje. Na osnovi natpisa koji su nađeni u Zenici zaključuje se da je ovdje bio municipij Bistue nova. Stanovništvo ovog grada rano je uvedeno u civitas Romana. Veći broj rimskih spomenika sa prostora današnje Zenice potiče iz vremena od II do IV vij. n. e. Ispitan je i ustanovljen pravac rimske ceste koja je iz doline Lašve preko Vjetrenice silazila u područje Zenice.

6) PORJEČJE BOSNE OD ZENICE PREMA SAVI

Ovaj kraj Bosne, prema onome što dosad znamo, oskudijeva u rimskim spomenicima. Ipak u dolini Bosne zaslužuju pažnju neka nalazišta koja indiciraju postojanje antičkih aglomeracija, a poseban značaj imaju numizmatički nalazi iz ovoga kraja.

Na sektoru od Zenice, sc. od Podbrežja i Babinog Sela do Novog Šehera kod Žepča, nisu poznati nikakvi tragovi iz rimskog doba. Kod Novog Šehera, koji se nalazi na potezu Žepče — Tešanj, otkriveni su ostaci rimske zgrade od kojih se jedna ističe veličinom i uređajem (tubulus-i, masivni podovi i dr.). U ruševinama je nađeno nekoliko primjeraka rimskog novca iz III vij. n. e. i raznog oruđa i kućnog pribora[158]. Pisac ovog rada više puta je odlazio u Novi Šeher i konstatovao je da se ovdje radi o poljoprivrednom dobru sa kompleksom gospodarskih zgrada i stanovima (villa rustica). Treba napomenuti da je Novi Šeher poznat kao naselje iz neolitskog doba[159]. U Tešnju, sjeverno od Novog Šehera, nije sigurno da je postojala neka naseobina. Zasad se može samo pretpostavljati da je na mjestu gdje se danas nalazi stara tešanjska tvrđava bilo rimsko utvrđenje[160]. Nesigurno je da li su primjerci novca (Gratianus, Valentinianus i Theodosius I) koji su nabavljeni u Tešnju zaista tu nađeni[161]. U okolini Tešnja otkriveno je nekoliko vrijednih nalaza iz raznih praistoriskih perioda koji govore da je područje Tešnja bilo naseljeno u praistorisko vrijeme[162].

Dalje niz Bosnu, kod Trbuka blizu Maglaja nađena su dva izlizana primjerka rimskog novca (Valens ili Valentinianus I) na mjestu gdje se i ranije nalazio rimski novac, što ukazuje na to da se ovdje radi o nekom depou[163]. U ovom dijelu Bosne najznačajnije rimsko nalazište je Makljenovac pri ušću Usore kod Doboja. Na lokalitetu Crkvina (Vila ili Crkvenica) u Makljenovcu ustanovljeni su ostaci rimskih građevina; ovdje su nađeni brojni natpisi i numizmatički primjerci. Natpisi su pretežno vojnički i veteranski: CIL III, 12758 = 14618 i 12759 = 14619 (vojnički); 8376b = 12750 i 14222 upor. str. 2328[117] (veteranski). Ostali su sačuvani samo u neznatnim odlomcima (CIL III, 12756, 12757, 12760). Većina ovih natpisa datira iz vremena cara Septimija Severa. Iz jednog natpisa saznaje se da je ovdje službovala cohors I Flavia Hispanorum kojom je zapovijedao tribunus (upor. adn. CIL III, 12759 = 14619). Ova kohorta je bila cohors miliaria i možda je identična sa drugom cohors miliaria koja je izvršila neke građevinske radove u logoru ili naselju, kako saznajemo iz počasnog natpisa Septimija Severa[164]. Sjeveroistočno od Crkvine nalazi se Gradina i castrum. Između Crkvine i castruma ležalo je naselje (canabae) koje je, sudeći po natpisima i drugim nalazima, doživjelo svoj uspon krajem II i početkom III vij. n. e. U canabae naseljavali su se veterani — bivši vojnici jedinica koje su davale posadu za Crkvinu i castrum[165]. I lokalitet Klačine (400 m uz Usoru od ušća) mogao bi pripadati ovoj utvrdi i castrumu. Iz Klačina su dva primjerka republikanskog srebrnog novca[166]. U Makljenovcu je dosad prikupljeno više primjeraka rimskog novca II, III i IV vij. n. e.; iz Usore je i jedna drahma (Dyrrhachium)[167]. Ušće Usore bilo je privlačno za nastanjivanje i u raznim periodima praistoriskog vremena. Za Crkvinu se prema otkrivenim artefaktima može zaključiti da je na njoj postojala neka veća naseobina još u predrimsko doba. Na Crkvini II, blizu Crkvine, u najnovije doba ustanovljeni su kulturni slojevi koji pripadaju paleolitu[168].

Dosad ne znamo mnogo o naseljenosti doline Spreče u antičko doba. Međutim može se vrlo vjerovatnom smatrati veza ovog područja oko ušća Usore sa porječjem Spreče, jer dolina Spreče pretstavlja prirodan prolaz za komunikacije iz istočne Bosne u dolinu rijeke Bosne i, možda, dalje na zapad u banjalučki kraj. To potvrđuju izvjesni rimski nalazi istočno i zapadno od područja Doboj — Usora. U Miričini na Spreči izoran je 1945 g. depo rimskog novca iz kojeg se sačuvalo nekoliko izlizanih primjeraka republikanskog doba i dva srebrna Hadrijana. U Boljaniću kod Doboja sačuvana je jedna anepigrafska stela[169]. Širi region Doboja bio je dobro naseljen u praistorisko doba. Okolina Gračanice poznata je po nalazima iz praistoriskih perioda, naročito iz bronzanog doba[170]. Iz Grapske potiče nalaz većeg broja predmeta praistoriskih kultura koji su slični odgovarajućim nalazima iz Tešnja i Crkvine na ušću Usore. Prema tome, nalaz u Grapskoj pripada kulturnom krugu oko sastavaka Bosne, Usore i Spreče, za koji se možda veže i tuzlansko područje[171]. Prethodna istraživanja na gornjoj Ukrini, tj. na potezu Kulaši — Ukrina, pokazuju da je i ovo područje bilo naseljeno u starijim i mlađim praistoriskim periodima[172].

Od Doboja prema Savi antički tragovi nas vode u dva pravca: preko Dervente do Broda i dolinom Bosne do ušća. Na prvom pravcu vrijedni su nalazi novca oko Bos. Broda i tragovi aglomeracija u blizini Bos. Broda. Numizmatički nalazi sa ovog područja potiču iz Bos. Broda, Liješća, Dobre Vode i Potočana. Iz Bos. Broda su poznati veliki depoi rimskog novca koji pripada IV vij. n. e. do Teodosija I; iz Liješća je jedna tetradrahma barbarskog kova; iz Dobre Vode depo drahmi (Dyrrhachium i Apollonia) i depo bronzanog novca, vjerovatno rimskog, od kojeg je sačuvan jedan Constantinopolis (339 g.); iz Potočana jedan Clodius Albius, a iz Novigrada jedan Antoninus Pius[173]. U Donjem Klakaru nizvodno od Bos. Broda konstatovani su ostaci dviju rimskih utvrda koje su, vjerovatno, štitile plovidbu Savom ili prelaz preko rijeke na tome mjestu. U Polju kod Dervente ustanovljeni su ostaci rimskih zgrada, a u Sjekovcu kod Broda nalaze se velike količine fragmenata rimske keramike[174]. Gornji i Donji Klakar poznati su od ranije po tragovima neolitske naseobine. I na drugim mjestima u okolini Bos. Broda i Dervente konstatovani su tragovi naselja iz raznih praistoriskih perioda (Liješće, Grk, Koraće, Bijelo Brdo, Gradina u Vrelima, Kamen na Savi, Velika Brusnica, Gradac, Velika i selo Gradina — kod Dervente, Gradina u Kuljenovcima, naselje niže Dubočca na Savi i Potočani)[175]. Ne zna se tačno iz kojeg su vremena tzv. hambarine u Detlaku jugoistočno od Dervente. To su jame uređene za smještaj životnih namirnica ili za podzemne radionice, skloništa i sl. — duboke do 3 m kakve su nam poznate iz antičke literature bilo kao ostave ili kao skloništa za ljude (Caesar, BG III, 21, 3 i VII, 22, 2; Tacitus, Germ. 16; Vitruvius, II, 1, 5; Florus, I, 45, 6; i Plinius NH XIX, 1, 2)[176].

Na drugom pravcu — dolinom Bosne do ušća u Savu — rimski nalazi potiču iz okoline Modriče, Bos. Šamca i Orašja. Sa ovog područja osim numizmatičkih nalaza i odlomaka rimskog posuđa kod Orašja drugih antičkih spomenika nema. Iz Modriče je jedan Hadrianus, iz Bos. Šamca jedan Constantius II, a iz sela Domaljevca Calpurnia i Severus Alexander; u Obudovcu kod Bos. Šamca iskopan je veliki nalaz (depo) rimskog novca iz III vij. n. e.[177]. Donja

Mahala kod Orašja poznata je kao neolitska stanica; među praistoriskim predmetima ovdje su nađeni i odlomci rimske keramike i predmeti iz srednjeg vijeka[178].

Tragovi rimske ceste niz Bosnu od Zenice do Doboja i dalje u navedena dva pravca do danas nisu ustanovljeni. Međutim nalazi o kojima smo govorili i prirodni prolaz dolinom Bosne ukazuje na vjerovatnost postojanja rimskih komunikacija u ovom dijelu Bosne. Treba potsjetiti na mišljenje Abramića[179] koji drži da je rimska cesta Salona — Trilj — Ržano — Duvanjsko Polje — Zenica spajala Salonu sa dolinom Bosne, iz čega bi se moglo zaključiti da on pretpostavlja postojanje komunikacije niz rijeku Bosnu.

7) PODRUČJE: FOJNICA—KISELJAK—KREŠEVO—VISOKO—VAREŠ

Ovo područje pripada rudarskom bazenu Srednjebosanskog i dijelom Istočnobosanskog rudogorja. Kroz njega vodi nekoliko prirodnih prolaza: iz doline Lašve preko Kiseljaka prema Sarajevskom Polju; dolinom rijeke Fojnice prema Visokom; dolinom rijeke Kreševice od Kreševa u Kiseljak i dolinom rijeke Lepenice prema Kiseljaku. Pored pregleda o tragovima rimskih naselja i drugim rimskim spomenicima, mi ćemo se posebno osvrnuti na pitanje komunikacija ovog kraja u rimsko doba.

Iz Busovače potiče nalaz zemljane lampe sa žigom C. DESSI, kakvu već poznamo iz Bugojna, i novci: drahma (Apollonia) i dva primjerka rimskog doba (Constantius II)[180]. Fojnicu, koja leži zapadno od pravca Busovača — Sarajevsko Polje, poznajemo kao arheološko nalazište po nalazima novca i po brojnim tragovima starog rudarstva. Kod Fojnice je nađen depo rimskog novca: Antoniniani od Gordijana III do Galijena. Iz okoline Fojnice su i dvije drahme (Apollonia)[181]. Tragovi starog rudarstva nalaze se na više mjesta oko Fojnice. Uz potoke Trošnik, Pljukovac, Bistricu, Čemernicu, uz rijeku Fojnicu u Ostružničkom Polju sve do Gromiljaka na cesti Travnik —Sarajevo ima gromila pijeska koje su nastale ispiranjem zlata. Prališta zlata nalaze se i na Križu i oko Tješila. Interesantno je ime jednog potoka u Fojnici koji se zove Placa i čiji naziv Jireček dovodi u vezu sa platea publica[182]. Oko Fojnice ima više gradina od kojih bi, prema ostacima, gradina Lagumi kod Fojnice mogla biti rimska utvrda; poznata su i termalna vrela u selu Banji kod Fojnice sa ostacima starog kanala koji potsjeća na rimski rad[183].

Kiseljak sa okolinom pretstavlja bogato nalazište rimskih spomenika. Lokaliteti: Glavica, Krivača, Crkvina u Podastinju i Višnjica poznati su po ostacima rimskih zgrada. U Podastinju su se sačuvale jame (hambarine) slične onima u Detlaku kod Derventa o kojima je već bilo riječi. Na Crkvini je otkriven nadgrobni natpis (CIL III, 8379: C Manlius C. l(ibertus) Honesimus . . .) i duži nadgrobni natpis u kome se pominje niz ličnih imena, među kojima Aurelius i Aurelia. Iz Kiseljaka i njegove okoline potiče veći broj primjeraka rimskog novca koji je samo djelimično prikupljen. Sa Humca u Podastinju prikupljeno je iz jednog depoa 114 primjeraka od kojih su većina Antoniniani (od Septimija Severa do Valerijana II); u depou se nalazi i jedan Hadrianus. Rimskih novaca iz nalaza oko Kiseljaka ima u raznim numizmatičkim zbirkama[184]. Višnjica kod Kiseljaka je najpoznatije i najbogatije nalazište rimskih spomenika. U njoj su konstatovani brojni ostaci rimskih zgrada. Sačuvalo se i više nadgrobnih natpisa: na jednom se možda spominje neki veteranus Noricorum, a na nekoliko drugih spominju se pored ostalog Iulii i Aurelii. Iz Višnjice potiču i nalazi rimskog novca koji nije mogao biti prikupljen i evidentiran[185]. Poseban značaj imaju dva epigrafska spomenika iz novijih nalaza u Gromiljaku i Višnjici. Oba spadaju u III vij. n. e. i spominju ugledne građane koji su vršili razne municipalne dužnosti u dva ili tri grada: u ovdašnjem municipiju, u Saloni i Jaderu[186]. Ovdje treba imati na umu ne samo redovne već i počasne funkcije koje su pojedinci mogli obavljati u drugim gradovima, pa čak i u drugim provincijama. Oba natpisa pružaju dokaz za to da je kod Kiseljaka, najvjerovatnije u Višnjici, postojala jedna gradska civitas (municipium) koja je kao centar ovog kraja održavala žive veze sa dalmatinskim primorjem u III vij. n. e. U okolini Kiseljaka također su ustanovljeni tragovi naseljenosti iz praistoriskog doba (Crkvina u Podastinju, Gradac u Višnjici i Gradac na Mukačin-Hanu), a pored toga na više lokaliteta, naročito u Podastinju, nalazi se željezna troska kao ostatak metalurgiskih radova (lokalitet: Ukućevci=nekadašnje kuće, sc. kovačnice)[187]. Mjesto Kiseljak poznato je po bogatom izvoru ljekovite kisele vode koja odavno služi za piće i kupanje. Vjerovatno je da je ova voda eksploatisana i u rimsko doba. O tome će posebno biti govora.

Kreševo sa svojom okolinom poznato je kao rudarski kraj. U njemu su sačuvani tragovi starih rudarskih radova (jame, troska). Ovdje su eksploatisani tetraedrit, cinabarit i željezne rude. Tragovi starog rudarstva najjače su zastupljeni oko Deževice, Dusine i na pl. Inču. Kod Vrela iznad Vranaka nađene su posude za topljenje žive, a iz Gornjeg Glumca dvije rudarske alatke slične čekiću. Oko potoka Orlovice ispod Gunjana nalaze se gromile pijeska i male humke kamena izvađenog iz vode. Pada u oči ime Grkinje za skup jama južno od Kreševa i tradicija koja kaže da su tu radili Grci rudari; jedna Grkinja postoji i kod Pirima u Gornjoj Lepenici. Tragova koji govore o radovima na eksploataciji zlatonosnih ležišta ima ispod pl. Orlovice, na pl. Tmoru i po obroncima Vranka kod Tarčina. Okolina Kreševa obiluje mjestima, rijekama i planinama koje nose rudarsku nomenklaturu. Kao i u Fojnici tako i u Kreševu ima rijeka koja se zove Placa[188]. Iz Kreševa ili okoline je arhitektonski odlomak neke kasnoantičke zgrade i antička kamena urna sa poklopcem. Kod sela Vranaka ustanovljene su 200 m duge kolotečine rimske ceste[189] (Tab. III, sl. 6).

Na brdu Gradac kod Bukovice koja spada u predio gornje Lepenice konstatovani su predmeti iz raznih praistoriskih perioda i iz rimskog doba. Iz rimskog doba su: ruševine zidova, oltar posvećen Silvanu (dedikant: Aurelius) i nekoliko drugih odlomaka natpisa, jedna zemljana posuda sa oznakom tvornice, vjerovatno iz III ili IV vij. n. e., jedna rimska zemljana lampa, arhitektonski fragmenti, odlomci rimske keramike i drugi predmeti rimske provenijencije. Skarić misli da je na Gradcu do u kasnoantičko doba postojao Silvanov hram, a u V ili VI vij. da je tu podignuta hrišćanska crkva. Ispod Gradca postoji »grčko groblje«, a pod zemljom su se nalazili tragovi cesta koje idu pravcem sjever — jug[190].

Dolinom rijeke Fojnice od Kiseljaka vodi prirodan prolaz na rijeku Bosnu. Ostaci rimskih zgrada uz rijeku Fojnicu nizvodno od Kiseljaka pokazuju da su se u tom pravcu širile aglomeracije i da je ovuda prolazila komunikacija. Do Visokog nisu ustanov-

ljeni rimski ostaci. Kod Visokog u Vratnici konstatovani su tragovi rimske naseobine, a iz okoline potiče jedan republikanski denar (Claudia)[191]. U Brezi na lokalitetu Srđ iskopani su ostaci rimskih zgrada sa arhitektonskim odlomcima, natpisima (Aurelius ili Aurelia, Aelius ili Aelia i dr.) i nadgrobnim spomenicima sa reljefima. Spomenici i natpisi potiču iz II i III vij. n. e. Ovdje su otkriveni i ostaci ranohrišćanske bazilike sa brojnim antičkim spolijama. Rimski građevinski ostaci konstatovani su i u susjednim Podlugovima, Arnautovićima i Ilijašu[192]. U ruševinama ranohrišćanske bazilike u Brezi otkriven je 1930 g. nadgrobni natpis u kome se spominje Valens Varronis filius princeps Desitiatium i imena: Ulpia, Titus, Procula, Aelia, Iusta i možda Scenobarbus. Pored toga, tu je nađeno i nekoliko drugih nadgrobnih ploča sa djelimično sačuvanim natpisima. Ovi spomenici su kao spolija bili uzidani u baziliku. Na jednom pilastru bazilike sačuvana je runska gotska abeceda koja pripada germanskom plemenu Alamanima. Crkva je građena krajem V ili početkom VI vij. n. e. iz koga vremena datira i runska abeceda[193]. — Kod Dabravine su otkrivene ruševine ranohrišćanske crkve sa rimskim građevinskim materijalom i odlomcima natpisnih ploča kao spolijama[194]. Ova bazilika izgrađena je u antičkoj tehnici, a vrijeme gradnje može se datirati u prvu polovinu VI vij. ili posljednje godine V vij. n. e.[195].

U Doboju kod Kaknja poznate su ruševine rimskih zgrada na širem prostranstvu. Odavde je jedan primjerak novca (M. Aurelius); novi nalazi su odlomci ploča sa natpisima, mozaik, kapitel nadgrobnog reljefa i drugi građevinski ostaci koji se mogu datirati u III ili početak IV vij. n. e.[196]. U Kaknju su otkriveni ostaci neolitske naseobine[197], dok iz rimskog doba potiče samo jedan primjerak novca (Constantinus I)[198].

Iskopavanja na Crkvini u Zgošći pokazala su da je ovdje postojala rimska zgrada na čijim temeljima je docnije podignuta crkva[199]. U Zgošći su otkriveni odlomci rimskih spomenika koji datiraju iz III ili IV vij. n. e.[200]. Tragovi rimskih naselja konstatovani su i u dolini rijeke Krstionice kod sela Telavića koje se nalazi između Ćatića i Sutjeske[201].

Sa područja Fojnica—Kiseljak—Kreševo—Visoko—Vareš rimski spomenici nisu naročito brojni. Izuzetak u tom pogledu čini Kiseljak sa neposrednom okolinom. Ipak, i to čime dosad raspolažemo dokazuje da se u cijelom kraju nalazilo više rimskih naseobina. Kod samog Kiseljaka postojala je jedna gradska opština (municipium). Na mnogim mjestima u blizini rimskih naseobina konstatovani su tragovi praistorijskih aglomeracija, većinom gradinskih. Osim toga, danas imamo pouzdanije dokaze za to da su u antičko doba eksploatisane razne rude bogatih rudišta u distriktu Fojnica—Kreševo. Od antičkih nalaza u Varešu i okolini dosad su nam poznati samo sljedeći primjerci novca: Dyrrhachium, Juba I, Traianus — svatri iz Vareša i M. Aurelius iz Ljeskovice kod Vareša[202]. Treba imati na umu da su u rudarskim rejonima ovog kraja, uključujući i predio Vareša, intenzivni srednjevjekovni i noviji rudarski radovi zatrli tragove antičkog rudarstva i aglomeracija uz antičke rudnike. — Rudarstvo i rudarska naselja BiH u antičko doba biće predmet posebnog razmatranja u okviru ovog rada.

8) PROBLEM UBIKACIJE STANICA BISTUE NOVA I STANECLI

Stanica Bistue nova prema naznačenim distancama u Tab. Peut. nalazi se na 98 r. m. (cca 147 km) udaljenosti od Salone. Međutim stvarne razdaljine Salona—Zenica linijama cesta koje mogu doći u obzir za vezu između Salone i doline rijeke Lašve, sc. rijeke Bosne, razlikuju se od udaljenosti koja je navedena u Tab. Peut.

1) Salona—Prolog—Kupreško Polje—Bugojno—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 127 r. m. (cca 190 km);

2) Salona—Trilj—Ržano—Duvno—Ravanjsko Polje—Raduša planina—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 127 r. m. (cca 190 km);

3) Salona—Trilj—Ržano—Duvno—Ravanjsko Polje—Raduša pl.—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 107 r. m. (cca 160 km);

4) Salona—Prolog—Kupreško Polje—Ravanjsko Polje—Varvara—Paloč—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 129 r. m. (cca 193 km);

5) Salona—Prolog—Kupreško Polje—Ravanjsko Polje—Raduša pl.—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 119 r. m. (cca 178 km);

6) Salona—Trilj—Ržano—Duvno—Ravanjsko Polje—Varvara—Paloč—Gornji Vakuf—Vitez—Zenica iznosi 115 r. m. (cca 172 km).

Iz ovih razdaljina vidi se da je udaljenost Salona—Bistue nova po Tab. Peut. premalena. Razlika između udaljenosti Salona—Bistue nova po Tab. Peut. i razdaljina koje smo naveli prema trasama pojedinih cesta varira od 14 do 46 km. To znači da su podaci u Tab. Peut. netačni. Nesigurnost i nepotpunost podataka u Tab. Peut. dokazana je za cestu Salona—Prolog— Podraško Polje na kojoj smo ustanovili netačne distance između pojedinih stanica. Slično je i u slučaju ceste Salona—Argentaria. Udaljenost Salona — Bistue vetus (Varvara) po Tab. Peut. iznosi LIII m. p. (cca 79 km) i manja je od stvarne razdaljine trasom ma koje rimske ceste prema Varvari. Razlika između udaljenosti Salona—Bistue vetus po Tab. Peut. i stvarne razdaljine linijom ceste Salona—Ržano—Duvno—Ravanjsko Polje—Varvara iznosi oko 33 km. Ta razlika bila bi još veća ako bismo stvarnu razdaljinu Salona—Bistue vetus mjerili trasom ceste preko Prologa, Kupreškog i Ravanjskog Polja (cca 54 km). Tab. Peut. obilježava cestu Salona—Bistue vetus netačnom dužinom. Čak je udaljenost Salona—Bistue vetus = LIII m. p. (cca 79 km) manja i od razdaljine vazdušnom linijom (= 85 km). Zbog toga što se radi baš o onom sektoru ceste na kojem su konstatovane brojne rimske aglomeracije, proizlazi zaključak da su u Tab. Peut. ispuštene neke stanice.

Razmotrićemo pojedine otsjeke rimske ceste Salona—Bistue vetus. Distanca Salona—Tilurio = XVI m. p. (cca 24 km) odgovara stvarnoj razdaljini između Salone i Trilja trasom rimske ceste. Druga distanca Tilurio—Ad Libros = XXII m. p. (cca 33 km) trasom rimske ceste preko Ržana i Renića upućuje nas da stanicu Ad Libros tražimo kod Zidina na južnom rubu Buškog Blata. Sljedeća distanca Ad Libros — in monte Bulsinio = IX m. p. (cca 13 km) odvela bi nas da stanicu in monte Bulsinio trasom ceste prema Bistue vetus tražimo između Prevale i Duvna. Dalje prema Bistue vetus preko Ravanjskog Polja i Klapavica cesta je duga oko 42 km, a Tab. Peut. nam ostavlja svega cca

9 km (in monte Bulsinio—Bistue vetus = VI m. p.). Svakako, da ovakvo iznalaženje ubikacije ovim dvjema stanicama ne daje ništa pouzdano. U prethodnom izlaganju o Duvanjskom Polju i dolini Rame pokazali smo kako su i na koja su mjesta neki istraživači stavljali Ad Libros i in monte Bulsinio. Ovdje ćemo ukazati na još jedno mišljenje koje se zasniva na lingvističkom objašnjenju. A. Majer[203] daje ovakvu lokalizaciju: in monte Bulsinio=Prevala, Ad Libros = oko Ržana. Pri tome mu kao polazište služi argument da je (mons) Bulsinius sačuvan u imenima Bužanin i Buško Blato i da je nekoć ime Bulsinius vjerovatno obuhvatalo čitavu Tušnicu pl. Pošto sedlo Prevala pretstavlja obronak te planine, on ga identifikuje sa in monte Bulsinio. Računajući dalje od Prevale prema Trilju, Majer, na osnovi distance iz Tab. Peut. = IX m. p., stavlja Ad Libros oko Ržana. Ako bismo i primili Majerovu lokalizaciju stanice in monte Bulsinio, teško se mogu prihvatiti raznolike kombinacije sa distancama iz Tab. Peut. Takve kombinacije nisu osnovane baš na ovom dijelu ceste, jer Tab. Peut. i o njemu daje netačne podatke. Identifikaciji in monte Bulsinio = Prevala ne odgovaraju distance po Tab. Peut., ali to ništa ne znači, jer su u pitanju distance koje se uvijek moraju primati sa velikom rezervom. Međutim neopravdano je to što Majer za određivanje položaja stanice Ad Libros = kod Ržana uzima distancu iz Tab. Peut. (Ad Libros — in monte Bulsinio = IX m. p.) kao pouzdanu i što jedino na osnovi nje daje takvu lokalizaciju. Odmah poslije toga, za razliku između stvarne razdaljine Trilj—Ržano koja iznosi oko 22 km (15 r. m.) i udaljenosti Tilurio — Ad Libros koja iznosi XXII m. p. = cca 33 km, Majer nalazi objašnjenje u tome što konstatuje grešku u Tab. Peut od kojih 8 r. m. Takvo smanjivanje ubilježenih distanci u Tab. Peut. nema svog opravdanja već i stoga što je udaljenost Salona—Bistue vetus po Tab. Peut. u odnosu na stvarnu razdaljinu između ova dva mjesta premalena. S druge strane, teško se može doći do pouzdanih rezultata ako se traže ubikacije pojedinih stanica izolovano od ubikacija drugih stanica na širem prostoru koji pretstavlja cjelinu vezanu komunikacijom. Majerovoj tezi o Bužaninu i Buškom Blatu ne može se prigovoriti, ali tragovi ceste i obronci planine Tušnice dozvoljavaju da jednu stanicu koja je bila na planini (in monte) tražimo i sjeverno od Prevale. Ostaje činjenica da nam Tab. Peut. ne daje takve podatke pomoću kojih bi se mogao odrediti položaj stanicama na pravcu Tilurio — Bistue vetus. Do novih nalaza nismo u stanju da pouzdano utvrdimo lokalizaciju ovih stanica, jer su, kao što smo već napomenuli, bar na pravcu Tilurio — Bistue vetus ispuštene neke stanice, a time i odgovarajuće distance.

Što se tiče dijela ceste Bistue vetus — XXV — Ad Matricem — XX — Bistue nova, situacija je drukčija. Po Tab. Peut. dužina ceste koja je spajala dvije Bistue iznosi XLV m. p. (cca 67 km). Ustanovljenom rimskom cestom od Varvare preko Paloča, Gornjeg Vakufa, dolinom Bistrice u Vitez i dalje u Zenicu stvarna razdaljina iznosi 67 km. Ovdje nam pomažu nalazi natpisa u Varvari i Zenici, odnosno Fazlićima na kojima se spominje municipium Bist(uensis). Prema tome, znamo određenije lokalizaciju dviju stanica koje su ubilježene u Tab. Peut. Međutim iako se udaljenost Bistue vetus — Bistue nova = XLV m. p. podudara sa stvarnom razdaljinom između Varvare i Zenice, ipak se podaci iz Tab. Peut. ne mogu ni ovdje smatrati pouzdanim. Prije svega, distanca Bistue vetus — Ad Matricem = XX m. p. (cca 37 km) prevelika je za lokalizaciju stanice Ad Matricem u gornji dio Skopljanskog Polja linijom već ustanovljene ceste od Varvare preko Jaklića, Draževa, Kuta i Paloča u Gornji Vakuf i Bistricu. Taj pravac iznosi najviše 25 km, računajući i izvjesne devijacije i produženja trase koje je cesta u ovom visinskom kraju morala praviti (na Draževu, kod Pidriša, na Kobili). Dolina gornjeg Vrbasa spada među najbogatija područja BiH po tragovima antičkih naselja. Na ovom području konstatovani su ostaci rudarskih radova iz rimskog doba koji su obavljani i u praistorisko vrijeme. Naseobine oko Gornjeg Vakufa i oko rijeke Bistrice nesumnjivo su usko vezane za rudarstvo koje je obavljano u tom području i u širem regionu do Bugojna i njegove okoline. Pretpostavke da je ovdje bila stanica Ad Matricem opravdane su. Za takvu lokalizaciju govori na prvom mjestu to što je cesta od Bistue vetus u Bistue nova izlazila na Vrbas kod Gornjeg Vakufa; zatim to što su na području Gornjeg Vakufa — Bistrica, koje je vrlo komunikativno i pogodno za nastanjivanje, otkriveni tragovi brojnih antičkih naseobina i antičkih rudarskih radova; najzad, na pravcu kojim ide rimska cesta od Varvare preko Gornjeg Vakufa u dolinu Lašve nigdje se nije moglo razviti veće naselje osim na ovom prostoru. Stoga smatramo da treba usvojiti lokalizaciju stanice Ad Matricem u prostoru Gornji Vakuf—Bistrica. Istina, to protivrječi udaljenosti Bistue vetus—Ad Matricem = XXV m. p. po Tab. Peut. Međutim njene nepouzdane distance ne mogu dovesti u sumnju lokalizaciju Ad Matricem = kod Gornjeg Vakufa. Otuda bi bilo neumjesno i nekorisno u ovom slučaju pristupati ma kakvim kombinacijama u cilju usklađivanja podataka iz Tab. Peut. sa arheološkim nalazima, ustanovljenim tragovima rimske ceste i prirodnim uslovima na terenu. Podaci Tab. Peut. o cesti Bistue vetus—Bistue nova imaju svoj značaj u tome što se odnose na komunikaciju čiji je osnovni smjer potvrđen i nalazom natpisa koji omogućuju određivanje položaja ovih dviju stanica.

Pravac ceste od Gornjeg Vakufa i Bistrice do Viteza na Lašvi dug je oko 30 km. Dalji pravac od Viteza preko Vjetrenice do Zenice iznosi 12 km. Vidjeli smo da dolina Lašve na dijelu Turbe—Vitez, naročito oko Viteza, obiluje tragovima naseobina iz rimskog doba. Konstatovani su izvjesni antički ostaci i u Zenici i njenoj okolini. Pošto smatramo da lokalizacija Bistue nova do danas nije sigurno i definitivno određena, pokušaćemo da ukažemo na neke momente koji mogu pretstavljati doprinos rješenju tog problema. Odmah napominjemo da se radi o tome da li je Bistue nova bila u Zenici ili u M. Mošunju — Vitezu na Lašvi. U prethodnom izlaganju o Zenici i njenoj okolini istakli smo da danas preovladava mišljenje da je municipium Bistue nova = Zenica. Teza Bistue nova = Zenica, koju je postavio Pač, zasniva se na nalazima natpisa: CIL III, 12765 i 12766 u Zenici i CIL III, 12761 u Fazlićima na rijeci Biloj.

Za rješavanje ovog problema odlučna su tri momenta:

1) u kom pravcu je nastavljala cesta Bistue nova Stanecli—Argentaria;

2) nalazi natpisa (mun. Bist) u Zenici i Fazlićima,

3) brojni ostaci kod M. Mošunja i Viteza u dolini Lašve koji potvrđuju da je ovdje postojalo neko veće antičko naselje.

Cesta Bistue nova—Stanecli i dalje sastavni je dio velike komunikacije Salona—Argentaria. To potvrđuju rezultati dosadašnjih istraživanja na onom dijelu ove komunikacije koji kroz Hercegovinu i Bosnu vodi do Bistue nova. Postavlja se pitanje gdje je ležala Argentaria. Pri odgovoru na ovo pitanje teškoću

pretstavlja to što ne znamo gdje je bila stanica Stanecli koja je od Bistue nova udaljena XXIV m. p. po Tab. Peut. Druga teškoća je u tome što u Tab. Peut. nema distance Stanecli—Argentaria. Po imenu Argentaria jasno se vidi šta je osnovno obilježje mjesta ili kraja u kome se ona nalazi. To su rudnici srebra (Argentaria, sc. metalla). U Bosni su poznata ova nalazišta srebronosnih ruda: distrikti Fojnica—Kreševo i Borovica—Olovo—Vareš, rudarske oblasti Srebrenice i porječja Sana—Japra, okolina Foče i Goražda i kraj oko Gornjeg Vakufa[204]. Nemamo dokaza za to da su kod Olova i Borovice u antičko doba obavljani rudarski radovi. Distrikt Fojnica—Kreševo ne može doći u obzir kao Argentaria zato što njegov položaj ne odgovara položaju koji treba da ima završna tačka jedne velike komunikacije. S druge strane, Bistue nova i rudarsko područje Fojnica—Kreševo odnosno položaj stanice međusobno su dosta blizu, pa bi se teško moglo naći opravdanje za izostavljanje distance. Pretpostavka da je rudarski distrikt Fojnica—Kreševo identičan sa Argentaria otpada već i zato što bi se u tom slučaju Stanecli stvarno nalazila na području ovog distrikta. Tako bi u Tab. Peut. u tom distriktu bila navedena i stanica i sam distrikt, a zato nema razloga. Najpoznatija i najbogatija rudišta srebra nalaze se u srebreničkom kraju. Otkrića kod Srebrenice potvrđuju da su srebronosne rude ovoga kraja intenzivno eksploatisane u doba Rimljana i da se tu nalazio upravni centar za rudarstvo provincija Panonije i Dalmacije. To znači da krajnju tačku ceste Salona—Argentaria treba tražiti u srebreničkom rudarskom distriktu. Pošto Argentaria nije oznaka za mjesto, već za rudarsko područje, to se može pretpostavljati da njegov centar nije bio na samoj cesti, pa je stoga imenom Argentaria označeno područje, a ne mjesto. Ali time još nismo odgovorili na pitanje kuda je prolazio završni dio ceste Salona—Argentaria, tj. dio Bistue nova — Argentaria.

Da li bi mogao doći u obzir pravac dolinom Bosne do Doboja? Na tom potezu nisu ustanovljeni tragovi neke komunikacije prema istoku. Linija Doboj—Tuzla Sprečom suviše je zaobilazna. Na ovom prostoru svaka poprečna komunikacija iz doline Bosne u dolinu Drine mogla bi pretstavljati samo vezu sa magistralom, a nikako njen sastavni dio. Međutim antički tragovi dolinom Bosne nizvodno od Zenice ne potvrđuju da je ovdje postojala saobraćajna magistrala, već niz vicinalnih puteva i njihovih ogranaka . Prema tome, ostaje da je cesta Bistue nova—Argentaria išla u drugom pravcu.

Ovdje je važno raspraviti pitanje gdje je ležala Bistue nova. U Zenici gdje su nađena dva natpisa: dec. mun. Bis (CIL III, 12765) i duumv[iro municip. B]ist. (CIL III, 12766) nema ostataka koji bi potvrđivali da bi ovdje u rimsko doba postojalo značajnije i veće naselje. Upadljiva je činjenica da iz Zenice i njezine najbliže okoline dosad znamo samo za jednu drahmu (Dyrrhachium) i nekoliko primjeraka carskog novca III i IV vij. n. e. Treći natpis koji je u vezi sa Bistue nova jeste onaj iz Fazlića (CIL III, 12761: m. Bist.). Natpis iz Fazlića ozbiljno govori protiv Pačove teze Bistue nova = Zenica. Udaljenost Fazlići—Zenica preko brdovitog terena iznosi 15 km vazdušne linije i teško bi se moglo prihvatiti da je grad u Zenici imao tako veliko područje koje se protezalo čak u dolinu Bile. Mnogo je vjerovatnije da su Fazlići bili atribuirani gradskom području grada koji je ležao u dolini Lašve kod M. Mošunja—Viteza. Vidjeli smo da su ovdje konstatovani brojni ostaci jednog većeg naselja iz rimskog doba. I sam položaj M. Mošunja i Viteza u plodnoj i prostranoj kotlini više odgovara smještaju jednog većeg rimskog naselja nego položaj današnje Zenice, koja ima prirodnu komunikaciju samo dolinom Bosne u pravcu sjevera. Sergejevski[205] o položaju Bistue nova izražava mišljenje da je ovaj grad mogao biti kod Viteza ili M. Mošunja gdje su pogodniji prirodni uslovi i brojniji rimski ostaci nego u Zenici. Posebno se problemom ubikacije Bistue nova bavio I. Kujunžić[206] koji takođe smatra da mnogi razlozi govore za to da ovaj grad treba prije tražiti kod M. Mošunja i Viteza nego u Zenici. U saopštenju o rezultatima istraživanja tragova rimske ceste na pravcu Gornji Vakuf—Vitez—Zenica[207] i pisac ovog rada primio je kao gotovu činjenicu da je Bistue nova = Zenica. Istina, za njegovo istraživanje primarno je bilo to da ustanovi tragove rimske ceste i da joj obilježi pravac, ne ulazeći u pitanje gdje je stvarno ležala Bistue nova. To pitanje je za piščeva istraživanja bilo manje značajno, pogotovu zato, što je ustanovio tragove rimske ceste između Viteza i Zenice, dakle pravac ceste ga je vodio u Zenicu. Međutim kompleksnijim proučavanjem svih tragova antičkog života na ovom prostoru i ispitivanjem tragova naselja i komunikacija u susjednim područjima — on se opredijelio za tezu da je Bistue nova ležala u M. Mošunju — Vitezu na Lašvi. Dokazi koje ćemo navesti za to nisu novi, ili bar nisu svi novi, ali se zasnivaju na podacima koje su nam dala najnovija hodološka istraživanja na ovom području i proučavanje tragova antičkog rudarstva u Bosni i Hercegovini.

Tragovi rimske ceste postoje na pravcu od M. Mošunja —Viteza preko Kruščice, sc. Kruščičke rijeke, prema Busovači. Iako još nedovoljno ispitani i neobilježeni, oni jasno ukazuju na jednu rimsku komunikaciju mnogo važniju od one koja je preko Vjetrenice vodila u Zenicu. Prirodan prolaz od Busovače ide kroz Gromiljak u predio Kiseljaka, gdje su ustanovljeni, kao što smo vidjeli, bogati ostaci rimskih aglomeracija. Dalji tok ove ceste, prema tragovima naselja, vodi niz rijeku Fojnicu u Visoko, Brezu i okolinu Vareša. Cesta Salona—Argentaria, na onom njenom dijelu koji prolazi kroz Bosnu, zahvata područja u kojima su konstatovani tragovi rudarskih radova u antičko doba (oko Gornjeg Vakufa, u dolini Lašve, u distriktu Fojnica—Kreševo). Stoga je treba smatrati rudarskom cestom koja je spajala Srednjebosansko rudogorje sa rudarskim bazenom u sjeveroistočnoj Bosni. Njena trasa bila je zaobilazna i produžena baš zato, što je imala do poveže naselja čiji se razvitak prvenstveno zasnivao na ovoj privrednoj grani. Pravac ceste preko Vjetrenice u Zenicu ne dotiče rudarski bazen Fojnica—Kreševo, i, kao što smo istakli, nema svog nastavka u sjeveroistočnu Bosnu. Otuda smatramo da i rudarski karakter komunikacije Salona—Argentaria na njenom dijelu kroz Bosnu govori protiv lokalizacije Bistue nova u Zenici.

Natpisi iz Zenice na kojima se spominju ugledni sveštenici (CIL III, 12766: sacerdos provinciae Delmatiae i CIL III, 12767: sacerdos urbis Romae) ne moraju biti dokaz da je u Zenici bila Bistue nova. Natpisi su nadgrobni i pokazuju da su ovi vjerski funkcioneri ovdje sahranjeni. To, naravno, ne znači da im je i sjedište bilo u Zenici. Bistue nova se nalazila u kraju koji je pretpostavljao stjecište puteva i koji se rano upoznao sa hrišćanstvom. U dolini Lašve brojni su ostaci ranohrišćanskih bazilika sličnih onoj u Zenici iz čijih ruševina potiču pomenuti natpisi.

Bistue nova je bila sjedište biskupije čiji se biskup (episcopus Bestoensis ecclesiae) nalazi među ostalim biskupima na koncilima u Saloni 530 i 533 g. n. e[208]. Natpisi CIL III, 12765, 12766, 12767 i 12761 i značajna otkrića u dolini Lašve razbijaju svaku sum-

nju u to da je kraj na Lašvi i oko Zenice početkom VI vij. n. e. pripadao bestuanskoj biskupiji. I. Kujundžić, s tim u vezi, ukazuje na selo Bestovljane kod Pokrajčića nedaleko od Viteza i opravdano drži da je u toponimu Bestovljani sačuvano staro ime Bestoensis. Prema tome, i selo Bestovljani u blizini Viteza — Mošunja upućuje na lokalizaciju Bistue nova u M. Mošunju—Vitezu čiji su se stanovnici u VI vij. n. e. pred provalama novih doseljenika povukli iz doline u obližnja brda iznad rijeke Bile[209].

Za dolinu Lašve potrebno je objasniti još jedno pitanje. To je pitanje komunikacije iz pravca Jajca odnosno Donjeg Vakufa u dolinu Lašve. Truhelka smatra da je od Mrkonjićgrada preko Travničkog Polja vodila rimska cesta u Bistue nova. Na nju on stavlja sljedeće stanice iz Geogr. Rav. (IV, 217-218): Baloie, Apeva, Sapua, Bersellum i Ibisva (Bisva). Za Baloie, prema sličnosti imena, zaključuje da je to današnje Bjelajce (M. Bilaj) sjeveroistočno od Mrkonjićgrada; Apeva = Podlipci kod Jajca; Sapua = između Runića kod Turbeta i Putičeva; Bersellum = M. Mošunj; Ibisva (Bisva) = Zenica[210]. Slično mišljenje zastupa i I. Kujundžić s drukčijim lokalizacijama nekih od ovih stanica: Baloie = Bilajac (Bjelajce); Apeva = Jajce (?); Sapua = kod Skender—Vakufa ili oko Zubovića ili kod Podlipaca; Bersellum = kod Varošluka (?) i Ibisva (Bisva) = M. Mošunj[211]. Međutim takav pravac ceste mora otpasti, zato što se zasniva na sasvim pogrešnoj lokalizaciji mjesta Sapua. Prema graničnom natpisu CIL III, 9864a otkrivenom kod Vaganja u kome se spominju Sapuates, Truhelka i Kujundžić su pošli od pogrešnog obavještenja da je taj natpis nađen u Vaganju, istočno odnosno sjeveroistočno od Jajca kako su to bili označili Momzen i Tomašek[212]. Mjesto Vagan stvarno postoji sjeverno od Jajca na rijeci Ugru, ali se natpis, usječen u stijenu zv. Blizanci, nalazi u Vaganju na rijeci Janju, južno od Jajca koji je od Vagana na Ugru daleko više od 30 km vazdušne linije. Razumije se, taj momenat mijenja stvar potpuno i usmjerava komunikaciju u sasvim drugom pravcu. Grešku koja je poticala od polazišta da je granični natpis nađen u Vaganu na Ugru I. Kujundžić je docnije uvidio, pa je svoj provobitni plan ispravio u prerađenoj raspravi o položaju municipija Bistue nova[213]. Međutim i u ovoj raspravi I. Kujundžić je cestu na kojoj se nalaze navedene stanice iz Geogr. Rav. doveo u dolinu Lašve, ali drugim pravcem. Prema njegovoj novoj orijentaciji, cesta bi išla ovom linijom: Baloie (= Baljvine, 10 km sjeveroistočno od Mrkonjićgrada) — Apeva (= oko Šipova)—Sapua (= Donji Vakuf)—Bersellum (= kod Varošluka na Lašvi)—Ibisva (= Bisva, M. Mošunj). Ovakva linija nije ničim dokazana i svodi se na to da se cesta na svaki način dovede u dolinu Lašve iz pravca Jajce—Šipovo—Donji Vakuf. Teren između Šipova i Donjeg Vakufa nije komunikativan i na njemu nisu konstatovani ostaci rimskih komunikacija i naseobina. Slično je i sa terenom Donji Vakuf—Turbe sc. Varošluk na kojem takođe nema ostataka rimskih komunikacija i aglomeracija. Kao i u svom prvom radu, tako i ovdje I. Kujundžić zaključuje da se Bistue nova nalazila u M. Mošunju i da je tu bilo stjecište dviju cesta: jedne koja je dolazila od Baloie i druge koja je dolazila od Salone. Naveli smo razloge koji opravdavaju tezu Bistue nova = M. Mošunj—Vitez. Te razloge, uglavnom, ističe i I. Kujundžić, ali je neprihvatljiv njegov pravac ceste Šipovo—Donji Vakuf — dolina Lašve i ne pretstavlja dokaz za navedenu lokalizaciju Bistue nova. Municipium Bistue nova u M. Mošunju—Vitezu postaje važna saobraćajna raskrsnica i bez ceste Baloie—Bisva. Dolinom Lašve svakako je prolazila rimska komunikacija od Viteza do Varošluka, a možda i dalje prema Podlipcima, Jajcu i Mrkonjićgradu. Ali to nije bio ni pravac koji obilježava Truhelka ni pravac koji u drugom smjeru vodi I. Kujundžić. Dalje od M. Mošunja i Viteza ide rimska cesta prema Busovači. U M. Mošunj—Vitez dolazi i cesta iz Salone, a odavde postoji veza sa Zenicom preko Vjetrenice.

Što se tiče rimske ceste koja bi po Geogr. Rav. vezala Baloie i Bisva, držimo da je vrlo vjerovatno da je to ona komunikacija koja kao »Solarski put« vodi od Šipova prema Kupreškom Polju i dalje. Gdje su se nalazile stanice koje navodi Geogr. Rav., u to se ne smijemo upuštati bez pouzdanijih dokaza, ali na ovom pravcu ceste opravdano je tražiti Sapuu, s obzirom na vaganjski natpis, a, s druge strane, pri njenom završetku nalazi se jedna Bisva, tj. Bistue vetus u Varvari na Rami. Ovo je, razumije se, samo pretpostavka koja očekuje nova ispitivanja i dokaze.

Dalji tok ceste od M. Mošunja—Viteza išao je preko Busovače—Kiseljaka—Visokog—Breze u sjeveroistočnom pravcu. Na ovom prostoru treba prije Argentarije tražiti i stanicu Stanecli. Tragovi naselja upućuju na to da stanicu Stanecli identifikujemo sa predjelom današnjeg Kiseljaka. Vidjeli smo da se kod Kiseljaka nalazio jedan gradski upravni centar, pa nas to podržava u uvjerenju da bi baš stanica Stanecli mogla biti taj centar — municipium. I distanca po Tab. Peut. Bistue nova — Stanecli = XXIV m. p. (cca 36 km) odgovara stvarnoj razdaljini između M. Mošunja—Viteza i Kiseljaka, što navodimo samo uzgred ne smatrajući da su distance sa Tab. Peut. tačne i pouzdane. Većina ranijih istraživača stavlja stanicu Stanecli u Ilidžu ili Blažuj kod Sarajeva[214]. Skarić je pokušao da lingvističkim objašnjenjima dovede u vezu Stanecli sa Stane (Stan), od čega bi postala rijeka Stavnja koja teče kroz Vareš, Dabravinu i Brezu. Stoga on Stanecli lokalizuje u Brezu ili Dabravinu gdje su otkriveni rimski ostaci u ruševinama starohrišćanskih bazilika i sprovodi cestu pravcem Zenica—Vraca—Bilješevo—Kakanj—Bjelavići—Bijelo Polje—Breza koji je dug 37 km, što otprilike odgovara distanci Bistue nova — Stanecli = XXIV (Tab. Peut.)[215]. Međutim pravac kojim Skarić vodi rimsku cestu od Zenice prema Brezi prolazi kroz nekomunikativan kraj i do danas nije dokazan nalazima na terenu. Od područja Visoko—Arnautovići—Podlugovi—Breza—Dabravina dalje na sjeveroistok nije nam poznat pravac rimske ceste. Zasad možemo samo pretpostavljati da je ona vodila pored Olova i Kladnja dolinom rijeke Drinjače na Drinu gdje treba tražiti stanicu Ad Drinum po Tab. Peut. (Sirmium — XXX — Gensis — XV — Ad Drinum—Argentaria) koja je bez oznake distance prema Argentariji kao i u slučaju Stanecli — Argentaria. Stoga nam podaci iz Tab. Peut. daju samo djelimičnu indikaciju o tome gdje se nalazila Argentaria. Pač smatra da je Ad Drinum = kod današnje Drinjače, dok je Kipert identifikuje sa današnjim Zvornikom[216]. Udaljenost Salona—Stanecli (kod Kiseljaka) po Tab. Peut. iznosi 122 m. p. = cca 183 km, a stvarna razdaljina trasom rimske ceste kako smo je označili iznosi cca 196 km. Ako bi se na ovo dodala razdaljina Kiseljak—Drinjača = 95 km vazdušnom linijom, onda bi razdaljina Salona—Ad Drinum imala oko 290 km. Prema tome, i ovdje se jasno vidi kako mjerenje dužine jedne ceste po distancama Tab. Peut. ne vodi pouzdanom rezultatu. Međutim Domaševski je pošao baš tim putem, pa je mjerenjem udaljenosti Salona—Bistue nova po Tab. Peut. i dalje vazdušnom linijom do Ad Drinum pokušao da odredi lokalizaciju krajnje stanice sa ceste Salona — Argentaria. Pri tom je Ad Drinum obilježio kao mjesto na Drini koje je od Sir-

miuma u jugozapadnom pravcu udaljeno 45 r. m., tačno prema Tab. Peut. Ukupna razdaljina Salona—Ad Drinum izmjerena na taj način iznosi 170 r. m. = cca 255 km. Domaševski jednim dijelom identifikuje cestu Salona — Argentaria sa cestom koju je izgradio Tiberije 20/21 g. n. e. (CIL III, 3201 = 10159: ... ad Ba..... flumen quod dividit Hbis ///// ibus a Salonis munit per mi[llia pass]uum CLVIII) i smatra da je išla od Trilja preko Delminiuma i Sarajevskog Polja na donji tok Drine[217].

Dužina ceste Salona — Ad Drinum, kako je prema Tab. Peut. izmjerio Domaševski, i dužina ceste od 158 r. m. prema pomenutom natpisu ne slažu se međusobno i ne odgovaraju stvarnoj razdaljini Salona—donja Drina, pa im Domaševski krajnje stanice traži zapadno od Drine. Ovdje treba ukazati na dva momenta. Prvo, Domaševski je polazio sa stanovišta da je u natpisu CIL III, 3201 = 10159 riječ o rijeci Ba ... koja dijeli Bis [tuates] od nekog drugog plemena, što ne stoji, jer revizija ovog natpisa pokazuje da umjesto Bis .... stoji Hbis .... Drugo, Domaševski pretpostavlja da su distance u Tab. Peut. tačne. Već smo pokazali da su njene distance netačne, pa je, na osnovi njih, ukupna dužina ceste također netačna i nepotpuna. Prema tome ne može se prihvatiti zaključak Domaševskog da krajnju stanicu ceste Salona — Argentaria treba tražiti mnogo više na zapad od Drine. I, drugo, ništa nam ne govori za to da je cesta a Salonis ad Ba ... flumen CLVIII m. p. identična sa komunikacijom u pravcu sjeveroistočne Bosne i Drine.

U natpisu CIL III, 3201 = 10159 iz Salone spomenute su dvije ceste koje su 20/21 g. n. e. izgrađene za vrijeme Tiberija:

1) a Salonis ad He .... castellum Daesitiatium, čija dužina iznosi CLVI m. p. (= cca 233 km).

2) ad Ba .... flumen quod dividit Hbis ... ibus, čija dužina od Salone iznosi CLVIII m. p. (=cca 236 km).

Prvu cestu, barem u osnovnom smjeru, možemo identifikovati sa cestom Salona—Bistue vetus—Bistue nova i dalje. Nadgrobni natpis iz Breze (... Valens princeps Desitiatium) pokazuje da je Breza ili njena okolina bila jedan od centara Desitijata. Stoga je opravdano u ovom kraju tražiti ubikaciju za He ... castellum Daesitiatium. Još određenije ovaj caetellum Daesitiatium mogli bismo lokalizovati kod Dabravine, jer nas tu vodi dužina od 156 r. m. pravcem ceste koju smo obilježili po stanicama iz Tab. Peut. Ovdje je potrebno, makar i uzgred, osvrnuti se na dva novija inostrana rada u kojima su dotaknuta i pitanja rimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini. U jednom od njih koji tretira kasnoantičke privredne odnose i privredu uopšte na području zapadnog Balkana, pored niza drugih netačnosti, netačno je obilježen i pravac ceste Salona—Servitium sljedećim stanicama: Salona —Argentaria (Srebrenica)—Ad Matricem (Gornji Vakuf)—Castra (Banjaluka)—Servitium (Bos. Gradiška) na osnovi odavno zastarjelih podataka Hernesa[218]. Dakle, jedna vrlo duga cesta sa trasom koja se nepotrebno provlači srednjom i istočnom Bosnom da bi se vratila preko Gornjeg Vakufa i Banjaluke u Bos. Gradišku! Takav pravac ceste uputio je C. Müller-a i na pogrešnu lokalizaciju Argentarije (= Srebrenica) koja bi se nalazila na cesti od Salone prema srednjoj Bosni[219]. — U drugom radu koji raspravlja o panonsko -dalmatinskom ratu 6—9 g. n. e. rimska cesta ... ad He .... castellum Daesitiatium ... (CIL III, 3201 = 10159) sprovedena je preko Mostara i Ivan-planine u sjeveroistočnu Bosnu uglavnom prema podacima Domaševskog. Najobičnijim mjerenjem rastojanja Salona—Ljubuški—Mostar—Ivan-pl. castellum Daesitiatium je smješten na Ivan-planinu samo zato, što je to važno uporište i što je tuda vodio najkraći put za Naronu u kojoj su Desitijati bili zastupljeni sa 103 dekurije (Plin., NH III, 142—143)[220].

Što se tiče druge ceste, teško je nešto određenije reći o njenom pravcu. Bilo je pokušaja da se ova cesta izjednači sa nekom komunikacijom koja je izlazila na rijeku Bosnu. Dopunjavajući Abramićevo čitanje pomenutog natpisa, B. Saria je zaključio da se Ba ... flumen odnosi na rijeku Bathinus (Velleius Paterculus II, 114, 4) koja je, po njemu, identična sa rijekom Bosnom na koju je izlazila ova cesta[221]. Protiv teze Bathinus = Bosna ustao je A. Majer[222] dokazujući da za takvu identifikaciju nema lingvističkog opravdanja, s napomenom da se sama vijest o rijeci Bathinus, kako je daje Vell. Paterculus, može odnositi i na druge krajeve izvan Bosne. Prema onome šta pruža natpis ne može se odrediti pravac ove ceste pošto nam Ba ... flumen i Hbis ... ibus zasad u tome ne daju pouzdan oslonac. Treba napomenuti i to da trase ovih dviju cesta ne moraju biti istovjetne sa trasama i pravcima koje nalazimo u itinerarima. Na primjeru ceste Salona—Servitium vidjeli smo da je ova magistrala imala dužu i kraću trasu i da je duža trasa bila starija. Opravdana je pretpostavka da je i na pravcu Salona—Argentaria također bilo starijih i mlađih komunikacija koje su na određenom prostoru mogle imati dužu ili kraću trasu. Izgleda nam da je i ovdje starija cesta bila duža, jer je imala primaran zadatak da poveže važna mjesta i pomogne stabilizaciji rimske uprave na području kroz koje je prolazila. Tek docnije izgrađene su druge komunikacije i njihovi ogranci koji su proširili mrežu rimskih cesta i obezbijedili bržu vezu na pojedinim sektorima.

U zaključku o problemu lokalizacije za Bistue nova i Stanecli treba istaći sljedeće: Bistue nova se nalazila u M. Mošunju—Vitezu na Lašvi, a ne u Zenici. Dokaze za to pružaju brojni tragovi rimskih naseobina u dolini Lašve, a naročito u M . Mošunju—Vitezu, natpisi u Zenici i Fazlićima koji spominju mun. Bist. i pravac ceste prema Kiseljaku—Visokom —Brezi i dalje. Cesta Salona — Argentaria na teritoriji Bosne pretežnim dijelom prolazi kroz rudarska područja. Stanecli je kod današnjeg Kiseljaka gdje su ustanovljeni ostaci većeg broja aglomeracija iz rimskog i praistoriskog doba. Kod Kiseljaka se u rimsko doba nalazila gradska opština (municipium) kao značajan saobraćajni i privredni centar koji se razvijao u uskoj vezi sa rudarstvom bazena Fojnica — Kreševo. Odavde rimska cesta preko Visokog i Breze vodi dalje u sjeveroistočnu Bosnu gdje se nalazi rudarski distrikt Argentaria.

NAPOMENE

[1] *Domaszewski, BD XXVII, 1904, suppl. 11-12*

[2] Strass., 25-29

[3] Monatsber. d. Berl. Ak., 1870, 619

[4] A. Mollinary, Die Römerstrassen in der europäischen Türkei, Zagreb, 1914, 87

[5] *Topogr., 518-519. Upor. Blau: Monatsber. d. Berl.* Ak., 1870, 619 i Reisen, 42, 161

[6] Radimsky, WM II, 69-70

[7] Radimsky, WM IV, 156

[8] Radimsky, WM IV, 188-190

[9] Topogr., 518

[10] Sitzungsb. W. Ak., 1881, 937-938

[11] WM IV, 159

[12] Ballif, Strass., 31. Upor. Radimsky, WM IV, 161, 172-173

[13] Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina, Split, 1867, 135

[14] Radimsky-Patsch, WM IV, 163-167

[15] Upor. Patsch, Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, 102-103

[16] Abramić, Starinar, 1926-27, 33. Upor. Radimsky-Patsch, WM IV, 163-168

[17] Radimsky, WM IV, 147-148 i 162. Patsch, WM IX, 209-211. Upor. Ballif, Strass., 28 i Patsch, Anhang, 61

[18] Za Stipanić i nalaze novca: Radimsky, WM IV, 156-169. Upor., Patsch, WM VI, 213

[19] WM V, 220

[20] Ballif, Strass., 25-28. Radimsky, WM IV, 163-164

[21] Patsch, WM V, 236-237 i natpis prema crtežu Truhelke u GZM VII, 1895, 582, sl. 15

[22] Patsch, WM VI, 220-234. Upor. Radimsky, WM IV, 157, sl. 51 = CIL III, 12812

[23] Jelić, GZM X, 1898, 546-549

[24] Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, 131. G. Alačević, BD I, 21, 23, 38, 51-59 i XX, 102. G. Meichsner, BD XIV, 22-24. Tomaschek, Topogr., 505-507. Cons, Prov. Dalm., 105. Hirschfeld, Hermes XXV, 1890, 352-353. A. Bauer, AEM XVII, 1894, 135

[25] Novaković, BD II, 56. Bulić, BD X, 153. Patsch: WM VIII, 85 i IX, 171—173

[26] Kiepert, FOA XVII, 5. Hirschfeld, CIL III, str. 1610, 2161 — iako sa sumnjom ostaju pri Momzenovom gledištu. Bulić, BD XXIII, 61 i XXVI, 122 koji na lokalizaciju Delminium = Gardun gleda kao na lis sub iudice

[27] PWRE, 1901, stup. 2458 — 2459: Patsch, s. v. Delminium. Upor. CIL III, str. 358 i FOA XVII, 5 n. 51

[28] Patsch, WM VIII, 85

[29] Sergejevski, GZM 1957, sv. XII, 109-110

[30] WM IX, 172

[31] Patsch, WM IX, 173 i XI, 118. Upor. Radimsky, WM IV, 145-146 i 161-162

[32] Topografija Porfirogenitove Paganije, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb—Knin, 1928, N. s. II, 1-2, 44

[33] Patsch, WM IX, 175-200

[34] Patsch, WM VIII, 71

[35] Patsch, WM IX, 200-201

[36] Ibidem, 222-226

[37] Ibidem, 202-209. Upor. Patsch, WM V, 236-237

[38] Patsch, WM IX, 209-221. Upor. Patsch, Anhang, 61

[39] Patsch, WM IX, 221-222

[40] Idem, WM XI, 117-118

[41] Za podatke o tragovima antičkog života u duvanjskom kraju upor.: Patsch: WM XI, 118. PWRE, 1901, stup. 2457-2459, s. v. Delminium. GZM XXVI, 1914, 185-193. Herzegow., passim. G. Novak, NV, 1918, separat, 20-21

[42] Upor. GZM III, 1891, 303-305. Patsch, WM IX, 222-226

[43] Patsch, WM IX, 226-228. Upor. Ballif, Strass., 22 i 27

[44] P. Skok, GZM XXIX, 1917, 128 i Hrvatska enciklopedija, sv. 4, 438-439, članak »Dalmacija«. Upor.: Patsch: WM IX, 172 i Herzegow., 140-141. Tomaschek, Topogr., 506

[45] Poviest, »Napredak«, Sarajevo, 1942, 116

[46] Mayer, Vjesnik, Split, L (1928-29), 110-114

[47] Strass., 24-25

[48] Đ. Basler, GZM 1953, sv. VIII, 339-340

[49] GZM 1953, sv. VIII, 280-282

[50] GZM 1953, sv. VIII, 278-279

[51] Patsch, WM XI, 105-112

[52] Mollinary, o. c., 87 = Konjic (Bistne). Tomaschek, Topogr., 519 = kod Eminovog Sela sjeverno od Duvna. Jelić, GZM X, 1898, 549 = na Duvanjskom Polju (Bistue vetus = Stari grad). Kujundžić, »Vrhbosna«, Sarajevo, XLVII, 1933, 258 = stari grad Delminium. Glavinić, BD I, 54 = u Šuici. Cons, o. c., 373 = Foča. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 936 pretpostavlja da je Bistue vetus = Fojnica. Miller, IA, 473 = Otinovci kod Kupresa

[53] Patsch, GZM XVIII, 1906, 158

[54] Glavinić, o. c., l. c., 55 i Cons, o. c., 235 = Livno. Tomaschek, Topogr., 518 i Hoernes, o. c. 937-938 = Vidoši. Miller, IR, 474 = Vidoši ili kod Duvna. G. Novak, o. c., 24 = Delminium

[55] Sitzungsb. W. Ak., 1881, 937-938. Upor. A. Mayer, Vjesnik, Split, LI, 1940, 127 koji smatra pogrešnim pokušaj identifikacije Monte Bulsi (Vulsi) sa Voljicama ili Voljesnicom

[56] Glavinić, o c., l. c., 54-55 i Cons, o. c., 237 = Borova Glavica između Livanjskog Polja i doline Šuice. Miller, IR,473 = između Malovana i Šuice.

[57] Patsch, WM XI, 112-115

[58] Ibidem, 111

[59] Ibidem, bilj. 1. Natpis CIL III, 13232 prvobitno je objavljen u Ballifovom djelu — Anhang, 62 s napomenom da mu je nalazište kod Proslapa

[60] Patsch, WM IV, 246-248

[61] Strass., 29

[62] Patsch, WM XII, 165. Upor. Patsch: WM VI, 213 i GZM XIV, 1902, 305 i 401

[63] GZM XII, 1900, 99-118

[64] WM XI, 111

[65] GZM XXVI, 1914, 46 i 79

[66] GZM V, 1893, 311-313

[67] Patsch, WM VI, 213 i 216

[68] Patsch, WM XI, 111

[69] Ibidem, 113-114

[70] P. Skok, GZM XXXII, 1920, 35-36

[71] Upor. Patsch, WM XI, 106-108

[72] GZM 1953, sv. VIII, 277-283

[73] K. Hörmann, WM I, 330

[74] Za sve nalaze upor.: Patsch: WM V, 240-241; VI, 237-242; XI, 139-140. E. Pašalić, GZM 1953, sv. VIII, 345-348. J. Petrović, GZM 1958, sv. XIII, 267-268. Pomenuta tegula BISTVES još nije publikovana.

[75] Patsch, WM IX, 229-230 — novo i dopuna ranijim zabilješkama Fiale, WM IV, 183. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 28. Upor. Ballif, o. c., 23

[76] Patsch, WM IX, 229. Upor. Hoffer, GZM V, 1893, 322

[77] Patsch: WM IV, 258 i V, 221-225. Upor. Ballif, o. c., 22 i Patsch, Anhang, 60

[78] GZM, 1953, sv. VIII, 339

[79] Patsch, WM IV, 113 i 117

[80] Patsch: WM VI, 239 i XI, 140. Upor. GZM VII, 1895, 158.

[81] Patsch, WM VI, 240

[82] Reisen, 155

[83] Patsch, WM VI, 242. Upor. idem, WM V, 173

[84] Topogr., 519. FOA XVII, 5. Upor. Ballif, o. c., — karta

[85] Miller, IR, 473. Upor. G. Novak, o. c., 24

[86] Cons, o. c., 393

[87] Mollinary, o. c., 87

[88] J. Asboth, Bosnien u. d. Herc. — Reisebilder u. Studien, Wien, 1888, 19-21. Hoernes: Alterthümer der Herceg. II, 139 i Dinarische Wanderungen, Wien, 1888, 79. Upor. A. Evans, ARI, 1885, 15 i 19

[89] A. Conrad, Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze, Wiener geogr. Mittheilungen, 1870, 220-222. O. Blau, Reisen, 151-155. K. Jireček, Strass. u. Bergw., 41-42. A. Rücker, Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien, 1896, 19-28. Upor. Patsch, Herzegow., 143-145

[90] GZM XX, 1908, 86-90

[91] Dr. V. Simić, Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd, 1951, 109-114

[92] GZM 1953, sv. VIII, 345-348. Upor. Katzer, Geologija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1926, 222-224. Tućan, Naše rudno blago, Zagreb, 1919, 79-80.

[93] Upor. Đ. Mazalić, GZM 1951, sv. VI, 147-149

[94] GZM 1953, sv. VIII, 282-283

[95] Ballif, o. c., 22 i sl. 13 (tab. VII)

[96] Blau, Reisen, 104. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 893-898. Truhelka, GZM II, 1890, 188-189

[97] Radimsky, WM II, 66-68

[98] Truhelka, GZM V, 1893, 685-699

[99] Patsch, WM III, 241-244. Upor. Truhelka, GZM II, 1890, 188-189

[100] Truhelka, GZM V, 1893, 690-692. Hoffer, GZM VII, 1895, 54-61

[101] O naknadnim nalazima u M. Mošunju: I. Kujundžić, GZM XXVIII, 1916, 477-496. J. Petrović, S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931, 1-2

[102] O rimskim nalazima u dolini Bile: Hoffer, GZM V, 1893, 321-323. Sielski, GZM XLIII, 1931, 7-9. J. Petrović, S arheologom itd., 2-8

[103] Truhelka, GZM V, 1893, 685-686

[104] Patsch, WM III, 243-245

[105] Patsch: WM III, 240, WM V, 225-226 i WM IX, 230-231. Kr. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 24. Sergejevski, GZM LV, 1943, 9-10 i 1951, sv. VI, 309

[106] Dr. I. Čremošnik, GZM 1955, sv. X, 122-132. Upor. J. Petrović: S arheologom itd., 25 i Smjena kultura na Lašvi, kalendar »Napredak« 1947, 138. M. Mandić, Vezirski grad Travnik, Zagreb, 1931, 25-26

[107] Truhelka, GZM V, 1893, 692-695. Hoffer, GZM VII, 1895, 52

[108] Hoffer, GZM VII, 1895, 50-52. Upor. Patsch, WM III, 245

[109] Hoffer, GZM VII, 1895, 53-54

[110] Ibidem, 48-50. Upor. Ballif, o. c., 51

[111] Patsch, WM XII, 166

[112] Truhelka, GZM V, 1893, 695-699.

[113] Hoffer, GZM VII, 1895, 46-48

[114] Ibidem, 44-46. M. Mandić, GZM XXXVI, 1924, 84-85

[115] Upor. Patsch, WM V, 245

[116] Hoffer, GZM VII, 1895, 48

[117] M. Mandić, GZM XXXVI, 1924, 87-90

[118] N. Maslać, GZM XLIV, 1932, 31-33

[119] Tomo Marković, GZM L, 1938, 65-68

[120] Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 12

[121] Sergejevski, GZM 1951, sv. VI, 135-144

[122] J. Petrović: S arheologom itd., 10 i Smjena kultura, l. c., 134

[123] Miller, IR, 473. Upor. G. Novak, o. c., 24

[124] Truhelka, GZM IV, 1892, 346-349

[125] O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, Vjesnik, Split, XLVII-XLVIII (1924-1925), 78-80

[126] GZM V, 1893, 323

[127] Truhelka, GZM V, 1893, 690-692, 699. Hoffer, GZM VII, 1895, 50, 52, 56-57, 59. M. Mandić, GZM XXXVI, 1924, 90. Sielski, GZM XLIII, 1931, 9

[128] Patsch: WM IV, 113 i 117 i VI, 212; GZM XIV, 1902, 401-402. Pitner, GZM XVI, 1904, 241

[129] A. Rücker, o. c., 28-61. Hoffer, GZM IX, 1897, 411-423. J. Petrović, GZM XXXV, 1923, 177 i Smjena kultura, l. c., 136

[130] Truhelka, GZM V, 1893, 692. Hoffer, GZM VII, 1895, 49. I. Kujundžić, GZM XXVIII, 1916, 479. J. Petrović, Smjena kultura, l. c., 138. M. Mandić, Vezirski grad Travnik, Zagreb, 1931, 25-26

[131] Radimsky, WM II, 66-68. I. Kujundžić, GZM XXVIII, 1916, 477-496

[132] GZM XXV, 1913, 325-335

[133] J. Korošec, Novitates Musei Sarajevoensis, II/1, 1945, 1-7

[134] O gradinama: J. Korošec, GZM 1949-50, sv. IV-V, 243-268 i 1957, sv. XII, 5-18. J. Petrović, S arheologom itd., 1-3, 16-18. M. Mandić: GZM XXXVIII, 1926, 35-44 i XXXVI, 1924, 83-90. Radimsky, WM III, 285-286

[135] GZM VII, 1895, 52. WM VI, 151-152

[136] A. Benac, GZM 1949-50, sv. IV-V, 5-44 i 1951, sv. VI, 237-263. Upor. J. Korošec, GZM 1949-50, sv. IV-V, 244-248. Sielski, GZM XLIII, 1931, 7-9. J. Petrović, S arheologom itd., 3. M. Mandić, GZM XXXVIII, 1926, 36. I. Kujundžić, GZM XXVIII, 1916, 493

[137] GZM 1953, sv. VIII, 283-284

[138] Truhelka, GZM IV, 1892, 340-345

[139] Ibidem, 349-350

[140] Patsch, WM III, 244

[141] Ibidem. Upor. Truhelka: GZM IV, 1892, 345 i WM I, 278

[142] WM XI, 108-110

[143] Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 37

[144] Sergejevski, ibidem i GZM 1948, sv. III, 169

[145] Patsch, WM III, 244

[146] Mollinary, o. c., 87 = Bistne bez oznake vetus ili nova

[147] Topogr., 520. Upor. Ballif, o. c., — karta prema mapi iz CIL III, 1873 g.

[148] O. c., 373

[149] FOA XVII, 5

[150] Miller, IR, 473. Hirschfeld, CIL III, str. 2127. Patsch, PWRE, 1897, stup. 505-506, s. v. i WM XI, 108-110

[151] Patsch, WM IX, 231-233. Upor. Truhelka, GZM IV, 1892, 344

[152] Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 53-54

[153] Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 13 i 14

[154] Patsch, WM XI, 115-116

[155] Kr. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 24

[156] Patsch, WM XI, 110 i 115

[157] Patsch, WM VI, 213 i 217. Truhelka, GZM V, 1893, 685

[158] T. Dragičević, GZM VIII, 1896, 423-427

[159] M. Mandić, GZM XLV, 1933, 4-5. Upor. Truhelka, GZM XXVI, 1914, 53-58. T. Dragičević: GZM IX, 1897, 161-167 i XVIII, 1906, 243-246

[160] Đ. Mazalić, GZM 1953, sv. VIII, 289

[161] Patsch, WM IV, 113 i GZM XIV, 1902, 418-419

[162] Truhelka: GZM IV, 1892, knj. I, 80-81; XIII, 1901, 14-16; XIX, 1907, 62-75. M. Mandić, GZM XLIII, 1931, 13-17

[163] Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 28

[164] Za Crkvinu u Makljenovcu: Radimsky, WM I, 262-272 i GZM IV, 1892, 190-192. Patsch: AEM, XVI, 1893, 78-80, WM V, 226-228 i VI, 253-259. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 17-18. Upor. GZM I, 1889, 95; III, 1891, 101 i 224

[165] Radimsky, WM I, 272. Patsch, WM VI, 255-257

[166] Podaci o Klačinama uneseni su na osnovi prethodnih istraživanja koja je izvršio Đ. Basler u 1955 g.

[167] Radimsky, WM I, 267-268. Patsch: WM V, 228 i GZM XIV, 1902, 402. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 28

[168] Đ. Basler, GZM 1953, sv. VIII, 215-223 i 1957, sv. XII, 93-108. S. Brodar, GZM 1953, sv. VIII, 225-236. Upor. B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 251-252

[169] Za Miričinu i Boljanić kod Doboja podaci uzeti iz prikupljenog materijala Đ. Baslera.

[170] B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 245-246, 249-251 i 1958, sv. XIII, 77-96

[171] A. Benac, GZM 1954, sv. IX, 163-171

[172] Đ. Basler, GZM 1952, sv. VII, 420-424

[173] Vjesnik, Zagreb, II, 1880, 124 i V, 1883, 94-95. Upor. Patsch, GZM XIV, 1902, 416-423

[174] Đ. Basler, GZM 1952, sv. VII, 416-417. Upor. Truhelka, GZM XVIII, 1906, 450

[175] Truhelka, GZM XVIII, 1906, 449-462. Đ. Basler, GZM 1952, sv. VII, 411-416, 418-419. Z. Marić, GZM 1958, sv. XIII, 243-251

[176] Uredništvo, GZM IV, 1892, 243-244

[177] Patsch, GZM XIV, 1902, 424. J. Petrović, GZM 1955, sv. X, 181-197

[178] J. Petrović, GZM XXXVII, 1925, 137-140. M. Mandić, GZM XXXIX, 1927, 199-204

[179] Starinar, 1926-27, 42

[180] Fiala, WM IV, 184. Upor. Patsch: WM V, 240 i GZM XIV, 1902, 402

[181] Patsch: WM V, 173-174 i VI, 212 i 248-250

[182] Za rudarske tragove oko Fojnice: Skarić, GZM XLVII, 1935, 29-34. Upor. Jireček, Strass. u. Bergw., 45-49

[183] Đ. Basler, GZM 1954, sv. IX, 301. L. Grđić-Bjelokosić, GZM III, 1891, 459-460

[184] Za Kiseljak sa okolinom: Patsch: WM IV, 251; VI, 248 i GZM XIV, 1902, 391-394. M. Mandić, GZM XXXVII, 1925, 61-65. Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 111. Upor. Đ. Basler, GZM 1954, sv. IX, 301-303

[185] Za Višnjicu: Kr. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 15-26. Upor. Vulić, Spomen., LXXV, 1933, (58), 69-71

[186] Sergejevski, GZM 1957, sv. XII, 121-123

[187] M. Mandić, GZM XXXVII, 1925, 62. Upor. Đ. Basler, GZM 1954, sv. IX, 299-301

[188] Za tragove rudarstva u kreševskom predjelu: Skarić, GZM XLVI, 1934, 73-80 i XLVII, 1935, 23-29

[189] Đ. Basler, GZM 1954, sv. IX, 303

[190] Za Gradac u Gornjoj Lepenici: Skarić, GZM XLIV 1932, 1-20. L. Grđić-Bjelokosić, GZM IV, 1892, 202-203

[191] Patsch, WM IX, 233. Numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja, Sarajevo

[192] Vl. Čorović, GZM XXV, 1913, 409-420. Sergejevski, GZM LV, 1943, 14-19 i 1948, sv. III, 182. Upor. Truhelka, GZM XXVI, 1914, 221

[193] Sergejevski: Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 109-110 i XCIII, 1940, (72), 141-143. G. Čremošnik-Sergejevski, Novitates Musei Sarajevoensis, br. 9, 1930

[194] Radimsky, WM II, 73-86. Truhelka, GZM XXVI, 1914, 223-226

[195] Upor. monografiju D. Sergejevskog: Bazilika u Dabravini (revizija), Sarajevo, 1956, 5-40

[196] Patsch, WM XI, 116-117. Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 177-182

[197] A. Benac, GZM 1956, sv. XI, 167-182. Upor. M. Mandić, GZM XLV, 1933,2-3

[198] Numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja, Sarajevo

[199] I. Čremošnik, GZM 1950, sv. IV-V, 411-416

[200] Sergejevski: GZM 1948, sv. III, 170-172; 1951, sv. VI, 308-309 i u »Kulturnoj istoriji BiH«, Sarajevo, 1955, 106

[201] Patsch, WM XII, 166-167

[202] Patsch, GZM XIV, 1902, 401 i WM IX, 298. Numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja, Sarajevo

[203] Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, Vjesnik, Split, LI (1930-1934), 1940, 129-131

[204] Katzer, Geologija, 228, 234-236, 409-423 i passim. F. Tućan, Specijalna mineralogija, Beograd, 1930, 74, 106 i passim. Dr. V. Simić, Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd, 1951, 123-126, 135-146 i passim

[205] GZM XLIV, 1932, 36-37

[206] Vjesnik, Split, XLVII—XLVIII (1924—25), 75-83 i »Vrhbosna«, Sarajevo, XLVII, 1933, 253-261

[207] GZM 1953, sv. VIII, 282-284

[208] Farlati, Illyricum sacrum II, 172. Upor. PWRE 1897, stup. 506: Patsch, s. v. Bistua

[209] I. Kujundžić, Vjesnik, Split, XLVII—XLVIII, (1924-25), 82-83

[210] Truhelka, GZM IV, 1892, 346-349

[211] I. Kujundžić, Vjesnik, Split, l. c., 78-80

[212] Ad n. CIL III, 9864 a. PWRE 1893, stup. 540: Tomaschek, s. v. Aematis

[213] »Vrhbosna«, Sarajevo, 1933, 253-261

[214] Tomaschek, Topogr., 521 (CIL III, 8377, 13858, 14331 i 14621). Mollinary, o. c., 87. Truhelka, GZM II, 1890, 95-96. Miller, IR, 473. Upor. G. Novak, o. c., 24

[215] Skarić, GZM XXXV, 1923, 81-82

[216] PWRE 1905, stup. 1708-1709: Patsch, s. v. Upor. FOA XVII

[217] Domaszewski, BD, 1904, suppl. 12-16. Upor. Abramić, o. c. 41

[218] Carl Müller, Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria (Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsleben im Westen der Balkanhalbinsel vor der slavischen Wanderung — XXXVI, 2, Stuttgart, 1949, 124). Upor. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak. 1881, 932

[219] Carl Müller, o. c., 108

[220] E. Köstermann, Der pannonisch-dalmatinische Krieg 6—9 n. Chr., Hermes, sv. 81, Wiesbaden 1953, 348-349. U ovom radu postoje i druge netačnosti, naročito one koje su u vezi sa upoređenjem Batonovih operacija protiv Tiberija sa operacijama iz vremena NOB (1941—1945) u Jugoslaviji, što zaslužuje poseban osvrt

[221] Klio XXVI, 1933, 279-282. Upor. idem: Klio XXIII, 1930, 92-97 = Šišićev zbornik, Zagreb, 1930, 137-142. — M. Budimir u najnovijem radu (Flumen nomine Bathinus, Glas SAN, knj. CCXXXVI, Odelj. lit. i jez., NS 4, Beograd, 1959, 57-64) grafiju Bathinus po Vell. Paterc. čita kao Basinus koji je kao hidronim najbliži današnjem imenu Bosna.

[222] Vjesnik, L (1928—29), 114-119

VII

Naselja uz rimsku cestu Runović—Tihaljina—Humac—Narona i uz mrežu vicinalnih puteva

U ovom poglavlju biće obrađena antička naselja i komunikacije onog dijela Hercegovine koji leži zapadno od linije ušće Neretve — Čapljina — Mostar. To je porječje rijeka Trebižata, Mlade i Tihaljine sa Sovićkim i Bijelim Poljem i predjelom visoravni Brotnjo. Arheološki nalazi su već dosad pokazali da je ovaj kraj u rimsko doba bio dobro naseljen, naročito njegov jugozapadni dio, i da je zajedno sa uskim primorskim pojasom rano ušao u sferu intenzivnih uticaja rimske civilizacije.

1) CESTA RUNOVIĆ—TIHALJINA—HUMAC—NARONA SA SPOREDNIM PUTEVIMA

Cesta koja je prolazila porječjem rijeka Trebižata, Mlade i Tihaljine pretstavlja dio primorske magistrale Salona —Narona. Ovaj sektor primorske komunikacije i neke njegove odvojke i varijante detaljno je opisao Balif[1]. Cesta je od Narone preko Bijače, Humca, Klobuka kroz dolinu Tihaljine vodila u Imotsko Polje, a odatle u Lovreč, Trilj i Salonu. Na nekoliko mjesta Balif je našao i miljokaze među kojima onaj iz Rašića nosi oznaku XLIII što odgovara udaljenosti od Trilja. Kod Bijače su također otkrivena dva odlomka miljokaza sa nepotpunim natpisima. Cijelu trasu Narona — Runović Balif je obilježio kao sigurnu i ustanovljenu na osnovi nađenih miljokaza, te sačuvanih tragova stroja rimske ceste kod Zvirića i u dolini Tihaljine i kolotečina kod Bijače. Cijelom komunikacijom još u Balifovo vrijeme bili su poznati ostaci rimskih aglomeracija koje su naročito brojne na sektoru Narona — Klobuk.

Tragovi ostalih puteva koji se odvajaju od ove ceste ili izlaze na nju i njene ogranke opisali su Radimski, Balif, Pač, Fiala i Sergejevski. U Rakitnom Polju ustanovljen je rimski put između Zagradine i Petrovića koji je vezao utvrdu na Gradini iznad Zagradine i naselje koje se nalazilo na lokalitetu Staro Selo kod Zagradine sa utvrdom kod Petrovića. Prema istraživanjima Radimskog[2], u Petroviće, kao saobraćajno čvorište, dolazila su s juga i jugoistoka dva puta: jedan koji je, izgleda, iz doline Trebižata pored Čitluka na Brotnju, Biogradaca na Mostarskom Blatu i preko Varde pl. vodio u Rakitno Polje i drugi koji je iz doline Tihaljine preko Gradca i Trebistove izlazio u Rakitno Polje. Sa Rakitnog Polja, kao što smo već naveli u pregledu naselja i komunikacija na širem području Duvanjskog Polja, rimski put je preko Jarma i Crvenica vodio u Borčane na Duvanjskom Polju. Druge puteve koji su vezali Rakitno Polje sa okolinom ispitao je Balif[3]. On je trasu puta Gradac kod Posušja—Rakitno obilježio kao sigurnu i ustanovljenu. Opravdana je njegova pretpostavka da je ovaj put ustvari preko Ružića dolazio iz doline Tihaljine gdje se odvajao od ceste Salona—Narona. Prema Balifu, u pravcu Rakitnog Polja s jugozapada su vodila još dva vicinalna puta: jedan, kao odvojak ceste Imotski—Duvanjsko Polje pored Vinjana, Zavraca i preko klanca Muslića na Trebistovu gdje se veže sa putem Gradac —Rakitno Polje i drugi — kao varijanta ovog odvojka koji je ispod Klenak-planine išao na Vučipolje. Oba ova puta su gotovo cijelom dužinom obilježeni kao sigurni i ustanovljeni. Balif je također ustanovio i put Rakitno Polje prema Lipi gdje se vjerovatno vezao sa komunikacijom Lipa—Proslap o kojoj je već bilo riječi u pregledu naselja i puteva na širem području Duvanjskog Polja. I, najzad, na osnovi kolotečina između Vlašana i predjela Konjsko, Balif je obilježio kao siguran i ustanovljen jedan dio komunikacije koja je tim pravcem vezala Rakitno Polje sa dolinom Drežnice. Poslije Balifa u ovom kraju su ustanovljeni tragovi i nekih drugih puteva i varijanti. Fiala[4] je naknadnim istraživanjem utvrdio trasu puta od Gradca kroz Marin Dolac i Roško Polje prema Ružičkoj Prispi, odakle je pravac vjerovatno vodio pored Samograda i Nezdravice u dolinu Tihaljine i tu se vezao sa cestom Salona—Narona. Na taj način je pobliže obilježena linija puta iz doline Tihaljine preko Ružića o kojoj je već Balif izrazio pretpostavku. Pored rimskih ruševina u Klobuku ustanovljen je 1952 g. trag jednog rimskog puta koji ide paralelno sa cestom Salona—Narona i vjerovatno pretstavlja njenu lokalnu varijantu[5]. Na otsjeku ceste Salona—Narona koji prolazi kroz područje Ljubuškog i dolinom Tihaljine nađeno je nekoliko odlomaka miljokaza sa natpisima. Miljokazi sa odlomcima natpisa (CIL III, 13318 i 13319) nađeni blizu Bijače nesumnjivo potiču iz vremena cara Julijana na što upućuje popuna u čitanju prema brojnim miljokazima cara Julijana (CIL III, 3207, 3208, 3209, 3211 i drugim koji su otkriveni doc-

nije). Ovoj cesti pripadaju i miljokazi: CIL III, 6433 sa dva teksta koji datiraju iz vremena Florijana i Proba, nađen kod Vitaljine, i CIL III, 10167 iz doline Trebižata ili Mlade rijeke. U Vitaljini je otkriven i odlomak miljokaza posvećenog Konstanciju I. Pač[6] je prvobitno mislio da miljokazi na ovoj cesti govore o popravkama ceste za vrijeme pojedinih careva (Prob, Julijan), ali je docnije na osnovi CIL III, 6433 miljokaza posvećenog Florijanu i Probu i velikog broja samih miljokaza došao do pravilnijeg zaključka da su to bili spomenici koji su po pravilu podizani vladarima čim bi došli na vlast. Međutim cesta je izgrađena u rano doba rimske vlasti i ona je kao primorska magistrala Rimljanima obezbjeđivala kopnenu vezu između važnih gradova na istočnoj obali Jadrana. U najnovije vrijeme kod Bijače nađen je odlomak miljokaza koji po svojim dimenzijama i izradi pripada I vij. n. e. i liči na miljokaze sa rimske ceste Grab—Resanovci—Bos. Petrovac i dalje koja je bila sagrađena 47/48 g. n. e.[7] Cestu Narona—Bigeste detaljno je opisao i obilježio Pač i to pravcem: Humac—Vitaljina—Rotni Dolac—Prudska Draga—Vid. Na ovom prostoru, pored već pomenutih, nađeni su i drugi miljokazi, ali bez oznaka milja. Miljokazi su ležali na mjestima koja po svojim udaljenostima uglavnom odgovaraju distancama od jedne do druge rimske milje: 4382 m, 5966 m, 7444 m, 8910 m i 10320 m. Posebno je Pač obilježio cestu Prud—Orepak—Crnići — prema Neretvi koju on na osnovi miljokaza iz Pruda (a Tilurio Scodram LXVIII iz vremena cara Tita) smatra glavnom komunikacijom Tilurium—Scodra, a puteve Narona—Prud i Narona—Crnići kao veze sa njome[8].

Cesta Salona—Narona koja prolazi dolinom Tihaljine i područjem Ljubuškog ubilježena je u Tab. Peut. i Itin. Ant. O njoj Tab. Peut. daje ove podatke:

Salona — XVI — Tilurio — XII — Billubio — VIIII — ad Novas — VIIII — ad Fusciana — XIII — Bigeste — XIII — Narona.

Itin. Ant. navodi ove stanice i distance:

Salona — XVI — Ponte Tiluri — XII — Trono — XIII — Bilubio — XVIII — Aufustianis — XXV — Narona.

Prema tome, po Tab. Peut. udaljenost Salona—Narona iznosi 72 r. m., a po Itin. Ant. 84 r. m. Stvarna razdaljina Salona—Narona trasom rimske ceste Tilurium—Ugljana—Čista—Lovreč—Podbabje (miljokaz: CIL III, 15105) — Kamenmost—Runović—dolina Tihaljine—Humac—Narona iznosi cca 125 km, što uglavnom odgovara udaljenosti po Itin. Ant. (84 r. m. = cca 126 km) i po Pliniju (NH, III, 142: Narona .... a Salona LXXXV m. p.). Međutim udaljenost po Tab. Peut. iznosi 72 r. m. = cca 108 km, što je za oko 17 km manje od stvarne razdaljine. Upoređujući oba izvora, dolazimo do zaključka da je u Tab. Peut. vjerovatno ispala stanica Trono i distanca Trono—Bilubio = XIII m. p. U Itin. Ant. izostala je stanica ad Novas, ali se kombinacijom podataka koje daju oba izvora može dobiti stvarna distanca Tilurium—ad Novas = 34 r. m., tj. Ponte Tiluri—Aufustianis = XLIII m. p. po Itin. Ant. umanjeno za ad Novas—ad Fusciana = VIIII m. p. po Tab. Peut., što odgovara stvarnoj razdaljini od Trilja (Tilurium) do Runovića (ad Novas) trasom rimske ceste kako smo je već obilježili (cca 50 km). Miljokazi sa ove ceste pokazuju da se udaljenost na njenoj pruzi računala od Tiluriuma, a ne od Salone. Kod Rašića u dolini Tihaljine nađen je miljokaz sa oznakom XLIII m. p. (CIL III, 13317a), a kod Nezdravice takođe miljokaz (CIL III, 10167). Na osnovi cifre XLIII m. p. Pač[9] stanici ad Fusciana daje lokalizaciju u Rašiće. Na jednom kamenu, otkrivenom 1923 g. kod Runovića blizu ceste, stoji natpis posvećen carevima Valerijanu i Galijenu i oznaka: a Tilurio milia passuum . . .[10]. Prema tome, na cesti Salona—Argentaria, koja pretstavlja jednu od magistrala u unutrašnjosti zemlje, udaljenost se računala »a Salonis«, dok se na cesti Salona—Narona, koja se na dužini do Tiluriuma podudara sa cestom Salona—Argentaria, udaljenost računala »a Tilurio« (Tilurio u Tab. Peut.; Ponte Tiluri u Itin. Ant. i Ponteluri u Geogr. Rav. IV, 210, 13). Time je posvjedočeno da je Tilurium bio i važna saobraćajna raskrsnica. Razumije se, iz toga što se udaljenost na cesti prema Naroni brojala »a Tilurio« ne treba zaključivati da je ova cesta ogranak magistrale Salona—Argentaria i da je stoga manje važna, kako to smatra Abramić[11]. Ustvari, Salona je bila polazište cesta koje su vodile u unutrašnjost provincije i primorjem, ali je pored nje bilo i drugih centara od kojih se mjerila udaljenost (Burnum za cestu u dolinu Sane, Tilurium za cestu prema Naroni). Ovakav način mjerenja dužine na pojedinim cestama nastajao je iz toga što su se dva ili više komunikaciskih pravaca na izvjesnim dužinama podudarali — kao što je slučaj kod trasa Salona—Argentaria i Salona—Narona do stanice Tilurium.

Podaci iz Tab. Peut. i Itin. Ant. i miljokazi (kod Bijače; iz doline Trebižata ili Mlade; kod Humca; kod Proboja i Rašića) omogućuju nam da tačno obilježimo pravac rimske ceste Tilurium—Narona. Posebnu važnost ima miljokaz nađen kod Rašića u dolini Tihaljine zbog oznake XLIII m. p. (CIL III, 13317a). Pregled o antičkim naseljima uzduž ove ceste i vicinalnih puteva povezanih s njome daće jasniju pretstavu o značaju same mreže komunikacija i kraja kroz koji su one prolazile. Treba napomenuti da su u ovom kraju nužna arheološka istraživanja, na čemu je posljednjih godina nešto urađeno ispitivanjem u okolini Ljubuškog. Međutim sjeverni dio ovog područja na liniji Rakitno Polje—Mostarsko Blato i Rakitno Polje — dolinom Drežanke u kojem dosad nisu posebno ispitivani rimski tragovi traži da se poduzmu takva ispitivanja tim prije, što su na tom prostoru mjestimično konstatovani ostaci rimskih puteva.

2) TRAGOVI I OSTACI NASELJA

Najgušća naseljenost javlja se uza samu cestu ad Novas—Bigeste—Narona ili u njenoj neposrednoj okolini. Tragovi i ostaci aglomeracija su brojni naročito u dolini Tihaljine i oko današnjeg Ljubuškog. Posuško Polje sa okolinom obiluje tragovima rimskih aglomeracija. Najpoznatiji su ostaci u Gradcu i na Gradini kod tog mjesta. Tu su otkrivene ruševine rimskih zgrada, grobovi, odlomci ploča sa natpisima, fragmenti krovne opeke (Pansiana), novci iz republikanskog i ranog carskog doba do Tita, i dr. Natpisi su iz I, II i IV vij. n. e., a među njima su značajniji: fragment sa spomenika posvećenog caru Klaudiju (CIL III, 13880) i jedan odlomak koji možda potiče odavde a spominje Tiberijevog legata Lepida (CIL III, 13885, str. 2328[122]). Po nalazima u Gradcu vidi se da je tu postojalo veće rimsko naselje koje je bilo uređeno kao gradska samoupravna opština (municipium) i koje je možda identično sa mjestom Epilentio (Geogr. Rav.

IV, 211, 20)[12]. Poznati su još i ovi antički lokaliteti: Gorica, Marin Dolac, Raško Polje, Grude, Sovići i Posušje — sa nalazima novca, ostacima rimskih zgrada i drugim predmetima rimskog porijekla[13]. Iz ovog kraja potiču nalazi zemljanih lampi sa žigovima: Cresces u Gorici i Sovićima; Fortis u Sovićima; QGC, Strobili i Sexti u Gorici; CPSF u Gorici = CIL III, 15123. — Među mjestima koja obiluju građevinskim ostacima rimske naseobine pored Gradca ističe se Gorica[14].

Brojne ruševine rimskih zgrada nalaze se u predjelu Vitina—Veljaci sjeverozapadno od Ljubuškog. Odavde su i odlomci nadgrobnih natpisa (CIL III, 8496 i 8504) sa imenima: Hermadio i Heutichiana koji potiču od istog spomenika. Ostaci rimskih zgrada konstatovani su i u Borasima, Utvici, Grljevićima, Župnici kod Klobuka, Klobuku i Bašinim Njivama kod Tihaljine[15]. Iz Vitine je natpis veterana leg. XI Claudiae piae fidelis[16]. Ovdje je bila i ciglana jednog odjeljenja leg. IV koje je službovalo u Vitini (nalaz: odlomak opeke sa žigom leg. IIII)[17]. Na lokalitetu Župnici u Klobuku otkopane su 1952 g. ruševine kasnoantičke bazilike koja vjerovatno datira iz V vij. n. e.[18]. Sama Župnica obiluje odlomcima rimskog građevinskog materijala uz koji se nalaze i drugi predmeti rimske provenijencije. Po nalazima u Župnici Sergejevski zaključuje da je tu bilo veće rimsko naselje.

Kod Proboja, sjeverozapadno od Ljubuškog, na lokalitetu Dračevici otkriveni su ostaci rimskih zgrada, odlomci ploča sa natpisima i dosta rimskog poljoprivrednog oruđa koje pokazuje da je ovdje bilo poljoprivredno imanje sa odgovarajućim gospodarskim zgradama (villa rustica)[19]. Ravnica oko Ljubuškog, Kutca, Zličine, Hrašljana i Humca bila je u rimsko doba gusto nastanjena, što potvrđuju brojni ostaci rimskih zgrada i drugi nalazi iz rimskog vremena[20]. Na prostoru Ljubuški—Proboj u predjelu Radišići sačuvani su rimski arhitektonski fragmenti i fragmenti natpisa, a na Gradini kod Probojskog mosta ostaci rimskog kastela[21]. Iz Kutca je natpis CIL III, 6366 = 8491 na kome se spominje cohors III Alpinorum koja je vršila posadnu službu na više mjesta u provinciji Dalmaciji[22]. U Radišićima — Zličini ustanovljeni su temelji rimske zgrade; odavde su i dva odlomka krovne opeke poznatih radionica: C. Titi Hermerotis i Q. Clodi Ambrosi (CIL III, str. 2328[19], upor. 2328) čiji su proizvodi ovamo dospjeli kao uvozna roba. Odlomci opeke iz radionice Q. Clodi Ambrosi nađeni su i u Vitaljini, a odlomci opeke iz radionice C. Titi Hermerotis i Luci Maltini Abascanti u Proboju—Dračevici (CIL III, 13340[4])[23].

Mjesto Humac u blizini Ljubuškog poznato je po brojnim ostacima koji govore o tome da je tu bio vojnički logor u I vij. n. e., vjerovatno još u Augustovo doba. To potvrđuje natpis: Vanaius iz III cohors Alpinorum (CIL III, 8495, upor. CIL III, 8366 = 8491 iz susjednog Kutca i 14632 iz Hardomilja); i drugi natpisi vojnika ove kohorte; cohors I Lucensium Hispanorum equitata prije 80 g. n. e. (CIL III, 8486, 8492); cohors I Belgarum equitata iz 173 g. n. e. (CIL III, 1790 = 6362 = 8484) i cohors VIII voluntariorum još iz I vij. n. e. (CIL III, 6365 = 8490 = 13875), odjeljenja leg. I adiutrix i leg. II adiutrix i cohors I Bracaraugustanorum[24]. Na ove vojne jedinice odnose se i drugi natpisi iz Humca u kojima se spominju vojnici regrutovani u raznim dijelovima Rimskog Carstva. U Humcu i okolini naseljavali su se veterani leg. VII Claudia p. f. što se vidi po njihovim nadgrobnim natpisima (CIL III, 6364 = 8488; 8487, 8493)[25]. Ovdje su nađeni odlomci opeke čiji žigovi potvrđuju da su odjeljenja leg. IIII Flavia felix (CIL III, 14021) i leg. VIII Augusta (CIL III, 6435 = 10181 = 13339[2]) imala svoje ciglane[26]. Iz Humca je žrtvenik sa posvetom: Nymphis sacrum, a vjerovatno je iz okoline Ljubuškog reljef rimskog konjanika sličan onome kakav je nađen na nadgrobnom spomeniku u Hardomilju kod Ljubuškog: Tiberius Claudius Ligomarus Carstimari filius Claudia Salinis eques cohortis III Alpinae . . . čije je rodno mjesto u Alpes Maritimae dobilo pravo rimskog građanstva pod Neronom (CIL III, 14632). Oba spomenika datiraju skraja I vij. n. e.[27]

Sjeveroistočno od Ljubuškog na visoravni Brotnjo otkriveni su tragovi rimskih naseobina na više mjesta: kod Lakišića kule blizu Čitluka, na ritu Crkvini sjeverozapadno od Čitluka, u Čerinu i u Krehin—Gradcu[28]. Iz Krehin—Gradca i Čitluka potiče nekoliko natpisa: CIL III, 6367=8498, 8500, 12798 upor. str. 2258 i 12798a upor. str. 2258 i odlomak opeke iz radionice Marcus Vibius C . . .[29]. Visoravan Brotnjo bila je dobro naseljena u rimsko doba. Tri veća naselja postojala su u Čerinu, Čitluku i Krehin—Gradcu, a tragovi manjih naseobina konstatovani su kod Hamzića, Dobrosela, Donje Blatnice i Blizanaca[30]. Pač pretpostavlja da je jedno od rimskih naselja u Čerinu, Čitluku ili Krehin—Gradcu bilo uređeno kao municipium.

Poseban značaj imaju nalazi antičkog novca sa ovog područja. Najjače su zastupljeni numizmatički primjerci iz carskog doba, dok se republikanski novac rjeđe susreće. Carski novac iz ovog područja ide u serijama od prvih rimskih careva do kraja IV vij. n. e. Sa Rakitnog Polja su srebrni denari iz republikanskog doba (89 i 74 g. st. e.), jedan primjerak iz Augustovog doba i jedan Marcus Aurelius[31]. Iz Gradca kod Posušja potiču brojni primjerci novca u seriji od 41 do 383 g. n. e., pretežno iz IV vij. n. e., a republikanski primjerci su rijetki[32]. U Vitini je prikupljen novac iz I, II i III vij. n. e., a u Klobuku iz III i IV vij n. e.[33]. Numizmatički primjerci iz Proboja—Dračevice datiraju od Antonina Pija do Julijana[34]. Druga nalazišta su Blizanci (Galba, Diocletianus i Licinius)[35] i Grabovnik sa primjercima solida iz VI vij. n. e. (Iustinianus I i II)[36]. Po nalazima predrimskog novca ovaj kraj je najbogatiji u Bosni i Hercegovini. U susjednim predjelima — Narona sa okolinom, Imotsko Polje i područje Mostara — takođe je nađeno dosta toga novca. Nalaze sačinjavaju drahme grčkih kolonija na Jadranu (Apollonia, Dyrrhachium) pretežno iz III i II vij. st. e.[37]. Nalazišta su: Rakitno Polje (Apollonia)[38]; Gradac kod Posušja i Sovića (Dyrrhachium)[39]; Tihaljina i Vitina (Dyrrhachium)[40]; Crveni Grm[41], Krehin—Gradac i Čitluk (Apollonia)[42]; Krehin—Gradac, Slijepčići, Međugorje, Hardomilje, Ljubuški i Humac (Dyrrhachium)[43]. Osim toga, veći broj drahmi (Apollonia i Dyrrhachium) poznat je samo po šire obilježenom nalazištu — predjelu Ljubuškog i Brotnja[44]. Nalazi predrimskog novca govore o trgovinskim vezama ovoga kraja sa primorjem i drugim susjednim oblastima.

Dosadašnja istraživanja pokazala su da je cio ovaj dio Hercegovine bio dobro naseljen u praistorisko vrijeme. Brojni su nalazi u ravnici i na gradinama koji potiču od praistoriskih aglomeracija. Ilirsko stanovništvo u ovom dijelu Hercegovine pripadalo je plemenu Delmata koje je nastavalo i susjedne oblasti. Na Rakitnom Polju konstatovani su tragovi praistoriskih aglomeracija na Gradini kod Zagradine, u Zagradini i Petrovićima[45]. Humac, Batingrad, Grude i Gorica obiluju tragovima praistoriskih aglomeracija[46]. Na visoravni Brotnjo takođe su ustanovljeni ostaci praistoriskih naselja i gromile u mjestima Če-

rinu, Gornjoj i Donjoj Blatnici, Služnju, Čitluku, Krehin—Gradcu, Blizancima, Tepčiću i Slijepčićima, uz koje su se sačuvali i tragovi naseljenosti iz srednjeg vijeka[47].

Ovdje je potrebno dati objašnjenja u vezi sa lokalizacijom pojedinih mjesta koja poznajemo po izvorima. Pošto je cesta Salona—Tilurio (Ponte Tiluri) —Narona obilježena u Tab. Peut. i Itin. Ant., to nam je moguće uporeĎivanje i provjeravanje tačnosti podataka u ova dva izvora. Treba napomenuti da do danas nije otkriven nijedan natpis sa imenom nekog antičkog mjesta u ovom kraju.

Međutim nalazi na terenu omogućuju nam da odredimo lokalizaciju nekih stanica koje poznajemo po izvorima. Vidjeli smo da je Pač, na osnovi miljokaza sa oznakom XLIII m. p. (CIL III, 13317a) i na osnovi drugih nalaza u dolini Tihaljine, stanicu ad Fusciana (Tab. Peut.) = Aufustianis (Itin. Ant.) smjestio u dolinu Tihaljine kod Rašića. Tome se nema šta dodati, jer navedena udaljenost od XLIII m. p. = cca 64 km uglavnom odgovara stvarnoj razdaljini između Ponte Tiluri — Aufustianis = XLIII m. p. (Itin. Ant.) i udaljenosti Tilurio — ad Fusciana = XXX m. p. po Tab. Peut. + XIII m. p. koliko je izostavljeno u Tab. Peut. kao distanca Trono — Bilubio. Ova razdaljina podudara se i sa udaljenošću Runović (ad Novas) — Rašići (ad Fusciana) = VIIII m. p. (cca 13 km) po Tab. Peut., a isto tako odgovara udaljenosti po Itin. Ant. koju možemo dobiti podjelom distance Bilubio—Aufustianis = XVIII m. p. na dvije distance po Tab. Peut.: Billubio — ad Novas = VIIII m. p. i ad Novas — ad Fusciana = VIIII m. p. Osim toga, ni stvarna razdaljina Trilj (Tilurium)—Rašići (ad Fusciana = Aufustianis) trasom moderne ceste koja se uglavnom podudara sa rimskom cestom ne divergira mnogo od udaljenosti prema izvorima i miljokazu CIL III, 13317a = XLIII m. p. Pri tome treba imati u vidu da je rimska cesta na pravcu Tilurium — ad Novas mjestimično mogla ostvariti kraću trasu. Ovakvo uporeĎivanje i dopunjavanje za cestu Tilurium—Narona i za njenu topografiju opravdano je i pouzdano, jer se radi o podacima dvaju izvora koji su u saglasnosti sa nalazima na terenu.

Stanica ad Novas sjeverozapadno od Rašića nalazila se u Runoviću i pretstavljala je centar Imotskog Polja i okoline: Municipium Novensium (CIL III, 1892, 1908, 1909, 1910, 13887)[48]. Druge dvije stanice: Bilubio (Billubio) i Trono između ad Novas i Tilurio (Ponte Tiluri) ne mogu se tačno lokalizovati. Prema distancama iz Tab. Peut. i Itin. Ant., Bilubio (Billubio) bi se nalazio u prostoru oko Medovića i Katića blizu Lokvičića, tj. između Runovića i Lovreča. Tim pravcem ide rimska cesta koju obilježavaju sačuvani tragovi i miljokazi CIL III, 15105 kod Podbabja i onaj kod Runovića, otkriven 1923 g., koji je posvećen Galijenu i Valerijanu[49]. Na osnovi približne lokalizacije za Bilubio (Billubio) mogla bi se opet pomoću distanci stanica Trono tražiti negdje zapadno od Lovreča, tj. između Lovreča i Trilja[50].

Na cesti ad Novas—Narona, pored stanice ad Fusciana (Aufustianis), nalazila se i stanica Bigeste (Tab. Peut., Geogr. Rav. IV, 210, 8). Distance koje za cestu Tilurio (Ponte Tiluri) — Narona daju Tab. Peut i Itin. Ant. i brojni arheološki nalazi na prostoru Ljubuški—Humac—Hardomilje upućuju na lokalizaciju stanice Bigeste kod Humca[51]. Identifikacija Bigeste = kod Humca opravdana je i pouzdana, mada stvarna razdaljina Humac—Vid (Narona) ne iznosi oko 19 km, koliko nam daje Tab. Peut. = XIII m. p., već oko 15 km. Ali ta razlika proizlazi iz distance koja je ubilježena u Tab. Peut. a nema je u Itin. Ant. Međutim udaljenost ad Fusciana—Narona iznosi XXVI m. p. (Tab. Peut.), a udaljenost Aufustianis—Narona XXV m. p. (Itin. Ant.), što odgovara stvarnoj razdaljini Rašići (ad Fusciana, Aufustianis) — Vid (Narona) rimskom cestom koja ide pravcem: dolina Tihaljine—Humac—Vid. Distance iz Tab. Peut. nesigurne su i ne mogu se prihvatiti ako nemamo mogućnosti da ih provjerimo podacima iz drugih itinerara i sigurnim nalazima na terenu. Pač pretpostavlja da je u ovom slučaju ili greška u Tab. Peut. ili bi Bigeste trebalo tražiti dalje na sjeverozapad od Humca[52].

Nalazi na terenu pokazuju da je ovaj dio Hercegovine bio gusto naseljen u rimsko i praistorisko doba. Otkriveni su takoĎe tragovi guste naseljenosti iz ranovizantiskog doba i srednjeg vijeka[53]. Brojni nalazi drahmi (Apollonia i Dyrrhachium) potvrĎuju da je u predrimsko doba cijelim krajem cirkulisao živ saobraćaj i promet i da su — svakako — još u to vrijeme ovdje postojale izvjesne komunikacije. Blizu mora i donjeg toka Neretve, ovaj kraj je za vrijeme Rimljana stajao u živim i intenzivnim vezama sa gradovima na istočnoj i sjeveroistočnoj obali Jadrana, naročito sa Naronom. Rimska cesta Salona—Narona koja je ovuda prolazila izgrađena je još u I vij. n. e. a brojni vicinalni putevi vezali su aglomeracije širih regiona sa njom i sa drugim komunikacijama. Područje Ljubuškog Rimljani su odmah po definitivnom osvojenju ovoga kraja zaposjeli stalnim garnizonima. U predjelu Humca sačuvali su se ostaci velikog logora koji potiče iz I vij. n. e., vjerovatno još iz Augustovog doba. Uz logor je izraslo veće naselje (canabae) u koje su se naseljavali veterani, trgovci, zanatlije itd. kako stranci tako i domaći ljudi[54]. Logor i canabae su identifikovani sa stanicom Bigeste, poznatom iz Tab. Peut. i Geogr. Rav. Na cesti koja je prolazila kroz ovaj kraj kod Rašića u dolini Tihaljine nalazila se stanica ad Fusciana (Aufustianis).

NAPOMENE

[1] Strass., 31-32

[2] GZM III, 1891, 416-417 (= WM I, 172-173) i WM IV, 198

[3] Strass., 30-31

[4] WM III, 520

[5] Sergejevski, GZM 1954, sv. IX, 189

[6] Patsch, Narona, 57-59 sa ispravkom u čitanju natpisa: CIL III, 6433 = Anhang, 63. Upor., Abramić, Starinar, 1926-27, 34

[7] Sergejevski, GZM 1955, sv. X, 149-150. Upor., Patsch, Anhang, 52-54

[8] Patsch: Narona, 28-86. Upor. Patsch, Jahrb. f. Altertumsk., II, 1908, 101

[9] Patsch, Jahrb. f. Altertumsk. II, 1908, 104-105

[10] Abramić, o. c. 33-35

[11] Ibidem, 34-35

[12] Za Gradac i okolinu: Fiala-Patsch, WM III, 257-272. Fiala, WM IV, 177. Upor., Patsch, WM VIII, 70-73. Pitner, GZM XIV, 1902, 287

[13] Fiala-Patsch, WM III, 257. Fiala: WM III, 520-522 i V, 167. Patsch, WM VIII, 73-81. Upor. Patsch, Herzegow., 125 bilj. 6-11

[14] Truhelka, GZM XI, 1899, 339

[15] Truhelka, GZM V, 1893, 677-678. Patsch, Narona, 79-80

[16] Skarić, GZM XXXV, 1923, 83

[17] Patsch, WM III, 526—527

[18] Sergejevski, GZM 1954, sv. IX, 189—207

[19] Fiala, WM V, 163—166

[20] Idem, WM I, 323—326; III, 520

[21] Fiala-Patsch, WM III, 280—283

[22] Patsch, WM IV, 257—258

[23] Fiala, WM VI, 283. Patsch: WM VI, 235—237 i IX, 284—285. Upor. Patsch, Herzegow., 115

[24] Patsch: WM I, 330-332; Narona, 68-77; Jahrb. f. Altertumsk. II, 1908, 113-117. Upor. Mommsen, CIL III, str. 1039 upor. str. 242, 280. Hirschfeld, Hermes, XXV, 1890, 353. Bauer, AEM XVII,, 1894, 135

[25] Patsch: WM XII, 131—137; Jahrb. f. Altertumsk. II, 1908, 111; GZM XXVI, 1914, 167. Upor. Herzegow., 90

[26] Patsch: WM V, 338—340 i Herzegow., 116, bilj. 4 i 5

[27] Sergejevski, Spomen., XCIII, 1940, (72), 160; GZM LV, 1943, 6—8. Upor. Patsch: Narona, 72—73; Jahrb. f. Altertumsk. II, 1908, 112—113

[28] Radimsky, WM II, 57—59; Patsch, WM IX, 280

[29] Patsch: WM V, 237—238 i IX, 282. Radimsky, WM II, 59. Hoernes, AEM IV, 1880, 33—34

[30] Patsch, WM IX, 280—284

[31] Radimsky, WM I, 174

[32] Fiala, WM III, 270. Pitner, GZM XIV, 1902, 287

[33] Truhelka, GZM V, 1893, 675—677. GZM III, 1891, knj. I, 100. Upor., Sergejevski, GZM 1954, sv. IX, 189

[34] Fiala, WM V, 165

[35] Patsch, WM IX, 280

[36] Patsch, GZM XII, 1900, 547—550

[37] Patsch, WM VIII, 64—68

[38] Patsch: WM IV, 113 i VIII, 70

[39] Idem, WM IV, 113 i VIII, 70, 74

[40] Patsch: WM IV, 113; VI, 212; VIII, 68 i GZM XIV, 1902, 399

[41] Patsch, WM VIII, 68

[42] Pitner, GZM XVI, 1904, 239

[43] Pitner, GZM XVI, 1904, 240, 242-243, Fiala, WM I, 326

[44] Patsch: WM IV, 113 i VI, 212. Pitner, GZM XVI, 1904, 240

[45] Radimsky, PF, 160—161 i passim

[46] Fiala: WM IV, 177-178 i VI, 148-151. Truhelka, GZM XI, 1899, 339—395. B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 244—245

[47] Radimsky: WM II, 59—61; V, 270—273; PF. 21, 161, 163. Upor. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1880, 518—533

[48] Alačević, BD XX, 1897, 109. Tomaschek, Topogr., 525. Cons, Prov. Dalm., 333, 396. Upor., Patsch, WM VIII, 96—102

[49] Tomaschek, Topogr., 525. Kiepert, FOA XVII. PWRE 1897, stup. 472—473: Patsch, s. v. — daju lokalizaciju ovoj stanici u dolini Vrlike između Lovreča i Imotskog. Cons, o. c., 222 i 373 = kod Imotskog. Miller, IR, 467. G. Novak, NV, 1918, separat 20 (CIL III, 8512) — smatraju da je Bilubio (Billubio) oko Lokvičića. Pichler, AR, 1903, 123 i 1904, 267, navodi ove moguće lokalizacije: Martinova, Proložac, Čista, Dervenik i druga mjesta između Runovića i Trilja

[50] Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 940 smatra da bi položaj mogao lako da se odredi, ali nema antičkih ostataka na određenom prostoru. Tomaschek, Topogr., 525: Trono je utvrda ili mansio u dolini između Perora i Viskočice

[51] CIL III, str. 1029, 1501. Tomaschek, Topogr., 527. Hoernes, Sitzungsb. W. Ak., 1881, 940. Bauer, AEM XVII, 1894, 135. Kiepert, CIL III, tab. VI i FOA XVII. Miller, IR, 467. Upor. Pichler, AR, 1904, 267: Gradina, Humac, Klek, Ljubuški, Metković, Neum, Nevesinje, Struge, Vitaljina i dr.

[52] Narona, 64. Jahrb. f. Altertumsk. II. 1908, 106. Cons, o. c., 228 i 373 = Vitina

[53] Upor. Patsch: WM IX, 280—284 i Herzegow., 17

[54] Patsch, Herzegow., 57 i 90

VIII

Naselja uz rimske ceste: Dolina Neretve—Nevesinjsko Polje—Sarajevsko Polje—Romanija—Drina; Hutovo Polje—Popovo Polje; Cavtat—Trebinje i uz mrežu vicinalnih puteva

Kraj kroz koji je prolazila cesta dolinom Neretve i dalje preko Sarajevskog Polja i Romanije zahvata južni i istočni dio Hercegovine i jugoistočni i istočni dio Bosne. Na ovu cestu je izlazilo nekoliko važnih vicinalnih puteva koji su je vezali sa bližom i daljom okolinom i sa drugim magistralama. Što se tiče naselja koja su u rimsko doba postojala uz glavnu cestu i njene ogranke ili vicinalne puteve, treba napomenuti da je za njihovo potpunije poznavanje nužno izvršiti nova istraživanja, naročito u pojedinim područjima. Ono što danas o njima znamo iz dosadašnjih istraživanja pretstavlja samo osnovu za nova i cjelovitija istraživanja na terenu. Pri tom treba imati u vidu da je naporedo sa proučavanjem ostataka antičkih naselja u pojedinim područjima ovoga kraja, potrebno istraživati i komunikacije koje su prolazile kroz ta područja i koje još nisu ispitane u svim njihovim otsjecima i pravcima. Potreba za daljim istraživanjima dobiva još više u svojoj važnosti kad se ima u vidu da je ovdje cirkulisao živ promet još u predrimsko doba i da su dosad konstatovani ostaci brojnih i značajnih praistoriskih aglomeracija u gotovo svim predjelima ovoga kraja. Pregled o naseljima uzduž ceste Neretva—Drina i uzduž puteva koji pripadaju njenoj komunikaciskoj mreži pokazaće šta znamo i koliko znamo o naseljenosti uopšte, o vezama među naseljima, o veličini i značaju tih naselja.

1) CESTA DOLINOM NERETVE PREMA SARAJEVSKOM POLJU

Balif je u svom radu o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini na osnovi ispitivanja autopsijom i prema podacima ranijih istraživača utvrdio da je rimska cesta iz predjela Narone išla dolinom Neretve sve do Konjica i dalje preko Ivan Sedla u Sarajevsko Polje[1]. Na terenu su, prema Balifu, konstatovani tragovi ceste samo kod Hana Orlice sjeverno od Mostara (kolotečine) i kod Hana Počelja jugoistočno od ušća Drežanke u Neretvu (planum i podzid). Stoga je u Balifovoj karti gotovo cijela trasa ceste dolinom Neretve obilježena kao sigurna, ali još neustanovljena. Samo dio ceste oko Hana Orlice i Hana Počelja, u dužini od cca 15 km, obilježen je kao siguran i ustanovljen. Između Narone i Hana Orlice dolina Neretve je većim dijelom otvorena i pretstavlja pogodan prolaz za komunikacije. Znatnije teškoće za prolaz koritom Neretve nalaze se samo na prostoru između Čapljine i Bune. Uz Neretvu između Hana Orlice i Narone konstatovani su brojni ostaci rimskih naselja i tragovi drugih rimskih komunikacija, koje su se slijevale na glavnu cestu, o čemu će biti riječi u docnijem izlaganju. Drukčiju sliku pruža područje između Han Orlice i Jablanice na kojem je korito Neretve stiješnjeno liticama i nepodesno za saobraćaj.

Priloge poznavanju rimskih cesta oko Mostara i na pravcu Mostar—Narona dala su i istraživanja Radimskog. Radimski smatra da je rimsko naselje u ritu Negočine bilo centar predjela Bišća Polja i raskrsnica puteva: jedan je vodio u jugozapadnom smjeru prema Naroni, drugi u jugoistočnom smjeru prema Stocu, treći u sjeveroistočnom smjeru prema Nevesinjskom Polju, četvrti preko Dračevice i Mostara na sjever u pravcu Konjica[2]. Prema svojim istraživanjima i prema otkrićima Radimskog, Balif je zaključio da se sa sigurnošću može pretpostaviti postojanje rimske ceste dolinom Neretve između Bišća Polja i Narone. Docniji nalazi pokazali su da je Balifova pretpostavka bila tačna. Balif je, dalje, obilježio kao sigurnu i ustanovljenu cestu koja je od Potoka preko Porima i Bijele, pa pored Bahtijevice i Lipete Karaule vodila na Borke, a odatle u Konjic.

Međutim pravac rimske ceste između Hana Orlice i Jablanice dolinom Neretve koji je Balif obilježio dijelom kao siguran i ustanovljen, a dijelom kao siguran ali još neustanovljen — traži posebno objašnjenje. Predio je stvarno težak i nepodesan za izgradnju komunikacija, jer Neretva protiče kroz uske i strme klance. Otuda se kod nekih istraživača javljala sumnja da li je rimska cesta uopšte prolazila kroz tjesnac Grabovica—Jablanica. U vezi s tim isticano je da se na ovaj dio toka Neretve moglo doći dolinom Drežanke i Rame i da, prema tome, nije morala postojati rimska cesta između Grabovice i Jablanice[3]. Objašnjenje treba dati u ovom smislu: Balif je otkrio nesumnjive tragove ceste na sektoru Han Orlice — Han Počelje — Crno Vrelo — Drežnica, što dokazuje da

je cesta uz Neretvu stvarno vodila sve do ušća Drežanke kod Drežnice. Od Drežnice i Grabovice do Jablanice, s obzirom na neprohodnost i nenaseljenost toga terena, teško bi se mogao očekivati nastavak ceste. Stoga smatramo da je rimska cesta od Mostara dolinom Neretve išla samo do Drežnice i da se njen dalji tok uz Neretvu prekida sve do ušća Rame, tj. do plodne kotline koju danas zaprema Jablaničko Jezero. Iz toga slijedi da je rimska cesta prema Konjicu prolazila pravcem: Potoci—Porim—Lipeta Karaula—Borci.

Da je cesta produžavala dolinom Trešanice preko Ivan Sedla, postoje dokazi u nalazima miljokaza kod Han — Viteka (blizu Podorašca) i u mjestimično sačuvanim tragovima rimskih puteva. Miljokaze iz Han —Viteka već je bio opisao Truhelka. Na osnovi njih i nekih nalaza u Pazariću, Blažuju i Ilidži koji su u to vrijeme bili poznati, Balif je sasvim opravdano zaključio da je cesta iz Konjica nastavljala svoj tok preko Ivan Sedla u pravcu Sarajevskog Polja[4]. Balif je miljokaze kod Han—Viteka i ostatke rimske naseobine u Lisičićima smatrao čvrstim dokazom za pravac ceste Han Počelje — Jablanica — Ivan Sedlo, tj. kroz tjesnac između Grabovice i Jablanice. Ustvari, to je dokaz za produženje ceste preko Ivan Sedla i za lokalne komunikacije koje su svakako postojale u području Konjic—Lisičići—Ostrožac—ušće Rame, kao što ćemo vidjeti u našem docnijem izlaganju.

Posebnu važnost imaju pomenuti miljokazi kod Han—Viteka: CIL III, 10164: Divo Aug(usto); 10165 upor. str. 2174: . . . C. Iul(io) Maximino Pio . . .; 10166 upor. str. 2174; . . . M. Iulio Philippo P(io) . . .; i CIL III, 15102[1] iz Konjica koji pripada vremenu od 249 do 251 g. n. e. (Decius). Prvi je posvećen Augustu i pretstavlja najstariji rimski spomenik u konjičkom kraju, a drugi datiraju iz sredine III vij. n. e. Pač[5] smatra da prvi miljokaz može poslužiti kao dokaz da se na izgradnji ove ceste radilo već pod Augustom. Ostali natpisi vjerovatno se odnose na popravke ceste za vrijeme careva Maksimina, Filipa i Decija, dok o takvim radovima na njoj u I i II vij. n. e. nema vijesti.

U daljem izlaganju iznijećemo podatke o cesti Narona—Nevesinjsko Polje—Borci i o cesti Narona—Leusinum (Leusinium), o kojoj znamo iz Tab. Peut. i Itin. Ant. Poslije tog ćemo obraditi topografiju ceste Narona—Sarajevsko Polje sa njenim odvojcima i pravac i topografiju ceste Sarajevsko Polje—Drina zajedno sa njenim odvojcima.

2) CESTA NARONA—NEVESINJSKO POLJE I NASELJA UZ NJU

Narona je pretstavljala važan saobraćajni centar iz koga su polazile komunikacije u raznim pravcima. Jedna takva komunikacija je i cesta koja je vodila na sjeveroistok u Nevesinjsko Polje. Ovu cestu Balif[6] je opisao linijom: Klepci—Čelarevina—Dubrava—Opijač—Dupci Gromila—Jasena—Udrežnje—Nevesinjsko Polje, s tim što je ostavio neriješeno pitanje da li je ona u samo Polje ušla kod Šehovine ili kod Žiljeva. Kuda je cesta produžavala sa Nevesinjskog Polja, Balif nije utvrdio, ali je pretpostavio da je ona vodila preko Zalomske Rijeke u Gacko ili preko Morina u Kalinovik. Sa ove ceste potiču miljokazi: Gal(erio) Val(erio) Maximino . . . i D(omino) n(ostro) Iuliano . . . — oba kod Klepaca (CIL III, 13303 i 13304) i Flavio Valerio Constantio et Flav(io) Valerio Severo . . . nađen blizu Stjepankrsta (CIL III, 13305)[7].

Rimsku cestu na Nevesinjskom Polju sa njenom topografijom detaljno je opisao Sergejevski. U sjevernom dijelu Polja kod Kruševljana ustanovljeni su ostaci rimskog naselja i nađena su tri miljokaza. Odavde je prema Lipeti Karauli siguran pravac ceste prirodnim prolazom. Južno od Kruševljana sačuvani su ostaci rimskog naselja kod Presjeke. Dalje na jug u Donjem Bijenju nađeni su odlomci dvaju miljokaza (jedan posvećen caru Maksiminu Tračaninu i sinu mu Maksimu), kod Pustoljana i potoka Jamnika takođe miljokazi, a kod Drenovika ostaci rimskog naselja. Rimska cesta je dalje vodila ne u Žiljevo i Udrežnje, već preko Odžaka u Zovi Do. Kod Odžaka je nađen jedan miljokaz in situ. Na prostoru Odžak — Zovi Do postoje antički ostaci, a oko Zovi Dola ima dosta ostataka rimskog građevinskog materijala (opeke). Sergejevski pretpostavlja da je od Zovi Dola rimska cesta mogla produžiti tok u Dabar—Polje preko Trusine. Ovaj pravac i još neke pravce iz Zovi Dola treba posebno ispitati i tako potpunije obilježiti komunikacisku mrežu na Nevesinjskom Polju i oko njega. — Uzevši u cjelini, rezultati istraživanja Sergejevskog daju nam sljedeća obavještenja o Nevesinjskom Polju. Prvo, Nevesinjsko Polje oskudijeva u antičkim spomenicima; kao značajnije aglomeracije rimskog doba mogu se smatrati: Drenovik, Bojište, Presjeka i Kruševljani; ostaci rimskih zgrada konstatovani su u Umčanima, Pustoljanima i Bratači. Drugo, Balif je pogriješio u obilježavanju pravca ceste; ona nije vodila linijom: Udrežnje—Žiljevo (Šehovina) — Kifino Selo—Morine, već linijom Zovi Do—Odžak—Drenovik—Kruševljani—Lipeta Karaula—Borci—Konjic. Sergejevski smatra da je rimska cesta koju je obilježio Balif išla od Jasene preko Udrežnja u Zovi Do i dalje na istok i da je možda u Zovi Dolu presjecala cestu koja je vodila na Nevesinjsko Polje. Treće, miljokazi koji su otkriveni kod Klepaca i Stjepankrsta (Dupci gromile) pripadaju IV vij. i ne odgovaraju miljokazima sa Nevesinjskog Polja i onima iz okoline Konjica koji pripadaju III vij. n. e. Četvrto, i sami miljokazi na Nevesinjskom Polju, oni koji su otkriveni između Odžaka i Kruševljana, nisu jednovrsni i ukazuju na to da su postavljeni u razna vremena. Zna se samo da je to bilo jedanput pod carem Maksiminom Tračaninom, ali je vjerovatno da je cesta ranije bila izgrađena[8]. — Potrebno je napomenuti da u antičkim itinerarima nisu označene komunikacije gornje Hercegovine. Što se tiče antičkih spomenika, vidjeli smo da izuzev miljokaza i građevinskih ostataka pojedinih naselja na Nevesinjskom Polju, nema drugih spomenika. Karakteristično je da odavde nemamo numizmatičkih nalaza. Poznata je samo jedna drahma (Dyrrhachium) iz Crgova kod Kifinog Sela; značajan je još i nadgrobni natpis: . . . Aelius . . . Aelia Tatta . . . (CIL III 2766c = 8386 =12775) iz Grabovice blizu Odžaka[9]. Međutim Nevesinjsko Polje obiluje spomenicima srednjeg vijeka, a sačuvani su i ostaci ilirskih gromila[10].

Prema tome, rimska cesta je, kako to pokazuju istraživanja Balifa i Sergejevskog, polazeći od Narone preko Klepaca, Dubrave i Jasene vodila prema Zovi Dolu. Do Jasene je sigurna i ustanovljena trasa, a odatle prema Zovi Dolu vjerovatna. Od Zovi Dola pored Odžaka, Drenovika, Bijenja, Presjeke i Kruševljana rimska cesta je produžavala na Lipeta Karaulu i Borke odakle se spuštala u Konjic. I to je sigurna i ustanovljena trasa ceste. U selu Polje, jugoistočno od Konjica, nađen je još jedan miljokaz koji datira iz III vij. n. e. (Imp. C. Cl. Tacito . . .). Ovaj miljokaz je važan stoga što potvrđuje postojanje rimske ceste koja je iz Mostara kroz Borke vodila u Konjic pravcem kojim prolazi »Stara mostarska džada«[11].

3) PROBLEM CESTE NARONA—LEUSINUM (LEUSINIUM)

Južnom Hercegovinom prolazila je cesta koja je nastavak ceste Salona—Tilurio—Bigeste. O njoj imamo podatke u Tab. Peut. i Itin. Ant.

Tab. Peut.: 1) Narona — XXII — ad Turres — XIII — Dilunto — XIV — Pardua — XVI — Adzizio — VIII — Leusino — XII — Sallunto itd. i 2) Adzizio — XXVIII — Asamo — XX — Epitauro.

Itin. Ant.: Narona — XXV — Dallunto — XL — Leusinio.

Distancu Narona—ad Turres = XII m. p. umjesto XXII m. p. ispravio je Momzen (CIL III, str. 290) držeći se distance Narona—Dallunto = XXV m. p. po Itin. Ant. koja bi odgovarala zbiru distanci Narona — ad Turres—Dilunto=XII + XIII m. p. po Tab. Peut. Na ovo ćemo se posebno osvrnuti. Veći broj istraživača interesovao se za pitanje pravca ove rimske ceste i za njene stanice koje su navedene u izvorima. Pri tome se kao najvažniji postavlja ovaj zadatak: odrediti pravac ceste Narona — Adzizio i lokalizaciju stanice Asamo na sektoru Adzizio — Epitauro. Po mišljenju nekih istraživača cesta je prolazila kroz unutrašnjost dalje od obale, a po mišljenju drugih ona je išla uza samu obalu.

Tomašek[12] smatra da sve stanice ove ceste nisu na obali. Po njemu je Adzizium = Trebinje; Asamum = Zaton kod Dubrovnika; ad Turres = kod Kleka, Neuma i Vranjeva Sela; Pardua = Slano; Diluntum = u Hutovu Polju; Leusinium = Župci, južno od Trebinja. Međutim ovakve lokalizacije usmjeravaju cestu pravcem koji nije ni opravdan ni vjerovatan: obalom do Neuma, pa odavde do Hutova Polja, zatim natrag u Slano i Zaton, odakle je išao jedan ogranak obalom, a drugi u Trebinje; neopravdano je to što Tomašek vezu Hutovo Polje — Popovo Polje (Trebinje) ne usmjerava direktno, već cestu spušta na obalu, pa je preko brda vraća u Trebinje. Izvjesnu korekturu Tomašek daje kombinacijom distanci: Dallunto —Leusinio = XL m. p. (Itin. Ant.) i Adzizio—Leusino = VIII m. p. (Tab. Peut.) pri čemu bi po Itin. Ant. preostalo za Dallunto — Adzizio = XXXII m. p. (cca 47 km). To bi po mišljenju Tomašeka odgovaralo razdaljini Hutovo Polje — Trebinje. Tomašek svoja objašnjenja zasniva na slobodnoj upotrebi podataka iz izvora koje tretira čas kao nepouzdane, a čas kao pouzdane.

Hernes[13] smatra da je cesta išla obalom i on, bez obzira na distance u izvorima, određuje lokalizacije: ad Turres = na ušću Norina u Neretvu kod Norinske kule (6 km od Narone, odnosno 5—6 r. m. od Pruda i Crnića kuda je prolazila rimska cesta Salona—Scodra: a Tilurio Scodram XLVIII); Diluntum=Vranjevo Selo kod Neuma, pri čemu je takođe udaljenost manja od 13 m. p.; Pardua = Ston; Adzizium = Slano — oba mjesta su na udaljenostima koje su manje od 14 i 16 m. p.; Leusinium = Popovo Polje i Salluntum = Staro Slano (Popovo Polje). Prema Hernesu, Trebinje nije stanica na ovoj cesti, a veza između ceste koja ide obalom i Popova Polja obilježena je kao veza Pardua — Leusinum. Međutim i pored toga što je ta veza, kakvu predlaže Hernes, data neodređeno (Ston — Popovo Polje), nju ne opravdavaju ni nalazi na terenu, ni uslovi koje konfiguracija priobalnog pojasa pruža za izgradnju takve komunikacije.

Cesta Narona — Epidaurum, po lokalizacijama stanica kako ih daje Kons,[14] takođe je obalska: ad Turres = južno od Narone; Diluntum = Neum; Pardua = Slano; Adzizium = između Slanog i Dubrovnika; Asamum = Dubrovnik; Leusinum = Trebinje. Kao što su to učinili Tomašek i Hernes tako je i Kons u svojim ispitivanjima pošao sa stanovišta da distance navedene u izvorima ne treba uzimati u obzir.

Evans[15] cijelu cestu prenosi u unutrašnjost držeći se strogo podataka iz Tab. Peut. Po Evansu je Diluntum = Stolac; Adzizium = Bileća; Asamum = Trebinje, s tim da su Epidaurum—Asamum—Adzizium vezani cestom. Domaševski[16] takođe smatra da je ova cesta išla u unutrašnjost. Prema Domaševskom, ona je vodila preko Stoca = ad Turres i Nevesinja = Pardua u Gacko = Adzizium, gdje je bilo raskršće puteva. Iz Gacka je jedna cesta prolazila preko Asamuma (Trebinje) u Epidaurum, dok je posebna veza postojala između Asamuma (Trebinje) i ad Turres (Stolac). Druga cesta je nastavljala iz Gacka preko Nikšića i Duklje u Skadar. Treća je produžavala na sjeveroistok prema Foči i Pljevlju. Međutim ničim nije dokazano da su komunikacije koje obilježava Domaševski dijelovi one ceste koju znamo iz itinerara. Domaševski je cestu usmjerio u unutrašnjost smatrajući da ona ne može ići obalom, jer stvarna razdaljina Narona—Epidaurum iznosi oko 50 r. m. = oko 75 km, dok po Itin. Ant. i Tab. Peut. udaljenost Narona—Epidarum iznosi 113 r. m. Takvo objašnjenje je mehaničko i nema stvarne podloge. Rimske ceste nisu bile samo određene linije već i saobraćajnice koje su prolazeći kroz raznolike terene zahvatale veći ili manji broj aglomeracija. Domaševski se pri tome poslužio sigurnim podacima o cestama i izvjesnim pretpostavkama koje su iznijeli raniji istraživači (Balif, Pač, Radimski), o čemu je već bilo govora. Neosporno je da su rimske komunikacije postojale u područjima Stoca, Trebinja, pa i Gacka, ali ih poznajemo samo djelimično i na pojedinim sektorima. Otuda je razumljivo da su nepouzdane lokalizacije pojedinih stanica onako kako ih daje Domaševski. Isto tako mora otpasti i mogućnost na koju je Domaševski ukazivao da se natpis iz Salone: . . . viam a Salonis ad LII castellum Daesitiatium per millia passuum CLVI munit . . . (CIL III, 3201 = 10159) odnosio na stanicu Leisinum (sc. Leusinium), jer ta udaljenost skoro potpuno odgovara udaljenosti Salona — Leusinum (Leusinium) = 157 r. m. po Itin. Ant. i Tab. Peut. Takva identifikacija se danas ne može prihvatiti iz dva razloga: 1) pravac ceste po Domaševskom upućuje na to da Leusinium tražimo negdje oko Gacka, dakle tamo gdje nisu stanovali Desitijati, i 2) naknadno čitanje natpisa CIL III, 3201 = 10159 utvrdilo je da u imenu castellum Daesitiatium stoji He ///, a ne LII /// što je ranije navodilo na pretpostavku da su to početna slova stanice Leusinum (sc. Leusinium)[17]. Prema tome, pravci cesta koje navodi Domaševski mogu biti samo pretpostavke, ukoliko se ne podudaraju sa onima koji su ranije bili ustanovljeni i ispitani: ceste Narona — Nevesinjsko Polje i Epidaurum — Trebinje. Lokalizacije pojedinih stanica koje su vezane za poznavanje linija odgovarajućih komunikacija takođe su nepouzdane.

Cestom Narona — Epidaurum pozabavio se i Oberhumer. On je na karti uz svoj rad označio tri ceste: 1) Narona—Epidaurum obalom, 2) Narona — Popovo Polje i 3) Adzizium (Trebinje) — Epidaurum, smatrajući prvu i treću cestu sigurnom i ustanovljenom, a drugu pretpostavljenom[18]. Međutim ovakva veza nije potpuna, jer se ne spominju druge ceste navedene u itinerarima. Na sličan način je postupio i Kiperț koji je cestu sproveo pravcem: ad Turres = Hutovo Polje; Diluntum i Pardua = na Popovu Polju; Adzizium = Trebinje. Ova stanica je po Kipertu raskrsnica: jedna cesta vodi u Epidaurum preko Asa-

muma, a druga u pravcu Nikšića preko Leusinuma (Leusinium) = Grančarevo[19].

Cestu Narona — Epidaurum sprovodi u unutrašnjost i Miler,[20] i to pravcem: ad Turres = Hutovo Polje; Diluntum = Kotezi (Popovo Polje); Pardua = Žakovo (pogrešan naziv; treba Jakovo na Popovu Polju). Od ove stanice idu dvije ceste: jedna na istok i druga na more do stanice Asamum (Slano) koja je obalskom komunikacijom vezana za Epidaurum. Pravac ceste koji obilježava Miler ima opravdanje jedino u tome što njegova ukupna dužina uglavnom odgovara dužini po itinerarima. Ne može se prihvatiti tok ceste koja Naronu preko Popova Polja veže sa Trebinjem, a odavde se ponovo vraća na more u Slano koje je dosta daleko na sjeverozapadu da bi iz Slanog obalom produžila u Epidaurum. Na taj način je neopravdano izostavljena direktna veza obalom na cijelom otsjeku Narona — Slano.

Iz pregleda u kome su iznesena mišljenja pojedinih istraživača o pravcu ceste Narona — Epidaurum i o lokalizacijama stanica na njoj — jasno se vidi da ovu cestu ne smijemo voditi niti isključivo obalom, niti isključivo u unutrašnjost. Ovdje treba imati u vidu da je između Narone i Epidauruma sigurno postojala direktna veza obalom, na koju upućuju i rimski ostaci na terenu. Radi se o dva važna mjesta na moru — Narona i Epidaurum — između kojih je kopnena komunikacija uz obalu bila mnogo kraća od veze morem s obzirom na to da se moralo ploviti oko dugog poluostrva Pelješca[21]. Međutim većina istraživača nije vodila računa o ovoj važnoj činjenici. Najpotpuniji prilog poznavanju pravca i topografije ceste Narona — Epidaurum dao je A. Majer[22]. On je uspio dokazati da se stvarno radi o dvije ceste iz Narone. Prema Geogr. Rav. (IV, 208, 13): Pardua id est Stamnes, Majer je zaključio da je Pardua = Ston. Toponim Ston mogao je nastati iz Stamnes, a Pardua kao ilirski naziv ima značenje slično značenju grčke riječi πορθμός = gaz, što odgovara položaju Stona na uskoj prevlaci Pelješca[23]. Stanica Asamum = Lapad, što je vezano za korijen ak' = oštar kamen (ilirsko ime Asamum) i docniji romanski prevod Lapide[24]. Dalluntum (Diluntum) = Utovo (Hutovo) Majer dovodi u vezu sa osnovama koje su se sačuvale i u imenima Dalm-, Delma-tae, Delm-inium, dakle mjesto koje je dobilo ime po sitnoj stoci. U slovenskom izgovoru naziv Diluntum (Dalluntum) prešao je u Utovo (Hutovo) s tim što je slog dal, del vjerovatno shvaćen kao romanski član. Dalluntum (Diluntum) je u VI vij. n. e. municipium Delontinum = koji pripada biskupiji u Sarsenteru[25]. Sarsiteron je naveden kod Geogr. Rav. (IV, 211, 14), i Majer ga traži kao i Dalluntum (Diluntum) u južnoj Hercegovini. Ad Turres je na ušću Neretve, a Adzizium u unutrašnjosti. Lokalizacije stanica koje daje Majer upućuju nas na dva pravca cesta: uz obalu i u unutrašnjost. Na moru su ležale: ad Turres = ušće Neretve; Pardua = Ston; Asamum = Lapad, dok su u unutrašnjosti bile: Dalluntum (Diluntum) = Hutovo Polje, Adzizium = neodređenog položaja i Leusinum = Trebinje. Pravci polaze iz Narone, boljereći iz raskrsnice Prud — Crnići, s tim da je veza Narona — Prud — Crnići pretstavljala početak obalske ceste. Majer smatra da se ove lokalizacije uglavnom mogu dovesti u sklad sa podacima iz itinerara uz pretpostavku da su u Tab. Peut. prepisivanjem nastale izvjesne greške koje treba ispraviti. U Tab. Peut. su označena oba kraka, ali pogrešno, jer bifurkacija ne počinje kod Adziziuma, već kod Prud —Crnića. Nasuprot tome, Itin. Ant. navodi samo jedan krak, i to onaj koji ide u unutrašnjost, što se vidi iz činjenice da su u njemu ispuštene Pardua, Asamum i druge stanice uz obalu, a ubilježene su Dalluntum i Leusinium koje se nalaze u unutrašnjosti.

Srećan nalaz natpisa u Trebimlji zapadno od Ravna potvrdio je da je bila pravilna pretpostavka tražiti jedan krak ceste u unutrašnjosti oko Hutova i Popova Polja. Nalaz je epitaf: ... P(ublio) A[p]lio ..... dec(urioni) m(unicipii) Dil(unti) .....[26]. To je prvi spomenik sa pomenom Diluntuma koji je, nema sumnje, identičan sa stanicom Diluntum (Tab. Peut.) i Dalluntum (Itin. Ant.). Sergejevski se nije odlučio da u Trebimlju smjesti Diluntum (Dalluntum), jer tu još nisu ustanovljeni tragovi ceste. Međutim bez obzira na to da li je ova stanica bila u Trebimlji ili negdje u blizini, sada je mnogo jasnija situacija kako u pogledu određivanja pravca rimske ceste Salona — Narona (sc. Prud — Crnići) — Scodra kroz unutrašnjost tako i u pogledu ubikacije izvjesnih njenih stanica u južnoj Hercegovini. Majer[27] smatra da natpis iz Trebimlje potvrđuje njegovu tezu o identifikaciji Diluntum = Hutovo i o dva pravca cesta sa polazištem iz Narone, sc. Prud—Crnića, i da je Trebimlja svakako na području municipium Diluntuma. Tome bi se moglo prigovoriti samo utoliko što Diluntum ne mora biti Hutovo, kako i dalje insistira Majer, već ga treba lokalizovati ili u Trebimlji ili negdje na Popovu Polju u blizini Trebimlje. Ovakvoj lokalizaciji odgovarale bi i distance u Itin. Ant. koje obilježavaju cestu u unutrašnjosti (Narona — XXV — Dallunto — XL — Leusinio). Udaljenost Prud—Crnići—Klepci—Trebimlja ili Popovo Polje odgovara distanci od XXV m. p. = cca 37 km. Druga distanca Dallunto — Leusinio = XL m. p. (cca 60 km) takođe bi odgovarala udaljenosti Diluntum — Leusinium = Arslanagića Most cestom koja je kroz Popovo Polje ili uz njega morala praviti znatna skretanja i otstupanja od prave linije. Dužina relacije Narona — Dilunto — Adzizio — Leusinio = XXXVII m. p. po Tab. Peut., dakle dužina ceste koja je išla u unutrašnjost, znatno je manja od stvarne razdaljine Prud — Crnići — Trebinje — Arslanagića Most, pogotovo kad se ima u vidu da cesta na ovom pravcu zbog konfiguracije tla nije mogla ići pravom linijom. Stoga smatramo da Majerovo[28] mišljenje o tome da je Tab. Peut. za ovu cestu pouzdanija nije opravdano zato što u njoj postoje greške na koje ukazuje i sam Majer predlažući neke korekcije[29]. Ne može se prihvatiti ni tvrdnja koju iznosi Momzen i po njemu Majer da je u Itin. Ant. distanca Narona—Dallunto = XXV m. p. nastala spajanjem dviju distanca Narona—ad Turres—Dilunto = XXV m. p. po Tab. Peut. Protiv te tvrdnje govori i činjenica da distanca od XXV m. p. odgovara udaljenosti Prud—Crnići—Trebimlja ili Popovo Polje kao i činje[illegible] da je u Itin. Ant. tim pravcem obilježena cesta [illegible]di u unutrašnjost, a ne ide obalom.

Oba itinerara su iz istog arhetipa i ničim nije dokazano da bi Itin. Ant. uzeo podatke iz iskvarenog crteža Tab. Peut. jer je odgovarajući crtež, kao što napominje i sam Majer, upočetku bio tačan i jasno je odvajao krak ceste uz obalu na kome se nalazila stanica ad Turres od ceste u unutrašnjosti na kojoj su bile Dilunto, Adzizio i Leusinio. Tek docnija brojna prepisivanja Tab. Peut. dovela su do toga da su se ad Turres i Dilunto našle na istoj liniji i da je stanica Adzizio obilježena kao raskršće od kojeg se odvaja poseban krak u unutrašnjost. To znači da distancu Narona — Dallunto = XXV m. p. po Itin. Ant. ne treba smatrati zbirom distanci Narona—ad Turres—Dilunto po Tab. Peut., jer ad Turres pripada obalskoj cesti. Prema tome, u slučaju ceste Narona—Dallunto po Itin. Ant. ne radi se ni o kakvom produžavanju udaljenosti između te dvije stanice, kako misli Majer, jer

stvarna razdaljina Prud—Crnići—Trebimlja ili Popovo Polje odgovara distanci od XXV m. p. = cca 37 km. Iako sa manjim brojem stanica, Itin. Ant. je pokazao i na drugim rimskim cestama u Bosni i Hercegovini da su njegove distance pouzdanije od onih iz Tab. Peut. Same rezerve u Itin. Ant.: plus-minus ili skraćeno pm. koje stoje uz cifru milja dokazuju da se na ovaj izvor možemo osloniti sa većom pouzdanošću, jer nas upućuje na opreznost kod korišćenja odgovarajućim podacima.

Iza Diluntuma je stanica Adzizio koja je označena samo u Tab .Peut. dok je nema u Itin. Ant. Međutim u oba itinerara je naveden pravac ceste: Dilunto—Adzizio—Leusino (Tab. Peut.) i Dallunto—Leusinio (Itin. Ant.). S obzirom na približno ustanovljeni položaj Diluntuma i na prirodne uslove koje pruža Popovo Polje dalji tok ceste od Diluntuma treba usmjeriti na jugoistok, tj. u pravcu Trebinja. Na tom prostoru nalazila se stanica Adzizium, najvjerovatnije negdje na Popovu Polju.

Na osnovi svega što smo izložili o ovom dijelu ceste Salona — Scodra, u stanju smo da obilježimo približnu trasu ceste i lokalizacije stanica u južnoj Hercegovini. Cesta je od Prud — Crnića južno od Čapljine prelazila u područje Hutova Polja, odakle je produžila prema Trebimlji ili Popovu Polju. Na tom prostoru, oko Trebimlje i susjednog dijela Popova Polja, nalazio se municipium Diluntum. Dalje, na jugoistok je cesta vodila uz Popovo Polje prolazeći kroz stanicu Adzizium do stanice Leusinium = Trebinje — Arslanagića Most. Cesta nije ustanovljena, pa njen pravac obilježavamo samo kao vjerovatan. U ovom kraju nemamo važnijih rimskih spomenika. Poznato je nekoliko numizmatičkih nalaza. Pred pećinom Vjetrenicom kod Zavale na Popovu Polju nađeni su primjerci carskog novca iz III i IV vij. n. e. Ovuda su kolali i novci kralja Balaiosa, kojih je bilo i u okolini Nevesinja i Gacka. Iz Arslanagića Mosta je jedan numizmatički primjerak Ptolemeja, kralja Mauretanije, početka naše ere[30]. Praistoriski ostaci sa Popova Polja i iz trebinjskog kraja nisu brojni, jer praistoriska nalazišta nisu još dovoljno ispitana. Stoga se o tom periodu ne može dati određeniji sud. Od gradina poznate su Ilijina Greda kod Bogojevića jugoistočno od Trebinja i Hercegov grad kod Zasada a na mnogim mjestima na Popovu Polju i oko Trebinja nalaze se gromile[31]. Za nas je ovdje značajna cesta Epidaurum—Trebinje koju je Balif ubilježio u svoju kartu na osnovi Evansovih podataka[32]. Među nalazima na ovom području najvažniji su miljokazi sa natpisima iz Lučin-dola i Mokropolja (CIL III, 10175 i 10176). Prvi je postavljen u doba cara Klaudija, a drugi — jako oštećen — pripada IV vij. n. e., po mišljenju Evansa, carevima Valentinijanu i Valensu. Prema natpisima se, dakle, vidi da je cesta izgrađena 47/48 g. n. e. i popravljena u IV vij. n. e., ali svakako je i u međuvremenu na njoj bilo popravaka, jer je komunikacija kao veza sa unutrašnjošću imala poseban značaj za Epidaurum[33]. Evans je, osim toga, ovu cestu vodio dalje preko Bileće u Gacko. Komunikaciju koja bi išla pravcem Trebinje—Bileća—Fatnica i Balif smatra vjerovatnom na osnovi podataka o tragovima naseljenosti kod Cibrijana, u Borilovićima, Anđeliću, Paniku, Mirošama, Orahovici i Fatnici[34].

4) ČAPLJINA SA OKOLINOM

Današnja Čapljina nalazi se na rimskoj cesti koja je od Narone dolinom Neretve vodila prema Mostaru. Samo mjesto i njegova okolina poznati su po brojnim ostacima iz rimskog vremena. Na cesti Narona—Mostar—Sarajevo prvi je otsjek onaj koji vodi od Narone preko Pruda—Crnića i Gorice prema Čapljini, praveći na taj način skretanje prema sjeverozapadu zbog konfiguracije zemljišta. U Crnićima su nađeni miljokazi iz vremena careva Maksimina i Filipa, a u Prud—Orepku miljokaz cara Maksimina (miljokazi iz Han—Viteka kod Konjica: CIL III, 10165 upor. str. 2174 i 10166 upor. str. 2174 posvećeni su istim carevima). Cesta Narona—Prud—Crnići—Čapljina vezala se u Prudu sa cestom Bigeste—Narona. Okolina Crnića bila je dobro naseljena u rimsko doba i pretstavljala je predio u kome se obavljao živ promet, o čemu svjedoče nalazi iz toga vremena[35].

Čapljina je bila veće rimsko naselje, što potvrđuju ruševine rimskih zgrada, brojni nalazi antičkog novca i uvezene keramike. Blizina Narone i pogodan prirodan položaj doprinijeli su tome da je rimsko naselje u današnjoj Čapljini postalo jedan od centara trgovine i prometa sa okolnim krajevima. U rimsko doba bila su naseljena i ova mjesta iz neposredne blizine Čapljine: Muši, Zurovac i Brajkovići. Čapljinsko područje je bilo dobro naseljeno i u praistorisko doba[36]. Uz Neretvu sjeverno od Čapljine veća rimska naselja nalazila su se u Dretelju, kod Počitelja i u Žitomislićima. Nalazi iz Dretelja potvrđuju da je naselje postojalo od I—IV vij. n. e. (opeke: PANSIANA i M. C. CHRESIMI i novac Constantinus II)[37]. Izvjesno je da je i naselje kod Počitelja postojalo još u IV vij. n. e[38]. U Žitomislićima se, po svoj prilici, nalazilo neko važno naselje uz rimsku cestu. Iz Žitomislića je epitaf: .... aedilis //// iuredicundo ...., a iz susjednih Šurmanaca odlomak miljokaza: .... Galerio (?)[39].

Cijelo područje od Čapljine prema Naroni i Hutovu Polju spada među najnaseljenije krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba. U Strugama se do danas sačuvala velika rimska građevina — »Mogorjelo« kao najveći građevinski spomenik rimskog doba u Bosni i Hercegovini. Pač smatra da je Mogorjelo castrum u sistemu utvrđenih logora dalmatinskog limesa (Burnum—Andetrium—Tilurium—Bigeste — Mogorjelo) koji su Rimljani podigli iza 33 g. st. e.[40] Međutim istaknuto je suprotno mišljenje, tj. da je Mogorjelo utvrđenje iz IV vijeka n. e. izgrađeno radi zaštite Narone i da ne pripada lancu utvrđenja dalmatinskog limesa[41]. Prema Antesu postoje stariji i mlađi dijelovi Mogorjela, među kojima ima i takvih koji odgovaraju gospodarskim zgradama. Tačnija definicija o namjeni i starosti Mogorjela zahtijeva cjelovitu obradu materijala sa tog lokaliteta i eventualno nova istraživanja. Danas preovlađuje mišljenje da to nije castrum iz doba ranog carstva, već velika villa rustica ili državno odnosno carsko imanje (palatium) koje je moglo služiti i za odbranu naselja uza nj. Za nas je važno da se u Mogorjelu odvijao život još krajem IV vij. n. e. Nalazi novca iz Mogorjela idu do prelaza iz IV u V vij. n. e. (Honorius), a i keramika datira iz kasnoantičkog doba[42]. Natpisi iz Mogorjela su malobrojni: jedan epitaf, jedan odlomak ploče i fragment miljokaza sa nekoliko slova kojem se ne može odrediti ni starost ni sigurna provenijencija[43].

Veće rimsko naselje nalazilo se u Tasovčićima na ušću Bregave. Ono je izraslo na autohtonoj osnovi, o čemu govore ostaci praistoriske naseljenosti. Iz prostora Tasovčići — Klepci vodila je rimska cesta do-

linom Bregave prema Stocu (Tab. IV, sl. 7). Značajni su nalazi: miljokaz iz 334 g. n. e. (Constanti Caesari filio Constantini Maximi) i baza sa natpisom (CIL III, 14625: Imperatori Caesari divi filio Sicilia recepta Gaius Papius Celsus Marcus Papius Kanus fratres). Ova počasna baza postavljena je 36 ili 35 g. st. e. u čast Oktavijanovog osvojenja Sicilije i pretstavlja naj stariji rimski natpis nađen u Bosni i Hercegovini[44]. Pored ovih natpisa,iz Tasovčića su i dvije nadgrobne ploče sa epitafima, otkrivene 1931 i 1932 g[45]. Ostaci rimskih naselja ustanovljeni su još na Gradini u Klepcima, u Loznici, Čeljevu, Višićima, Skočimu, Trsani, Krupi, Doljanama (CIL III, 1876 = 8488), Sjekosama, Bajovcima, Svitavi, na Ostrovu, u Deranima, Noktacu Gnjilištima i Zgonima[46]. To su sve mjesta uz Hutovo Blato za koje Pač drži da je identično sa Pseudo—Skilaksovim Jezerom. To Jezero su sa Hutovim Blatom identifikovali i neki raniji istraživači[47]. Nasuprot tome, Radimski Pseudo—Skilaksovo Jezero traži na Mostarskom Blatu, a neki drugi istraživači na prostoru današnjeg Bijelog Polja, Bišća Polja i Mostarskog Blata[48]. Najnovija je teza da Pseudo—Skilaksovo Jezero nije uopšte bilo uz Neretvu već da je to Skadarsko Jezero uz Drim (Δρίλων). Ova teza uglavnom se zasniva na stanovištu da tekst poglavlja u Periplusu nije autentičan i da su kasnijim obradama nastale greške: hidronim Ἀρίων je pogrešno napisan hidronim Δρίλων; oblik Νάρων može se vezati sa oblikom Ἀρίων koji su zamijenjeni grafijom[49]. Pačova teza najbolje odgovara opisu kakav je dat u Periplusu. Naravno, opravdano je i za Periplus kao i za mnoge antičke izvore postavljati pitanje autentičnosti. Tako je postupio Suić. Međutim u tretiranju ovog problema ne smiju se zanemariti činjenice na samom terenu (ušće Neretve, emporioni, Hutovo Blato koje je u antičko doba bilo bogatije vodom i veće, postojanje ostrva i dr.) koje odgovaraju opisu iz Periplusa.

Pored navedenih naselja, nalazi pokazuju da je i na prostoru između Struga i Gabele bilo više naseobina. Zahvaljujući pogodnim komunikacijama i blizini mora, aglomeracije u tom predjelu su imale vidnog učešća u trgovini i saobraćaju dolinom Neretve[50]. Pored Narone za ovaj kraj je značajna i luka Neum, na prvom mjestu kao pristanište za tranzit robe. Uz luku su izrasle naseobine (Gradac, Vranjevo Selo) što dokazuju ruševine rimskih zgrada, numizmatički i drugi nalazi[51].

Posebno su važni numizmatički nalazi iz Čapljine i okoline. Drahme (Apollonia, Dyrrhachium) nađene su u Čapljini, Tasovčićima i Hutovu. Rimski republikanski novac datira skraja republike, a carski novac prikupljen u ovom kraju teče od Augusta do kraja IV vij. n. e.[52]

5) RIMSKA CESTA DOLINOM BREGAVE I NASELJA U STOLAČKOM KRAJU

Od Tasovčića vodila je rimska cesta prema Stocu i vjerovatno dalje na istok. Priloge poznavanju ove ceste dali su Truhelka i Pač. O miljokazima sa Bregave kod Klepaca (CIL III, 13303 i 13304) već je bilo riječi prilikom obilježavanja ceste prema Nevesinjskom Polju. Tragovi ceste mogu se pratiti na nekoliko mjesta u dolini donje Bregave — oko Grkova Dola, i na lokalitetima: Čardačini, Mliništu i Rečičkoj Luci. Prema tragovima sačuvanim pri ušću Bregave, na prostoru Tasovčići — Klepci, sastajalo se više cesta i puteva: cesta uz Neretvu, cesta za Nevesinjsko Polje, cesta Bregavom, cesta prema Popovu Polju, put koji spaja Hutovo Polje i dolinu Bregave i možda još koji vicinalni put. Pač smatra da je bregavska komunikacija najkraćom linijom, zahvatajući rimska naselja u Višićima, Skočimu, Krupi i Doljanama, mogla izlaziti u Naronu[53]. Na osnovi rezultata docnijih istraživanja na terenu Pač je ukazao na jedan važan momenat u pogledu komunikacija ovog područja. Prema tim otkrićima, komunikacija dolinom Bregave ne može biti identična sa cestom Narona — ad Turres — Dallunto, sc. a Tilurio Scodram, što je Pač prvobitno držao vjerovatnim[54]. Umjesto toga, on iznosi mišljenje, koje je naknadnim istraživanjem potvrđeno, da bi bregavska komunikacija išla niz Neretvu i spajala se sa cestom a Tilurio Scodram koja je prelazila Neretvu kod Tersane (danas uobičajeno: Tresana) u neposrednoj blizini Gabele[55].

Truhelka je preciznije obilježio tragove ceste u dolini Bregave i donjem toku Radimlje. Njeni tragovi su se sačuvali kod Mostina na Bregavi, kod Potkupica u Bregavinom klancu i kod Zlih Luka bliže ušću. Osim toga, Radimski i Truhelka su opisali i tragove rimskih puteva sjeverno i sjeveroistočno od Stoca. Kod Rotimlje i Han—Behrama rimska cesta se sačuvala na dužini od 3 km. Ova dva mjesta i susjedna mjesta Čardaci i Orašje poznati su po ostacima naselja i drugim nalazima iz rimskog vremena. Cesta je, po Truhelki, išla pravcem sjever — jug: na sjever preko Hodbine i Bune na Neretvu, a na jug prema Hodovu gdje se račvala u dva kraka. Jedan je vjerovatno vodio u Stolac preko Vidoštaka, a drugi u sjeveroistočnom pravcu na Nevesinjsko Polje[56]. Herman i Radimski su smatrali kao vjerovatnu rimsku cestu od Stoca u sjeverozapadnom smjeru: Gorica—Streljana—Greda[57].

Najznačajnije rimsko naselje ovoga kraja je Stolac. Brojni građevinski ostaci privatnih i javnih zgrada (terme, mozaici i dr.) koje su ovdje otkrivene, novci i natpisi govore da je u današnjem Stocu postojala velika i ugledna rimska varoš. U samom mjestu prikupljena je velika količina rimskog novca iz III i IV vij. n. e. Natpis (CIL III, 13874) formulom decurionum decreto pokazuje da je naselje u Stocu imalo gradski status. Sudeći po nalazima novca, ovaj rimski grad je proživljavao svoj najveći procvat u III i IV vij. n. e. i u njemu se obavljala živa trgovina i promet. Od epigrafskih spomenika iz Stoca najznačajniji su: CIL III, 12789 = 8431 upor. str. 2132 i 12789 = 8435 upor. str. 2132 koji pripadaju beneficijarima leg. XIIII i jedan koji pripada beneficijaru leg. I Italica. Svatri beneficijarska natpisa datiraju iz III vij. n. e. Međutim dosad nije otkriven ni jedan pisani spomenik koji bi nas obavijestio o imenu rimskog grada u današnjem Stocu, čiji su domaći stanovnici dobivali rimsko građansko pravo u doba Flavijevaca[58]. Za antički Stolac važni su nalazi opeka koje su pomorskim putem preko Narone i Neuma uvožene iz raznih ciglana na Jadranu (Solonas, Q. CL. Ambrosius, Q. Granius Priscus, Servilia, Caius Pr . . ., Cassianus, Tiberius, Vettius Avitus), pored drugih artefakata (posuđe, nakit) koji su također importirani[59]. U Stocu su nađene i drahme grčkih kolonija na Jadranu (Apollonia i Dyrrhachium)[60].

Tragovi rimskih aglomeracija konstatovani su i u drugim mjestima stolačkog kraja. U Nekuku i oko Gradine u Ošanićima sačuvani su brojni ostaci rimskog građevinskog materijala i ulomci zemljanog posuđa. Prvobitno se smatralo da su i na Gradini u Oša-

nićima, koja je poznata po svojim megalitskim zidovima, sačuvani ostaci rimske građevinske konstrukcije, ali najnovija istraživanja posvjedočuju da Gradina nije bila nastanjena u rimsko doba i da je napuštena najkasnije tokom II vij. st. e. u vrijeme kad je ovaj kraj imao bliži dodir s Rimljanima[61]. Ruševine rimskih zgrada nalaze se na Gradini kod Todorovića, sjeverno od Stoca; u Rotimlji, Han—Behramu, Hodbini prema Dabar—Polju i Ljubinićima, Predolju i kod Kletišta, a na Dabar—Polju u Labišićima i Hateljima[62]. Iz Rotimlje je natpis na žrtveniku: IOM P. Ael. Se.... (CIL III, 12766, str. 2256)[63]. Građevinski ostaci konstatovani su i u Bajevici,[64] a u Dubravi, Hodovu i Prenju natpisi od kojih je značajan onaj iz Dubrave: veterano... coh. II miliariae[65]. Veći depo rimskog novca od Vespazijana do Komoda nađen je u Babinu Dolu sjeveroistočno od Stoca[66]. Južno od Stoca ustanovljen je niz rimskih naseobina koje ukazuju na mogući pravac komunikacije između srednjeg toka Bregave, tj Stoca i mora, tj. luke Neuma preko Donjeg Potplata, Burmaza, Donjeg Hrasna, Gradca i Vranjeva Sela[67]. Međutim tragovi ceste na tom potezu nisu otkriveni. Na drugom pravcu jugoistočno od Stoca ustanovljeni su ostaci zgrade u Žegulji Karauli, a tragovi veće naseobine u Ljubinju[68]. Iz Drijenjana južno od Ljubinja je primjerak numiđanskog novca (Juba I, 60—46 st. e.), u Stocu, Ljubinju i Burmazima nađene su drahme (Apollonia i Dyrrhachium) a u Trijebnju kod Rotimlje veći depo rimskog bakrenog novca iz vremena Dioklecijanove tetrarhije[69].

Stolački kraj je bio dobro naseljen i u praistorisko doba. Iz tog vremena sačuvani su tragovi naselja na Gradini u Ošanićima, Gradini Vrsniku, Gradini kod Ljubinja, Ograću kod Hodbine i u nekim drugim mjestima. Tumuli su vrlo brojni i nalaze se uglavnom na onim mjestima gdje su konstatovani tragovi naseljenosti u rimsko doba (na Radimlji, kod Poprata, Poplata Donjih, u Dubravi, kod Rotimlje itd.)[70]. U ovom kraju je stanovalo ilirsko pleme Daorsi koje Strabon (VII, 5, 5,) smješta oko Neretve. Daorse spominju i drugi klasični pisci (Plin., NH III, 143; Polyb., XXXII, 18, 2; Ptol., II, 16, 8; Appian., Ill., 2), ali ne obilježavaju područje koje su oni zauzimali. Ovo pleme je u II vij. st. e. kovalo svoj novac sa grčkim natpisom Δαωρσῶν[71].

6) KRAJ OKO BILEĆE I GACKA

Nalazi iz ovoga kraja kojima danas raspolažemo nisu brojni i ne pružaju nam jasniju sliku o njegovoj naseljenosti u antičko doba. Dosad nije bilo posebnih istraživanja na pojedinim mjestima ovoga kraja. Najvažnije tragove antičkih aglomeracija već smo spomenuli u izlaganju o cesti Narona — Leusinum (Leusinium). To su mjesta Cibrijan, Borilovići, Andjelići, Panik, Miroše, Orahovica i Fatnica na potezu Trebinje—Bileća—Dabar Polje[72]. Iz Fatnice je natpis CIL III, 12800 upor. str. 2258: Tattaris i Temus karakterističan po epihoriskim imenima[73]. Rimski spomenici sačuvali su se u još nekim mjestima. U Dobrićevu kod Bileće otkriven je epitaf (CIL III, 14620) sa domaćim imenima i gentilnim imenom Aelia, što ukazuje na to da su domaći ljudi ovoga kraja dobivali civitas Romana već u doba Hadrijana ili Antonina Pija (upor. CIL III, 2766c = 8386 = 12775: Aelia Tatta sa natpisom iz Grabovice na Nevesinjskom Polju)[74]. Na jednom natpisu, koji je vjerovatno iz Ljubomira, spominju se ista domaća imena kao i na grabovičkom i fatničkom natpisu: Zanatis i Annaia[75]. Na Gatačkom Polju dosad su ustanovljeni tragovi antičkih naselja kod samog Gacka (ruševine, groblje, novci)[76]. Iz gatačkog područja je natpis u živcu kamenu kod Cernice, vjerovatno međaš, i epitaf nađen kod Korita[77]. U Gacku je nađena drahma (Dyrrhachium), a sa brda Vardara sjeveroistočno od Bileće izgleda da potiče nalaz velikog broja primjeraka grčkog i makedonskog novca[78].

Što se tiče ostataka praistoriskih aglomeracija, oni su u bilećkom i gatačkom kraju brojni, a ima ih nesravnjeno više nego ostataka rimskih naseobina. O gustoj naseljenosti govore brojne gromile sa bogatim prilozima, razasute po cijelom kraju. Naročito je veliki broj gromila u predjelima Moska, Plane, Bijeljana, Divina, Bijele Rudine, Krtinja, Prerače i na području Gatačkog Polja kod Nadinića, Gračanice, Gacka, Ulinja, Avtovca, Cernice, Korita i dr[79]. Gradine kojih u ovom kraju ima mnogo nisu istražene.

Poslije pregleda o tragovima praistoriskih i rimskih naselja nameće se pitanje zašto su ostaci rimskog života oko Bileće i Gacka malobrojni i oskudni u odnosu na ostatke praistoriskog života. Može li argumentom ex silentio stvarno biti dokaz da je u rimsko doba ovaj kraj bio slabo naseljen? Izgleda da je ovdje po srijedi nešto drugo: način života koji obično nazivamo praistoriskim ostao je kod domaćeg stočarskog stanovništva u ovim visinskim predjelima nepromijenjen za vrijeme rimske vladavine. Rimljani su podigli naselja samo na važnijim mjestima, najvjerovatnije na onima kuda su prolazile komunikacije. Rimska naselja su izrasla na autohtonoj osnovi i razvijala se kao rijetki privredni i saobraćajni centri ovoga kraja. Stoga smatramo da bilećko—gatački kraj nije bio slabo naseljen u rimsko doba, ali su domaća tradicija i snaga epihoriskog elementa sačuvale stari način izgradnje naselja i stanova koji se više—manje zadržao kroz cijelo vrijeme rimske vladavine.

7) MOSTAR SA OKOLINOM

Kraj oko Mostara bio je u antičko doba dobro naseljen. Prema onome što dosad znamo, tragovi rimskih aglomeracija najjače su zastupljeni na Bišću Polju i Bijelom Polju. Oko rijeke Bune u predjelu Bišća Polja konstatovani su ostaci brojnih praistoriskih i rimskih naselja. Kod željezničke stanice Bune i Gradine u njenoj blizini i u Negočinama i Suhopolju pri ušću Bunice u Bunu nalazila su se rimska naselja. U podnožju Kičin-Gore stoje ostaci praistoriske i rimske naseobine. Kod Malopolja i Berberovića takođe su konstatovani tragovi rimskih naseobina. Berberovići su, osim toga, poznati po nalazima rimskog i grčkog novca. Kosor obiluje ostacima rimskog građevinskog materijala; u Gnojnici postoje tragovi praistoriske i rimske aglomeracije. Oveće naselje nalazilo se i u Bačevićima; tragovi naseljenosti u rimsko doba postoje takođe na Gradini iznad potoka Jasenice i oko nje[80]. Razumije se, ove naseobine su međusobno i sa okolnim područjima bile vezane putevima. Radimski smatra da se raskr-

snica puteva nalazila u Negočinama, o čemu je već bilo riječi. Putevi koje je obilježio Radimski služili su kao vicinalne komunikacije za vezu između naselja na glavnoj cesti i cesta koje su vodile prema Stocu i prema Nevesinju. Na Mostarskom Blatu su ova rimska naselja: Biograci sa Gradinom na kojoj su konstatovani ostaci praistoriskog i rimskog života i Knežpolje[81]. U Mostaru su također otkriveni tragovi rimske aglomeracije: zidovi i grobovi; odavde je jedan primjerak carskog novca (Gordianus III) koji je kovan u Viminaciju[82].

Na Bijelom Polju sjeverno od Mostara ustanovljeni su značajni ostaci rimskog naselja u Potocima: građevinski materijal, arhitektonski dijelovi, odlomci opeka (žigovi: Ca . . . , Iunius Ba . . . ena i Ne . . .), grobovi sa bogatim prilozima, ploča posvećena Mitrasu i dr. Gentilna imena dedikanata sa ove ploče pokazuju da se Mitrasov kult održavao krajem IV vij. n. e., što pretstavlja dosta pouzdan dokaz da je u to vrijeme postojalo i rimsko naselje u Potocima. Ovo naselje imalo je poseban značaj kao raskrsnica puteva (bivium)[83].

Prikupljeni primjerci rimskog novca iz mostarskog kraja vrlo su rijetki, iako se ovuda na njih često nailazilo. Kao nalazište grčkih drahmi (Apollonia i Dyrrhachium) obilježena su ova mjesta: Jasenica, Berberovići, Kosor, Gnojnica, Mostar, Mostarsko Blato, Široki Brijeg i Drežnica[84].

Kraj oko Mostara poznat je po tragovima praistoriske naseljenosti koji su sačuvani na gradinama, u podnožju brda i u dolinama rijeka, a naročito po gromilama na Bišću Polju, Bijelom Polju i Mostarskom Blatu. Među gradinama su najznačajnije: Gradina kod Biogradaca na Mostarskom Blatu, pa Kičin, Mala Gradina i Križ (iznad Hana Tuste) — svetri na području Bišća Polja[85].

8) KONJIC I OKOLINA

Širi region Konjica, naročito područje dolinom Neretve do ušća Rame, pretstavlja jedan od najbogatijih krajeva Bosne i Hercegovine po tragovima naseljenosti u antičko doba. Na to su uticali prirodni uslovi: plodnost kraja, pogodan položaj na važnim saobraćajnicama i klima. Ti uslovi su bili presudni za gusto naseljavanje ovoga kraja ne samo u antičko doba već također u praistorisko, srednjevjekovno i novije doba.

Među antičkim naseobinama u okolini Konjica ističu se one koje su se nalazile u Lisičićima, Čelebićima, Ostrošcu i Konjicu. Dosadašnja istraživanja pokazala su da je prostor Lisičići — Čelebići — Ostrožac bio centar čitavog područja ovog dijela doline Neretve. U Lisičićima je bilo oveće naselje koje se nalazilo uz desnu obalu Neretve i u kojem su otkriveni ostaci dobro uređenih zgrada, poljoprivredni alat, veći broj natpisa i drugo. Iz Lisičića je Mitrasov reljef sa dedikantom: L. Antonius Menander Aphrodisieus (CIL III, 13859). Drugi lisičićki natpisi su pretežno nadgrobni: CIL III, 13860, 13861, 13866 = 12744, 12733 upor. str. 2256; na njima se spominju karakteristična domaća imena a na jednom i gentilno ime Aelius. Natpisi i drugi nalazi najvećim dijelom datiraju iz III vij. n. e.[86]. Konstrukcija otkopanih zgrada, materijal upotrijebljen za njih i poljoprivredni alat govore o tome da je ovdje bio neki značajan posjed sa kompleksom gospodarskih zgrada (villa rustica) i selima koja su se nalazila uz poljoprivredno dobro[87]. — Na lijevoj obali Neretve u Čelebićima nasuprot Lisičića otkopane su rimske ruševine koje bi mogle odgovarati kompleksu gospodarskih zgrada (villa rustica)[88]. Ostaci rimskih zgrada nalazili su se na širem prostoru u Ostrošcu i njegovoj blizini. Iz Ostrošca je i nadgrobni natpis CIL III, 14617[3]: Aelia Tattuia. Nalazi u Ostrošcu i Buturović—Polju na Neretvici ukazuju na mogućnost postojanja rimske komunikacije koja je prolazila dolinom Neretvice prema Pothumu. Iskopavanja 1953 g. otkrila su u Buturović-Polju ostatke jedne zgrade sa sačuvanim arhitektonskim dijelovima i reljefom Venere koji možda pripada njenom hramu sagrađenom u I ili II vij. n. e. Oko Buturović-Polja i uz potok Bukovicu od ranije su poznati nalazi rimskog građevinskog materijala[89]. Konjic je također imao oveće naselje. U novije doba umnožavaju se i brojno rastu nalazi iz Konjica. Od ranije su poznati bogati ostaci rimske opeke na ušću rijeke Trešanice u samom gradu. Znamenito je Mitrasovo svetište u Konjicu sa reljefom i arom posvećenom Mitrasu (CIL III, 14617 i 14222[1] upor. str. 2328[117]) i nalazom veće količine rimskog novca od Trajana do Arkadija. To znači da je svetište postojalo još krajem IV vij. n. e. u koje vrijeme je, svakako, postojalo i samo naselje u Konjicu. Iz Konjica ili okoline je drahma (Apollonia). Nedavno se u Konjicu naišlo na nove nalaze: temelji zgrade, urne i novci[90]. — Što se tiče Mitrasovog kulta, on je u dolini Neretve dosad posvjedočen na tri mjesta: Potoci, Lisičići i Konjic. Dedikanti na reljefu iz Potoka su Flavijevci iz IV vij. n. e. Novac iz svetišta u Konjicu ide od kraja I do kraja IV vij. n. e. Posvetne formule na reljefima koncipirane su i izvedene na isti način, tako da za oba reljefa s natpisima — u Potocima i Konjicu — možemo reći da su postavljeni u IV vij. n. e.[91]. Na taj način mora otpasti mišljenje koje je iznio Skok da natpis na Mitrasovom reljefu u Konjicu datira skraja II ili spočetka III vij. n. e.[92]

Tragovi antičkih aglomeracija i zgrada otkriveni su na još nekoliko mjesta u konjičkom kraju. U Cerićima je sačuvan rimski građevinski materijal i ara IOM (CIL III, 14617[1]). Susjedno Donje Selo ima ostataka praistoriske i rimske naseobine; odavde su ara IOM i nadgrobni natpis podignut veteranu: Tito Aurelio Carvo . . . Tragovi rimskih zgrada postoje u Homolju (također natpis CIL III, 14617[7]: Aurelia), Orahovici, Ribićima, Žuglićima, Rami i Gornjoj Jablanici[93]. Na pravcu Konjic — Boračko Jezero konstatovani su ostaci rimskih aglomeracija u dolini Bijele Rijeke, kod Jošanice, Madeškovića, Podvrapča i na susjednoj gradini, a također i u Borcima na više mjesta. Ovaj pravac je značajan, jer je njime prolazila cesta koja je sa Nevesinjskog Polja preko Lipete Karaule i Boraka silazila u Konjic[94]. U Glavatičevu su ustanovljeni rimski građevinski ostaci; odavde je poznati epitaf: . . . Aelii Pinnes et Temus parentes . . . Pinnio militi legionis secundes defuncto Bassianis (CIL III, 8489 = 12799) i jedan numizmatički primjerak (Iulianus). Iz Bijele su: drahma (Dyrrhachium), rimski novci od Tita do Konstantina I i nadgrobna ploča sa natpisom (CIL III, 14617[2]: P. Ael. . . . Probo), a iz Umoljana rimski arhitektonski dijelovi i drahma (Apollonia). Na Bjelemić i Umoljane Pač ukazuje kao na dva rimska mjesta u kojima numizmatički nalazi datiraju od republikanskog vremena do Konstantina Velikog[95]. Iz nekoliko drugih mjesta ovoga kraja potiču razni rimski nalazi: iz Brđana je ploča s epitafom (CIL

III, 14617[5]); iz Bradine primjerak novca (Constantius Gallus); iz Radešina reljefi i nadgrobni natpisi koji bi mogli pripadati početku III vij n. e. (CIL III, 13862: Aurelius ili Aurelia); u Obrama nađena je nadgrobna ploča; u Trusini ploča sa reljefom šumskog božanstva[96]. Treba napomenuti da do danas nisu pronađeni spomenici koji bi govorili o municipalnom razvitku ovoga kraja.

Kraj oko Konjica bio je dobro nastanjen i u praistorisko doba. O tome svjedoče ostaci naselja iz raznih praistoriskih perioda. Najstarije je neolitsko naselje u Lisičićima koje se približno može datirati u vremenski raspon od 2500—2000 g. st. e. i koje pripada maritimnoj kulturi mediteranskog neolita[97]. Među praistoriskim gradinama najpoznatije su: Gradina u Galjevu, Gradina u Donjem Selu, Gradina i Gradac u Orahovici, Gradina na Gostijevnju blizu Lisičića, Gradina na Crijepu, kod sela Barmiša u dolini potoka Kraljuščice, Gradina u Treboju blizu Nevizdraka, više gradina u dolini Neretvice, Gradina, Gradac i dr. oko sela Mrakova zapadno od Ostrošca. Pored ovih, sačuvani su i drugi praistoriski tragovi: ilirske nekropole na ušću Idbara, kod Konjica, u dolini Bijele i kod Donjeg Sela, zatim na Čupinama blizu Čelebića sa čitavim naslagama praistoriskog i rimskog posuđa i ostaci starijih naseobina možda neolitskih u Orahovici, na ušću Nevizdračkog potoka, na ušću Bijele i dr. Na nekim gradinama su sačuvani i rimski građevinski ostaci: Stari Grad kod Konjica, Grad u Ribićima, Gradac u Donjem Selu, stari grad Vrabač u dolini Bijele[98].

Najznačajnija antička naselja ovoga kraja danas su već potopljena novim Jablaničkim Jezerom. Time su na području koje zauzima jezero završena arheološka istraživanja. Međutim i dalje postoje mogućnosti za nova ispitivanja, a ona su potrebna naročito u dolinama brojnih pritoka koje se ovdje ulijevaju u Neretvu. Posebno je potrebno istražiti kraj koji veže današnje Jablaničko Jezero sa rudarskim područjem Kreševo — Fojnica. U tom cilju pisac ove studije otpočeo je ispitivanje tragova rimskih komunikacija između Neretvice i područja Kreševo — Fojnica. Ispitivanje još nije završeno, ali se već sada može smatrati sigurnom komunikacija koja je iz doline Neretvice preko Trusine, Sultića, Seonice, Višnjevice Gornje i padina Ščavnice (obično: Završnica) vodila na visoravan Kolijevrat i planinu Rasvar (Tab. IV, sl. 8). Tragovi rimske ceste sačuvali su se u usjecima iznad Sultića i na Brezovici u vidu kamene podloge za put koji se i danas upotrebljava (»voznik«). U predjelu Kolijevrata sačuvao se na dužini od 50 m nasip za cestu (planum) širok 3 m i visok 1 m. Ovakvi planumi konstatovani su i na rimskoj cesti Ravanjsko Polje—Vukovsko Polje—Bistrica kod Gornjeg Vakufa[99]. Od nasipa na Kolijevratu trasa puta se može pratiti dužinom od jednog kilometra u pravcu Rasvara; na tom otsjeku nalazi se još jedan nasip za cestu sličan prvome. Da li su se na Kolijevratu sastajali putevi koji su dolazili iz više pravaca, zasad se može samo pretpostavljati. Pretstoji ispitivanje daljeg toka ove komunikacije i njenih veza sa mrežom drugih rimskih puteva koji su prolazili kroz rudarski kraj Vranica—Kreševo—Fojnica, a dosad nisu ustanovljeni i obilježeni. U svakom slučaju, komunikacija koja je dolinom Neretvice pa preko Rasvara vodila u pravcu Kreševa—Fojnice imala je prvenstveno rudarski karakter i služila je kao najkraća veza između gusto naseljenog područja Konjic—ušće Rame i bogatog distrikta Srednjebosanskog rudogorja.

9) SARAJEVSKO POLJE I SARAJEVO SA OKOLINOM

Rimska cesta koja je išla dolinom Neretve i preko Boraka izlazila u Konjic, kao što smo već naveli, produžavala je dalje u Sarajevsko Polje preko Ivan Sedla. Njenu trasu preko Ivan Sedla sve do Sarajevskog Polja Balif je na karti uz svoje djelo o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini obilježio kao sigurnu ali još neustanovljenu. Poslije Balifa nije bilo posebnih hodoloških istraživanja na tom prostoru, ali, prema vijestima sa terena, oko Ivan Sedla ima dobro sačuvanih tragova rimskih puteva u nekoliko pravaca. Prema tome, preciznije obilježavanje trase rimske ceste i njenih odvojaka bilo bi moguće samo poslije novih istraživanja na terenu.

U Pazariću su konstatovani ostaci rimskih zgrada; odavde su i nadgrobni spomenici (CIL III, 8378 i 13863)[100]. Iz Gradca između Pazarića i Hadžića je epigrafski spomenik veterana leg. VIII Aug. (CIL III, 12750 = 8375), a iz Hadžića je jedna drahma (Dyrrhachium)[101]. Osijek kod Blažuja poznat je po nalazima iz rimskog vremena (arhitektonski dijelovi i građevinski materijal). Iz Osijeka je nadgrobni natpis: CIL III, 12755 = 8377 sa imenom Ulpia, a iz Blažuja odlomak zavjetne ploče sa reljefom Dijane i natpisom (CIL III, 8376, upor. str. 2127 i 2256)[102].

Najznačajnije antičko naselje na Sarajevskom Polju nalazilo se u Ilidži. Već prva istraživanja 1892 i 1893 g. otkrila su tragove prostranih građevina i rimske spomenike baš na onom mjestu gdje se nalaze termalno vrelo i sadašnji banjski objekti. Tragovi zgrada, a naročito njihovi brojni mozaici, govore o zamašnim sredstvima utrošenim za izgradnju ovog naselja. Numizmatički nalazi u Ilidži datiraju još iz I vij. n. e. (Claudius, Vespasianus), ali je najveći broj iz II, III i IV vij. n. e. Naselje je vjerovatno podignuto još u I vij. n. e., a njegov puni razvoj pada u period II — IV vij. n.e.[103]. I novija istraživanja otkrila su ostatke rimskih građevina i druge nalaze[104] (Tab. V, sl. 9 i 10). Iz Ilidže je posvetna ara: Apollini Tadeno Charmidis col(oniae) servus d. d. Charmidis (= Charmides) bi bio rob (servus publicus) na službi u gradu koji je označen kao colonia. Posvetnog sadržaja je i djelimično sačuvani natpis iz Lužana (kod banje Ilidže): . . . Apol (lini) . . . ce]teris d(is) . . .[105]. Puno ime ovoga grada ne znamo, jer drugi dio natpisa koji govori o tome nije u cjelini sačuvan: 1936 g. nađena je u Ilidži baza koju caru Dioklecijanu posvećuje r(es) p(ublica) Aq(uarum) S . . .[106]. Vidjeli smo da su neki istraživači na prostor Sarajevskog Polja lokalizovali Stanecli, dok su drugi ovdje tražili Ad Matricem kao stanice sa ceste Salona—Argentaria[107].

U Stupu kod Ilidže također su konstatovani rimski ostaci. Ovdje su otkopane ruševine rimske zgrade i grobovi sa nalazima iz rimskog vremena. Među nalazima najznačajnija su poljoprivredna i zanatska oruđa i novci (Claudius, Carinus i Maximianus). Zemljoradnička oruđa posvjedočuju da je zgrada služila kao poljoprivredni objekat, a kovački alat i neprerađeno željezo indiciraju vlastitu proizvodnju poljoprivrednih alatki na toj ekonomiji. Prema osobinama alata i pribora može se zaključiti da je posjed pripadao nekom domaćem čovjeku — romanizovanom Iliru. Ne znamo tačno kad je podignuta

zgrada, jer primjerak novca cara Klaudija ne mora značiti da ona datira iz I vij. n. e., ali je ona svakako još postojala oko 300 godina n. e.[108]. U susjednom Švrakinu Selu (danas: Naselje Pavla Goranina) također su ustanovljeni ostaci rimske naseobine; odavde je i ara IOM čiji je dedikant veteranus leg. VIII Aug. (CIL III, 8374 = 2766a, upor. str. 1035 i 2256)[109].

U samom Sarajevu otkriveni su tragovi rimskog naselja koje se nalazilo u zapadnom dijelu grada. Pored građevinskih ostataka rimskih zgrada, iskopan je veći broj grobova. U tom dijelu grada na lijevoj obali Miljacke radila je ciglana koja je vjerovatno podmirivala i potrebe rimskog grada u Ilidži. Iz ciglane su sačuvana dva odlomka crijepa sa žigovima CONSTA . . . i CO . . . Oblik slova na žigovima ovih opeka odgovara III vij. n. e. što pokazuje da je ciglana radila u to vrijeme, ali je isto tako moguće da je bila u pogonu i prije i poslije tog vremena. U »Vasiljevoj bašči« na desnoj obali Miljacke iskopani su ostaci rimskih zgrada. Iz ruševina tih zgrada izvađeni su odlomci tegula sa žigovima: CONST . . ., CON . . . i NIMIXAM (obrnuto: MAXIMIN) koje su, skoro je sigurno, izrađene u lokalnoj rimskoj ciglani. Sa prostora »Vasiljeve bašče« je i jedan fragment tegule sa krstom kakav se javlja počevši od IV vij. n. e. i jedan novčić (Iustinus). Ovdje su konstatovani grobovi praistoriskog, rimskog i docnijeg vremena. Uz Koševski potok nalazila se rimska keramička radionica, a u blizini su otkriveni odlomci rimskog građevinskog materijala. U samom gradu zabilježeni su nalazi arhitektonskih dijelova rimskih zgrada koji nisu s ovog prostora već su preneseni iz Sarajevskog Polja i upotrebljavani prilikom izgradnje javnih zgrada u Sarajevu još u XVI vij. Među tim nalazima najznačajniji je odlomak stupa sa bazom i natpisom koji se odnosi na municipalni život jedne opštine i u kojem se spominju ugledni građani Rima iz prve polovine III vij. n. e. (Catius Clementinus i Catia Clementina) kao vjerovatni patroni civitatis Aquae S . . . Drugi važan nalaz je odlomak nadgrobnog spomenika sa natpisom: Ulpia . . . (upor. nadgrobni spomenik iz Osijeka kod Blažuja: CIL III, 12755 = 8377 na kojem se također nalazi ime Ulpia). Na Debelom Brdu iznad Sarajeva sačuvali su se rimski ostaci. To su zidovi utvrđenja u kome su nađeni razni rimski artefakti, među kojima i jedan kasnoantički lonac sa natpisom minuskulnim kurzivom i primjerci antičkog novca (drahma Dyrrhachium, Constantinus I i II i Iustinianus I). Ovdje je vjerovatno od početka rimske vladavine do u VI vij. n. e. boravila vojnička posada koja je obezbjeđivala promet cestom i vršila nadzor nad naseljem u današnjem Sarajevu. U raznim dijelovima grada prikupljeno je dosta primjeraka antičkog novca koji idu u neprekidnom nizu od Tiberija do Justinijana. Pored toga, u Sarajevu su nabavljene dvije drahme (Apollonia), ali njihova provenijencija nije pobliže poznata. — Kroz Sarajevo je prolazila rimska cesta koja je od Ivan Sedla preko Sarajevskog Polja i Romanije vodila na Drinu. Sergejevski pretpostavlja da je rimska magistrala na prolazu kroz Sarajevo išla pravcem današnjih glavnih ulica, a zatim preko Pašinog Brda i Mokrog vodila na Romaniju i dalje prema Drini. S obzirom na položaj Sarajeva i na to da cesta odmah po izlasku iz grada prema istoku ima uspon, Sergejevski opravdano zaključuje da se na prostoru današnjeg Sarajeva nalazila rimska putna stanica (mansio ili mutatio)[110].

U okolini Sarajevskog Polja i Sarajeva rimska aglomeracija postojala je još u Trnovu, gdje su nađeni rimski novci, urne i drugi predmeti[111]. Na Naklu u Vojkovićima vjerovatno je bila stražarnica za čuvanje ulaza u Sarajevsko Polje, a na prostoru današnje Hrasnice možda neka naseobina vezana za poljoprivredno dobro[112]. Na Gradu kod Semizovca sačuvani su tragovi naseljenosti u rimsko doba[113]. Na području Gornje Vogošće, naročito uz potok Jošanicu i oko sumpornog vrela, konstatovani su ostaci rimskih građevina[114].

Sarajevsko Polje i okolina Sarajeva bili su dobro nastanjeni i u praistorisko doba. Naselja iz raznih praistoriskih perioda nalazila su se u Butmiru, na Naklu kod Vojkovića, na Gradcu kod Kotorca, na Soukbunaru, Debelom Brdu i Zlatištu iznad Sarajeva, na Gradini povrh Bistričkog potoka kod Sarajeva, na Ravnim Bakijama (Fortica) kod Sarajeva, na Ophodi iznad Mošćanice, na gradinama Gradcu i Kokorevcu u dolini Koševskog potoka, u Semizovcu, na Rogošu kod Blažuja, možda na Šišanu kod Pazarića, i na drugim mjestima. Osim toga, u Močilima i na Velikom i Malom Orlovcu kod Sarajeva sačuvane su gromile. Posmatrana u cjelini, naselja pripadaju praistoriskim preiodima počevši od neolita do mlađeg željeznog doba. Među tim naseljima najbrojnije su zastupljene ilirske gradine od kojih su neke, kao što smo vidjeli, sačuvale tragove rimskog života[115].

Prema svemu što smo iznijeli o Sarajevskom Polju i okolini Sarajeva, vidi se da je u ovom kraju bilo znatnih i brojnih rimskih naselja. Poznate su također praistoriske aglomeracije počevši od neolita. Centar cijelog kraja u rimsko doba bilo je Sarajevsko Polje sa gradskom samoupravnom opštinom Aquae S . . . u današnjoj Ilidži. Nalazi pokazuju da je u Aquae S . . . život tekao od I do kraja IV vij. n. e. i da je ovaj grad doživio svoj puni procvat u III i IV vij. n. e. U Sarajevu su se nalazile zanatske radionice i putna stanica na rimskoj cesti koja je iz Sarajevskog Polja vodila prema Romaniji. Prema nalazima može se zaključiti da je rimsko naselje u Sarajevu postojalo neprekidno od I do VI vij. n. e. Stanovnici sarajevskog kraja bili su Desitijati, jako i brojno ilirsko pleme, koje je zauzimalo prostor od Vareša prema Rogatici i dalje prema Drini[116].

10) CESTA OD SARAJEVA PREKO ROMANIJE U DOLINU DRINE

Ovu cestu je opisao Balif[117] i obilježio je na svojoj karti. Prema sačuvanim tragovima trase i nalazima miljokaza, cesta se može pratiti od Žljebova sjeveroistočno od Sokoca pa skoro cijelom dužinom do Drinjače. Tragovi ceste u šumama Romanije nisu kolotečine, već planumi sa pločama i sitnijim kamenjem za učvršćenje stroja. Miljokazi su nađeni u grupama između Debelog Brda i Tisovca kod Brkovine, na Alajbegovini, kod Mitrovića, u Kiridžinskom Dolu i Kraljevu Polju — sva mjesta na pravcu Žljebovi — rijeka Jadar. Nalazišta su međusobno udaljena 3 odnosno 1,5 km. Miljokazi su sa natpisima i bez njih. Jedan miljokaz kod Lukavice ukazuje na tok ceste od Kraljeva Polja prema rijeci Jadru. Njena trasa ustanovljena je dalje niz Jadar, u čijoj su dolini konstatovani tragovi kaldrme, a na ušću po-

toka Kravice ostaci neke manje antičke naseobine. Od ušća Kravice dužinom od 10 km cesta je vjerovatno vodila na Drinjaču. Cesta Romanija—Drinjača je najvećim dijelom ustanovljena, a samo dva kraća sektora, tj. Kraljevo Polje—Jadar i ušće Kravice—Drinjača, Balif je obilježio kao vjerovatne. Na drugom otsjeku ove komunikacije, tj. između Sarajeva i Romanije, Balif je ustanovio planum ceste u dužini od 2 km između zapadnih obronaka Romanije i potoka Kršulja kod Mokrog. Na osnovi ovog ostatka trase i na osnovi anepigrafskog miljokaza kod Hana Ophođaša (CIL III, str. 2174), Balif je obilježio kao siguran i taj dio ceste. Što se tiče daljeg toka do Sarajeva, on do danas nije ustanovljen, ali se opravdano pretpostavlja da je cesta iz Sarajeva prelazeći Pašino Brdo izlazila na potok Kršulj kod Mokrog gdje se spajala sa već ustanovljenom cestom preko Romanije[118].

Na miljokazima ceste Romanija—Drinjača nisu sačuvane oznake udaljenosti. To nemaju ni drugi dosad poznati miljokazi ceste Narona—Sarajevsko Polje. Sa otsjeka Romanija—Drinjača na prostoru Debelo Brdo—Tisovac nađeni su miljokazi iz vremena carevā Filipa i Volusijana (CIL III, 13306 i 13307) i, prema nesigurnom čitanju, miljokaz Germanika Augusta (CIL III, 13308). Dva miljokaza kod Brkovine datiraju iz vremena cara Decija Trajana (CIL III, 13309 i 13310). Miljokaz kod Mitrovića (CIL III, 13311) pripada cezaru Etrusku; odavde su i fragmenti miljokaza bez natpisa (CIL III, 13315). Tri miljokaza iz Kiridžinskog Dola pripadaju: Etrusku, Tacitu i, možda, Dioklecijanu ili Maksimijanu (CIL III, 13312, 13313 i 13314). Miljokazi u Kraljevu Polju su anepigrafski, a miljokaz iz Lukavice (CIL III, 13316) potiče iz vremena Volusijana. U grupama ovih miljokaza na navedenim nalazištima otkriveni su i drugi dijelovi i fragmenti, ali bez natpisa.

Prema natpisima miljokaza može se zaključiti da su u III vij. n. e. na ovoj cesti vršene velike i česte reparature. Pač pretpostavlja da je i ovaj dio ceste izgrađen rano, jer je dio Narona—Sarajevsko Polje vjerovatno bio u gradnji još pod Augustom. Što se tiče popravaka na cijeloj dužini Narona—Sarajevsko Polje—Drinjača, oni su u III vij. n. e. počeli pod Filipom ili Maksiminom, a ponovo su izvršeni pod Tacitom i, možda, pod Dioklecijanom[119].

Prema tome, trasa od Mokrog do Drinjače koju je obilježio Balif i njen pretpostavljeni pravac od Sarajeva preko Pašinog Brda do Mokrog, kao što smo već naveli, ostaju do danas na cijeloj dužini Sarajevo—Romanija—Drinjača najvećim dijelom kao sigurna i ustanovljena rimska cesta. Ovdje nam se nameće još jedno pitanje: da li je cesta Sarajevo—Romanija—Drinjača istovremeno sastavni dio ceste Salona—Bistue vetus—Bistue nova—Stanecli—Argentaria. Određenije rečeno: da li su se negdje kod Sarajeva spajale obje ceste — ona koja je dolazila iz pravca Narone dolinom Neretve i ona koja je dolazila iz pravca Salone preko Duvanjskog Polja i gornjeg Vrbasa — pa od Sarajeva produžavale prema Drini kao jedna komunikacija. Balif[120] je bio sklon da vjeruje da je cesta Sarajevsko Polje—Romanija—Drinjača, kako ju je on opisao, vodila prema Argentariji čiji položaj nije bio sigurno ustanovljen. Domaševski cestu Salona—Tilurio—Bistue nova i dalje takođe usmjerava preko Sarajeva i s njome spaja cestu Narona — dolinom Neretve[121]. Može se pretpostaviti, kao što smo već naveli u osvrtu na problem ubikacije stanica Bistue nova i Stanecli, da je cesta Salona—Argentaria u svom završnom dijelu iz predjela Breza—Dabravina—Vareš produžavala pored Olova i Kladnja na rijeku Drinjaču i Drinu. Taj pravac još nije istražen. Izvjestan oslonac i indiciju za istraživanje komunikacije tim pravcem pružaju nalazi u Potcrkvini, Šadićima i Paprači. U Potcrkvini između Vlasenice i rijeke Drinjače konstatovani su ostaci rimske naseobine, a na obližnjoj Gradini u Šadićima sačuvani su, pored tragova praistoriske nastanjenosti, ostaci rimskih zidina (utvrda?) i oko nje veći broj gromila sličnih glasinačkim gromilama[122]. Iz Paprače su primjerci rimskog novca: Marcus Aurelius, Licinius i Constantinus II[123]. Proizlazi, dakle, da zasad ostaje otvoreno pitanje da li su iz sarajevskog kraja na Drinu vodile dvije komunikacije — jedna iz Sarajevskog Polja i druga iz područja Breza—Vareš — ili je postojala samo jedna komunikacija, tj. ona koja je išla pravcem Sarajevsko Polje—Romanija—Drina i koja je već ustanovljena.

11) PODRUČJE: SOKOLAC—GLASINAC—ROGATICA—VLASENICA

Ovo područje poznato je po brojnim ostacima ilirskih naselja. Nekropole oko Sokoca i Rogatice (Glasinačko Polje) ispitivane su kroz dugi niz godina i o njima je objavljen veći broj radova. Gradine na Glasinačkom Polju očekuju nova istraživanja, jer arheolozi na njima nisu dosad vršili posebna ispitivanja, već su ih samo obilježili. Ovdje je potrebno da ukažemo na najvažnije gradine sa Glasinačkog Polja i na rimske nalaze koji su ovuda otkriveni tokom ranijih ispitivanja tragova ilirske kulture. Oko Sokoca, dakle, na rimskoj cesti Romanija—Drinjača ili u njenoj blizini nalaze se gradine: na Rasovači iznad Košutice i Margetića, kod Kusačā i Starog sela, Gradac kod Sokoca, Gradić, nad Bukovinom, na Prisoju, na Paležu, kod Puhovca i dr. Na pravcu Glasinac—Rogatica najpoznatije su gradine kod Bjelosalića, iznad Vitnja, kod Čavarinā, Pariževićā i Šenkovića, nad Miošićima, Ilijak sjeveroistočno od Prače, kod Vrlazijā, kod Rusanovićā, Grad kod Kovanja i dr. I na području Romanije nalazi se veći broj gradina[124].

U glasinačkim nekropolama nađeni su pojedini rimski artefakti. Ostaci rimskih naselja dosad su konstatovani samo u Rogatici i njenoj bližoj okolini. Tako se u grobovima južno i sjeverno od moderne ceste Podromanija—Rogatica naišlo na razne rimske predmete i novce. Iz Rudinā potiču novci III i IV vij. n. e. i rimski arhitektonski dijelovi. Kod Rusanovićā iskopani su fragmenti rimske keramike i jedan primjerak Dioklecijanovog novca. Rimski predmeti nađeni su u jednoj grobnici kod Osova, a u grobnici kod Planja rimski novac iz IV vij. n. e. Blizu Dobrača iskopani su grobovi sa praistoriskim i rimskim prilozima, a u jednom grobu nađen je numizmatički primjerak (Constans I). U Okruglom i Brankovićima prikupljeni su rimski novci IV vij. (Constantius II i dr.)[125].

U Rogatici su konstatovani ostaci rimskog naselja koje je zauzimalo veće prostranstvo. Značajni su rogatički spomenici sa natpisima: DM T. Cl(audio) Maximo dec(urioni) c(oloniae) Ris(...) ... (CIL III, 12748 = 8369 = 2766b upor. str. 1035 i 2256);

IOM P. Ael. Clemens duovir ... (CIL III, 8366, upor. str. 2127) i P. Ael. Clemens ... (CIL III, 8367) koji je možda identičan sa onim iz CIL III, 8366; IOM T. Fl. Albanus duovir quinquennalis (CIL III, 12747 = 8368) i cippus sa natpisom možda: P. Aelio (CIL III, 12754). Na osnovi podatka c(oloniae) Ris (...) iz epitafa CIL III, 12748 = 8369 = 2766b Pač zaključuje da je u Rogatici bio rimski grad ranga kolonije. Kao potvrda za to mogu poslužiti i natpisi u kojima se spominju lokalni funkcioneri. U Potpjeću kod Rogatice ustanovljene su takođe rimske ruševine[126]. Neki istraživači su smatrali da antičko naselje u Rogatici nije bilo ranga kolonije. Takvo mišljenje zastupa danas i Sergejevski koji drži da je na epitafu CIL III, 12748 = 8369 = 2766b pomenuti T. Claudius Maximus bio decurio coloniae Risini, tj. Risna, i da je na nekom putovanju umro kod Rogatice gdje je i sahranjen, pa je stoga u natpisu navedeno njegovo rodno mjesto[127]. Protiv ovog mišljenja govore sljedeća dva momenta: 1) Rogatica je bila veliko antičko naselje, što pokazuju brojni arheološki nalazi; ona ima dobar položaj i bogatu okolinu koja je i u rimsko doba bila naseljena; iz Rogatice potiču i drugi natpisi na kojima se spominju gradski funkcioneri (duovir i duovir quinquennalis) i 2) na epitafu nekog dekuriona može stajati ime mjesta u kome je vršio vijećničku dužnost bez obzira na to da li je spomenik podignut u tom ili nekom drugom mjestu. Imamo primjera za oba slučaja: nadgrobni natpisi dekuriona nađeni u Saloni: CIL III, 1940, 2026, 2055, 2066, 2073 i dr. nose oznake dec. col. Salon., decur. col. Sal., decurioni colon. Salonitan. i sl.; brojni su nadgrobni natpisi na kojima se ne spominje ime grada gdje je decurio vršio vijećničku dužnost: CIL III, 1942, 2082 i 2084 (Salona); 8441 iz Narone; 2866 iz Nedinuma; 2773 iz Riditae i dr.: decur., decurioni civitatis, dec., decur. augur., decurioni i sl.[128]. Stoga smatramo da bi Pačovu identifikaciju col. Ris ... = Rogatica trebalo podvrći reviziji utoliko što nije pouzdano da li je rimsko naselje u Rogatici zaista bilo colonia i da li se tako zvalo. Međutim to da je ovo naselje imalo status gradske civitas stoji van svake sumnje. Iz Rogatice je ara Libero Baccho i IOM čiji je dedikant već poznati P. Aelius Clemens veteranus (CIL III, 8367)[129]. Sergejevski je u Pleševici sjeverno od Rogatice otkrio ostatke rimske zgrade koja odgovara jednoj villa rustica i ostatke rimske kaldrme široke do 3 m koja vodi u pravcu Rogatice[130]. Pojedinačne nalaze pretstavljaju votivna ara: Iunoni ... Mar (cus) Ulpi(us) Marcian(us) (CIL III, 14616) u Živaljevićima i reljefi karakteristični po ženskoj rimskoj odjeći u Glavicama[131].

Na pravcu Podromanija—Rogatica do danas nisu otkriveni tragovi rimske ceste. Međutim s obzirom na to da su u grobovima sjeverno i južno od današnje ceste koja ide tim pravcem nađeni rimski predmeti i novci i da su u Rogatici konstatovani ostaci rimske varoši, a oko nje takođe tragovi drugih rimskih aglomeracija, može se smatrati sigurnim da je antička Rogatica bila vezana nekom komunikacijom za cestu Romanija—Drinjača. Trasa te komunikacije ne može se tačnije obilježiti, ali je vrlo vjerovatno da se ona podudara sa modernom cestom uz koju se nižu grobovi sa rimskim nalazima. Osim toga, ostaci rimskog mosta i tragovi rimske ceste, sačuvani kod Lađevine jugozapadno od Rogatice, indiciraju komunikaciju koja je, izgleda, vezala Rogaticu sa Pračom[132]. Za dalji tok ove komunikacije, boljereći za ispitivanje veze između Sarajeva i doline Prače, važni su tragovi rimskog puta koji se odvaja od moderne ceste Prača—Renovica (1 km na jugu od Prače) i vodi u selo Kašičare[133]. Ovaj put nije označen u Balifovoj karti. Na pravcu rijeka Prača—Sarajevo preko Pala poznati su takođe numizmatički i drugi nalazi: na Palama dvije drahme (Dyrrhachium), u Prači brojni i raznovrsni primjerci novca od kojih su samo neki prikupljeni (Neapolis, Thasos, Croton, Macedonia = Alexander III i Philippus II, Massilia, Abdera) i odlomci grčke keramike na Gradini Ilijaku sjeveroistočno od Prače[134].

Rimskog novca bilo je i u nekropolama oko Sokoca. Nalazišta se nižu uz rimsku cestu Romanija—Drinjača. Iz Vražića na obroncima Gradine Puhovac i iz Talina potiču primjerci rimskog novca IV vij. (Licinius kovan u Sisciji i jedan iz doba Konstantina I)[135]. Jugoistočno od Žljebova, u Grlacima, otkrivena je nadgrobna stela sa reljefom konjanika[136]. U Podžeplju jugoistočno od Kraljeva Polja nađeni su republikanski denari i jedan primjerak carskog novca (Vespasianus)[137].

Područje Sokolac—Glasinac—Rogatica—Vlasenica nije bogato ostacima rimske kulture. Posebno treba istaći da ovdje, izuzev Rogatice, nema značajnijih ostataka rimskih naseobina. Međutim brojne ilirske gradine i gromile na cijelom prostoru Glasinačkog Polja koje zahvata dijelove bivših srezova Sokolac, Rogatica i Višegrad i današnjeg sreza Sarajevo svjedoče o tome da je ovaj kraj bio jako nastanjen. To što su ostaci rimskih aglomeracija na Glasinačkom Polju malobrojni i rijetki ne znači da se u rimsko doba prorijedilo stanovništvo. Autohtoni Iliri sa Glasinca u svom načinu života gotovo ništa nisu mijenjali i nastavili su pod Rimljanima da žive isto onako kako su živjeli prije njihovog dolaska. Istina, naše znanje o tragovima rimske kulture u ovom kraju nije još upotpunjeno, jer su glasinačke gradine neispitane. Ali i ono što se dosad zna, zahvaljujući u najvećoj mjeri obimnim istraživanjima ilirskih nekropola, pokazuje da je Glasinac bio kontinuirano naseljen u praistorisko i rimsko doba kao i poslije toga. Uticaji Rimljana u ovom kraju izgleda da nisu bili naročito jaki. Romanizacija se mogla jače osjetiti samo u gradskom centru (današnja Rogatica) i u njenoj najbližoj okolini. Za Rimljane je glasinački kraj imao posebno značenje zbog toga što je ovuda prolazila važna cesta koja je dolinu Neretve spajala sa dolinom Drine i Save.

12) FOČA, GORAŽDE I VIŠEGRAD SA OKOLINOM

Kraj u kome se nalaze Foča, Goražde i Višegrad, tj. dolina gornjeg toka Drine, do danas nije dovoljno arheološki ispitan. Rimski ostaci su malobrojni, pa je i naše znanje o ovom kraju u antičko doba nepotpuno. Ustanovljeni ostaci rimskih naselja su rijetki. Među rimskim nalazima pretežu nadgrobni spomenici koji su većinom anepigrafski. I nalazi novca su rijetki. Što se tiče rimskih komunikacija, one dosad u ovom kraju nisu ustanovljene. Mišljenje Domaševskog da je iz Gacka vodila rimska cesta u Foču i dalje od Foče Drinom u Domaviju dosad nije potvrđeno[138]. Kraj kroz koji bi išla veza između Gacka i Foče težak je i neprohodan, naročito u predjelima Sutjeske, pa je vrlo nesigurna i pretpostavka da je ovuda prolazila neka važnija komunikacija. Isto tako konfiguracija tla između Višegrada i Ske-

lanā ne dozvoljava trasiranje komunikacije koja bi išla samom dolinom Drine[139].

Fočanski kraj poznajemo samo po malom broju rimskih spomenika. Jugoistočno od Foče, u Vrbici kod Čelebića, konstatovani su ostaci neke rimske naseobine i otkriveni nadgrobni spomenici; jedna ploča sa reljefom nađena je i u susjednom Kunovu[140]. Iz Trbušća na Drini južno od Foče je nalaz arhitektonskog odlomka iz III vij. n.e., a iz Ocrkavlja zapadno od Foče nadgrobni žrtvenik sa nepotpunim natpisom na kome se mogu čitati imena: Flavius i Aurelii[141]. U selu Miljevini kod Foče nedavno je pronađena ara IOM Conservatori koju je posvetio libertus Graecus qui et Fortunatus[142]. Sjeverno od Foče mjesto Ustikolina poznato je po nalazima iz rimskog doba. U Ustikolini na ušću rijeke Kolune konstatovani su ostaci većeg rimskog naselja. Odavde su takođe odlomci dvaju spomenika sa nepotpunim natpisima (CIL III, 8372 i 8373), jedan uteg sa natpisom (CIL III, 14340 upor. str. 2328[181]), razni arhitektonski fragmenti i drugi rimski artefakti. Od novaca nađen je samo primjerak Constantinus I[143]. Ostaci antičke naseobine ustanovljeni su i u Cvilinu s desne strane Drine kod Ustikoline; prema građevinskim ostacima izgleda da je na ušću potoka Kosove bila vila; sa brda Čelije kod Ustikoline potiču žrtvenici sa posvetama: Termino Libero Patri IOM i Termino i više odlomaka nadgrobnih spomenika[144]. Na području Kalinovika koje je bilo dobro naseljeno u praistorisko vrijeme nedavno su na više mjesta pronađeni: rimski građevinski ostaci, a može se pretpostaviti da su ovuda u rimsko doba prolazile komunikacije kao veza sa Drinom (Foča—Ustikolina) i naseljima na gornjoj Neretvi[145].

Goraždanski kraj poznajemo samo po ostacima koji su sačuvani u Sopotnici sjeverno od Goražda. Pored tragova antičke naseobine u Sopotnici su otkriveni spomenici sa natpisima: IOM Cohortali (CIL III, 13856 = 8370) i Term (CIL III, 8371 upor. 13856)[146]. Pač smatra da natpis Term potiče sa kamena međaša koji je obilježavao granicu nekog područja. Ovaj natpis i natpisi kod Ustikoline govore o tome da je i na gornjoj Drini u rimsko doba bilo vojnih garnizona.

Višegradski kraj poznajemo po rimskim nalazima u Višegradu, Velikoj Gostilji i na području Župe. Iz Višegrada su rimski novci Constantinus I i II, Constantius II i Constans[147]. U Velikoj Gostilji sačuvani su spomenici sa rimskog groblja i arhitektonski dijelovi koji možda potiču od nekog hrama[148]. Na području Župe česti su nalazi antičkih spomenika, ali su građevinski ostaci rimskih naseobina vrlo rijetki. Do danas u tom predjelu nisu otkriveni ni tragovi rimskih komunikacija. Ostaci naseobina konstatovani su u Klašniku i Starom Brodu. Iz Klašnika su nalazi nadgrobnih spomenika koji svjedoče o postojanju groblja i naselja u II i III vij. n. e., a iz Starog Broda razni arhitektonski dijelovi i fragment nadgrobnog kamena sa natpisom: MALVI ET Fl(avio) Bat(oni)[149]. U Donjem Štitarevu otkriveno je nekoliko nadgrobnih spomenika, među kojima su dva sa nepotpunim natpisima[150]. Po ostacima građevinskog materijala može se zaključiti da je neka rimska naseobina postojala i na Kosovu Polju kod Višegrada[151]. Za termalno vrelo u Banji kod Višegrada Radimski je ustanovio da je bilo eksploatisano još u rimsko doba[152]. Antičko groblje je sačuvano i u Rudom. Odavde su dva nadgrobna natpisa od kojih je jedan značajan po tome što nas obavještava o municipalnom uređenju. Prema sadržaju ovog epitafa Sergejevski zaključuje da je Rudo ili neko mjesto u okolini bilo municipium koje je taj status dobilo pod Flavijevcima: . . . T. F (lavius) Silvanus dec(urio) m(uniceps?) muni(cipii) Fl(avii) . . .[153]. Gentilno ime Flavius nalazi se i na natpisima u Klašniku i Starom Brodu, a ono se često susreće na epigrafskim spomenicima u dolini Drine. Epigrafski spomenici iz Starog Broda (MALVI FL. BAT.) i Pljevlja (CURATOR ARBENSIUM METLENSIUM SPLONISTARUM MALVESATIUM)[154] pružili su F. Papazoglu osnovu za vrlo uvjerljiva objašnjenja o tome da je veći dio višegradskog područja ulazio u teritoriju municipium Malvesatium-a (= kod Užičke Požege)[155]. Prema tome, i municipium Flavium sa pomenutog natpisa iz Rudog mogao bi da se odnosi na municipium Malvesatium, mada ne bi trebalo isključiti mogućnost da je region Rudog imao svoju posebnu samoupravnu opštinu (municipium).

U ovom kraju — dolina gornje Drine — nisu ispitani tragovi praistoriske kulture. Ono što o tome znamo samo su pojedinačni nalazi. Jedno praistorisko naselje indiciraju nalazi iz gromile u Mahrevićima kod Čajniča koje, prema Truhelki, pripada srednjelatenskom periodu[156]. Iz Štrbaca kod Rudog je znameniti nalaz srebrnog nakita iz praistoriskog doba, ali je on osamljen i vjerovatno potiče iz nekog depoa[157]. Međutim za dalja arheološka istraživanja izvjesne indicije može pružiti topografska nomenklatura na gornjoj Drini. Oko Ustikoline sačuvana su imena stare toponomastike: brdo Kolun iznad rijeke Kolune; selo Ligati; selo Paraun i dr.; južno od Foče su sela: Bunovi i Bastasi; oko Goražda sačuvana su imena: Batve i Karoš, a oko Čajniča: Batovo, Batotići, Paravke i dr.; oko Višegrada su: Panalište, Panos i dr. Posebno su za arheologiju važni toponimi: Grad, Gradac, Zidine, Duvarovine, Crkvina, Crkvište, Gomile, Gromile kojih ima u cijelom ovom kraju[158].

Rimski nalazi koji su dosad otkriveni u dolini gornje Drine nisu bogati, ali su značajni. Oni pokazuju da su predjeli oko Ustikoline, Goražda i Višegrada imali značajnije rimske naseobine. Groblja sa brojnim rimskim spomenicima posvjedočuju da su se u njihovoj blizini nalazila naselja. Natpisi iz višegradskog kraja govore da je tu bilo naseobina koje su dobile pravo rimskog građanstva od Flavijevaca. O municipalnom uređenju govori natpis iz Rudog. Epigrafski nalazi IOM Cohortali i Termino pokazuju da su u ovom kraju boravile rimske vojne jedinice. U cjelini, po spomenicima se može zaključiti da su oko Višegrada nastajale i razvijale se rimske naseobine u I, II i III vij. n. e. To se naročito tiče župnih i pitomih predjela u okolini Višegrada, Ustikoline i Goražda, gdje su nalazi brojniji i važniji. Stoga smatram da se u dolini Drine između Foče i Višegrada kao i dalje na sjever od Višegrada nalazilo nekoliko poznatijih rimskih naseobina i da ih je bilo više nego što bi nam to izgledalo prema dosadašnjim nalazima. U prilog ovoj tezi navodim i mogućnost da su u antičko doba u ovom kraju kuće pretežno pravljene od drveta i pokrivane drvetom, a njega je bilo dovoljno u velikim podrinjskim šumama. Nova istraživanja vjerovatno bi otkrila tragove još nekih rimskih naseobina. Razumije se, ova naselja su morala imati i svoje komunikacije kojima su bila povezana međusobno ili sa naseljima i putevima u drugim krajevima. Zasad ostaje neriješeno pitanje cesta i puteva u gornjem Podrinju, ali je jedna cesta svakako prolazila dolinom Drine pravcem Foča—Ustikolina—Goražde i vjerovatno dolinom Drine kod Višegrada.

13) CESTA I NASELJA UZ SREDNJI TOK DRINE

Komunikacija uz srednji tok Drine zahvata veliku okuku Drine od Đurđevca do Drinjače. Cesta uz ovaj dio Drine opisana je prije 7 decenija i docnije nije posebno ispitivana. Istraživanja ceste izvršio je Truhelka. Njen tok na dužini od cca 70 km obilježen je djelimično kao siguran i ustanovljen, a djelimično kao siguran ali još neustanovljen.

Od Bratunca, gdje je ustanovljen trag ceste, do Đurđevca nalaze se ostaci rimskih naseobina. Kod Voljevice otkriveni su rimski građevinski ostaci i jedan miljokaz. U Bjelovcu konstatovani su ostaci rimske kaldrme na dužini od 7,5 km. Truhelka dalje vodi cestu pored ušća Saske rijeke, napominjući da je rudarski centar Domavia bio s njome vezan stazom koja je išla niz Sasku rijeku. U Sikiriću, južno od sastava Saske rijeke i Drine, nađen je veliki depo rimskog bakrenog novca iz III vij. n. e. koji je kovan u Viminaciju. Blizu ovog nalazišta je rimsko groblje sa brojnim spomenicima. Sljedeći nalazi — ostaci rimskih ruševina — potiču tek iz Petrićkog Polja. Između Tegarā i Petrićkog Polja Drina prolazi kroz klisure, pa Truhelka cestu na tom prostoru obilježava vjerovatnim pravcem koji ne ide obalom, već zapadno od nje, čime se skraćuje dužina same pruge. Blizu Petriće takođe se naišlo na stroj ceste pojačan kamenom koji je po svemu sudeći ostatak rimske kaldrme. Kod Skelanā ustanovljeni su mnogobrojni građevinski ostaci nekog većeg rimskog naselja. Tu se ponovo javljaju tragovi rimske ceste u vidu kamenih ploča. Ostaci ceste mogu se i dalje gotovo kontinuirano pratiti od Skelanā do Đurđevca. Od Đurđevca uzvodno Drinom trag ceste se gubi. Truhelka, međutim, smatra mogućim da je cesta nastavljala svoj tok uz Drinu prešavši između Dobraka i Klotijevca na desnu obalu i da je Mala Gostilja najbliže mjesto koje bi moglo obilježiti njen dalji pravac. Što se tiče daljeg toka ceste, Truhelka smatra da je poslije Višegrada najbliža stanica bila Rogatica, i da se odatle išlo u Sarajevsko Polje. — To je opis rimske ceste prema Truhelkinim otkrićima[159]. Tokom svojih istraživanja u antičkoj Domaviji i njenoj okolini Radimski je otkrio ostatke rimske ceste koja je vodila dolinom Saske rijeke između Domavije i Bjelovca. Na osnovi toga i zbog značaja velikog rudarskog centra u Domaviji, Radimski je zaključio da se na tom pravcu ne radi o običnoj stazi već o pravom kolskom putu — cesti[160]. Docnije je kod Gradine nađen miljokaz sa posvetom carevima Trebonijanu i Volusijanu, čime je takođe potvrđeno da je zaključak Radimskog bio opravdan[161].

U području istočne Bosne koje leži uz podrinjsku cestu Drinjača—Đurđevac nalazi se veći broj rimskih naseobina. Među njima su najvažnije naseobine u Gradini kod Sasa i u Skelanima. Obimna istraživanja koja su u oba ova mjesta izvršena posljednje decenije prošlog vijeka dala su značajne rezultate tako, da je naše znanje o njima relativno dobro.

U Gradini je ustanovljeno veće rimsko naselje koje je imalo prvo rang municipija, a docnije rang kolonije. Ovaj grad je bio sjedište rudarske uprave i centar rudarskog distrikta (Argentaria). Iskopavanja su otkrila ostatke kurije i kupatila. U ruševinama kurije nađen je natpis: L. Domitius Eros procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum (CIL III, 12721 = 8361). Možda je istu službu vršio i Caius Iulius Melanio (CIL III, 12732). Iz ruševina kupatila otkopani su spomenici s natpisima: jedan iz 220 g. n. e.: Valerius Super vir egregius procurator argentariorum balneo publico aquam sufficientem induxit (CIL III, 12734) i drugi iz 274 g. n. e.: Aurelius Verecundus vir egregius procurator argentariorum balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit (CIL III, 12736). Kao prokurator spominje se na dva natpisa: vir egregius procurator Iulius Tacitianus (CIL III, 8359 i 8360 = 12720) iz vremena Aleksandra Severa. Ova dva natpisa, koji su posvećeni Aleksandru Severu i Juliji Mameji, značajni su po tome što je u njima prvi put spomenut municipium Domav... Prema natpisu (CIL III, 12732: mun. Domlavianorum) izlazi da je ime grada Domavia. Domavia je municipij pod carem Makrinom (CIL III, 8363 = 12733; za mun. Domav. upor., 8359, 8360, 12732 i možda 8297), a pod Trebonijanom Galom spominje se kao kolonija: ordo decurionum coloniae metalli Domaviani (CIL III, 12728, 12729). — U Gradini su nađeni i primjerci rimskog novca od Trajana do Konstantina II, tj. od prelaza iz I u II vij. do sredine IV vij. n. e. Novci su većinom iz kovnice u Viminaciju. Osim toga, Gradina je nalazište brojnih drugih predmeta iz rimskog vremena, pretežno onih koji su vezani za rudarsko-metalurgisku radinost (olovna ruda, olovni odlivci, bronzana i željezna oruđa, odlomci zemljanih lampi, komad olova sa cifrom XX = 20 funti i sl.)[162]. Noviji nalazi iz Gradine su žrtvenici, nadgrobne ploče sa natpisima i dio počasne ploče sa natpisom: Imp. Caes. Parthicus Britannicus C... koja je iz Gradine ili okoline[163].

Po rimskim nalazima poznato je i nekoliko obližnjih mjesta. U Loznici su konstatovani ostaci rimskog naselja i groblja, iz Biljače je poznati nadgrobni natpis na grčkom jeziku, iz Bjelovca razni rimski artefakti i primjerak novca (Alexander Severus)[164]. U Sikiriću je otkriven veliki depo carskog novca iz III vij. n. e. pored drugih spomenika: CIL III, 12746 anepigrafski i jedan žrtvenik IOM...[165] Rimskih spomenika ima i u Voljevici[166]. Mjesto Mihaljevići na Drini sjeverno od Bratunca pretstavljalo je važnu saobraćajnu tačku. Na Crkvini u Mihaljevićima nalaze se rimski građevinski ostaci po svoj prilici od utvrde koja je osiguravala komunikaciju dolinom Drine; odavde su i nadgrobni spomenici sa natpisima (CIL III, 14614 i 14615) i jedan numizmatički primjerak (Constantinus I)[167]. U Bratuncu je bilo rimsko naselje na čijem groblju su sačuvani arhitektonski dijelovi, građevinski materijal i nadgrobni spomenici[168]. Iz Drinjače su dosad poznata dva natpisa: CIL III, 8363 = 12733 i 8364 = 12742. Prvi natpis je važan po tome što ukazuje na Drinjaču kao na saobraćajnu raskrsnicu. Pač zaključuje da je Drinjača kao saobraćajna raskrsnica pripadala regionu rudarskog centra Domavije, jer da natpis CIL III, 8363 = 12733 u kojem se spominje mun. Domav. nije kao spolij mogao biti dopremljen iz Gradine (Domavia) u Drinjaču[169]. Ostaci naselja konstatovani su i u Tegarama uzvodno od Sikirića; odavde je i nekoliko nadgrobnih i drugih spomenika. Spomenik sa natpisom — palimpsestom (CIL III, 12740), prema naknadnoj reviziji, pretstavlja sastavni dio nadgrobnog spomenika takođe sa natpisom — palimpsestom iz Lutvina Hana (CIL III, 12739). Tako sastavljen natpis koji vjerovatno datira iz III vij. n. e. obavještava nas o ocu (procurator argentariarum Delmaticarum) koji je bio i municipalni funkcioner col. Sirmiensis i o sinu koji je bio decurio col. Sirmiensis[170]. Za nas je ovaj natpis zna-

čajan, jer se njime ponovo potvrđuje da je u antičko doba srebrenički kraj održavao žive veze sa Sirmijem. Iz Fakovića i Žljepca potiču nadgrobne ploče sa nepotpunim epitafima[171].

Skelani na Drini su druga po važnosti rimska naseobina u ovom kraju. Ovdje su konstatovani ostaci većeg naselja i otkriveni raznovrsni spomenici rimskog doba, među kojima se ističe veći broj natpisa. Rimske ruševine zauzimaju široko prostranstvo i pokazuju, zajedno sa drugim spomenicima, da je antičko naselje u Skelanima bilo značajan privredni i strategiski centar ovog dijela Podrinja. Ovdje su ustanovljeni i ostaci rimske ciglane koja je podmirivala lokalne, a možda i šire potrebe. Kod Skelana vjerovatno je bio prelaz preko Drine u Bajinu Baštu gdje je takođe postojalo rimsko naselje. Rimsko naselje u Skelanima, čije ime ne znamo, bilo je uređeno kao gradska samoupravna opština. To potvrđuju natpisi CIL III, 12727 na počasnoj bazi posvećenoj Karakali decreto decurionum; 14219[10] iz 169 g. n. e. počasni natpis Tito Flavio Simili duoviro quinquennali kojem je u bazilici postavljena statua decreto decurionum; 14219[7] iz 158 g. n. e. na ploči posvećenoj Antoninu Piju decreto decurionum; 14219[16] na počasnoj bazi posvećenoj Septimiju Severu vjerovatno sa formulom decreto decurionum. Važni su i beneficijarski oltari koji pokazuju da su u Skelanima boravili pripadnici leg. I Adiutrix, X Gemina, XI Claud. p. f., V Macedonica i I Italica Moesiae Inferioris (14218, 14219, 14219[4], 14219[5]; zatim ben. cons. ex leg. V Macedon., objavljen u WM XI; i dva koji se odnose na leg. XI Claud. i leg. I Ital. Moesiae Inferioris — objavljeni u Spomen. 1940). U Skelanima su otkrivene are sa raznim posvetama — IOM i vjerovatno drugim božanstvima (CIL III, 14219[3], 14219[6], 14219[8], 14219[15] pored drugih koje nisu izdate u CIL). Poznati su i nadgrobni spomenici sa epitafima: CIL III, 14219[9], 14219[11], 14219[12], 14219[13] i 14219[14] i drugi koji nisu objavljeni u CIL. Za etnografiju je značajan epitaf: P. Aelius princeps civitatis Dindariorum ... koji bi mogao biti potvrda da je u ovom kraju stanovalo ilirsko pleme Dindari[172]. U natpisu: (duo) v[i]r q(uin) q(uennalis) Gerd (...) it(em) m(unicipi) M(al...) libens posuit, Pač vidi vjerovatnu grešku: Gerd... mjesto Gensis (Tab. Peut.), dok mun. M. sasvim opravdano identifikuje s gradskom civitas u Visibabi kod Užičke Požege koja je poznata i po kraticama mun. Ma i mun. Mal. (CIL III, 8340; 8342, 8343 iz II vij. n. e.)[173]. Što se tiče Pačovog čitanja drugog dijela ovog natpisa (od item ... pa dalje), ono djelimično proizlazi iz konjekture koja navodi samo na pretpostavku da bi anonimni duovir quinquennalis grada Gerd... mogao takođe biti duovir u vijeću mun. M... Međutim natpisi iz Skelana i okoline ne obavještavaju nas o imenu ovdašnjeg municipija. Okolinu Skelana poznajemo po brojnim arhitektonskim dijelovima i nadgrobnim spomenicima iz Crvice (CIL III, 14219[17] i [18]), po nadgrobnim natpisima iz Osatice (jedan u CIL III, 14219[20]) i žrtveniku IOM iz Žgunjeva Polja[174].

Srebrenički kraj, naročito njegov dio neposredno uz Drinu, spada među najnaseljenije krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba. To je, svakako, najbolje nastanjeno područje na Drini. Prema dosadašnjim istraživanjima vidi se jasno da je srednje Podrinje već od kraja I vij. n. e. imalo lijepo uređene gradske centre i da su u tom području bili razmješteni stalni garnizoni. Razvitku ovog kraja doprinijeli su rudnici srebra i dobre komunikacije koje su ga vezale sa susjednim oblastima.

14) PODRUČJE ZVORNIKA, JANJE I BIJELJINE (DONJI TOK DRINE)

Tab. Peut. daje podatke o cesti koja vodi južno od Sirmija (Sirmium — XXX — Gensis — XV — ad Drinum — Argentaria). O ovoj cesti već je bilo riječi prilikom razmatranja problema ubikacije za stanice Bistue nova i Stanecli. Na tom mjestu naveli smo Pačovo mišljenje da je ad Drinum kod današnje Drinjače suprotno Kipertovoj lokalizaciji ad Drinum = Zvornik[175]. Istraživanja na komunikaciji od Sarajeva preko Romanije pokazala su da je ona izlazila na Drinu kod Drinjače gdje se spajala sa podrinjskom cestom koja je dolazila iz pravca Đurđevac—Skelani—Bjelovac. Podrinjska cesta i završni dio ceste Sarajevsko Polje—Romanija uokviruju i zahvataju područje srebronosnih rudnika sa upravnim centrom u Gradini (Domavia). Što se tiče ceste Stanecli—Argentaria, za koju pretpostavljamo da je iz područja Breza—Vareš prolazila pored Olova, Kladnja i dolinom Drinjače, njenu završnicu bi takođe trebalo tražiti ondje gdje se sastaju romaniska i podrinjska cesta. I u drugom slučaju, tj. pod pretpostavkom da je cesta Sarajevo—Romanija identična sa trasom ceste Stanecli—Argentaria, njena završnica bi se nalazila na sastavku sa podrinjskom cestom. To znači, kao što je već Pač istakao, da je Drinjača bila saobraćajna završnica na Drini. Pošto je sigurno da Argentaria označava rudarsko područje, proizlazi da se kod Drinjače nalazila neka putna stanica koja nije Argentaria, ali koja je vezana za to područje. Od stanica koje navodi Tab. Peut. na komunikaciji dolinom Drine za lokalizaciju u Drinjaču jedino može doći u obzir ad Drinum. Ovakvu lokalizaciju opravdavaju dva momenta: 1) ad Drinum je ležala na cesti koja zahvata rudarsko područje Argentaria (ad Drinum—Argentaria bez oznake distance u Tab. Peut.) i 2) Drinjača je pretstavljala prirodno čvorište komunikacija ovog dijela Podrinja.

Dolinom Drine, nizvodno, Divić kod Zvornika je prvo mjesto koje poznajemo po tragovima naseljenosti u rimsko doba. Izgleda da je ovdje bila kasnoantička utvrda za obezbjeđenje saobraćaja dolinom Drine. Pored građevinskih ostataka, otkriven je i žrtvenik (IOM Cohortali) koji potvrđuje da je u Diviću boravilo odjeljenje neke cohorte[176]. Iz Zvornika je jedan nadgrobni spomenik sa nepotpunim natpisom (Aurelio...), ali mu nalazište nije pobliže određeno[177]. Dosadašnji nalazi iz zvorničkog kraja vrlo su oskudni. Poznati su samo Gradina u Kalesiji sa ostacima rimske utvrde u kojoj su nađeni primjerci rimskog novca i Gradina kod Kosovače takođe kao rimska utvrda[178].

Dalje nizvodno Drinom ustanovljeni su ostaci rimske ceste kod Branjeva[179]. Ona se na pravcu Branjevo—Šepak Musl.—Šepak Srp. može pratiti dužinom od 3 km po tragu rimske kaldrme koja je široka do 4 m. Na ušću Lokanjskog potoka otkriveni su ostaci rimskog naselja[180]. Sjeverno od Branjeva tragovi rimske naseobine konstatovani su u Janji. Odavde su numizmatički nalazi: republikanski denar i drahme (Apollonia i Dyrrhachium)[181]. Jedna drahma (Apollonia) nađena je i u obližnjoj Amaj-

liji[182]. Sa ušća Drine i iz Bos. Rače potiče nekoliko primjeraka carskog novca iz vremena od I do IV vij. n. e. (Augustus — najstariji; Constantinus II — najmlađi)[183].

Okolina Bijeljine poznata je po ostacima rimskih aglomeracija: u Brodcu, Batkoviću, Svinjarevcu, u Polju oko Bijeljine, Obarskoj Velikoj i Tutnjevcu kod Zabrđa. Numizmatički nalazi su: primjerak (Iulia Domna) iz Brodca; primjerak (Commodus) iz Popovā; razni primjerci iz Donje Čađavice; tetradrahma Aleksandra Velikog i drahme (Apollonia i Dyrrhachium) iz Bijeljine, ali su ove iz bijeljinskog nalaza sve osim jedne drahme (Dyrrhachium) bez sigurnije provenijencije; velika količina rimskog novca IV vijeka n. e. (Valentinianus, Valens i Gratianus) prikupljena je u Modranu kod Janje[184]. Najnovija istraživanja u Brodcu otkrila su ruševine jedne rimske villa rustica manjeg tipa koja je sudeći po nalazima rimskih artefakata i po primjercima novca postojala u III i IV vij. n. e.[185].

Izneseni nalazi pokazuju da je ovaj kraj, donji tok Drine, imao veći broj antičkih naseobina. O njihovom značaju i ulozi zasad se ne može dati određenije mišljenje. Važno je ukazati na to da ustanovljene rimske aglomeracije ne leže samo uz Drinu već i na širem prostranstvu kako to pokazuju ostaci oko Bijeljine. Padaju u oči numizmatički primjerci iz ovoga kraja koji su brojni i raznovrsni. Time se posvjedočuje da su ovdašnje aglomeracije ležale na saobraćajnim linijama i da su učestvovale u prometu koji je tim linijama cirkulisao od republikanskog vremena do pred kraj IV vij. n. e. Do danas su u ovom kraju pronađeni samo neznatni tragovi života iz praistoriskog doba (Bos. Rača, Dvorovi)[186]. — Što se tiče rimske ceste u ovom kraju, smatram da nalazi nesumnjivo potvrđuju njen osnovni smjer dolinom Drine. Prema tome, donjim tokom Drine, od Drinjače do ušća, vodila je rimska cesta kao nastavak onih cesta koje su se spajale kod Drinjače. Trasu ne možemo pobliže obilježiti, ali je ona sigurno prolazila ovim pravcem pored Drine sa većim ili manjim otstupanjima od njenog toka, već prema terenskim prilikama (brojne bare i starače), što je slučaj i kod današnjih cesta. Neizvjesno je to kojom je obalom Drine išla cesta. Tragovi koje je otkrio Vorliček samo djelimično mogu pružiti dokaz da je *cesta bila trasirana lijevom obalom, jer oni isto tako* mogu pretstavljati ostatke neke druge komunikacije koja je išla dolinom Drine i služila kao duža ili kraća saobraćajnica. (U priloženoj skici ubilježena je njena trasa kao vjerovatna zapadnom stranom Drine). Kipert i Miler ovu cestu vode od Zvornika prema Sirmiju desnom obalom rijeke polazeći sa stanovišta da je ad Drinum = Zvornik i da su distance iz Tab. Peut. (Sirmium — XXX — Gensis — XV — ad Drinum) tačne[187].

15) PODRUČJE: TUZLA—GRADAČAC—BRČKO

O naseljenosti na području Tuzla—Gradačac—Brčko u antičko doba znamo vrlo malo. Ono što je do danas u ovom kraju sačuvano iz antičkog vremena, to su nalazi novca. Građevinskih ostataka rimskih aglomeracija skoro da nema, a one nisu ni ranije konstatovane. Iz Tuzle su brojni nalazi rimskog novca koji nije sav prikupljen: poznati su primjerci Trajana, Konstantina I i Antiochia ad Orontem. Sa Gradine kod Tuzle takođe potiču primjerci rimskog novca[188]. U Tuzli i oko nje nalaze se bogati izvori soli koji su, vjerovatno, bili poznati još u praistorisko doba. Nalazi u Tuzli pokazuju da je domaće stanovništvo tuzlanskog kraja u posljednjim praistoriskim periodima održavalo veze sa rudarskim oblastima i da je svoje proizvode, među kojima je na prvo mjesto dolazila so, zamjenjivalo za proizvode rudarskih rejona[189]. Tragovi praistoriskih aglomeracija konstatovani su i na nekim gradinama tuzlanskog kraja, a najnoviji nalaz bronzanih predmeta u Lukavcu i Gor. Tuzli (oruđe, oružje, nakit i fragmenti bronzanog posuđa) značajni su po raznovrsnosti oblikā koji su posvjedočeni za kasno bronzano doba Bosne i Hercegovine[190]. Pored navedenih nalaza rimskog novca i tragova rimskih zidova na Gradini kod Tuzle, važno je i ime κάστρον τὸ Σαληνές spomenuto kod Const. Porphyr. (De adm. imper., 32, 159) kao mjesto koje su zaposjeli Srbi. Taj toponim se nesumnjivo odnosi na današnju Tuzlu (Soli), jer na cijelom području do Crnog Mora nema drugog mjesta sa izvorima soli i sa nalazištima kamene soli. Σαληνές ima latinski korijen i upućuje na latinski naziv: Salinae (Salinis, ad Salinas), dakle, na rimsko doba. Prema tome, u Tuzli ili u njenoj neposrednoj blizini nalazilo se rimsko naselje Salinae[191].

Bližu i dalju okolinu Gradačca poznajemo po numizmatičkim nalazima: u Tramošnici — drahma (Dyrrhachium) i primjerci rimskog novca iz doba republike i carskog novca iz IV vij. n. e.; u selu Luki, drahma (Damastion) i novci iz republikanskog i carskog doba (Augustus, Marcus Aurelius i Constantinus II); u Srebreniku — drahme (Dyrrhachium i Apollonia) i primjerak (Claudius II); u okolini Gradačca, ali bez bliže određenog nalazišta — drahma (Dyrrhachium) i primjerak rimskog novca (Licinius)[192].

Iz okoline Brčkog do danas su prikupljeni nalazi novca u ovim mjestima: u Tolisi — drahme (Dyrrhachium i Apollonia), republikanski novci i novci carskog vremena od I do IV vij. n. e.; u Boku — drahma (Apollonia), republikanski i carski primjerci (Constantinus I i Constans); u Oštroj Luci — dva velika depoa u kojima su najstariji primjerci Septimius Severus i najmlađi Gallienus za koje se može pretpostaviti da su zakopani u vrijeme prvih provala Gota u zapadni Ilirik sredinom III vij. n. e. Tim provalama je bio ugrožen posavski kraj što pokazuje natpis iz Sirmiuma (CIL III, 3228 iz vremena Galijena) i slični numizmatički nalazi u Podvornici kod Siska i Garčinu kod Slavonskog Broda. Primjerci rimskog novca nađeni su i u Vidovici sjeverozapadno od Brčkog (Traianus, Numerianus i Constantinus II), a primjercima u drugim mjestima posavskog kraja, koji idu od Agrippina Germanici do Iustinianusa, ne zna se bliže nalazište[193]. Na ostatke neke rimske aglomeracije ukazuju odlomci rimskog građevinskog materijala u Tetimi kod Koraja[194].

Posavski kraj na prostoru koji uokviruju rijeke Bosna, Spreča, Gnjica i Sava do danas nije dobro ispitan. U posljednje vrijeme na ovom dijelu Posavine konstatovani su značajni ostaci telova — naseobina iz neolitskog doba (Gradina kod Gor. Slatine, Gradić kod Tolise, Varoš kod Koraja i Tuzla)[195]. Rimski spomenici su vrlo rijetki. Jedino čime je antički period ovoga kraja relativno dobro

zastupljen jesu numizmatički nalazi. To što nema ostataka rimskih zgrada i naselja u ovim područjima moglo bi navesti na zaključak da ovdje nije bilo rimskih aglomeracija. Kraj je, vjerovatno, bio naseljen i u rimsko doba, ali njegove naseobine i komunikacije nisu mogle biti konstatovane na širem prostranstvu[196]. Jedan od razloga za to svakako je močvarno tle na kome se teško stvaraju naselja i izgrađuju komunikacije. Međutim ne treba gubiti iz vida da su uslovi za nastanjivanje isti i u okolini Bijeljine, pa ipak su na tom području konstatovani ostaci nekoliko rimskih aglomeracija. Dosada u područjima Tuzle, Gradačca i Brčkog nije bilo detaljnijih i obimnijih arheoloških izučavanja, pa su nam, usljed toga, i onako oskudni ostaci antičkih naselja ostali nepoznati. Razumije se da u ravničarskim predjelima gdje redovno vlada oskudica u čvrstom građevinskom materijalu — ni sama naselja nisu mogla biti dovoljno trajna i otporna. Osim toga, jaka kultivacija zemljišta uticala je na brže zatiranje ostataka rimskih naselja o čijem postojanju svjedoče nalazi antičkog novca u raznim mjestima ovoga kraja. Nova arheološka ispitivanja u posavskoj oblasti svakako bi otkrila nove ostatke rimskih naseobina i tragove antičke kulture uopšte.

NAPOMENE

[1] Strass., 32—36

[2] GZM III, 1891, 190—192 = WM II, 32—34

[3] Richter, WM X, 419—420

[4] Ballif, Strass., 33. Upor. Truhelka, GZM II, 1890, 189—190. Hoernes, AEM IV, 1880, 43—45

[5] Anhang, 56 i 65. Upor. Patsch, WM IX, 243 i 263

[6] Strass., 36—37

[7] Patsch, Anhang, 65—66

[8] O Nevesinjskom Polju u antičko doba: Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 43—61

[9] Patsch, WM IV, 258; VIII, 105 i GZM XIV, 1902, 403 bilj. 4

[10] Za srednjovjekovne spomenike: Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 239—249. Za gromile: Radimsky, PF, 164—166

[11] Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 25—26

[12] Topogr., 548—549 i 553

[13] Sitzungsb. W. Ak., 1881, 146—150

[14] Prov. Dalm., 370, 371, 380, 390 i 398

[15] ARI, 92—93 i 103

[16] Westedeutsche Ztschr. XXI, 1902, 172—173 = BD XXVII, 1904, suppl. 14—15

[17] Upor. Abramić, Starinar, 1926—27, 41

[18] Oberhummer, Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Hercegovina — Dalmatien und das österreichische Küstenland, Wien und Leipzig, 1911, 77—114 i karta

[19] Kiepert, FOA XVII

[20] Miller, IR, 468 i 482

[21] Bulić, BD XXIV, 1901, 88

[22] Vjesnik, Split, LI, 1940, 141—145

[23] Skok, NV XXX, 1922, 129—130. Mayer, NV XLIII, 1934—35, 48—49

[24] Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte VI, 1926, XL. Upor. Mayer, NV XLIII, 1934—35, 39

[25] Farlati, Illyr. sacrum II, 173

[26] Sergejevski, GZM XLVII, 1935, 17—18

[27] Vjesnik, Split, LI, 1940, 150

[28] Ibidem, 144

[29] Ibidem, 145

[30] Za novce: J. Vavrović, GZM V, 1893, 714 i Patsch: WM XII, 155-156 i IX, 298. J. Petrović, GZM 1956, sv. XI, 106

[31] Radimsky, PF. 23, 81, 164 i WM V, 265—266

[32] ARI, 94—100. Upor. Ballif, o. c. 37

[33] Patsch, Anhang, 66—67

[34] Ballif, o. c., 38. Upor. Radimsky, GZM IV, 1892, 126 = WM II, 61

[35] Za cestu i nalaze: Patsch: Narona, 79—86 i WM IX, 288

[36] Za Čapljinu: Patsch: WM XII, 81—88. Upor. Radimsky, WM III, 284—285 i P. Šarjanović, GZM VIII, 1896, 166—167

[37] Patsch, WM IX, 278—280 i XII, 80

[38] WM XII, 90 i 290—291

[39] Sergejevski: GZM XXXVII, 1925, 87—89 i Spomen., LXXVII, 1934, (60), 28

[40] Patsch, GZM XXVI, 1914, 157— 161. Upor. Fiala, WM III, 522

[41] E. Anthes — W. Univerzagt, Das Kastell Alzey, Bonner Jahrbücher, CXXII, 1912, 151—153

[42] Upor. I. Čremošnik, GZM 1952, sv. VII, 241—247

[43] Sergejevski: Spomen. LXXVII, 1934, (60), 25 i XCIII, 1940, (72), 159

[44] Za Tasovčiće: Patsch, WM XII, 90—94. Upor. Patsch, Hercegow., 55—56, 111 i 114

[45] Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 25 i XCIII, 1940, (72), 157

[46] Patsch, WM XII, 98—102. V. Paškvalin, GZM 1958, sv. XIII, 153—154

[47] Patsch, ibidem, 68—80. Kiepert, Lerbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, 354. C. Mullerus, Geographi Graeci Minores, Parisiis, 1855, 30. Đ. Basler, Naše starine III, 1956, 92—93 (Izvor: Scylacis Caryandensis Periplus etc. — C. Mullerus, Geographi Graeci Minores, Parisiis, 1855, 15—96, gl. 24, str. 30—31)

[48] Radimsky, WM IV, 129—134. Upor. Alačević, BD I, 1878, 158. Thalloczy, WM I, 334. Blau, Reisen, 24—25 misli da se jezero prostiralo od Narone do Mostarskog Blata.

[49] M. Suić, GZM 1953, sv. VIII, 111—129

[50] Patsch, WM XII, 88—89

[51] Patsch, WM VI, 252; Hercegow., 111, 115, 121 i 123. Upor. Truhelka, GZM IV, 1892, 358 i 362

[52] Patsch: WM VI, 212 i XII, 81—98 (passim). Pitner, GZM XVI, 1904, 243

[53] Za ceste: Patsch, WM XII, 93—98

[54] Patsch: WM XII, 98 = GZM XVIII, 1906, 386. PWRE 1901, stup. 2024: Patsch s. v. Dalluntum. Upor. Evans, ARI, 92. Truhelka, GZM IV, 1892, 364

[55] Patsch, WM XII, 98

[56] Za sve podatke: Truhelka, GZM IV, 1892, 363—364

[57] WM II, 36

[58] O nalazima u Stocu: Truhelka, GZM IV, 1892, 350-359. Fiala-Patsch, WM III, 272-280. Fiala, WM V, 169—172. Patsch, WM VIII, 102—104. Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 167—169

[59] Patsch, Hercegow., 114—115 i 124—127

[60] Pitner, GZM XVI, 1904, 240—243

[61] K. Hörmamm-Radimsky, WM II, 35—49. Đ. Basler, Naše starine III, 1956, 79—93

[62] Truhelka, GZM IV, 1892, 369—365. Radimsky. WM II, 296—297

[63] Fiala, WM III, 520

[64] Idem, WM VI, 140

[65] Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 23—25

[66] Patsch, GZM XII, 1900, 545—547

[67] Truhelka, GZM IV, 1892, 361—362

[68] Ibidem, 365

[69] Patsch: WM IX, 298 i GZM XIV, 1902, 401. J. Petrović, GZM 1957, sv. XII, 173—183

[70] Radimsky, PF, 121—122 i 164

[71] O Daorsima: PWRE, 1901, stup. 2231-2232: Patsch, s. v. Daversi. Patsch, GZM XXVI, 1914, 144

[72] Upor. Ballif, o. c. 38

[73] Patsch, WM IV, 253—254. Upor. Radimsky, WM II, 61

[74] Patsch, WM VIII, 105-106. Upor. Patsch, WM IV, 258

[75] Sergejevski, GZM XLVII, 1935, 21—22

[76] Radimsky, WM III, 288—290

[77] Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 114—115. Upor. GZM XL, 1928, 62

[78] Patsch: WM IV, 113 i GZM XIV, 1902, 403— bilj. 4

[79] Radimsky: PF, 164 i passim; WM IV, 33—37. Upor. Truhelka, GZM XIII, 1901, 1—13

[80] Za naselja i puteve na Bišću Polju: Radimsky, WM II, 3—34

[81] Radimsky, WM IV, 196—198

[82] Patsch, WM IX, 276—278

[83] Za Bijelo Polje: Patsch, WM IX, 264—274. Upor. Radimsky, WM I, 303—307 i Ballif, o. c., 38 i karta

[84] Patsch, WM VI, 212 i Pitner, GZM XVI, 1904, 239—243. Upor. Patsch, GZM XIV, 1902, 400

[85] Za ostatke praistoriskih naselja: Radimsky: PF, 96, 125—127, 161—163; WM II, 3—34 (passim); IV, 197—201. A. Benac, GZM 1957, sv. XII, 61—92

[86] Za Lisičiće: Patsch: WM IV, 252—253; VI, 266—270; IX, 250-252. I. Čremošnik: GZM 1954, sv. IX, 211-226 i 1955, sv. X, 107—136

[87] I. Čremošnik, GZM 1957, sv. XII, 143—162

[88] Patsch, WM IX, 259. I. Čremošnik, GZM 1954, sv. IX, 180—182

[89] Za Ostrožac i Neretvicu: Patsch, WM IX, 253-257. I. Čremošnik, GZM 1954, sv. IX, 182—186

[90] O Konjicu: Patsch: WM VI, 186—211 i IX, 242—244. Pitner, GZM XVI, 1904, 240. Đ. Basler, GZM 1955, sv. X, 224

[91] B. Gabričević, GZM 1953, sv. VIII, 141—144

[92] Pojave vulgarnolatinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1915, 15

[93] Upor.: Patsch, WM IX, 235—259 (passim) i XII, 165—167. Sergejevski, Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 116. Đ. Basler, GZM 1955, sv. X, 224—226

[94] Patsch: WM IX, 259—260. Đ. Basler, GZM 1955, sv. X, 223 i 226. Upor. Ballif, o. c. 36. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 25—26

[95] Za Bjelemić i Umoljane: Patsch: WM VI, 212; IX, 261—263; Hercegow., 139

[96] Patsch: WM IV, 271 i IX, 259, 264. Sergejevski, GZM LV, 1943, 5—6

[97] A. Benac, GZM 1954, sv. IX, 137—150 i 1955, sv. X, 49-77. Posebna monografija: idem, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, izd. Naučno društvo NRBiH, Sarajevo, 1958, 5—94

[98] Za ostale tragove praistoriske naseljenosti: Radimsky, PF, 162. Đ. Basler, GZM 1955, sv. X, 219—229 (passim). P. Anđelić, GZM 1956, sv. XI, 253—258

[99] E. Pašalić, GZM 1953, sv. VIII, 280—282. Upor. Ballif, o. c., 26—27 i tab. IX, sl. 16

[100] Patsch, WM IX, 235

[101] Patsch: WM IV, 248—249; V, 339 i GZM XIV, 1902, 400

[102] Makanec-Truhelka, GZM II, 1890, 95—96. Patsch, WM IV, 250—251. I. Čremošnik, GZM 1953, sv. VIII, 303—315

[103] O prvim nalazima u Ilidži: J. Kellner, WM V, 131—162

[104] Djelimično kopanje izvršeno 1950 g. otkrilo je nove zgrade sa mozaicima, a obnovljeno iskopavanje koje je pod rukovođenjem pisca ovog rada počelo 1955 g. i nastavljeno sljedećih godina (1956, 1957 i 1958) iznijelo je na svjetlo dana ostatke drugih rimskih zgrada sa arhitektonskom plastikom i mozaicima, nove primjerke rimskog novca i ostale nalaze. (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955—1958 g. objavljen je u GZM 1959, sv. XIV)

[105] Patsch, WM IV, 249. Sergejevski, Spomen., XCIII, 1940, (72), 140. Upor. Patsch, GZM XXVI, 1914, 183

[106] Sergejevski, Aquae S... bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, br. 13, 1936, 1—3

[107] Za Stanecli: Makanec-Truhelka, GZM II, 1890, 95. Mollinary, Die Römerstrassen in der europäischen Türkei, Zagreb 1914, 87. Za Ad Matricem: J. Asboth, Bosnien u. d. Herceg. — Reisebilder u. Studien, Wien, 1888, 19—21. Hoernes: Alterthümer der Herc. II, 139 i Dinarische Wanderungen, Wien, 1888, 79. Upor. A. Evans, ARI, 1885, 15 i 19

[108] Za nalaze na Stupu: G. Čremošnik, GZM XLII, 1930, 211—215

[109] Patsch: WM IV, 248—249 i IX, 233—234

[110] Za Sarajevo: Fiala: WM IV, 38—72; V, 130 i VI, 129—138 (passim). Patsch, WM VI, 212. Radimsky, WM VI, 527—529. Sergejevski: GZM XLIV, 1932, 23—24; LII, 1940, 15—19 i 1947, sv. II, 13—50. Upor. Truhelka, GZM XXIV, 1912, 153—154. Miho Barada, Starohrvatska prosvjeta, Knin, 1952, 179—180 koji ispravlja čitanje minuskulnog natpisa na kasnoantičkom loncu sa Debelog Brda i predlaže datiranje u VI vijek radije no u IV vijek. (Za prvo čitanje i datiranje v.: Sergejevski, GZM 1947, sv. II, 39—40)

[111] Patsch, WM IX, 274—276 — sa neobjavljenim bilješkama Radimskog o rimskim nalazima u Trnovu

[112] Fiala, WM I, 326—328

[113] J. Korošec, GZM LIV ,1942, 56—59

[114] Patsch, WM IX, 234—235

[115] O praistoriskim naseljima: Fiala: WM I, 39—54, 326—328; IV, 38—72 (passim); V, 124—130 i VI, 129—138 (passim). Radimsky: WM II, 50—52; PF, passim. Radimsky-Hoernes, Die neolitische Station von Butmir, I, 1895; Fiala-Hoernes, Die neolitische Station von Butmir, II, 1898. Ćurčić, GZM XX, 1908, 363—365. M. Mandić: GZM XLV, 1933, 3—4 i LI, 1939, 2—6. B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 241—244

[116] Za Desitijate: M. Mandić, Poviest BiH, Sarajevo, 1942, 122. Upor. Kiepert, FOA XVII. PWRE. 1901, stup. 1982—1983: Patsch, s. v.

[117] Ballif, o. c., 38—40

[118] Sergejevski, GZM 1947, sv. II, 42

[119] Patsch, Anhang, 69—70

[120] O. c., 40

[121] BD XXVII, 1904, suppl., 15—16

[122] Patsch, WM IX, 293—294. Ćurčić, GZM XX, 1908, 252—253

[123] Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 29

[124] Za gradine naročito: Truhelka: GZM II, 1890, 68-95 i III, 1891, 306—315. Za nekropole i nalaze: Truhelka: GZM I,1889, knj. I 23—44, knj. III, 26—44 i knj. IV 386—401. Fiala: WM I. 126—168; III, 3—38; IV, 3—32; V, 3—28; VI, 8—61. Mandić, GZM XLIX, 1937, 6—8. Upor. kataloge materijala iz glasinačkih tumula: Glasinac I i II, izd. Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1956 i 1957

[125] Za rimske nalaze: Fiala: WM I, 126—128 (passim); IV, 3—32 (passim); V, 3—28 (passim); V,259—262 i VI, 8—32 (passim)

[126] Za Rogaticu i Potpjeće: Patsch: WM XI, 181—183 i XII, 159—161. Upor. Hoernes, AEM IV, 1880, 45

[127] U »Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1955, 60—61

[128] Upor. A, Mayer, Vjesnik, Split, LI, 1940, 149 i I. Kujundžić, Vjesnik, Split, XLVII—XLVIII, 1924—25, 76

[129] Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 9—13. Upor. Hoernes, AEM IV, 1880, 45—46

[130] GZM XLVIII, 1936, 13

[131] Patsch, WM VIII, 113—115. Upor. Fiala, WM VI, 44

[132] Patsch, AEM XV, 1892, 90. Upor. Ballif, o. c., 43

[133] M. Mandić, Starinar, 1926—27, 12—13

[134] Za novce: Patsch: WM VI, 212 i GZM XIV, 1902, 401. Makanec, GZM XVIII, 1906, 109. Za gradinu Ilijak: Fiala, WM III, 4

[135] Fiala, WM III, 23 i 26

[136] Sergejevski, GZM LV, 1943, 10

[137] Patsch, WM IX, 294

[138] BD XXVII, 1904, suppl., 15

[139] Upor. Richter, WM X, 419. Patsch, WM XI, 142 — bilj. 7

[140] Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 23—27

[141] Sergejevski, GZM LV, 1943, 2—5 i Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 113

[142] V. Paškvalin, GZM 1958, sv. XIII 154—156

[143] Patsch: WM V, 239—240; IX, 294—295 i XII, 161—162. Upor. V. Vuletić-Vukasović, Vjesnik, Zagreb, 1888, 101

[144] Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 3—9

[145] Đ. Basler, GZM 1956, sv. XI, 247—252

[146] Patsch: WM IV, 243—246 i XI, 181

[147] Patsch, WM VI, 251—252

[148] Truhelka, GZM II, 1890, 191 i Dj. Stratimirović, GZM III, 1891, 286. Upor. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 16—18

[149] Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 18—19, 21—23. Upor. idem, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 14—15 i 16

[150] Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 19—20. Upor. idem, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 13—14. Patsch, AEM XVI, 1893, 86—87 = CIL III, 12751 = 8376c

[151] Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 16

[152] GZM I, 1889, knj. I, 89

[153] Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 15—16

[154] Sergejevski: Spomen., LXXVII, 1934, (60), 16 i GZM LII, 1940, 22

[155] F. Papazoglu, Le municipium Malvesatium et son territoire, »Živa antika« VII sv. 1, Skoplje, 1957, 114—122. — Za identifikaciju mun. Ma., Mal., M. upor. natpise: CIL III, 8340, 8342 i 8343 i Patsch, WM XI, 148-149 i 155

[156] GZM XXI, 1909, 424—441

[157] Hoernes, GZM XIII, 1901, 527—536

[158] Upor. Patsch, WM XII, 163—165

[159] GZM III, 1891, 239—245. Upor. Ballif, o. c., 40—42 i karta

[160] GZM III, 1891, 19

[161] Upor. Patsch, Strena Bulićiana, 1924, 231—232

[162] O Domaviji: Radimsky, WM I, 218-253 i IV, 202-242. Bulić, GZM III, 1891, 387—390. Patsch, WM XII, 147—150

[163] Sergejevski: GZM XLII, 1930, 162—163 i XLVI, 1934, 13; Spomen., XCIII, 1940, (72), 144

[164] Radimsky, WM II, 63—64. Patsch, WM V, 238-239 i XII, 149—150

[165] Truhelka, GZM III, 1891, 240—242. Sergejevski, Spomen., XCIII, 1940, (72), 145

[166] Radimsky, WM I, 328. Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 12. Upor. Sergejevski, GZM XLVII, 1935, 19—20

[167] Radimsky, WM V, 273. Patsch, WM VIII, 109-112

[168] Sergejevski, GZM XLII, 1930, 161—162 i XLVI, 1934, 12—13

[169] Patsch, WM VIII, 113. Upor. Patsch, AEM XVI, 1893, 139—140

[170] Sergejevski: GZM XLVI, 1934, 14—15 i LII, 1940, 23—26. Upor. Patsch: AEM XVI, 1893, 135 i 137—138 i Strena Bulićiana, 230

[171] Sergejevski, Spomen., LXXVII, 1934, (60), 12—13

[172] O Skelanima: Patsch, WM XI, 140— 177. Sergejevski: GZM XLII, 1930, 164; Spomen., LXXXVIII, 1938, (69), 112 i XCIII, 1940, (72), 146—148; GZM 1951, sv. VI, 307—308

[173] Mun. M.: Patsch, WM XI, 148—149 i 155. Mun. Ma. i mun. Mal.: Premerstein-Vulić, ÖJh, 1900, Beibl., 167—175 i 1901, Beibl. 155—157. Vulić, ibidem, 1904, Beibl., 8. Patsch, ibidem, 1902, 41-42. Upor. Sergejevski, GZM LII, 1940, 22 i F. Papazoglu, o. c., l. c., 116-118

[174] Patsch, WM XI, 177—180. Sergejevski, GZM XLII, 1930, 163—165

[175] PWRE, 1905, stup. 1708—1709, Patsch s. v. ad Drinum. Upor. FOA XVII

[176] Sergejevski, GZM LIII, 1941, 3—4. Upor. Patsch, WM XI, 181

[177] Sergejevski, GZM 1951, sv. VI, 306

[178] Radimsky, WM III, 287—288 i V, 266—267

[179] E. Vorličeк, WM VI, 529

[180] Ibidem

[181] Patsch, WM VI, 212 i 245. Pitner, GZM XVI, 1904, 239 i 241

[182] Pitner, GZM XVI, 1904 240

[183] Patsch, WM VI, 246

[184] Za okolinu Bijeljine: Patsch, WM VI, 243-245. Pitner, GZM XVI, 1904, 242. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 23. Upor. V. Vuletić-Vukasović, Vjesnik, Zagreb, 1889, 23—24. T. Dragičević, GZM VIII, 1896, 424

[185] I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u Brodcu, u ediciji Članci i građa za kult. istoriju Istoč. Bosne, knj. I, Tuzla, 1957, 127—150

[186] B. Čović, GZM 1957, sv. XII, 249. Z. Marić, GZM 1958, sv. XIII, 251—252

[187] FOA XVII. IR, 472

[188] Uredništvo: GZM IV, 1892, 456 i 1895, 157. Patsch, GZM XIV, 1902, 416. Ćurčić, GZM XX, 1908, 79

[189] Ćurčić, GZM XX, 1908, 80—85

[190] Ćurčić, ibidem, 78. B. Čović, GZM 1955, sv. X, 91—102 i 1957, sv. XII, 252—253

[191] Za toponim: Tomaschek, Topogr., 560. Thalloczy, GZM I, 1889, knj. I, 10. Za lokalizaciju: Kiepert, FOA XVII. PWRE, 1920, stup. 1902: Vulić, s. v. Salinae. Upor. Jireček, Strass. u. Bergw., 30. Patsch, Hercegow., 145—146

[192] Patsch, WM IV, 113 i GZM XIV, 1902, 423—425. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 29

[193] Za sve nalaze u okolini Brčkog i u Posavini: Patsch, GZM XIV, 1902, 425—437

[194] A. Ćatić, GZM XIII, 1901, 448

[195] A. Benac, Neke nove prehistoriske kulture u Sjeveroistočnoj Bosni, u ediciji Članci i građa za kult. istoriju Istoč. Bosne, knj. I, Tuzla, 1957, 209—211. I. Puš, Neolitsko naselje u Tuzli, ibidem, 85—102

[196] Upor. D. Sergejevski, GZM 1958, sv. XIII, 262—263 — zabilješke o užem pojasu Posavine između Bos. Šamca i Brčkog.

IX

Opšta razmatranja o antičkim naseljima i komunikacijama u Bosni i Hercegovini

1) IZVORI

Proučavanje antičkih naselja uslovljeno je poznavanjem prirodnih, društvenih i ekonomskih prilika koje su uticale na njihov nastanak i razvitak. Otuda je i razmatranje o antičkim naseljima u Bosni i Hercegovini posao koji se ne može obaviti bez poznavanja opštih uslova razvitka u toku odgovarajućih istoriskih epoha. Dosadašnji rezultati arheoloških i istoriskih istraživanja omogućuju samo djelimično osvjetljavanje problema antičkih naselja, što znači da su potrebna nova istraživanja. Ovo postaje tim razumljivije kad se ima u vidu činjenica da nam antički izvori daju sasvim oskudne podatke o naseljima.

Antički pisci vrlo malo govore o našim krajevima, a i podaci koje o njima daju nisu potpuni, ni dovoljno pouzdani. Teškoću pretstavlja i to što se izvori ne mogu uporeĎivati sa drugim izvorima i na taj način privesti provjeravanju i kontroli. Rimski i grčki autori pisali su o ratovima za osvajanje zemalja provincije Dalmacije, o pojedinim vladarima i važnim događajima. Ali oni se nisu bavili socijalnim i ekonomskim problemima, i zato nam je nedovoljno poznata društveno-ekonomska struktura stanovništva u provinciji Dalmaciji, osobito u krajevima njene unutrašnjosti.

Istoričari i drugi pisci antičkog doba opisali su neke događaje koji su se odigrali u našim krajevima, ali u jednom nepotpunom i jednostranom tretmanu. U tim opisima, kao po pravilu, nedostaju obavještenja o pojedinim krajevima, njihovom uređenju, stepenu razvitka i sl. Ono što treba posebno istaći jeste činjenica da je vrlo teško odrediti položaj i lokalizaciju naselja koja se spominju u izvorima. To dolazi otuda što su mjesta i pojedina područja Bosne i Hercegovine u izvorima navedena bez podataka koji bi mogli pomoći pri iznalaženju bliže ubikacije. Slično kao i za druge krajeve ni za krajeve Bosne i Hercegovine nema izvornih vijesti o broju stanovnika, nema takvih podataka koji bi mogli pretstavljati koliko-toliko pouzdanu osnovu za izradu statistika ili pregleda o društvenom kretanju, o proizvodnji i djelatnostima u pojedinim privrednim granama, o trgovini, prometu i dr. Kad je riječ o naseljima, onda su svi ovi podaci itekako značajni, jer pretstavljaju ugaone tačke okvira koji zahvata cio niz pitanja postanka, razvitka, organizacije i strukture raznih vrsta aglomeracija u rimsko doba.

Ove činjenice ističu posebnu važnost arheoloških nalaza na terenu, na prvom mjestu epigrafskih spomenika. Za proučavanje rimskog perioda istorije Bosne i Hercegovine, posebno za ispitivanje antičkih naselja, latinski natpisi su glavni izvor. Značaj epigrafskih spomenika sastoji se u tome što oni govore o upravi u gradovima, o funkcijama i dužnostima pojedinih funkcionera, o vojnicima i veteranima raznih legija i auksilijarnih jedinica, o strancima i indigenom elementu, itd. Natpisi su, stoga, osnovni izvor ne samo za rješavanje pitanja topografije i toponomastike već i za uočavanje drugih činjenica koje se tiču organizacije društva i strukture stanovništva. Na teritoriji Bosne i Hercegovine otkriveni su i drugi spomenici koji datiraju iz raznih perioda rimske vladavine. Antički monumentalni materijal sa teritorije Bosne i Hercegovine potiče pretežno iz III vij. n. e., dok su spomenici iz I, II i IV vij. n. e. zastupljeni u manjem broju. Svi ti spomenici važni su za datiranje. Naravno, ni natpisi nisu uvijek pouzdani pri datiranju, a pogotovo je to slučaj sa anepigrafskim monumentalnim materijalom bez natpisa. Epigrafski spomenici često daju samo terminus post quem. Kod anepigrafskih spomenika datiranje se zasniva na ispitivanju i upoređivanju stilističkih i ornamentalnih elemenata, pri čemu je pouzdanost redovno manja nego u slučaju natpisa. Pa ipak, u obradi teme o antičkim naseljima Bosne i Hercegovine bilo je nužno pored izvora upotrijebiti i sav monumentalni materijal, naročito materijal koji pružaju sistematska istraživanja pojedinih područja i lokaliteta.

Posebnu vrstu antičkih spomenika pretstavljaju numizmatički nalazi. U cjelini uzeto, nalazi antičkog novca na teritoriji Bosne i Hercegovine nisu naročito bogati, ali se pojedina područja po količini prikupljenih primjeraka i njihovoj hronologiji vidno ističu među ostalim nalazištima. Kod ispitivanja naselja ovi nalazi, uz druge spomenike, pružaju podatke o materijalnoj kulturi, privredi, komunikaciskim linijama i o značaju naselja ili kraja.

Ovdje ćemo navesti antičke pisce koji govore o našim krajevima i ukazati na publikacije u kojima

su objavljeni latinski natpisi iz Bosne i Hercegovine. O rimskoj provinciji Dalmaciji najvažnije vijesti daju sljedeći pisci i djela: Pseudo Scylax, Pseudo Scymnus, Strabo, Velleius Paterculus, C. Plinius Maior, Florus, Cl. Ptolemaeus, Appianus, Dio Cassius, Notitia dignitatum, M. Aurelius Cassiodorus. Od ovih pisaca geografske podatke daju Strabo, Plinius i Ptolemaeus. Važan izvor za antičku topografiju i komunikacije pretstavljaju itinerari: Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana i Ravennati Anonymi Cosmographia.

Latinske natpise sa teritorije Bosne i Hercegovine objavljivale su sljedeće publikacije: Corpus Inscriptionum Latinarum; Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn, Beč; Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo; Wissenschaftliche Mitteilungen aus B. u. d. H., Beč; Vjesnik Hrvatskoga arheologičkoga društva, Zagreb; Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split (docnije: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku); Spomenik SAN, Beograd i sporadično neke druge publikacije. Treba napomenuti da do danas latinski natpisi iz Bosne i Hercegovine nisu sređeni i prikupljeni u posebnom zborniku, ili priručniku, a potreba za tim već se živo osjeća.

2) KONTINUITET NASELJA I NJIHOV RAZMJEŠTAJ

Proučavanja o naseljima i njihovom razmještaju omogućuju da se ukaže na neke karakteristike naselja i naseljenosti u Bosni i Hercegovini. Prvo što pada u oči jeste to da su važnija rimska naselja nikla i razvila se na mjestima i područjima koja su poznata po tragovima domaćih, indigenih naselja. To se vidi iz našeg pregleda koji smo dali u prethodnim poglavljima. Dolina rijeke Sane poznata je po ostacima naselja praistoriskog vremena, a tu su takođe konstatovani tragovi naseljenosti u rimsko doba i ostaci značajnih rudarskih radova. Bihaćki kraj bio je dobro nastanjen i prije Rimljana kao i u njihovo doba. Slično je sa Bos. Grahovom i njegovom okolinom. Brojno su zastupljeni ostaci praistoriskih naseobina na Livanjskom Polju, na kojem se razvilo nekoliko značajnih rimskih naselja; slično je i sa Glamočkim Poljem. Područja Duvanjskog Polja, Skopljanskog Polja, dolina Lašve i region Kiseljaka spadaju u najintenzivnije naseljene krajeve Bosne i Hercegovine u praistorisko doba, a na njima su takođe izrasli važni rimski centri i naselja. Takvu sliku pružaju i visoravan Brotnjo, Rakitno Polje, Posušje sa okolinom i Ljubuški sa okolinom. Dolina Neretve, naročito okolina Čapljine, Mostara i Konjica, poznata je kako po tragovima života u praistorisko vrijeme tako i po tragovima brojnih i razvijenih naselja koja su izgrađena u doba Rimljana. U Stocu i okolini takođe susrećemo znatne ostatke naseljenosti u praistorisko vrijeme i brojne tragove rimskih aglomeracija. Sarajevsko Polje, Rogatica sa okolinom i srebrenički rudarski kraj pretstavljaju područja koja su bila dobro naseljena u praistorisko doba, a u njima su konstatovana veća i brojnija rimska naselja. To su samo važnija područja i oblasti u kojima se jasno pokazuje kontinuitet intenzivnije naseljenosti prije dolaska Rimljana i u doba njihove vladavine. Na većini ovih mjesta i područja konstatovan je kontinuitet naseljavanja i u srednjem vijeku. Istraživanja potvrđuju, naročito u plodnijim krajevima Hercegovine, da su skoro redovno i veća moderna naselja nastala na mjestima gdje su postojale rimske i praistoriske aglomeracije.

Ispitivanje antičkih naselja u Bosni i Hercegovini nužno postavlja na dnevni red problem određivanja granice između praistoriskih i rimskih aglomeracija. Istraživači, naročito stariji, spoticali su se o taj problem i gotovo bez izuzetka su ga zaobilazili. Šta je praistorisko, tj. domaće, epihorisko i koliki vremenski okvir zahvata? S druge strane, u kolikoj mjeri se rimska vladavina odrazila na kontinuitet naseljavanja i na način izgradnje i razmještaj naselja? Da li rimska epoha u tom pogledu pretstavlja snažnu prekretnicu u odnosu na praistoriske epohe? Praistoriska obilježja živo se zadržavaju za vrijeme Rimljana kako u etničkoj strukturi stanovništva i njegovim institucijama tako i u izgradnji naseobina. Najveći dio teritorije Bosne i Hercegovine sačuvao je stari način stanovanja i izgradnje naselja. Gro ilirskog stanovništva u udaljenim i zabačenim krajevima, po visoravnima i planinama živio je isto onako kako je živio u vrijeme svoje samostalnosti. Ospeg i veličina dosad konstatovanih rimskih aglomeracija pokazuju da je osim njih morao postojati daleko veći broj nerimskih, indigenih aglomeracija. Ostaci civilnih i vojnih rimskih zgrada, mjestimično brojni i bogati, u cjelini uzeto, malobrojni su prema prostranim područjima Bosne i Hercegovine u kojima tih tragova nema. To potvrđuje da su zatečena indigena naselja ostala predominantna u rimsko doba. S druge strane, sam položaj i razmještaj rimskih naseobina u plodnim dolinama i na mjestima važnim sa saobraćajno-strategiskog stanovišta govori o tome da su za vrijeme Rimljana i drugi predjeli, dalje od plodnih dolina i komunikacija, bili naseljeni. Ni u kom slučaju ne može se očekivati da bi rimske aglomeracije nastajale na izoliranim mjestima i bez naseljene okoline koja gravitira tim centrima. Isto tako ni rimske komunikacije nisu izbjegavale naseljena područja.

Formiranje naselja u Bosni i Hercegovini zavisilo je kako od prirodnih uslova tako i od drugih faktora koji su djelovali u procesu društveno-ekonomskog razvitka. U periodu prije dolaska Rimljana ilirska naselja u Bosni i Hercegovini nosila su drukčija obilježja, no što je to slučaj kod naselja koja su stvorili Rimljani. Jače ili slabije promjene u pogledu naseljavanja i izgradnje naselja po dolasku Rimljana zavisile su ne samo od konfiguracije tla i prirodnih izvora pojedinih krajeva već takođe od ranijeg ili docnijeg dodira sa novim gospodarima i od snage kojom su djelovali faktori istoriskog razvoja i tradicije. Iz toga je proizlazilo stvaranje grupisanih i raspršenih aglomeracija, postanak većih ili manjih naseobina, raseljavanje sa starih staništa ili njihovo zadržavanje.

U vrijeme dolaska Rimljana glavni tipovi naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine bile su gradine i sojenice. Neke gradine bile su izgrađene kao utvrda, dok se na nekima nisu sačuvali tragovi utvrda. Sojenice su podizane uz rijeke i ovaj tip naselja najbolje poznajemo po ostacima na Savi (Donja Dolina) i na Uni (kod Bihaća). Gradine su daleko izrazitiji i brojno mnogo jače zastupljen tip aglomeracija. To su naseobine na osamljenim uzvisinama i brdima, još češće na padinama brda i na visinskim platoima. Rimsko doba označava važnu prekretnicu u pogledu smje-

štaja naselja. Velik broj epihoriskih naselja na uzvisinama i platoima za vrijeme rimske vladavine premješta se u ravnicu i zauzima prostor oko gradina. Takav razmještaj aglomeracija odgovarao je političkim i strategiskim intencijama Rimljana[1]. U tom pogledu razvoj je bio sličan kao i u nekim drugim dijelovima Rimskog Carstva. Ovakvo premještanje naselja sa brda u ravnice izvršili su Rimljani i među iberiskim plemenima u Španiji koja su takođe imala svoje utvrđene centre na uzvisinama i u pogledu privredne i društvene strukture bila vrlo slična ilirskim plemenima[2]. Utvrđena mjesta (oppida i vici) u Galiji imala su sličan razvitak i mijenjala su svoj izgled i položaj prema istim intencijama Rimljana i prema zahtjevima koje je diktirala unutrašnja i spoljna situacija rimske države[3]. Primjer takvih naselja kod nas nalazimo u izvorima. Za Delminium, centar Delmata, Strabo (VII, 315) veli da je velik grad, a Appian (Ill. 11) ga opisuje kao uporište koje se nalazi na uzvisini sa utvrđenjima od drveta. Pač zaključuje da na osnovi tih podataka treba razlikovati predrimski od rimskog Delminiuma (Duvno), jer se prvi morao nalaziti na jednoj od brojnih gradina oko Duvanjskog Polja, još određenije na Lib-planini[4]. Iz izvora znamo i za Splonum, utvrđeno mjesto Mezeja (Dio Cassius, LVI, 11), koje je imalo zaštićen prirodan položaj i dobre fortifikacije i koje je kao samoupravna gradska opština postojalo u rimsko doba (CIL III, 2026 i 8783 iz Salone; 1322 iz Dakije i GZM 1940, 20—21, br. 4 i sl. 4)[5]. Jako prirodno utvrđenje je i Arduba (Dio Cassius LVI, 15) kojoj nije ustanovljena lokalizacija, ali se, svakako, nalazila na području provincije Dalmacije[6]. Možda je takvo, utvrđeno i zaštićeno, mjesto pretstavljao i japodski centar Metulum (Appianus, Ill., 19 i Dio Cassius XIV, 25) kojem takođe do danas nije ustanovljen položaj i za koji se zna da je u rimsko doba postojao kao samoupravna gradska opština[7].

Treba napomenuti da je naše znanje o gradinama vrlo oskudno, jer su dosadašnja istraživanja bila usmjerena na opisivanje njihovog položaja i veličine. Izostalo je sistematsko proučavanje nalaza na gradinama što pretstavlja neophodan uslov za poznavanje života ilirskih grupa ne samo u praistorisko doba već i u rimsko vrijeme. Na nekim gradinama sačuvali su se tragovi života iz rimskog vremena, pa će njihovo ispitivanje, nesumnjivo, proširiti naša znanja o prilikama u kojima je živjelo indigeno stanovništvo Bosne i Hercegovine u rano istorisko vrijeme.

Većina ranijih istraživača pripisuje gradinama u rimsko doba funkciju utvrđenja i pozicionih tačaka na saobraćajnim i strategiskim pravcima (Radimski, Truhelka, Fiala, Ćurčić). Nasuprot tome, Pač smatra da su gradine za vrijeme Rimljana na prvom mjestu dobivale namjenu mirnih gospodarskih selišta za lakšu i intenzivniju obradu polja i iskorišćavanje pašnjaka, a samo one koje su se nalazile na važnim i dominantnim mjestima upotrebljavane su kao vojno — saobraćajna uporišta sa posadama[8]. Međutim sadašnje stanje proučenosti gradina nalaže veliku opreznost pri donošenju zaključaka o njihovoj funkciji u rimsko doba. Tačno je da su ilirske gradine, koje su često bile utvrđene i teško pristupačne, raseljavane u rimsko doba. Već smo napomenuli da su to Rimljanima nalagali razlozi bezbjednosti, naročito poslije teških iskustava koje su stekli u borbama za osvojenje i pacifikaciju unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ovdje treba prvenstveno imati u vidu važnija utvrđena naselja na visovima koja su pretstavljala centre pojedinih plemena ili određenih područja. Stoga se, prema onome što dosad znamo o rimskim naseljima i prema opštim smjernicama strategiskog obezbjeđenja osvojenih područja, ne bi moglo prihvatiti mišljenje da je pax Romana učinila nepotrebnim postojanje utvrđenja na visovima[9]. Nisu epihoriska utvrđena naselja na brdima i visovima napuštena usljed toga što su sa Rimljanima došla mirna vremena (pax Romana), već je raseljavanje takvih utvrđenih naselja pretstavljalo jedan od uslova za pacifikaciju i jednu od mjera koje su Rimljani energično sprovodili u cilju pacifikacije. Postojanje utvrđenja koja potiču iz doba ilirske samostalnosti ugrožavalo bi bezbjednost rimske uprave, zato što bi ih bilo teško kontrolisati i što bi kod pokorenog stanovništva podržavala živo sjećanje na vrijeme kada nije bilo stranih gospodara. Prema tome, pri stvaranju rimskih aglomeracija u dolinama i ravnicama na račun onih koje su se nalazile na visovima i utvrđenim mjestima, ne radi se o rezultatu koji je donio rimski mir i red, niti o tome što su Rimljani i u opasnim vremenima po pravilu podizali svoja naselja i utvrđenja u ravnim predjelima. Radi se stvarno o razaranju najvažnijih gnijezda ranijeg otpora i potencijalnih žarišta za organizovanje novih ustanaka i diverzija. Takvo razaranje gnijezda Rimljani su dosljedno sprovodili više-manje u svim osvojenim zemljama. Time su stvarani preduslovi za utvrđivanje rimske uprave i za izgradnju rimskih naselja, a to je suprotno gledištu po kojem je u mirnim i povoljnim uslovima indigeno stanovništvo samo od sebe napustilo utvrđena naselja na visovima. Vidjeli smo da je Delminium kao utvrđeno naselje i centar razoren u oružanoj borbi i premješten podalje, na otvoreno i nezaštićeno mjesto; prirodno zaštićeno mjesto Arduba doživjelo je sudbinu ratnog uništenja poslije okončanja Batonovog rata; po vijestima istoričara koji opisuju rimska osvajanja naših krajeva (Appianus i Dio Cassius) znamo da su Metulum i Splonum takođe bili dobro branjeni i utvrđeni centri, a epigrafski spomenici potvrđuju da su oba ova mjesta u rimsko doba imala status gradske opštine.

Konstatacija koju je dao Pač o namjeni gradina u rimsko doba uglavnom je tačna. Naravno, ta konstatacija se kao i naše današnje znanje zasniva na podacima koje pružaju nepotpuna i sporadična otkrića o pojedinim gradinama. Daleko najveći broj dosad poznatih gradina u Bosni i Hercegovini nema ostataka rimskih građevina, što bi moglo poslužiti kao dokaz da se na njima nisu nalazile rimske utvrde. To znači da je najveći broj gradina bez posebnih utvrda ostao u rukama domaćeg stanovništva i da su one i dalje pretstavljale mjesta koja su služila za određene ekonomske svrhe i s tim u vezi je i njihov značaj kao većih ili manjih naseobina. Dosadašnja otkrića pokazuju da su na teritoriji plemena Delmata, kojem je glavno zanimanje bilo stočarstvo, brojne gradine i ostala naselja nosili obilježje stočarske privrede. Na Lib-pl., u Proboju kod Ljubuškog, u Grabovniku kod Proboja — nađena su ovčarska zvona pored drugih antičkih nalaza[10], a na cijeloj teritoriji Delmata bio je naročito raširen kult Silvana, pastirsko-šumskog božanstva, i njemu asociranih božanstava[11]. Skoro je sigurno da je privredna struktura nekih drugih oblasti (Bileća, Gacko, Nevesinje, Glasinac i dr.) doprinijela da su gradine i u tim oblastima zadržale u rimsko doba pretežno onu ekonomsku namjenu koja je odgovarala stočarskoj privredi.

Drugi vid korišćenja gradina u rimsko doba jesu utvrde. Izvjestan broj dosad pregledanih i opi-

sanih gradina sačuvao je ostatke rimskih gradnji, naročito u konstrukciji zidova koji potiču od masivnih utvrđenja. Pada u oči da su rimski građevinski tragovi sačuvani na onim gradinama koje se nalaze u blizini velikih rimskih naselja i na glavnim komunikaciskim linijama: na Livanjskom i Duvanjskom Polju, uz rimsku cestu Glamočko Polje—Banjaluka—Bos. Gradiška, u dolini Sane, u okolini Bihaća, na području Gornji Vakuf—Bugojno, u dolini Lašve, oko Sarajevskog Polja i Sarajeva, uz rimsku cestu koja dolinom Neretve i linijom Sarajevsko Polje—Romanija—Glasinac vodi u pravcu Drine. Naravno, teško je reći da su ovakve gradine imale samo vojnokomunikacisku namjenu i da ostaci rimskog građevinskog materijala na gradinama i rimske ruševine u njihovim podnožjima redovno potiču od utvrđenja. Da li su gradine služile za smještaj kakvih drugih objekata i stanova (svetilišta, ljetnikovci i sl.), na to pitanje se zasad ne može pouzdano odgovoriti. Ostaje, dakle, činjenica da su izvjesne gradine u rimsko doba bile utvrđene i da su se na njima nalazile vojne posade za nadzor nad rimskim naseljima i komunikacijama. Prema tome, ilirske gradine kao aglomeracije nisu prestale postojati u rimsko doba i, koliko se danas može sagledati, pretežno su služile za ekonomske potrebe i za rimska utvrđenja radi obezbjeđenja kumunikacija i života u naseljima.

Gustoća naseljenosti u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine mijenjala se tokom vremena. Izvjesni krajevi pružaju sliku intenzivne naseljenosti u rimsko doba, mjestimično intenzivnije no što je to slučaj danas i u nedavnoj prošlosti. Pač je na osnovi vijesti iz izvora, spomenika, predanja i dokumenata iz docnijeg vremena ustanovio da je Hercegovina kao i Dalmacija bila plodnija i bogatija. U podnožjima brda bilo je više plodne zemlje nego danas, jer su je štitile bujne šume, vinogradi i maslinjaci. Šira prostranstva obradive zemlje omogućila su izgradnju većeg broja naselja za koja nije trebalo štedjeti zemljište. Kraj na donjoj Neretvi davao je sliku jake napučenosti i bogatije kultivacije tla. Za promjene nastale tokom vremena Pač nalazi uzroke u novim oblicima privrede, u raznim migracijama i u društveno-političkim prilikama koje su vladale u Hercegovini tokom srednjeg i novog vijeka. Migracije i nesigurnost u docnijim periodima doveli su do prelaza sa intenzivne zemljoradnje na ekstenzivno stočarstvo. Nestajalo je plodne zemlje kako usljed njenog napuštanja tako i usljed uništavanja šuma koje je stoka ogolijevala, a stočari nemilosrdno krčili[12]. Međutim činjenica je da su blizina mora i rani ulazak većeg dijela Hercegovine u sferu neposrednih uticaja grčkih i rimskih kolonija doprinijeli bržem uvođenju naprednijih poljoprivrednih kultura i življe trgovine[13]. Naše znanje o Hercegovini u antičko doba znatno je bolje nego o većini krajeva u Bosni, pa ipak je pretstava o širim prostorima Hercegovine još uvijek nepotpuna. Ni izvori, ni monumentalni ostaci sa terena ne pružaju nam osnovu za stvaranje takve slike o svim dijelovima Hercegovine kakvu imamo o donjoj dolini Neretve i o nekim područjima zapadno od Neretve. Nesumnjivo je, kao što smo već naveli, da su u tim krajevima izmjene u strukturi stanovništva i privrednim djelatnostima snažno uticale na razvitak i razmještaj naseobina. Što se tiče krajeva u unutrašnjosti, dalje od obale mora, oni nam ne pružaju dokaze takvih i tolikih promjena u rano istorisko i docnije doba na prvom mjestu zato, što je položaj tih krajeva u antičko doba bio drukčiji i što su epihoriske tradicije ovdje djelovale kudikamo jače, o čemu će biti govora docnije.

U zaključku razmatranja o kontinuitetu naselja i o njihovom razmještaju potrebno je istaći to da na području Bosne i Hercegovine u pogledu naseljavanja i izgradnje naselja rimski period ne označava prekid sa periodom koji mu je prethodio. Promjene koje su u tom pravcu nastupile nisu bile takve i nisu zauzele tolike razmjere, da bi se moglo govoriti isključivo o rimskim naseljima. Iz dosadašnjeg izlaganja proizlazi da naziv praistorisko naselje ne označava vremensku, već kvalitativnu i etničku kategoriju. Praistoriska naselja postojala su u predrimsko doba i u doba Rimljana, i djelo su autohtone kulture i njenih nasljeđa. Ovo je nužno imati u vidu već i stoga što je broj naselja izgrađenih po rimskom načinu daleko zaostajao iza praistoriskih, epihoriskih naselja — a, s druge strane, što u tako izgrađenim naseljima nije moralo preovladavati strano stanovništvo. Kako se na prilike pokorenog stanovništva odražavala rimska politika urbanizacije i kolonizacije i u kolikoj je mjeri ona doprinosila blagostanju naših zemalja — biće pokazano u narednim poglavljima ove studije.

3) MATERIJAL ZA IZGRADNJU NASELJA

Stanovi i naselja u antičkoj Bosni i Hercegovini građeni su prvenstveno od materijala koji se dobivao iz lokalnih izvora. U hercegovačkim predjelima kamen i drvo, u bosanskim planinskim predjelima drvo i ilovača pretstavljaju osnovni materijal za gradnju. Upotreba ove građe na određenim područjima pretstavlja tekovinu ne samo rimske epohe već i epoha koje su joj prethodile, tako da je na osnovi građevinskih ostataka često nemoguće postaviti granicu između onog što pripada jednoj od onog što pripada drugoj eposi. S druge strane, osnovni materijal kojim se zidalo i gradilo u praistorisko i rimsko doba naše zemlje ostao je u upotrebi i docnije sve do najnovijeg vremena. Na taj način su sredstva iz lokalnih izvora postala jedan od glavnih faktora u stvaranju tradicije građenja. Ove činjenice istraživač mora imati stalno u vidu i vrlo oprezno postupati prilikom ispitivanja i datiranja građevinskog materijala. Naravno, činjenica da postoji tradicija koja se provlači kroz epohe i vijekove ne smije nas udaljiti od pažljivog ispitivanja raznolikih uslova i faktora koji su u raznim periodima mogli djelovati drukčije i pretstavljati jača ili slabija otstupanja od nasljeđa iz prošlosti.

Veličina i opseg starih ilirskih naselja, među kojima je možda bilo i gradova, nisu nam poznati zato, što nema sačuvanih tragova njihovih zgrada. Izvori govore o tome da su ilirska naselja i utvrđenja bila od drveta: Delminium, centar šumovite župe Delmata, razoren je i spaljen u zimu 156 g. st. e. (Appianus, Ill., 11 i Florus II, 25); sličnu sudbinu doživio je i Metulum, takođe centar u gorovitoj župi Japoda, kad ga je 35 g. st. e. razorio i spalio Oktavijan (Appianus, Ill., 19). Činjenica je takođe da ni na jednoj dosad ispitanoj gradini nisu ustanovljeni ostaci kuća od kamena. To znači da je obilje šuma upućivalo na izgradnju kuća od drveta, jer su, kako Pač pravilno zaključuje, na gradinama bili potrebni

stanovi i skloništa bez obzira na to da li su gradine služile kao stalna naselja ili skloništa za slučaj nužde[14]. Tragovi kuća na gradinama mogli bi se sačuvati da je za građevinski materijal bio upotrijebljen kamen. Međutim ne može se prihvatiti Pačovo mišljenje da obilni nalazi rimske opeke svjedoče o korjenitoj promjeni u izgradnji zgrada i da to ukazuje na podizanje opšteg blagostanja i prosperiteta zemlje za vrijeme Rimljana[15]. Pačovo je stanovište da na području koje zauzima Hercegovina nema kontinuiteta staroilirske kuće od antičkog do u slovensko doba baš zato, što je rimska epoha donijela tako snažan preokret i napredak. Mi smo već ukazali na to da se rimska naselja, mada mjestimično bogata i gusto raspoređena, prema onome što pokazuju nalazi, ne mogu ni izdaleka upoređivati sa mnogo prostranijim i većim oblastima Bosne i Hercegovine u kojima nisu konstatovani ostaci rimskih aglomeracija i gdje su, prema tome, postojale aglomeracije i stanovi izgrađeni na epihoriski način, tj. pretežno od drveta kao građevinskog materijala. Pačov zaključak je uopšten i zasniva se na nalazima koji svjedoče o postojanju rimskih naselja na užem, gusto naseljenom prostoru.

Uočavanje činjenice da je drvo pretstavljalo jedan od osnovnih materijala za izgradnju kuća i drugih građevina u praistorisko i rimsko vrijeme — važno je u analiziranju problema naseljenosti uopšte. Otsustvo građevinskih ostataka na čitavim područjima stvarno otežava pokušaje da se ustanovi pravo stanje naseljenosti jednog kraja u rimsko doba. Često nas drugi razlozi — prirodni položaj i komunikativnost — upućuju na to da u izvjesnom kraju tražimo ostatke naselja a njih nema (Glasinac, Popovo Polje, tuzlanski kraj, dolina Spreče, veliki dio doline Bosne). S druge strane, nalazi novca i drugih spomenika u nekim područjima govore o životu u rimsko doba, ali tragova naselja nema ili su vrlo rijetki (posavski krajevi oko Gradačca i Brčkog, dolina Rame, rudarska oblast Kreševo — Fojnica). Međutim to što neko područje nema građevinskih ostataka od rimskih aglomeracija ne mora značiti da je kraj bio pust i nenaseljen. Argumentum ex silentio, prema onome što smo iznijeli o građevinskom materijalu, nije ni u ovom slučaju siguran. Naprotiv, sasvim je opravdano mišljenje da su i krajevi u kojima nema tragova rimskih naselja, ali u kojima su konstatovani ostaci praistoriskog života ili spomenici rimske kulture, mogli biti jače ili slabije naseljeni. Vremenom su drvene zgrade dotrajavale, i od požara i drugih nepogoda takve zgrade su propadale, a utvrde, čije su konstrukcije bile od drveta i kamenog suhozida, pretvarale su se u ruševine i kamene nasipe koji su sačuvani na mnogim visovima i brdima u Bosni i Hercegovini (gradine)[16]. Sličnu građevinsku konstrukciju stanova i utvrda susrećemo i u drugim dijelovima Rimskog Carstva, kako u predrimsko tako i u rimsko doba[17].

Rimska naselja i zgrade kao građevinske objekte poznajemo po ostacima građevinskog materijala i po arhitektonskim dijelovima. Osnovnu građu za rimske zgrade pretstavljaju opeka, kamen i drvo. Za ispitivanje rimskih naselja naročito je važna opeka, prvenstveno krovna (crijep). Odlomci crijepa uvijek su dobro došli kao indikacija pri orijentacionom utvrđivanju veličine i položaja pojedinog rimskog naselja. U srednjem vijeku cigla i crijep nisu upotrebljavani, u tursko vrijeme je ovaj građevinski materijal zastupljen rijetko, a za pokrivanje zgrada upotrebljavane su samo imbrices (oluci)[18]. Proizvodnja opeka pretstavljala je, prema tome, važnu granu zanatske radinosti u rimsko doba i razvijala se naporedo sa drugim zanatima vezanim za građevinarstvo. Mi ćemo se u našim razmatranjima zadržati na proizvodnji i transportu opeka. Na području Hercegovine, naročito u dolinama donje Neretve, Trebižata i Bregave, već u rano carsko doba upotrebljavana je opeka iz uvoza. Transport je vršen pretežno morem iz krajeva na sjevernom Jadranu i rijekom Neretvom preko luke u Naroni, a manje preko luke u Neumu. Za dalje transportovanje korišćene su i ceste. Putevi importa robe u Hercegovinu morem, Neretvom i kopnenim komunikacijama bili su poznati i prije rimske okupacije, o čemu govore nalazi keramičkih i drugih izrađevina u raznim dijelovima Hercegovine (Čapljina, stolački kraj, Gradac kod Posušja). U trgovini Hercegovine sa drugim oblastima Mediterana Narona je odigrala vrlo značajnu ulogu i mnogo doprinijela tome da je jedan dio Hercegovine rano ušao u dodire sa razvijenim zemljama mediteranskog primorja[19]. Tokom docnijeg izlaganja posebno će biti riječi o strukturi uvoza i izvoza.

U prvo vrijeme rimske vladavine na području Hercegovine opeka je pretežno uvožena. Najjače je zastupljena figlina Pansiana iz okoline Trsta koja se još u Tiberijevo doba nalazila u carskom posjedu. Opeka Pansiana i opeke drugih ciglana sa sjevernog Jadrana koje su bile u privatnom posjedu, kao što smo već naveli u prethodnim poglavljima, nađene su ne samo u ruševinama rimskih zgrada neposredno na Neretvi već i u područjima Ljubuškog, Posušja, Stoca. Pored Narone, kao uvozna luka za opeku i druge proizvode služila je i Salona čiji je uvoz takođe dopirao u unutrašnjost provincije Dalmacije. Što se tiče domaće proizvodnje, ona se javlja nešto docnije[20].

Rimske opeke sa žigovima, uzevši u cjelini njihove nalaze na teritoriji Bosne i Hercegovine, pretežno su proizvod stranih ciglana i ciglana pojedinih vojnih jedinica koje su boravile u našim krajevima. Kao što je Hercegovina tako je i sjeverozapadna Bosna (Pounje) upotrebljavala importiranu opeku, ali iz bližih krajeva, tj. iz primorske Dalmacije i Siscije. U centralnoj i istočnoj Bosni susrećemo se isključivo odlomci opeka koje nemaju žiga. Slično je i sa područjem Livanjskog i Glamočkog Polja, Jajca i Šipova.

U Bosni i Hercegovini su na više mjesta otkriveni tragovi ciglana iz rimskog doba. Na Neretvi su radile ciglane kod Mogorjela blizu Čapljine, kod Žitomislića i u Potocima sjeverno od Mostara, a kod Humca (Bigeste) posadne vojne jedinice proizvodile su opeku[21]. Od drugih ciglana iz rimskog doba poznate su još i ove: u Pijavicama kod Jajca[22], u Grudama na Sovićkom Polju[23], u Todorovićima (Donji Ribnik), u Barlovcima i Ramićima — sjeverno od Banjaluke[24], u Sarajevu[25], kod Vučipolja blizu Imotskog[26], u Lješanskom Polju kod Skelana[27], u Bugojnu[28], u Eminovom Selu na Duvanjskom Polju[29], u Vel. Kladuši[30]. Sarajevsku ciglanu poznajemo po debelom sloju fragmenata odbačenih i pokvarenih opeka i po žigovima na tegulama: Consta . . . i Nimixam koje datiraju iz III vij. n. e.[31]. Skoro sve ove ciglane nalazile su se u mjestima i predjelima koji su poznati kao dobro nastanjeni u rimsko doba. Sudeći po nalazištima, izgleda da su ciglane radile uz važnije rimske centre i predjele sa većim brojem naselja (Sarajevo za Ilidžu; Pijavice za Jajce i Šipovo; Eminovo Selo za Duvno (Delmi-

nium), Borčane i druga mjesta; Grude i Vučipolje za Sovićko Polje i Imotski; Bugojno za dobro naseljenu okolinu; ciglane na Neretvi za gustu mrežu naselja, itd.). Ne znamo pouzdano da li su navedene ciglane mogle zadovoljiti potrebe svojih mjesta i predjela ili je i u docnije vrijeme bilo uvoza. U vezi s tim stoji pitanje da li su i drugi krajevi imali svoje ciglane koje dosad nismo otkrili. Teško bi bilo vjerovati da je još u II, III i IV vij. n. e. opeka uvožena u većim količinama i u udaljenije krajeve. U to doba sigurno je bilo još ciglana koje su podmirivale zahtjeve izgradnje raznih objekata u krajevima gdje dosad nisu otkriveni tragovi ciglana, ali su ustanovljeni ostaci rimskih aglomeracija i odlomci opeke kao građevinskog materijala (područje između Konjica i Rame na Neretvi; dolina Lašve; gornja i srednja Drina; bijeljinski kraj i dr.). Ako bismo i prihvatili mogućnost da se u ove krajeve uvozila krovna opeka koja je bila potrebna u manjim količinama, to se ne bi moglo prihvatiti za zidnu i drugu vrstu opeke koja je za podizanje rimskih zgrada bila potrebna u znatno većim količinama. Stoga nema opravdanja pretpostavci da je i ona u docnije vrijeme rimske vladavine uvožena iz udaljenih krajeva. Prema tome, na teritoriji Bosne i Hercegovine radio je u rimsko doba svakako veći broj ciglana no što ih mi danas poznajemo. Razumije se da su na otvaranje i rad ciglana u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine uticali razni uzroci: lokalne potrebe za opekom kao građevinskim materijalom, mjesna sredstva (zemlja za opeku, drvna građa, kamen), komunikacije za dovoz građevinskog materijala, udaljenost od mjesta kojima je potrebna opeka, postojanje vojnih garnizona i sl.

U razmatranjima o građevinskom materijalu važno je pitanje čime su pokrivane rimske zgrade u Bosni i Hercegovini. Za unutrašnjost provincije Dalmacije, pa čak i za dijelove južne Hercegovine, posvjedočeno je postojanje velikih šuma koje su davale dobru drvnu građu. S druge strane, čitavi krajevi u kojima su konstatovani građevinski ostaci rimskih aglomeracija, nemaju ili imaju relativno vrlo malo odlomaka crijepa. Na cijelom Glamočkom Polju, na kojem su postojale značajnije rimske naseobine u Podgradini kod Kamena i Halapiću, rimski crijep je vrlo rijedak. Iz toga slijedi da su na Glamočkom Polju kuće pretežno pokrivane drvetom. Poznato je da na Glamočkom Polju i u današnjoj Dalmaciji nema dobre zemlje za izradu crijepa[32]. Pokrivanje kuća drvetom ili kamenim pločama bilo je uobičajeno na gornjoj Rami[33]. Na puno otsustvo ili mali broj odlomaka crijepa mjestimično se nailazi i u drugim predjelima gdje su se inače sačuvali ostali tragovi rimskih zgrada. Usto valja imati u vidu da je najveći dio stanovništva antičke Bosne i Hercegovine, kao što smo već naprijed spomenuli, živio u kućama od lakšeg i neotpornijeg materijala i da je za njihovo pokrivanje pretežno upotrebljavao drvo.

Ovaj pregled o materijalu za izgradnju stanova i o načinu stanovanja u antičkoj Bosni i Hercegovini ne može se smatrati potpunim. Stanovi i stanovanje u antičko doba ne mogu se cjelovito obraditi bez novih ispitivanja, naročito ne bez temeljitijeg upoznavanja sa gradinskim naseljima. Pri tim ispitivanjima najvažnije je da se definišu linije kontinuiteta od praistoriskog do u rimsko doba i da se obilježi granica između indigenog nasljeđa i novih tekovina rimske kulture.

4) GRAD I SELO

Problem grada i sela na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba ustvari je problem odnosa između tekovina urbanizacije i romanizacije, s jedne strane, i tekovina domaće, indigene kulture, s druge strane. Razmatranja o gradu i selu usko su povezana sa pitanjem u kojoj mjeri i kako nove pojave mediteranske kulture utiču na razbijanje okvira u kojima se kretao život patrijarhalnih peregrina. I na području Bosne i Hercegovine kao, uostalom, i u drugim zemljama Rimskog Carstva vijesti o selu su vrlo oskudne i ne omogućuju nam da stvorimo jasnu pretstavu o prilikama koje su vladale na selu. Činjenica je da se istorija antike ustvari svodi na istoriju antičkih gradova, što znači da je život starog svijeta onakav kakav nam je poznat više-manje život staroga grada. Materijal kojim raspolažemo za izučavanje društveno-ekonomskih odnosa na selu sa područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba moraće se sistematski proširivati i dopunjavati, jer je objašnjenje mnogih pitanja koja se tiču sela važno za razumijevanje opštih prilika. U modernoj antičkoj istoriografiji danas se sve jače osjeća potreba za obradom činjenica i elemenata koji sačinjavaju problem antičkog sela. Forme ekonomskog i socijalnog života, metode agrikulture, sukob selo — grad, složena pitanja tržišta i koegzistencije novčane i naturalne privrede u doba Rimskog Carstva, jednom riječju raznoliki oblici i sadržaji svakodnevnog života postaju najaktuelniji predmet savremenog izučavanja antičke, posebno rimske istorije[34].

Radi učvršćivanja svoje vlasti u osvojenim zemljama Rimljani su sprovodili politiku jačanja gradskih institucija i osnivanja gradova. Prva dva vijeka n. e., u vrijeme kad je rimska država bila u stanju da pomogne uvođenje osvojenih zemalja u proces stabilizacije političkih i ekonomskih prilika, označavaju period intenzivnije urbanizacije i u provinciji Dalmaciji. Međutim proces razvijanja gradskog života nije išao istim tempom i nije pokazao istu snagu djelovanja u svim krajevima Dalmacije i njene unutrašnjosti. Mi smo to djelimično vidjeli na činjenicama koje proizlaze iz kontinuiteta i razmještaja naselja. Gradski život je imao pogodnije uslove za razvitak u primorju i pristupačnijim krajevima unutrašnjosti Dalmacije, dok su planinske i teže pristupačne oblasti ostale izvan vidnijeg domašaja rimskih uticaja. Otuda je i razumljivo što je urbanizacija bila snažnija na donjoj Neretvi, u dolinama Trebižata i Bregave, u užim područjima Livanjskog i Duvanjskog Polja, na mjestima gdje su boravile vojne jedinice i gdje su se naseljavali veterani (Humac, Skelani, Sarajevsko Polje i dr.) i u krajevima poznatim po antičkom rudarstvu (distrikt Srebrenice, dolina Sane i područje Fojnica — Kreševo). Gradovi se ne razvijaju izolovano, već širenjem svoje teritorije i vezivanjem za okolinu i komunikacije. Gradovi pretstavljaju upravne i privredne centre većih ili manjih područja. Takva središta iznikla su kao rimske tvorevine. Danas još ne znamo pouzdano da li je u unutrašnjosti Dalmacije prije Rimljana bilo takvih naselja koja su imala ka-

rakter gradskih naselja. Vijesti iz antičkih izvora o izvjesnim većim centrima i brojni nalazi predrimskog novca i uvozne robe u nekim krajevima, naročito onima koji su bliže moru, upućuju na pretpostavku da je Bosna i Hercegovina u praistorisko doba mogla imati i gradska naselja. Takva naselja, svakako, pretstavljala su važne trgovinske centre i sjedišta pojedinih župa. Ne možemo tačno definisati ni karakter onih utvrđenih mjesta (oppida) o kojima govore izvori (Delminium, Splonum, Metulum, Arduba), ali je nesumnjivo da su to bili centri, veći i značajniji no što su sela (vici). U kakvom odnosu su stajala utvrđena mjesta (oppida) i eventualni gradovi prema selima i okolini uopšte, takođe ne znamo.

U rimsko doba najveći broj dosad poznatih gradskih centara razvio se na autohtonoj osnovi. To nikako ne znači da je rimsko gradsko naselje uvijek nastajalo na mjestu gdje je postojalo indigeno naselje, ali je činjenica da su se naselja sa statusom grada (municipium) redovno nalazila u predjelima koji su sačuvali značajnije tragove naseljenosti prije dolaska Rimljana. Dosad su nam poznati ovi municipiji na području Bosne i Hercegovine: Domavia (od sredine III vij. n. e. colonia), Bistue nova, Bistue vetus, Diluntum, Splonum, Salviae, Pelva, čija su imena potvrđena podacima iz antičkih izvora i epigrafskim nalazima na terenu; epigrafski i drugi spomenici omogućili su nam da odredimo lokalizaciju još nekih municipija: u Šipovu, u Skelanima, u Duvnu (Delminium), u Stocu, Gradcu kod Posušja, blizu Kiseljaka (Višnjica) i možda jedan sjeveroistočno od Ljubuškog i jedan u Rudom, kojima ne znamo imena. Status gradske samoupravne opštine imalo je i naselje u današnjoj Rogatici i respublica Aquae S.. u Ilidži kod Sarajeva kojoj je docnije možda bio dodijeljen naziv kolonije. (U priloženoj krati Bosne i Hercegovine označene su lokalizacije municipija čija su nam imena poznata). Rimske gradske opštine imale su svoje upravno područje na kojem su se nalazila sela i druge aglomeracije. Epigrafski nalazi pokazuju da je naseljavanje stranaca u tim gradovima bilo rijetko i da je najveći dio gradskog stanovništva sačinjavao epihoriski elemenat. Iz izvora, naročito iz itinerara, poznata su nam i druga mjesta i centri na području Bosne i Hercegovine. Istraživačima je pošlo za rukom da većem broju tih mjesta odrede više-manje tačan položaj i lokalizaciju, ali je ostao nepoznat njihov rang (Sarnade, Leusaba, Lamatis, Castra, Ad Ladios, Ad Fines, Servitium, Ad Matricem, Stanecli, Ad Drinum, Salinae, Ad Fusciana, Bigeste, Adzizium, Leusinium). Međutim ostao je izvjestan broj mjesta i putnih stanica kojima se usljed nepouzdanosti izvornih vijesti i otsustva drugih dokaza za identifikaciju ne može odrediti približna lokalizacija. Ovim mjestima i stanicama znamo samo položaj u širem regionu Bosne i Hercegovine odnosno provincije Dalmacije. Takva mjesta su, napr.: Inalperio, Bariduo, Ionnaria, Saritte, Indenea, Baloie — na cesti Salona—Servitium; Sapua — u jajačkom kraju; Raetinium, Arduba, Metulum — kao važniji plemenski centri i uporišta, i još neka mjesta i stanice. Za naselja koja su nam poznata po vijestima iz izvora, kako ona koja su tokom istraživanja na terenu mogla biti identifikovana tako i ona kojima još nije određena bliža lokalizacija, opravdano je pretpostavljati da su to važnija mjesta — gradovi, putne stanice, trgovišta, i sl. O naseljima na cestama posebno će biti govora u docnijem izlaganju.

Politiku romanizacije u provinciji Dalmaciji moramo posmatrati i sa stanovišta posebnih uslova pod kojima su Rimljani zaposjeli krajeve Bosne i Hercegovine. Panonija, Mezija i unutrašnjost Dalmacije osvojene su tek nakon vrlo teških borbi i stoga su u njima mehanizmi i metodi uprave bili drukčiji no u zemljama koje su na drugi način ušle u sastav rimske države. Otuda su u krajevima Bosne i Hercegovine pioniri romanizacije bili u većoj mjeri vojnici i vojne jedinice no italski trgovci i drugi privrednici.

Sudeći po imenima na epigrafskim spomenicima, izgleda da je u unutrašnjosti provincije Dalmacije kolonizacija iz Italije bila neznatna. Neposredno po osvojenju naših krajeva vojni garnizoni zauzimaju pogodna strategiska uporišta i komunikaciske linije radi obezbjeđenja mira i stabilizacije rimske vlasti. Prema nalazima znamo da su najvažnije vojne jedinice boravile u području Ljubuškog, u bihaćkom kraju, Velikoj Kladuši, Usori, Skelanima, u predjelu Goražda i u drugim mjestima. One su bile sastavljene od vojnika regrutovanih u raznim provincijama Rimskog Carstva, dok su domaći Iliri spočetka služili vojsku van svoje zemlje[35]. Docnije su u našim krajevima služili i domaći ljudi, što je rezultiralo iz izmijenjenih prilika nakon učvršćenja rimske vlasti. Pomoćne vojne jedinice — alae i cohortes — odražavaju odnos između rimskog civiteta i peregriniteta u pojedinim vremenskim periodima Rimskog Carstva. S druge strane, u sastavu auksilija koje su boravile na području Bosne i Hercegovine i u ulozi pojedinih zemalja iz kojih su regrutovane ove jedinice odražavaju se posebni vojnopolitički ciljevi Rimljana. Boravak galskih i španskih konjaničkih jedinica u Bosni i Hercegovini odgovara ne samo taktičkim mjerama Rimljana prema teško osvojenoj pokrajini već i posebnim strategiskim planovima po kojima je još u doba julijevsko-klaudijevskih careva vrlo sposobna konjica sa zapada imala da pomogne i olakša stvaranje takvih jedinica u podunavskim i istočnim zemljama. U rano carsko doba ljudstvo za kohorte pretežno je regrutovano iz podunavskih i alpiskih zemalja, što potvrđuju i otkrića u našim krajevima. Međutim još u predflavijevsko doba kad je formiran najveći broj kohorti, a naročito u vrijeme Elijevaca, te jedinice su popunjavane ne iz kraja prvobitne regrutacije, već iz dalje okoline garnizonskog mjesta. Takve primjere pružaju coh. II Alpinorum, u kojoj sredinom I vij. n. e., i ala II Pannoniorum, u kojoj krajem I vij. n. e. Iliri iz Dalmacije nisu bili rijetkost. To znači da već od sredine I vij. n. e. do u Hadrijanovo doba manjim jedinicama (alae i cohortes) nisu ograničavana područja za regrutaciju i popunjavanje. Otuda često upotrebljavana formula »lokalna konskripcija« nije za ovo vrijeme opravdana, jer tome bolje odgovara definicija: regrutacija i popunjavanje iz provincije gdje se nalazi garnizon[36].

Što se tiče zemljoradnika — kolonista, izgleda da ih u dubljoj unutrašnjosti provincije Dalmacije nije bilo ili su bili malobrojni. O njima nemamo vijesti i podataka, a ni privredna struktura najvećeg dijela Bosne i Hercegovine nije odgovarala naseljavanju takvih kolonista. Drukčija je situacija bila na dalmatinskoj obali gdje se javljaju kolonisti — zemljoposjednici i trgovci koji stvaraju svoje velike posjede u neposrednoj okolini razvijenih centara uz obalu i preuzimaju trgovinu importom raznih proizvoda u unutrašnjost, odnosno izvozom sirovina i prerađevina iz unutrašnjosti[37]. Ipak je kolonizacija ovog rimskog elementa, kao jedan od faktora romanizacije, pokazala jače dejstvo samo u ograničenim

područjima koja su bila bliže obali i u onima koja su na sjeveru graničila sa provincijom Panonijom.

Deduciranje veterana na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine vršeno je u znatnim razmjerama, što pokazuju veteranski natpisi. Mi smo već tokom ranijeg izlaganja o tragovima antičkih naselja i naseljenosti u to doba ukazali na veteranske spomenike. Interesantno je da je deduciranje veterana vršeno u mjesta koja su fungirala kao važni saobraćajni čvorovi i privredni centri.

Najizrazitiji vid politike romanizacije u našim krajevima pretstavlja, svakako, osnivanje gradova. Naprijed smo naveli broj dosad ustanovljenih gradskih civitates i drugih važnijih naselja Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Urbanizacija u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine za vrijeme Rimljana dostigla je najveći zamah u doba Flavijevaca i Elijevaca. Utvrđeno je da iz vremena Flavijevaca datiraju municipiji: Bistue vetus, Bistue nova i municipium Flavium poznat po natpisu iz Rudog; municipij na Livanjskom Polju konstituisan je takođe u drugoj polovini I vij. n. e.; municipij na Glamočkom Polju i municipij u Stocu dobili su gradski status od Flavijevaca ili Elijevaca; u Duvnu (Delminium) već je 18/19 g. n. e. bio izgrađen forum. Domavia je bila municipij prije cara Trebonijana, kada se prvi put javlja kao colonia. Na području današnje Bosne i Hercegovine postojao je izvjestan broj i drugih gradskih centara koji su dosad identifikovani samo po lokalizaciji, a ne i po imenu, dok za neka mjesta navedena u izvorima možemo pretpostavljati da su bila konstituisana kao gradske samoupravne opštine ili veća naselja na području tih opština. S tim u vezi je sticanje civiteta koji je i na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine davan cijelim opštinama (municipia ili coloniae) ili pojedincima, i to prije Flavijevaca rijetko, u doba Flavijevaca dosta štedljivo da bi ono zauzelo veće razmjere tokom II vijeka do 212 g. n. e. (Constitutio Antoniniana)[38]. U bihaćkom kraju na natpisima su česti gentiliciji Iulii dok se u drugim krajevima i Iulii i Claudii javljaju vrlo rijetko. Znatno je više gentilicija Flavii i Aelii koji se javljaju u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine. Među domaćim stanovnicima koji su pojedinačno dobivali civitas Romana najveći broj je onih koji su ga dobili po otsluženju vojske. U predflavijevsko vrijeme vojnici su pretežno peregrini, što znači da je civitas Romana darivana vrlo rijetko, i to prvenstveno veteranima, pri čemu je dolazio do izraza postupak prema individualnim zaslugama. Za flavijevsko — trajansku eru karakterističan je stalan porast broja vojnika koji su dobivali civitet prije dolaska u vojsku ili u samoj vojnoj jedinici. Od toga vremena stalno je rastao broj rimskih građana među regrutima ala i kohorti[39].

Intenzivna regrutacija među autohtonim stanovnicima u unutrašnjosti Dalmacije stvorila je povlašćen elemenat domaćih ljudi koji su po otsluženju vojske živjeli u svojim gradovima i selima kao građani — »romanizovani ili barem disciplinovani« (Rostovcev) i zajedno sa kolonistima i domaćim plemenskim prvacima pretstavljali oslonac rimske uprave. Proces urbanizacije i romanizacije na području rimske Bosne i Hercegovine kretao se u određenom i smišljenom pravcu. Rim nije išao za tim da od epihoriskog seoskog stanovništva stvara rimske građane, jer bi država na taj način bila lišena dobrih vojnika. Domaći seljaci ostaju incolae i peregrini koji obrađuju zemlju i snabdijevaju auksilije novim i novim regrutima[40]. U osnovi cjelokupne vojno-političke djelatnosti rimske uprave, naročito od početka carstva, leži briga za bezbjednost države. Problem securitas koji je dobio svoje značenje u definiciji Securitas populi Romani sastojao se ne samo u zaštiti državnih granica već i u obezbjeđenju unutrašnjeg reda. Tretiranje tog problema dobivalo je nove vidove tokom vremena, ali je u principu securitas ostala izrazit politički problem nad kojim su rimska država i car stalno bdjeli[41]. Sa tog stanovišta treba posmatrati i politiku urbanizacije rimskih provincija u kojoj se jasno ispoljavaju ciljevi da se stvore uporišta i enklavi za obezbjeđenje pacifikacije i reda u zemlji, dok se, s druge strane, vodilo računa i o tome da država ne pretrpi štetu gubitkom sela kao važnog privrednog i vojničkog izvora.

Rimski gradovi na području današnje Bosne i Hercegovine, koliko se moglo konstatovati u dosadašnjim istraživanjima, pravljeni su po rimskim uzorima. Mi to djelimično znamo za Delminium, Domavia, Aquae S . . . , zatim za rimski Stolac, Šipovo i Skelane. U tim gradovima su se nalazili forumi, bazilike, hramovi, kurije, kupatila, vodovodi i druge javne zgrade. Gradovi su imali političku funkciju kao samoupravne opštine sa većim ili manjim područjem. Obično su to bili i privredni centri šire ili uže okoline. Naravno, u tome nije bilo nekog određenog pravila, jer su pri stvaranju rimskih naselja i gradova odlučivali mnogi faktori: položaj u odnosu na komunikacije, privredni izvori, strategiski momenti, autohtona osnova i dr. Antičko naselje u Sarajevu bilo je privredni centar i putna stanica na cesti Narona—Ad Drinum. To nam potvrđuju nalazi na području Sarajeva (ciglana, novci, grnčarske peći). Ali to naselje nije bilo upravni centar. Upravni centar se nalazio u Ilidži. Slično je i na Glamočkom Polju gdje se municipij nalazio u Podgradini kod Kamena, dok je veliko naselje u Halapiću, 13 km daleko od municipija, fungiralo kao važno privredno središte ovoga kraja i stanica na rimskoj cesti Salona—Servitium. Ovi primjeri pokazuju da upravno središte nije moralo u isto vrijeme biti i privredno središte. U izvjesnim slučajevima faktori koji su uticali na smještaj upravnog središta bili su drukčiji od onih, koji su odlučivali kod izrastanja i razvitka privrednog centra[42]. Međutim drugi primjeri pokazuju da su municipiji istovremeno fungirali kao privredna središta (Delminium, Bistue nova, municipiji kod Livna i Kiseljaka, Domavia i Splonum).

Za naše razmatranje o gradu i selu potrebno je posebno se zadržati na pitanju: kakve je rezultate postigla urbanizacija i romanizacija u ovim krajevima? Drugim riječima, potrebno je da razmotrimo intenzitet i dubinu preobražaja naših krajeva u doba rimske vladavine. Iz onoga što smo već izložili vidi se da su izvjesni krajevi bili snažnije zahvaćeni procesom romanizacije. U tome su, svakako, novi gradovi odigrali važnu ulogu, tim više, što je svaka od tih gradskih opština zahvatala širu ili užu okolinu sa njenim selima. Osnivanjem gradskih opština rimske pravne institucije ulazile su u život okolnih krajeva jače no što je to bilo u oblastima gdje se zadržala indigena plemenska organizacija.

Nalazi i dosadašnja proučavanja pokazuju da unutrašnjost provincije Dalmacije nije bila snažno zahvaćena rimskom urbanizacijom. Daleko veći prostori ostali su van područja gradskih opština i produžili su život kao plemenske opštine. Odavno je zapažena otpornost i vitalnost Ilira koji su se znali uspješno odupirati rimskim uticajima. Kroz cijelo vrijeme rimske vladavine ilirsko stanovništvo po selima, pa i u gradskim naseljima, čuvalo je svoja

nasljeđa, svoja imena, jezik, kultove i tradicije u umjetničkom stvaralaštvu[43]. Iz svih dijelova Bosne i Hercegovine postoje takvi spomenici koji ukazuju na vitalnost i otpornost domaćih Ilira. Brojem i značajem takvih spomenika ističu se krajevi oko Bihaća i Konjica, Glamočko Polje i Podrinje. To što i iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine nemamo značajniji broj spomenika ove vrste, više je posljedica nedovoljne istraženosti pojedinih područja, nego što je rezultat stvarnog stanja. Da je ovo zapažanje tačno, pokazuju pojedinačni nalazi sa terena koji stalno pridolaze i koji potvrđuju da epihoriski elemenat nije bio duboko zahvaćen procesom romanizacije. Kad je riječ o snazi i dubini preobražaja koji je Bosna i Hercegovina doživjela pod Rimljanima, treba ukazati na činjenicu da se arheolozi i istoričari uglavnom slažu u tome da je kulturna romanizacija najvećeg dijela ilirskog stanovništva bila samo površinska i ograničenih razmjera[44]. Što se tiče ilirskog sela u provinciji Dalmaciji, o njemu znamo vrlo malo, tako da nam je zasad još nemoguće dati potpuniju sliku društvenih i ekonomskih prilika koje su u njemu vladale za vrijeme Rimljana. Selo u antičko doba ima izvjesnih zajedničkih karakteristika — primitivan život, jake tradicije, slab uticaj gradske kulture i dr. I baš to što je selo čuvalo svoja autohtona obilježja i strukturu, ono je u raznim zemljama rimske države pokazivalo raznolike forme života, onakve kakve su stvarane dugim vijekovima razvitka. Proces nivelisanja koji se ostvarivao u antičkom gradu nije mogao da se ostvaruje na selu. Razumije se da su pri tome djelovali kako objektivni uslovi istoriskog razvitka pojedinih zemalja tako i sama politika rimske provinciske uprave koja je u određenoj mjeri sprečavala da gradska organizacija zahvati i selo. Vidnog udjela u ovoj politici prema selu imali su fiskalni planovi državnih i municipalnih organa[45]. To su zajedničke karakteristike antičkog sela, koje se više-manje odnose i na selo u provinciji Dalmaciji. Međutim specifičnosti sela u rimskoj Dalmaciji, kao što smo naveli, valja ispitivati i analizirati ih u svjetlu novih otkrića, imajući pri tome u vidu lučenje opšteg, zajedničkog, od posebnog, specifičnog, što pretstavlja nužan preduslov za uspjeh istraživanja. Poznavanje antičkog sela na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine zavisi od poznavanja opštih prilika u poljoprivredi, odnosa krupnog i malog posjeda, položaja poljoprivrednih radnika, odnosa između obrađivača — poljoprivrednika i vlasnika — zemljoposjednika, itd. Naša istraživanja treba da pokažu u kolikoj je mjeri seosko stanovništvo u unutrašnjosti Dalmacije ostalo i pod Rimljanima na stepenu onog društvenog razvitka i onih produkcionih odnosa koji su karakteristični za fazu prelaska iz stare rodovske zajednice u nove društvene oblike. Nedostatak pisanih izvornih vijesti o antičkoj Dalmaciji možemo nadomjestiti intenzivnijim radom na prikupljanju što većeg broja spomenika materijalne kulture o životu na selu. Taj posao je utoliko značajniji, jer se radi o daleko najvećem broju autohtonog stanovništva koje je živjelo u selima i na velikom prostranstvu održavalo mnoge forme društvenog uređenja iz vremena prije dolaska Rimljana. To ispitivanje ima da utvrdi stepen romanizacije u pojedinim područjima koji je, svakako, bio raznolik i zavisio je od posebnih uslova pod kojima je indigeno stanovništvo ulazilo u sklop rimskog robovlasničkog društva — blizina gradskim centrima, komunikacije, lokalni privredni izvori i sl. U cjelini posmatrano, dalmatinsko primorje pokazuje drukčija obilježja od krajeva u unutrašnjosti, što takođe nameće posebne obzire prilikom proučavanja razvitka i uređenja sela u primorju i u njegovom dubljem zaleđu.

Podaci koje o broju dekurija pojedinih plemena daje Plinije (NH III, 141—144: u salonitanskom konventu svega 927: Delmatae—342, Deuri—25, Ditiones—239, Maezaei—269 i Sardeates—52; u naronskom konventu svega 540: Cerauni—24, Daursi—17, Desitiates—103, Docleates—33, Deretini—14, Deraemestae—30, Dindari—33, Glinditiones—44, Melcumani—24, Naresi—102, Scirtari—72, Siculotae—24 i Vardaei—20) mogu poslužiti pri ispitivanju brojnog stanja ilirskog stanovništva uopšte i pojedinih plemena posebno[46]. Za bolje poznavanje društvenog uređenja i institucija oni su nedovoljni i tiču se samo najranijeg doba rimske vladavine u Iliriku. Prema tome, sve da i primimo ove podatke kao takve da se na njih možemo osloniti, ostaje velik vremenski raspon — najmanje 5 vijekova — u kome su se društveni i ekonomski odnosi na selu jače ili slabije mijenjali. Činjenice koje proizlaze iz arheološkog materijala i događaji u Rimskom Carstvu ocrtavaju na području Bosne i Hercegovine neka posebna obilježja razvitka. Broj spomenika iz III vij. n. e. nesravnjeno je veći od broja iz cijelog prethodnog perioda, što pokazuje da su naši krajevi u to vrijeme proživljavali fazu punog razvitka. S druge strane, spomenici toga vremena svjedoče o slabljenju uticaja grčko-rimske kulture i jačem oživljavanju indigene kulture i umjetnosti (napr. šeme, izrazi, tehnika koja je u osnovi drvorezbarska). Od provala stranih plemena krajem III i krajem IV vij. n. e. stradaju posavski krajevi, dok je unutrašnjost Dalmacije, izgleda, ostala pošteđena. Period od IV vij. n. e. do kraja antike obilježen je u Bosni i Hercegovini znatnim promjenama: IV vij. n. e. zastupljen je malim brojem spomenika, ali su usljed posebnih razloga o kojima će biti riječi nalazi novca iz ovog vijeka brojni; V i VI vij. n. e. ostavili su iza sebe drugu vrstu spomenika — utvrđenja, refugije, bazilike. Utvrđenja iz ovog vremena su: Gradac kod Konjica, Divić kod Zvornika, rimske gradine na Livanjskom Polju, Ubovića Brdo iznad Pecke, »Grčka gradina« kod Kočića i druge utvrde koje su u ovo nesigurno vrijeme pretstavljale pozicione tačke za obezbjeđenje komunikacija. Dosad je ustanovljeno da su refugiji postojali kod Halapića i Podgradine na Glamočkom Polju, u Makljenovcu kod Doboja, na Debelom Brdu iznad Sarajeva, kod Domavije; kao refugiji takođe su služili logor u Šipovu i Mogorjelo kod Čapljine. Bazilike (starohrišćanske crkve) u Bosni i Hercegovini dobro su zastupljene. One svojom konstrukcijom i arhitekturom pokazuju znatne specifičnosti u odnosu na bazilike drugih dijelova Rimskog Carstva. Brojna su pitanja koja se postavljaju u vezi sa bazilikama ovog doba na teritoriji Bosne i Hercegovine: kolika je i kakva uloga epihoriskog elementa, a kolika uloga Gota u izgradnji takvih bazilika? ko ih je gradio? otkuda dolaze specifičnosti i originalnost bazilika? vrijeme trajanja? uzroci rušenja? itd. Poznavanju bazilika dosad su najviše doprinijela istraživanja na ruševinama ovih objekata u Brezi, Dabravini i Zenici[47].

Još jedno pitanje u vezi sa temom grad i selo. Da li se o rimskom periodu u našim krajevima može govoriti kao o periodu procvata i blagostanja? Raniji istraživači, vrijedni i zaslužni radnici na prikupljanju, sređivanju i obradi materijala, nisu u dovoljnoj mjeri iza tog materijala uočavali osnovne društvene i političke manifestacije. S druge strane,

oni su se, poneseni svojim otkrićima spomenika antičke kulture, nepotrebno i neopravdano oduševljavali samim vremenom i poretkom koji su stvorili te spomenike, tako da je izostala dublja analiza društvenih okvira antike. Naravno, u tome su sudjelovali i momenti drukčije usmjerenosti istraživanja i orijentacije samih istraživača. Ne upuštajući se u razmatranje stavova pojedinih starijih istraživača, osvrnućemo se samo na stanovište i poglede Pača kao najznačajnijeg među njima. Pačova osnovna koncepcija o položaju i prilikama naših krajeva za vrijeme rimske okupacije sastoji se u ovome: Iliri su primili rimsku kulturu i živjeli u miru i blagostanju, naše zemlje su u to doba doživjele vidan procvat i prosperitet; ekonomske snage postigle su snažan razvitak: uspostavljen je mir, izgrađene su dobre ceste, podignuta su lijepa i bogata naselja, i sl. Kad je u pitanju Hercegovina, Pačovi zaključci u ovom smislu još su odlučniji[48]. Prvo na što treba ukazati jeste to da se Pačovi zaključci zasnivaju na nalazima i spomenicima iz ograničenih područja, prema tome, ne mogu biti primijenjeni za cijelu BiH. I drugo — blagostanje i prosperitet Pač shvata kao opšte kategorije koje proizlaze iz rimskog poretka i rimske kulture, a ne kao tekovine kojima se koristi uzak društveni sloj u okvirima robovlasničkih odnosa. Ovim, naravno, ne može biti dovedena u pitanje neosporna zasluga Pača i drugih arheologa i istoričara u osvjetljavanju istorije naših krajeva u antičko doba.

5) VRSTE NASELJA

U ovom poglavlju izniječemo osnovne karakteristike ekonomike Bosne i Hercegovine u antičko doba i s tim u vezi glavne privredne djelatnosti stanovništva. Takav osvrt ovdje nam je potreban radi upoznavanja sa vrstama antičkih naselja. Pored već navedenih uslova koji su uticali na formiranje antičkih naselja u našoj zemlji, možemo govoriti i o faktorima koji su doveli do raznih vrsta aglomeracija. Među ovim faktorima na prvo mjesto izbija privredni karakter i opšti značaj pojedinih krajeva. Iz dosadašnjih znanja o tome proizlazi da su u Bosni i Hercegovini u rimsko doba postojale ove vrste naselja: poljoprivredna i rudarska; aglomeracije uz logore i banjske aglomeracije; trgovišta i stanice na komunikacijama.

Privredno bogatstvo i vojno-politički momenti izazvali su ekspanziju Rima u oblasti između Jadrana i Dunava. Položaj Bosne i Hercegovine koja pretstavlja dio zaleđa istočnog Jadrana i važne komunikacije koje idu preko nje, zatim njeni privredni izvori (rude, stočarski proizvodi, drvna građa) i blizina Italiji — doprinijeli su tome da je ovaj dio provincije Dalmacije zauzimao značajno mjesto u privrednim i strategiskim planovima Rima.

Za naše razmatranje o privredi i naseljima s obzirom na privredna obilježja pojedinih krajeva važno je imati u vidu činjenicu da provincija Dalmacija nije mogla pretstavljati ni geografsku ni ekonomsku cjelinu. Uski pojas bliže moru razvijao se pod uslovima drukčijim od onih u kojima se nalazila unutrašnjost (Strabo, VII, 315 razlikuje također dva dijela delmatskog područja: primorski i drugi, dalje od primorja). Primorje je bilo pod jačim uticajem mediteranske kulture i bolje je odgovaralo izgradnji većih gradskih centara no unutrašnjost. Taj momenat bio je važan kako u kolonizaciji tako i u opštem razvitku pojedinih krajeva.

Poljoprivreda je pretstavljala osnovno zanimanje ilirskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Razne grane poljoprivrede — zemljoradnja, stočarstvo, voćarstvo i dr. — razvijale su se u određenim uslovima pojedinih područja. O zemljoradnji i stočarstvu govore brojni nalazi u Bosni i Hercegovini, kako iz praistoriskog tako i iz rimskog doba. Naročito su značajni ostaci kulturnih biljaka u ripačkim i donjodolinskim sojenicama i nalazi u glasinačkim nekropolama koji pokazuju da su se kod Ilira — sojeničara zemljoradnja i stočarstvo razvijali naporedo, dok je na Glasincu stočarstvo bilo glavna privredna djelatnost stanovništva[49]. Iz praistoriskog i rimskog doba imamo brojne primjerke zemljoradničkih alatki koje svjedoče o tome da su se Iliri znali služiti raznovrsnim oruđem[50]. U vrijeme kad su počeli rimski pohodi na naše krajeve zemljoradnja i stočarstvo su stvarno bili glavno zanimanje epihoriskog stanovništva. Poznat je podatak koji nas obavještava da su neka susjedna ilirska plemena sredinom II vij. st. e. plaćala Delmatima danak u žitu i stoci (Polybius, XXXII, 18). Sličan tribut u vidu kazne odredio je Delmatima 39 god. st. e. C. Asinius Pollio (Florus II, 25). Prema Strabonu (VII, 315), Delmati nisu imali novčanog platežnog sredstva, a zemljište koje su obrađivali dijelili su ponovo svake osme godine. Strabonov podatak je vrlo važan, jer pokazuje da je kod Delmata, a možda i kod drugih ilirskih plemena, zemlja bila svojina zajednice. To, s druge strane, govori da su se u vrijeme kad je u krajevima današnje BiH otpočela rimska okupacija Delmati nalazili na onom stepenu društvenog razvitka koji ne poznaje postojanje zemljoposjednika i poljoprivrednih najamnika. Uvid u odnose među plemenskim zajednicama pružaju nam i t. zv. granični natpisi koji obilježavaju teritorije pojedinih plemena ili opština. Određivanje ovih granica možemo posmatrati u vezi sa podjelom zajedničkog zemljišta, kao što smo to vidjeli kod Delmata. Dosad je na teritoriji rimske Dalmacije otkriven veći broj spomenika — natpisa kojima se obilježava granica među plemenima ili pojedinim područjima: CIL III, 9973 = Dessau 5953; 2882; 2883 = 15045[2] = Dessau 5953a; 8472 = Dessau 5948; 9832 = Dessau 5949; 12794 = Dessau 5952; 9938 = Dessau 5951; 13250 = Dessau 5968; ÖJh VIII, 1905, Beibl. 53 = Dessau 9379; ÖJh XII, 1909, Beibl. 30 = Dessau 9378; i poznati međašni natpis sa područja Bosne i Hercegovine CIL III, 9864a (Vaganj jugozapadno od Jajca) i možda natpis na stijeni kod Cernice na Gatačkom Polju (Spomen., 1938, 114). Većina natpisa potiče iz prve polovine I vij. n. e., a najmlađi je iz vremena Domicijana. Natpisi pokazuju da su rimski provinciski namjesnici u rano carsko doba morali da intervenišu i da pomoću svojih vojnih funkcionera obilježavaju teritorije pojedinih plemena i opština[51]. S druge strane, možda bi ovi natpisi mogli potkrijepiti pretpostavku da je najveći dio zemljišta i poslije osvojenja Dalmacije ostao u rukama starih vlasnika i da se, barem u krajevima koji su bili udaljeni od gradskih opština, sačuvao stari sistem zajedničkog vlasništva zemlje. Ali to zasad ostaje samo kao pretpostavka, jer za poznavanje zemljišnih odnosa u našim krajevima nemamo dovoljno izvornih podataka. Kao i u slučajevima kad se radi o kraje-

vima koji su bili manje pristupačni rimskim uticajima i urbanizaciji tako i u slučajevima kad su u pitanju krajevi gdje su kolonizacija i širenje gradskog elementa bili jači (napr. oblast uz donju Neretvu, visoravan Brotnjo, dolina Trebižata, Livanjsko Polje), treba vrlo oprezno davati zaključke baš zato što smo još uvijek prisiljeni da primjenjujemo opšta znanja o zemljišnim odnosima u rimskoj državi. Razumije se, proces rimske urbanizacije i uvođenje rimskih institucija donosili su diferenciranje — stvarao se privilegisan društveni sloj veleposjednika, vlasnika zanatskih radionica i trgovaca, a s druge strane sloj onih koji rade na zemlji i u radionicama[52]. U kojoj mjeri i kako se ovaj proces odrazio na pojedine krajeve BiH, naročito s obzirom na raznolike uslove razvitka prije i za vrijeme Rimljana, — zasad znamo samo u opštim okvirima i razmjerama. Načelno, i područje rimske Dalmacije ulazi u sklop velikog državnog prostranstva na kojem se unapređuje poljoprivreda: privođenje novih kompleksa zemljišta obradi, krčenje šuma, stvaranje velikih domena i sl. O tome postoje pouzdane vijesti za izvjesne dijelove Rimskog Carstva (Britanija, ravnice u Španiji, Galija, Panonija, mnogi krajevi Ilirika i dr.). — Međutim neka područja osvojenih zemalja ostala su bez bitnih promjena u privrednoj strukturi. Ono što je bilo zajedničko višemanje svim zemljama koje su ušle u Rimsko Carstvo jeste intenziviranje privrednih djelatnosti i pojačana eksploatacija prirodnih dobara. Rimskim gradovima i brojnim vojnim jedinicama potrebno je sve više poljoprivrednih, zanatskih, rudarskih i drugih proizvoda. Državna organizacija, kopneni i pomorski putevi i otvaranje novih tržišta omogućuju snažniji razvitak trgovine i prometa[53]. Ekonomiku krajeva današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba o kojoj nema dovoljno izvornih vijesti poznajemo pretežno po onome što nam pružaju otkrića na terenu i spomenici materijalne kulture. Hercegovina je proizvodila vino, ulje i žitarice, ali žitarica, nije imala dovoljno, pa ih je morala uvoziti. U hercegovačkom izvozu važno mjesto su zauzimali drvna građa i stočarski proizvodi. Izvoz drvne građe i stočarskih proizvoda iz provincije Dalmacije potvrđen je i u Expositio totius mundi et gentium 53[54]. Svakako su te proizvode, osim Hercegovine, koja je u antičko doba bila znatno šumovitija no danas, davali i krajevi poznati po gajenju stoke — Livanjsko, Duvanjsko, Glamočko, Kupreško Polje a možda i drugi planinski rejoni koji su imali dobre komunikaciske veze sa lukama na Jadranu. Nalazi novca od republikanskog doba do Konstantina I u planinskim predjelima iznad Konjica (Umoljani i Bjelemić), pa novci na Vran-planini, na Ljubuši planini i u susjednim krajevima potvrđuju da su ove planinske oblasti sa svojim proizvodima učestvovale u trgovini i prometu. Razvijeno stočarstvo omogućilo je izvoz i drugih sirovina i gotovih proizvoda (kože, tkanine)[55]. Rane trgovinske veze Hercegovine sa zemljama na Jadranu, naročito veze koje su se razvile između krajeva na donjoj Neretvi i u dolinama Trebižata i Bregave sa prekomorskim zemljama, omogućene su blizinom tih krajeva Naroni i činjenicom da se Neretva mogla koristiti kao plovna saobraćajnica[56]. Nalazi iz Hercegovine koji indiciraju ranu trgovinu sa grčkim i italiskim trgovcima brojniji su i značajniji no oni u Bosni. Prema podatku Livija (XLIII, 5), vidi se da je izaslanicima nekih ilirskih plemena, među kojima i japodskim, bilo 170 g. st. e. dozvoljeno da uz posebnu dozvolu mogu u svoje krajeve uvesti iz Italije po 10 konja. Na osnovi toga moglo bi se zaključiti da su konji u trgovinskim odnosima Italija — Ilirik tretirani kao sastavni dio ratne opreme, pa je zato postojala kontrola i ograničenje njihovog izvoza u Ilirik[57].

a) **Fundi i villae rusticae**

Kako se odrazila struktura poljoprivrede na formiranje antičkih naselja vezanih za tu granu privrede? Vidjeli smo da rimska vladavina u osvojenim područjima donosi unapređenje poljoprivredne proizvodnje koje u raznim zemljama dobiva različit intenzitet. Ono što nas ovdje interesuje jeste položaj i uloga poljoprivrednih dobara (fundi) i aglomeracija koje su nastale na takvim imanjima (villae rusticae).

Tokom dosadašnjih otkrića u BiH konstatovani su ostaci nekih naseobina koje su nastale na antičkim poljoprivrednim dobrima. U novije doba na pojedinim dobrima obavljena su iskopavanja. Poznavanju ovih aglomeracija doprinijelo je istraživanje cesta i naselja uopšte, pri čemu su lakše mogle biti uočene činjenice koje govore o postojanju poljoprivrednog dobra u ovom ili onom području. Međutim poljoprivredna dobra i njihove naseobine ni izdaleka ne poznajemo onoliko koliko to zaslužuje izučavanje ovog oblika poljoprivredne proizvodnje i novih aglomeracija koje su izrasle na bazi takve proizvodnje. Rimska vladavina je i u našim krajevima pomagala stvaranje velikih imanja. Posebna obilježja tih imanja i njihov značaj u razvitku poljoprivrede kod nas nisu nam poznati, ali već i ono što dosad o njima znamo pokazuje da je u pojedinim oblastima Bosne i Hercegovine krupna poljoprivreda zauzimala vidno mjesto. Naravno, postanak i razvitak domena i poljoprivrednih aglomeracija na njima bio je uslovljen ne samo prirodnim faktorima (plodno i prostrano zemljište, lokalni i privredni izvori i sl.) već i položajem prema drugim aglomeracijama i saobraćajnim linijama. Posljednjih godina vrše se obimni radovi na otkrivanju veće rimske villa rustica u Višićima kod Čapljine[58]. U dolini Neretve kod Lisičića iskopavanjem su konstatovani ostaci triju villa rustica sa cijelim kompleksom gospodarskih zgrada i nalazima poljoprivrednog oruđa, a tragovi otkopane zgrade u Čelebićima upućuju na pretpostavku da je i tu postojala villa rustica[59]. Iskopavanja su takođe pokazala da je u Rankovićima kod Travnika postojala villa rustica u centru predjela u kome su konstatovani tragovi i drugih rimskih zgrada[60]. U Proboju kod Ljubuškog, takođe na pogodnom mjestu i sa dobrim prirodnim uslovima, nalazila se villa rustica koja nam je iza sebe ostavila brojne primjerke poljoprivrednog oruđa[61]. Prema nalazima gospodarskog oruđa i prema položaju u centru izrazitog poljoprivrednog rejona na rijeci Neretvi, vjerovatno je i Mogorjelo kod Čapljine bilo antička villa ili glavni objekat državnog imanja (palatium)[62]. Na Stupu u Sarajevskom Polju iskopane su ruševine rimske zgrade nekog jačeg poljoprivrednog gazdinstva u kome je bio zaposlen veći broj radnika i koje je imalo svoju radionicu za opravke i, možda, za proizvodnju poljoprivrednih alatki[63]. Sarajevsko Polje je pružalo mogućnosti za stvaranje ovakvih i sličnih dobara, tako da među antičkim naseobinama oko Ilidže možemo tražiti aglomeracije koje su nastale na poljoprivrednim gazdinstvima i posjedima. Takvoj aglomeraciji mogla bi odgovarati i rimska naseobina u Hrasnici kod Ilidže čiji ostaci do danas nisu posebno ispitivani[64]. Izgled ruševina rimske zgrade u Pleševici kod Roga-

tice i njen položaj takođe odgovaraju jednoj villa rustica; slično je i sa građevinskim ostacima na ušću potoka Kosove kod Ustikoline koji bi mogli poticati od jedne rimske vile[65]. Već smo u prethodnom izlaganju, na osnovi građevinskih tragova, nalaza i položaja otkrivene rimske zgrade, iznijeli mišljenje da je u Novom Šeheru kod Žepča postojao fundus sa villa rustica. Izraziti poljoprivredni rejoni u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni pretstavljali su oblast u kojoj su se vrlo dobro mogli razviti oblici krupne poljoprivredne radinosti. Pri tome treba imati u vidu činjenicu da su na takvu organizaciju i strukturu poljoprivrede uticali ne samo prirodni uslovi same oblasti već i blizina prostranih panonskih krajeva za koje znamo da su u rimsko doba doživjeli polet u unapređenju i proširenju poljoprivredne proizvodnje (upor. Aurelius, De Caes., 40, 9, 10). Ostaci rimskih naselja oko Bijeljine i Janje potiču od gospodarskih zgrada na fundus-ima i pokazuju da je u ovom kraju preovladavao način izgradnje zgrada od tvrdog materijala. Veće iskopavanje obavljeno je u arealu villa rustica u Brodcu[66]. Građevinskih tragova rimskih naselja nema u gradačačkom i brčanskom kraju gdje bi takođe trebalo očekivati veća poljoprivredna dobra. U ovom slučaju svakako je po srijedi drugi način izgradnje kuća, uslovljen lokalnim sredstvima i udaljenošću glavnih komunikacija kojima bi se mogao dopremati građevinski materijal. Na prostoru Lijevča Polja, s obje strane rimske ceste Banjaluka—Bos. Gradiška, sačuvani tragovi naselja pretstavljaju ostatke rimskih villae rusticae koje su bile izgrađene na većem broju fundus-a ovog plodnog kraja. Na to smo posebno ukazali u topografskom pregledu rimske ceste Banjaluka-Bos. Gradiška. Pač pretpostavlja da se jedno poljoprivredno dobro sa villa rustica nalazilo u Donjim Podgracima i da kao vlasništvo nekog veleposjednika iz Sirmijuma datira iz ranog carskog doba[67]. I ostaci rimskih zgrada na pogodnom mjestu u Strupniću (Livanjsko Polje) izgleda da potiču od neke ekonomije i njenih gospodarskih zgrada[68]. U bihaćkom kraju takođe su postojale ovakve gospodarske zgrade na poljoprivrednim ekonomijama: dosad je otkopana villa rustica u Založju[69]. Ostaci jedne veće villa rustica konstatovani su i u Ljusini kod Otoke (blizu Bos. Krupe)[70]. Vjerovatno je i na drugim mjestima u Bosni i Hercegovini bilo poljoprivrednih ekonomija i aglomeracija na njima, kao što se može očekivati da naiđemo i na tragove rimskih villa urbana.

Iz ovoga što smo iznijeli o većim gazdinstvima i ekonomskim objektima tih gazdinstava vidi se da je naše znanje o veličini i značaju villae rusticae kao centara poljoprivrednih dobara nedovoljno, jer su istraživanja u tom pogledu takoreći tek započela. I kao što nam je zasad nemoguće davati bliža i određenija obilježja villae rusticae, njihove veličine, plana i rasporeda ekonomskih zgrada, i iz toga stvarati zaključke o obimu poljoprivredne proizvodnje i o poljoprivrednoj strukturi uopšte, tako je neopravdano već sada tvrditi da je u Bosni i Hercegovini teško naći antičke veleposjede, jer da konfiguracija zemljišta i klima nisu bile pogodne za stvaranje velikih ekonomija i da za to nije bilo istoriskih uslova[71]. Za formiranje fundus-a na izvjesnim područjima Bosne i Hercegovine postojali su prirodni uslovi, napr. u Posavini, Lijevče Polju, Bihaćkom Polju, dolini donje Neretve i dr., a osim toga razvitak pojedinih krajeva omogućavao je stvaranje takvih posjeda. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da su krajevi današnje Bosne i Hercegovine, pored specifičnosti u socijalnoj i privrednoj strukturi, kao sastavni dio rimske države poprimali i izvjesne opšte karakteristike rimskog robovlasničkog društva. Stabilnost države u prva dva vijeka Rimskog Carstva stvorila je uslove za bolju i intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju. U toj grani privrede i država i privatni posjednici pokazali su veliku preduzimljivost. Veliki posjed koji je jedna od karakteristika privredne i društvene strukture Rimske Imperije tražio je što veće prinose i prihode. Novi fundus-i imali su vidnih zasluga za unapređenje agrarne privrede u provincijama, jer su u njima primjenjivani bolji metodi rada koji nisu bili bez uticaja na metode rada u sitnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Međutim krupni posjed nije uništio sitne posjede koji su za cijelo vrijeme Rimskog Carstva egzistirali. Posljednji vijekovi Rimskog Carstva označavaju pojačano ugrožavanje sitnijih gazdinstava od strane krupnih domena i njihovo stalno širenje na račun malih posjeda[72].

Istraživanja u drugim zemljama Rimskog Carstva pokazuju da su stvaranje fundus-a i porast broja vilā kao proizvođačkih aglomeracija išli naporedo sa stepenom urbanizacije i romanizacije pojedinih krajeva. S druge strane, broj vilā znatno je veći u predjelima kroz koje prolaze važne rimske komunikacije. To najbolje pokazuju otkrića u porajnskim oblastima i u Galiji (Narbonija, oblast oko Liona, područja Saone, Loare i Sene, Normandija i dr.). Istraživanja u Galiji, na Rajni i u Panoniji pokazala su da je rimski period ovim zemljama dao veliki broj domena i vilā, ali je na širokim prostorima tih krajeva u rimsko doba prevalirala seoska naseljenost sa svojim malim posjedima[73].

Za ispitivanje villae rusticae naročito je važno imati u vidu činjenicu da one pokazuju veliku raznolikost tipova, veličine i broja zgrada koje sačinjavaju gospodarsko naselje. To su pokazala istraživanja u drugim zemljama Rimskog Carstva. Prema tome, svaki pojedini kompleks gospodarskih zgrada na fundus-u zahtijeva detaljno ispitivanje i posebnu obradu. — Naša dosadašnja znanja o položaju fundus-a i o ekonomskim zgradama na njima svjedoče da ni na području Bosne i Hercegovine nema otstupanja od opštih uslova za smještaj i izgradnju ovih poljoprivrednih dobara. Blizina gradova i većih naselja kao i komunikacije, pored prirodnih uslova, uticali su na stvaranje fundus-a i njihovih ekonomskih centara. Veća naselja kao potrošački centri proizvoda sa poljoprivrednih ekonomija i komunikacije kao saobraćajnice za transport tih proizvoda na veću ili manju udaljenost — pretstavljaju one faktore koji privlače i uslovljavaju nastanak fundus-a i njihovih aglomeracija. Fundus-i u Proboju, Višićima i oko Mogorjela nalaze se uz veća naselja (Humac, Ljubuški i dr.; Narona, Čapljina i dr.), a osim toga leže uz važne komunikacije (Salona—Narona, sc. Scodra; Narona — dolinom Neretve). Slično je sa fundus-ima u dolini Neretve od Konjica do Rame gdje je u rimsko doba naseljenost bila vrlo intenzivna. Sarajevsko Polje sa svojim poljoprivrednim gazdinstvima imalo je brojne potrošače u stanovništvu antičke Ilidže, antičkog Sarajeva i drugih susjednih mjesta. I ovdje je komunikacija koja je iz doline Neretve preko Sarajevskog Polja vodila na Drinu pružala jedan od uslova za postanak i razvoj većih poljoprivrednih ekonomija. Navedenim uslovima odgovarale bi ekonomije kod Rogatice, oko Bijeljine i u bihaćkom kraju. Što se tiče velikih posjeda i villae rusticae u Lijevču Polju i kod Donjih Podgradaca, njihov položaj u blizini centara (Servitium,

Ad Fines, Castra) i uz važnu komunikaciju (Castra—Servitium)ukazuje na to da su ova poljoprivredna dobra igrala značajnu ulogu u snabdijevanju tih centara i vojnih jedinica koje su bile stacionirane u ovom kraju. Veliko imanje u Strupniću na Livanjskom Polju odgovaralo bi u svemu potrebama gusto naseljenog područja na kojem se nalazio najmanje jedan municipium i kroz koje je prolazila magistrala Salona—Servitium.

Prema tome, na području Bosne i Hercegovine karakter poljoprivrednih naselja imala su ne samo sela rasturena po cijeloj zemlji već i villae rusticae koje su pretstavljale centar domena (praetorium fundi). Kao posebna vrsta aglomeracija, villae rusticae su za proučavanje antičkog perioda Bosne i Hercegovine značajne radi osvjetljavanja pitanja: u kolikoj mjeri je bio razvijen veliki posjed, kakve je promjene doživljavao, kakva je bila organizacija rada i upravljanja u njemu. Bolje poznavanje velikih posjeda i aglomeracija na njima u znatnoj mjeri bi doprinijelo poznavanju društvenih i ekonomskih odnosa u krajevima rimske Dalmacije. Rezultati istraživanja poljoprivrednih ekonomija i njihovih naseobina koji su dosad postignuti, napr. u Francuskoj i Belgiji, omogućili su uočavanje izvjesnih opštih obilježja tih domena, naročito u pogledu njihove veličine i značaja, promjena koje su oni doživljavali i činjenica koje pruža njihova toponimija[74]. Razumije se, obilježja domena u Galiji ne moraju biti identična sa obilježjima domena u drugim zemljama. Šta je zajedničko za razne dijelove Rimskog Carstva, a šta ostaje specifično — treba tačno uočiti i razlučiti. Izvjesne opšte karakteristike, o kojima je već bilo riječi, prihvaćene su kao činjenice, ali u njihovom okviru ostaje obilje lokalnih specifičnosti.

b) **Rudarstvo i rudarska naselja**

Važan vid ekonomike u rimskoj Dalmaciji pretstavljalo je rudarstvo. Poseban značaj imali su rudarski rejoni današnje Bosne i Hercegovine, naročito oni u kojima je eksploatisano željezo, srebro i zlato. Treba napomenuti da je proučavanje antičkog rudarstva vrlo značajno u opštem izučavanju istorije Bosne i Hercegovine. O rudarstvu na području današnje Bosne i Hercegovine u praistorisko vrijeme ne znamo mnogo, jer posebnih ispitivanja u tom pogledu nije bilo. Nalazi na terenu — rudarska oruđa, oprema i sl. — nisu brojni, ali pokazuju da je stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine i u praistorisko doba znalo za kopanje ruda i dobivanje metala. Ni za antičko rudarstvo nije bilo posebnih istraživanja, i cio posao se uglavnom iscrpljivao u prikupljanju nalaza na rudištima. Prikupljeni rudarski predmeti malobrojni su i oskudni, a vijesti kod antičkih pisaca sporadične i rijetke. Na većini bosanskih rudišta u toku dugih istoriskih perioda eksploatacija je vršena kontinuirano, tako da su docniji radovi zatirali tragove starijih rudarskih radnji i rudarskih aglomeracija. Usljed toga, zasad još uvijek ne možemo procijeniti obim proizvodnje antičkih rudnika Bosne i Hercegovine, niti dati potpunu sliku o rudarskim naseljima i životu u njima. Za najvažnija pitanja o rudarima i njihovom položaju, o vlasničkim odnosima na rudištima Bosne i Hercegovine, o zakupu, sistemu kontrole nad proizvodnjom, i sl. nemamo vijesti kod antičkih pisaca. Naravno, teško da bi se moglo očekivati da će istraživanja rasvijetliti sva ova pitanja, ali ne treba odustati od pokušaja izučavanja u tom pogledu, tim prije što je najveći dio praistoriskih i antičkih rudišta neispitan.

Prije prelaza na razmatranje o rudarskim naseljima daćemo sumaran osvrt na antičko rudarstvo naših krajeva, na značaj pojedinih rudarskih rejona i rudišta i na tragove rudarske radinosti u njima. Potreban je takođe i osvrt na materijalne ostatke praistoriskog rudarstva na području današnje Bosne i Hercegovine. Radi bolje preglednosti držaćemo se uobičajene teritorijalne podjele rudišta po oblastima:

— Srednjebosanska rudonosna oblast
— Zapadnobosanska rudonosna oblast
— Istočnobosanska rudonosna oblast

Područje između gornjeg toka Vrbasa, Lašve, Bosne, Neretve i Rame poznato je pod nazivom Srednjebosanska rudonosna oblast ili Srednjebosansko rudogorje. Najpoznatija rudišta ove oblasti jesu: planina Vranica i porječje gornjeg Vrbasa, Mračaj i Maškara jugoistočno od Gornjeg Vakufa, dolina Lašve, okolina Kreševa, Fojnice i Vareša[75].

Arheološki nalazi pokazuju da rudarstvo u ovoj oblasti datira još iz praistoriskog doba. U Mračaju i Maškari izgleda da je već u bronzano doba eksploatisan bakar[76]. Na Gradini kod Varvare pri izvoru Rame dokazana je metalurgiska djelatnost u praistorisko doba[77]. Poznata rudišta zlata nalaze se na Vranici i u porječju gornjeg Vrbasa[78]. Na tim rudištima su stanovnici ovih krajeva radili još prije dolaska Rimljana. O zlatu u provinciji Dalmaciji nalazimo i zabilješke kod rimskih pisaca. Car August stavlja u zadatak namjesniku Dalmacije da odmah priđe iskorišćavanju rudišta zlata u osvojenim krajevima provincije Dalmacije: »Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videantur« (Florus, Epit. II, 25). Značajno je to da je ovom poslu rimska vlast prišla odmah i da je prisilnim mjerama tjerala domaće stanovništvo na rad u rudnike. Brzo otvaranje rudnika zlata po dolasku Rimljana pokazuje da je eksploatacija zlata bila poznata i u praistorisko doba.

Iz druge vijesti doznajemo da se u provinciji Dalmaciji dobivalo dosta zlata i da je, svakako, na tom poslu morao biti zaposlen znatan broj radnika. To je Plinijeva vijest (NH XXXIII, 21): »Invenitur (sc. aurum) aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens«. I pjesnik Stacije (Silvae I, 2, 13 i III, 86) spominje zlato kao dalmatinski metal. Marcijal (Epigr. X, LXXVIII, 1, 5) takođe govori o Dalmaciji kao zlatonosnoj zemlji.

Opravdano je mišljenje da se ove vijesti antičkih pisaca o dobivanju zlata odnose uglavnom na područje Srednjebosanskog rudogorja. One se tiču prvenstveno zlata iz rječnih nanosa Vrbasa i njegovih pritoka, zatim Lašve i Fojnice sa pritokama, ali u njima je svakako riječ i o zlatu iz korjenih rudišta. Tragovi rudarskih radova pokazuju da su Rimljani na Vranici kopali zlato iz korjenih ležišta. Inženjer Konrad je prije više od 80 godina pronašao nekoliko stotina pinga na obroncima Rosinja iznad Gornjeg Vakufa i velike gomile ispranog pijeska kod Crvene Zemlje, zlatnog Guvna i drugih mjesta[79]. Ovi ostaci antičkog rudarstva i kanali kojima se dovodila voda na mjesta gdje se ispiralo zlato — sačuvali su se do naših dana. Nazivi mnogih lokaliteta u rejonu Vranice i Gor. Vakufa potsjećaju

na nalazišta ove rude: Zlatno Vrelo, Zlatan-Vrelo, Zlatan Potok, Zlatno Guvno, Crvena Zemlja i sl. Gomile prepranog šljunka na Bistrici i Krupi, pritokama Vrbasa kod Gornjeg Vakufa, pouzdano svjedoče o radovima na eksploataciji zlata iz rječnog nanosa.

Poznata su i nalazišta cinabarita na Zec-planini, Čemernici i Zahoru[80]. Nemamo podataka koji bi potvrdili da se ovdje vadila živa iz cinabarita u predrimsko i rimsko doba. Međutim znanje dobivanja žive vrlo je staro. Osim toga, živa je potrebna u skupljanju sitnih čestica zlata, tako da je njihova eksploatacija međusobno povezana. To je mogao biti slučaj i na ovom području. Također je važna činjenica da se zlato i živa na zapadnom podnožju Vranice nalaze u istoj rudi — tetraedritu[81].

Posebno nas interesuje rudarstvo željeza u ovom dijelu Srednjebosanske rudonosne oblasti. Geološka istraživanja potvrđuju da željeznih ruda ima na planinama Vranici, Radovanu i Rosinju, oko Gornjeg Vakufa, Bugojna, Donjeg Vakufa i na Komaru[82]. Zasada se može samo pretpostavljati da je ovdje eksploatisano željezo u praistoriskim periodima, dok arheološki nalazi potvrđuju da je u ovom jako naseljenom kraju bilo razvijeno rudarstvo željeza za vrijeme Rimljana. O tome smo već govorili u prethodnom izlaganju[83].

Srednjebosanskoj rudonosnoj oblasti također pripadaju rudarski rejoni u porječju Lašve i okolini Fojnice i Kreševa koji su poznati po nalazištima zlata i željeza[84]. O istoriji rudarstva u dolini Lašve nije mnogo pisano, a i što se pisalo to su bile samo uzgredne napomene povodom arheoloških otkrića. Ipak postoje indicije koje omogućuju da se dobije pretstava o najstarijoj rudarskoj kulturi ovog regiona. Ovdje se ispiralo zlato iz rječnih nanosa, o čemu svjedoče velike naslage prepranog pijeska na Lašvi kod Varošluka blizu Turbeta, kod Dželilovca, Krčevina, oko potoka Vrela i na drugim mjestima. Ispiranje zlata vršeno je i na pritokama Lašve nizvodno od Travnika. Prema veličini tih gomila može se zaključiti da je obim radova na ispiranju zlata u dolini Lašve bio velik i da Lašva pretstavlja jednu od najpoznatijih bosanskih rijeka po nanosima zlatonosnog pijeska i po njegovom ispiranju u rano istorisko doba[85].

Ne zna se da li je na Lašvi i u praistorisko doba ispirano zlato. Razna oruđa, tragovi naselja i drugi nalazi u dolini Lašve govore o gustoj naseljenosti ovoga kraja u praistorisko i rimsko doba. Za nas su ovdje najinteresantnija ona mjesta gdje postoje tragovi antičkog rudarstva i metalurgije. Otkrića u M. Mošunju su potvrdila da su se stanovnici ovog praistoriskog i docnije rimskog naselja bavili rudarstvom i metalurgijom. Naslage troske uz druge rimske nalaze u Travniku, Docu, Putičevu i nekim obližnjim mjestima govore o metalurgiskoj radinosti u rimsko, a vjerovatno i u predrimsko doba[86].

O antičkim rudarskim radovima u distriktu Fojnice i Kreševa nemamo mnogo podataka. Neke rijeke koje protiču ovuda nanose zlatonosni pijesak. Gomile šljunka na rijeci Fojnici i njenim pritokama pokazuju da se ovdje od davnina ispiralo zlato[87].

Što se tiče antičkog rudarstva oko Kreševa i Fojnice, treba napomenuti da su intenzivni rudarski radovi kroz srednji vijek i u novije doba prekrili tragove antičkog rudarstva. Oko Fojnice i Kreševa nailazi se na stara troskovišta željeznih ruda koja su preostala od srednjevjekovnih i antičkih rudarsko-topioničarskih radova. U rudama ovoga kraja ima i drugih metala: olova, srebra, žive i dr.

Stručna literatura o rudnom bogatstvu Bosne i Hercegovine ne propušta da istakne da Vareš i njegova okolina pretstavljaju važne i davnašnje centre rudarstva željeza. Oko Vareša leže velike naslage željeznih ruda koje daju dobar metal. Naravno, prvenstveno se misli na Vareš kao jako središte srednjevjekovnog i novijeg rudarstva o čemu ima znatnih tragova i podataka. O Varešu u antičko doba znamo vrlo malo, i to samo po nalazima novca. Po tome bi se moglo zaključiti da ovdje nisu radili antički rudnici željeza. Ali neki drugi momenti opravdavaju mišljenje prema kojem je u vareškom bazenu eksploatisana željezna ruda u praistorisko i rimsko doba. Glasinački Iliri su još u halštatsko doba morali uvoziti željezo za svoju razvijenu metalotehničku radinost. Najprirodnije je da su ga dobavljali iz rejona Vareša, Kreševa i Fojnice koji su im bili najbliži. Razumije se da je Rimljanima bilo lako produžiti i intenzivirati rad željeznih rudnika koje su ovdje zatekli. Osim toga, ne treba gubiti iz vida činjenicu da su i oko Vareša tragove starog rudarstva zatrli intenzivni rudarski radovi srednjeg i novog vijeka.

U Zapadnobosansku rudonosnu oblast spadaju: predio Majdan — Sinjakovo blizu Mrkonjićgrada i rudarski rejoni Sane, Japre i Une. To su područja bogata željezom uz koje se nalazi olovo, a nešto i bakra[88]. Distrikt Majdan — Sinjakovo kod Mrkonjićgrada poznat je po naslagama željeznih i bakrenih ruda. Arheološka proučavanja ovog regiona pružila su nam podatke o njegovom rudarstvu željeza u praistorisko i antičko vrijeme[89]. Ne znamo da li je ovdje u antičko doba vađen bakar, ali je moguće da su Rimljani u Sinjakovu imali i rudnik bakra[90]. U distriktu Majdan — Sinjakovo mogu se i danas naći ostaci i oruđa antičkog rudarstva. Prilikom obilaska ovoga kraja 1953 g. pisac ovog rada našao je neke nove ostatke rimskog rudarstva (veliki odlivak željeza, željezni čekić i dr.) i ustanovio da su ovdje još dobro očuvana mjesta na kojima se vadila i prerađivala ruda (jame, troskovišta).

U Mrkonjićgradu nedaleko od Majdana i Sinjakova također se nalaze ostaci starih rudarskih i topioničarskih radova. Teško je reći da li se tu radi o antičkim ili o srednjevjekovnim radovima, ili možda i o jednima i o drugima. Za vrijeme istraživanja u ovim mjestima saznali smo da je 1948 g. prilikom izgradnje ceste od Mrkonjićgrada u pravcu Manjače otkriveno dosta odlomaka rimske keramike pomiješane sa troskom. Na brdu Crvljenica iznad Mrkonjićgrada nalazi se veća rudarska jama, a 1947 g. na nekoliko mjesta oko nje nađeni su komadi otkopane željezne rude[91]. Već je spomenuto da je Mrkonjićgrad sa okolinom bio naseljen u rimsko doba i da su kroz ovaj kraj, kako pokazuju najnovija istraživanja, prolazile rimske ceste i putevi[92].

Porječje Sane i Japre spada u red vrlo bogatih rudarskih rejona. U njemu je od davnina eksploatisano željezo, a vjerovatno i olovo. Arheološka istraživanja doline Sane pokazuju da su domaći Iliri još u praistorisko doba razvili znatnu rudarsku i metalurgisku kulturu[93]. Rimsko rudarstvo željeza dokazano je brojnim nalazima i tragovima na više mjesta. U Šehovcima kod Sanskog Mosta i na brežuljcima Troska prema Starom Majdanu otkrivene su rimske talionice, a na Vracar-Gradu kod Briševa praistoriske i rimske talionice[94]. Velike naslage troske nalaze se oko Adamuše i Briševa. Iz Briševa potiču dva natpisa (CIL III, 13239 i 13240) koji spomi-

nju funkcionere željeznih rudnika u III vij. n. e. (vilicus ferrariarum i vir egregius procurator). Nedavno je u Ljubiji pronađeno još nekoliko epigrafskih spomenika od kojih su dva značajna po tome što su ih postavili rudarski funkcioneri, i to: procurator Verecundus 209 g. n. e. za vrijeme Septimija Severa i procurator Macrinus i vilicus Heliodorus 228 g. n. e. za vrijeme Aleksandra Severa[95]. Na osnovi ovih nalaza možemo zaključiti da se u Briševu ili Ljubiji nalazilo sjedište rudarske administracije i uprave za ovaj kraj.

Tokom svojih ispitivanja u krajevima zapadne Bosne pisac ove studije posjetio je i rudarske rejone na Sani i Japri. Tom prilikom uvjerio se da je danas vrlo teško iznalaziti i proučavati tragove antičkog rudarstva u Ljubiji i njenoj okolini zbog toga što je moderni rudnik željeza zauzeo široko područje i svojim radilištima prekrio ostatke stare rudarske aktivnosti. Istina, i danas se tokom rudarskih istraživanja i otvaranja novih radilišta nađe pokoji predmet koji upotpunjuje naše znanje o antičkom rudarstvu. Na Gradini kod Stare Rijeke, 9 km daleko od Ljubije, pronađena je rudarska zemljana lampa i drugo rudarsko oruđe — krampe, željezni bat i dr. koje se danas čuva u direkciji Rudnika Ljubija. Primjerci rudarskog oruđa u svemu odgovaraju alatkama koje znamo i sa drugih nalazišta[96]. U dolini Stare i Majdanske rijeke još uvijek leže hiljade tona stare troske. Nema sumnje da bi dobro izvedene akcije istraživanja i kopanja na nekim lokalitetima kod Ljubije i danas mogle otkriti nove spomenike antičkog rudarstva.

Što se tiče doline rijeke Japre, ona takođe ima dosta spomenika i tragova antičkog, a možda i praistoriskog rudarstva. Može se reći da su dolina Japre i Blagaj danas naši najinteresantniji lokaliteti u pogledu antičkog rudarstva. Najveći dio numizmatičkih nalaza sa Japre datira iz IV vij. n. e., a samo manji broj pripada III vij. n. e. To nas upućuje na zaključak da su ovdašnji rudnici radili u III i IV vijeku. Značajno je takođe i to da na Japri oko Blagaja ima još i danas preko milion tona antičke željezne troske u kojoj je sačuvano oko 50% željeza (47—48% Fe i 2—3% Mn)[97].

Od ranije su poznati tragovi topioničarstva u Rakanskim Baricama kod Bos. Novog[98]. Nema sumnje da je to u uskoj vezi sa rudarstvom u dolini Japre jer se radi o istom rudarskom rejonu. Na području Sane i Une postojala je mogućnost eksploatacije olova i bakra pored eksploatacije željeza kao osnovne grane rudarstva, jer se uz željezne rude javlja olovo i bakar. Po mišljenju V. Simića teško da bi antički i srednjevjekovni rudari kopajući željezo propustili da kopaju olovo i bakar, pa je uz rudarstvo željeza još od praistoriskog doba moglo da ide i rudarstvo olova i bakra. To je vjerovatno tim prije, što su olovne rude davale srebro[99]. Postoji nalazište olova kod Otoke u blizini Bos. Krupe. Tu, na brdu Mračaj, ostali su tragovi starih rudarskih i metalotehničkih radova, kao što su jame, potkopi i troska[100].

Prema geološkim podacima, u Istočnobosanskoj rudonosnoj oblasti nalaze se olovna, olovno-cinkana i bakarna rudišta među kojima su najznačajnija olovno-cinkana srebronosna rudišta kod Srebrenice[101]. Istorija rudarstva u ovoj oblasti, izuzev Domavije, nije dovoljno ispitana. Stoga i nemamo jasnije pretstave o rudarstvu ovoga kraja u antičko doba, jer ono što znamo o Domaviji tiče se samo jednog ograničenog područja prostrane Istočnobosanske oblasti. Značaj rimskog rudarstva u Podrinju može se bolje sagledati kad se imaju u vidu tragovi rudarskih radova u zapadnim krajevima Srbije prema Drini.

Nalazi iz Gradine (Domavia) i njene okoline, o kojima je već bilo riječi, pokazuju da je srebrenički rudarski rejon igrao važnu ulogu u životu ovog dijela Rimskog Carstva. Okolinu Srebrenice karakterišu dva perioda rudarske djelatnosti: antički i srednjevjekovni. Ovdje je eksploatisana olovna ruda iz koje se dobivalo srebro. Ruda je kopana oko Domavije, a topljena je u Domaviji i kod samih majdana u Sasama. Za praistoriske rudarske radove u srebreničkom kraju govori to što su ležišta olova srebronosne rude u ovom kraju vrlo bogata, pa su ih Iliri kao vješti rudari lako mogli eksploatisati. Samo ime Domavia je ilirskog porijekla[102]. Iz toga zaključujemo da je još u praistorisko doba Domavia bila neki centar čiji se značaj u privrednom pogledu mogao zasnivati jedino na rudarstvu, jer ovaj kraj nema drugih bogatstava. U Tuzli je među praistoriskim predmetima otkrivena zemljana posuda na čijem dnu se sačuvao komad galenita. Okolina Tuzle nema galenita, već je on mogao poticati iz Olova ili iz Srebrenice. Po onome što se zna o rudarstvu Srebrenice, treba prihvatiti mišljenje da je galenit u Tuzlu otuda dospio[103].

Što se tiče rimskih rudarskih radova, oni su u ovom distriktu tekli kontinuirano od I do sredine IV vij. n. e. Po svemu sudeći, ti radovi su postigli najveći intenzitet u III vij. i prvoj polovini IV vij. n. e. O tome govore numizmatički i epigrafski nalazi. U to doba, naročito sredinom III vij. n. e., Domavia je doživjela svoj procvat. Ona je postala ne samo živ i prometan centar rudarstva već i važno administrativno sjedište rudarske uprave. Možda je ovdje bilo sjedište šefa cjelokupnog rudarstva za rimske provincije Dalmaciju i Panoniju, što znači za zemlje današnje Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Istočne Kranjske, Štajerske, Austrije do Bečke šume i za krajeve Podunavlja do Tise (natpis CIL III, 12721 = 8361: L. Domitius Eros procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum). Kao centar, Domavia je značajna i po tome što je u njoj boravio prokurator za rudnike srebra. (Natpisi: CIL III, 12734 = Valerius Super vir egregius procurator argentariorum i CIL III, 12736 = Aurelius Verecudus vir egregius procurator argentariorum).

Pisac ovog rada želio je da upozna još sačuvane ostatke antičkih rudnika oko Srebrenice, pa je 1953 i 1958 g. posjetio srebrenički kraj. U Gradini u kojoj su već izvršena zamašna arheološka iskopavanja i danas su sačuvani ostaci rimskih zgrada i tragovi topioničarskog rada. Mjesto je već prekopano i istraženo kao naselje. Međutim ispitivanja rudarskih jama u Sasama i na planinama Liscu i Kvarcu, temeljito pretraživanje šireg predjela Sase — Gradina u cilju upoznavanja sa svim tragovima antičkog rudarstva i mjestimična iskopavanja — bila bi nužna i svakako bi donijela korisne rezultate. Takva proučavanja u ovom kraju dosad nisu vršena.

Za druge rejone Istočnobosanske oblasti ne znamo pouzdano da li je u njima bilo rimskih rudarskih radova. Tu na prvom mjestu dolaze u obzir rejoni Olova, Borovice i Foče, u kojima su konstatovane rudarske djelatnosti srednjeg vijeka[104].

U vezi sa razmatranjem uloge i značaja najstarijeg rudarstva u Bosni i Hercegovini, nužno je ukazati na razna mišljenja o tome. Prije svega da li je Bosna i Hercegovina u praistorisko doba imala jače ili slabije razvijeno rudarstvo i da li je stvarno pravi rudarski rad ovdje počeo tek po dolasku Rimljana.

Pitanje je važno, kako ćemo vidjeti, iz mnogo razloga. Arheolog Devis, koji je proučavao antičko rudarstvo u Evropi i kod nas, smatra da u Jugoslaviji nije bilo razvijeno rudarstvo u predrimsko doba i da su prave rudarske centre u našim zemljama uspostavili tek Rimljani. Njegov zaključak zasniva se na tome što je u krajevima Jugoslavije uopšte nađen vrlo mali broj praistoriskih rudarskih alatki[105]. Devis zastupa mišljenje da je u rimsko doba rudarstvo bilo razvijenije u istočnim oblastima Jugoslavije nego u zapadnim, mada se u svim krajevima protežu velike šume koje su jedan od prvih uslova za rudarske radove. On pretpostavlja da su rudnici u Jugoslaviji za vrijeme Rimljana bili napredni, jer su imali savremenija rudarska oruđa no što su u to vrijeme bila rudarska oruđa i postrojenja u rudnicima Španije ili Britanije. Razumije se, ove pretpostavke su, kako sam Devis kaže, zasnovane na oskudnim podacima o najstarijem rudarstvu u našim krajevima[106]. Ćurčić izražava mišljenje da se Iliri uopšte nisu bavili rudarstvom, naročito ne u starije doba. Usto napominje da su Iliri bili pastirska plemena i da su sve svoje potrebe u metalnim proizvodima podmirivali uvozom. Dakle, u praistorisko doba, prema tom mišljenju, osim nešto malo kovačkog rada, Iliri se nisu bavili ni rudarstvom ni metalurgijom[107].

Međutim sa ulogom i značajem praistoriskog rudarstva u našim krajevima izgleda nam da stvari ne stoje tako. Mi smo upočetku uglavnom istakli razloge zbog kojih je kod nas najstarije rudarstvo slabo poznato, ali i pored toga postoje dovoljni dokazi koje pružaju dosadašnja arheološka istraživanja i na osnovi kojih se može govoriti o znatnim rudarsko-topioničarskim radovima na području Bosne i Hercegovine u praistorisko doba. Razumije se, starije faze u tom pogledu su slabije, kao što je to, uostalom, slučaj i u drugim dijelovima svijeta. Rudarska kultura naših krajeva, naročito u najmlađim fazama praistorije, nije neznatna. Ne može se prihvatiti mišljenje da su praistoriski stanovnici svoje potrebe u metalnim predmetima podmirivali isključivo uvozom. Početak upotrebe metala doveo je do niza socijalnih i ekonomskih promjena koje su uticale na razvoj prometa i trgovine raznim proizvodima, pa među njima i metalnim izrađevinama. U takve odnose sa drugim krajevima stupale su i naše oblasti, o čemu govore nalazi uvezenog oruđa i oružja od metala. Na osnovi toga ne smijemo stvarati zaključke da su naši krajevi izvozili samo stočarske proizvode i razmjenjivali ih za metalne izrađevine. Valja imati na umu da je i unutar naših oblasti postojala unutrašnja razmjena, pa svakako i razmjena metalnih predmeta. Nalazi praistoriskih rudarskih oruđa u nekim starim rudnicima, mada malobrojni, potvrđuju da je u praistorisko doba današnje Bosne i Hercegovine bilo rudarskih radova. Razni ostaci metalurgiskog rada u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine svjedoče o razvijenosti metalurgije, koja je svakako išla za tim da najveći dio sirovinskih potreba podmiri kopanjem rude na licu mjesta ili dovozom iz bližih rejona. Stoji još i ova činjenica: Rimljani su brzo stavili u pogon rudnike u našim krajevima i pojačali njihovu proizvodnju. Najjača rudarska djelatnost u doba Rimljana obavljana je baš u onim krajevima za koje imamo pouzdanije dokaze o eksploataciji ruda u praistorisko doba (Vranica i podnožje, Sana, Majdan — Sinjakovo). Radilo se, dakle, o nastavku i proširenju rudarskih radova koje je još ranije obavljalo indigeno stanovništvo. Naravno, proširenje i intenziviranje rudarske proizvodnje išlo je uporedo sa sređivanjem opštih prilika u novoosvojenim krajevima.

Konstatacija da je za vrijeme Rimljana rudarstvo u Jugoslaviji bilo naprednije i tehnički bolje opremljeno nego ono u Španiji i Britaniji — tačna je. Ali iz toga nipošto ne izlazi da je rudarstvo u našim krajevima tek tada počelo svoj vijek i da je zato dobilo bolju i moderniju opremu. Naprotiv, tu je odlučna činjenica da su Rimljani kasnije zagospodarili našim krajevima. Oni su u to vrijeme već bili gospodari srednjeg i zapadnog Mediterana (Afrika, Španija) i prostranih oblasti Galije. Iz ovih zemalja, poznatih po razvijenom rudarstvu u antičko doba, Rimljani su mogli prenijeti znatna rudarska iskustva i primijeniti ih u novoosvojenim krajevima Ilirika. S druge strane, zaposjedanje naših krajeva od strane Rimljana pada baš u vrijeme sve većih potreba rimske robovlasničke države za metalima, jer su mnogi poznati rudnici u ostalim dijelovima Rimske Imperije počeli gubiti svoj značaj. Stoga su Rimljani rudnike u Iliriku opremali i uređivali što su bolje mogli sa ciljem da povećaju njihovu proizvodnju i da što uspješnije nadoknade gubitke koje je država imala usljed smanjene rudarske proizvodnje u starijim rudnicima. Posebno treba ukazati na činjenicu da je rudarstvo naših krajeva u doba Rimskog Carstva zbog blizine granice na Dunavu imalo i izuzetnu strategisku važnost. Za sve to Rimljani su iskoristili rudarsku tradiciju indigenog stanovništva. Ne može se reći da se radilo o nekim značajnijim tehničkim tekovinama zatečenim u našim krajevima, ali su iskustva i vještina domaćih rudara, poznavanje terena i rudišta dobro došli Rimljanima u svim njihovim akcijama koje su vodile proširenju rudarske proizvodnje.

Rudarstvo Bosne i Hercegovine u doba Rimljana nastavak je rudarskih radova iz praistoriskog vremena. Poslije definitivnog pokorenja ovih krajeva Rimljani su odmah prišli jačem iskorišćavanju rudnog blaga.

»Kad su Rimljani godine 229 pr. n. e. započeli rat na Ilire, u prvom su redu htjeli, da na istočnoj obali Jadrana osvoje nekoliko uporišta, s kojih će prodirati na Balkanski poluotok, a preko njega i dalje na istok. Ilirski su krajevi bili tada već dobro poznati u Italiji ne samo zbog gusara, nego i zbog rudnog bogatstva. Rim, koji je koračao čvrstim koracima u imperijalizam i spremao se na drugi punski rat, trebao je oružja, dakle željeza, pa zatim bakra za pravljenje bronce. I jednog i drugog bilo je obilno u ilirskim krajevima, najviše u Bosni, s kojom su stanovnici Apeninskog poluotoka trgovali još nekoliko stoljeća ranije, kako nam to pokazuju ne samo etruščanske kacige što su nađene u Bosni, nego i razni uzajamni utjecaj italskih i ilirskih metalnih proizvoda. Definitivno pokorivši ilirske krajeve, Rim je mogao obilno eksploatirati rudno blago na cijelom ilirskom teritoriju«[108].

Za Rimljane je Bosna i Hercegovina bila važna kako zbog svog rudnog bogatstva i drugih privrednih izvora tako i zbog svog geopolitičkog položaja. Ona je zauzimala prostor između Jadrana s jedne strane i Posavsko-podunavske doline s druge strane. Njome su mogle prolaziti važne komunikacije koje su Rimljani brzo podigli ili su pristupili temeljitom uređivanju onih koje su zatekli. Oni su morali stalno voditi brigu o bezbjednosti državne granice na Dunavu. Rimljane je u provinciji Dalmaciji u najvećoj mjeri privlačilo njeno rudarstvo koje su domaći Iliri eksploatisali odavno. Dalmatinski rudnici

željeza u naoružavanju armija na Dunavu imali su istu ulogu koju i galski rudnici u naoružavanju armija na Rajni[109].

U svjetlu ovih činjenica o antičkom rudarstvu na teritoriji Bosne i Hercegovine treba razmotriti pitanje intenzivnosti naseljavanja u pojedinim rudarskim područjima. Posebno nas interesuju osnovna obilježja rudarskih centara i rudarskih aglomeracija uopšte. — Kraj oko Gornjeg Vakufa i Bugojna obiluje tragovima brojnih naselja uz koje se redovno nailazi na ostatke metalurgiskih radova. Naravno, za Rimljane je ovaj kraj bio privlačan i iz drugih razloga (zgodan položaj i raznovrsna privredna bogatstva), ali je sigurno da ih je rudarstvo najviše interesovalo. S tim u vezi su bile utvrde u neposrednoj blizini radi zaštite rudnika i radionica, naročito ispirališta zlata. Ovdje su se, prema tome, nalazile vojne i druge posade koje su obezbjeđivale rad u rudnicima i radionicama. Osnovno obilježje ovog rudarskog područja jesu mnoge gusto poređane i dobro građene naseobine rimskog doba.

Za Zapadnu rudonosnu oblast Rimljani su bili naročito zainteresovani zbog njenih bogatih nalazišta željeza. Materijalne dokaze iz arheoloških nalaza na terenu ove oblasti već smo naveli. Sigurno je da se na bogata nalazišta željezne rude u Posanju odnosi i važna vijest koju o željeznim rudištima u provinciji Dalmaciji daje Kasiodor (Epist. XXV i XXVI): »Praeterea ferrarias venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis jubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiem transferatur. Hinc, auxiliante Deo, defensio patriae venit; hinc agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur ... (XXV)«.

»Simeonem itaque virum clarissimum, cujus fidem olim nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ordinationem siliquatici, nec non ferrariarum, ad provinciam Dalmatiam nostra ordinatione direximus«. (XXVI).

Naseljima u ovom kraju posebno obilježje daju brojne gradine od kojih su neke bile zaposjednute i u rimsko doba. Značajno je da se brojno zastupljena naselja i topionice nalaze na samim rudištima.

Istočna oblast, koju u pogledu antičkog rudarstva poznajemo isključivo po srebreničkom kraju, pruža nam dokaza o tome kako rudnici utiču na razvitak kraja u kojem se nalaze. Okolina Gradine (Domavia) pokazuje da su tu postojala ugledna naselja, saobraćajne stanice, depoi i sl. Naselje u kome je bila uprava, talionice i druge javne ustanove imalo je svoje utvrđenje sa snažnim zidovima. Tragovi ovakvih utvrda nalaze se i na drugim mjestima oko Gradine. Srebrenički kraj je bio naročito dobro naseljen u rimsko doba, o čemu je već u našem ranijem izlaganju bilo govora.

Prema tome, otkrića i nalazi iz rimskog perioda pokazuju da su rudarski rejoni u našoj zemlji bili intenzivno naseljeni i da su u njima uz rudarstvo snažnije djelovale i druge privredne grane (zanatstvo, trgovina, transport). Naročito padaju u oči tragovi naseljenosti u rudarskim područjima Srebrenice, Sane, Japre i gornjeg Vrbasa. Srebrenički kraj pretstavlja najgušće naseljeno područje Bosne i Hercegovine u doba Rimljana. Pri tome je, svakako, odlučnu ulogu igralo to što se radi o rejonu u kojem se vadio plemeniti metal srebro i što je cio bazen imao pogodan položaj, naročito prema Panoniji.

Kad su u pitanju rudarska naselja, treba imati u vidu da su materijalna i tehnička sredstva za njihovu izgradnju i razvitak bila relativno bolja. Stoga su u centrima rudarske proizvodnje organizacija i oblici života obično bili u većoj mjeri gradski no što je to slučaj u drugim, nerudarskim centrima. Takav primjer u Bosni i Hercegovini pružaju Domavia, rudarski centar kod Gornjeg Vakufa i naselje kod Kiseljaka izraslo na privrednoj osnovi koju mu je pružalo rudarstvo u fojničko-kreševskom distriktu. Za ostala rudarska područja dosad obavljena istraživanja ne pružaju sliku takvih centara. Svakako, rudarski radovi na eksploataciji plemenitih metala (zlato: oko Gornjeg Vakufa, u porječju Lašve i u distriktu Kreševo — Fojnica; srebro: u srebreničkom rudonosnom bazenu, sc. Argentaria) vidno su uticali na postanak i razvitak takvih centara. U krajevima gdje su obavljane rudarsko-topioničarske djelatnosti željeznih ruda izgleda da su izostali veći i značajniji centri gradskog tipa. Na to je, svakako, uticao sistem upravljanja i organizacije rada koji je na rudištima željeza bio drukčiji nego na rudištima plemenitih metala. O tome će još biti govora.

Druga karakteristika rudarskih naselja u Bosni i Hercegovini jeste obezbjeđenje radilišta. U svim rudarskim rejonima konstatovana su utvrđenja koja su bdjela nad bezbjednošću rada u rudnicima i topionicama i nad komunikacijama tih područja. Centri rudarskih područja imaju obavezno utvrđenja — gornje gradove. Nad Gradinom (Domavia) dominira Gornji grad na kojem su otkriveni ostaci utvrđenja. Distrikt Argentaria ima utvrda i na drugim mjestima. Kod Gornjeg Vakufa i Bugojna ovakvi kasteli se nalaze na prirodno pogodnim uzvisinama odakle se lako moglo kontrolisati područje rudarsko-metalurgiskih radova i pružiti obezbjeđenje centrima (Stražbenica kod Gornjeg Vakufa; Ostarina gradina kod Bugojna). Dolina rijeke Lašve poznata je po brojnim utvrđenjima na uzvisinama, a ostaci rimskih fortifikacija susreću se kod mjesta gdje je konstatovana radinost na ispiranju zlata (ušće Bile kod Viteza; ušća zlatonosnih potoka kod Turbeta i Dželilovca). Na utvrđenja se nailazi takođe u kreševsko-fojničkom i kiseljačkom kraju. U porječju Sane brojno su zastupljene utvrde kod mjesta gdje su sačuvani tragovi rudnika i topionica (na Sastavcima južno od Sanskog Mosta, na Klisini, Gradina Zecovi, Ovangrad na Japri itd.). Ovakvi kasteli na pogodnim mjestima pružali su obezbjeđenje rimskim rudnicima i u drugim krajevima na teritoriji današnje Jugoslavije. Rudarsko područje Ralje u Srbiji imalo je nekoliko rimskih kastela, a civilnom rudarskom naselju tog područja pružalo je zaštitu rimsko utvrđenje na Gradištu čiji su zidovi djelimično bili izgrađeni troskom[110]. Utvrđenja u rudarskim područjima redovno se nalaze na gradinama. Prema dosadašnjim znanjima i na osnovi rezultata najnovijih istraživanja, izgleda nam da su gradine u rudarskim krajevima dobile za vrijeme Rimljana isključivo funkciju utvrđenja sa posadama. Što se tiče rudarskih naselja, karakteristično je to da su se centri i središta pojedinih rudarskih rejona redovno nalazili podalje od samih rudnika. U rudarskom bazenu Fojnica — Kreševo tragovi naselja sačuvani su samo u dolinama — napr. u Lepenici i kod Kiseljaka; slična je situacija u predjelu oko Gornjeg Vakufa, pa u distriktima Argentaria, Sana, Japra i Majdan—Sinjakovo. Na svim ovim područjima rudarski centri sa metalurgiskim radionicama ležali su u rejonu rudišta, ali dalje od samih rudnika koji su se obično nalazili u brdima i planinama, dakle podalje od planine Kvarca kod Gradine (Domavia), od planina Tmora i Dusine u bazenu

Kreševo — Fojnica; kod Vranice kod Gornjeg Vakufa, od Sinjakova kod Majdana. Rudarsko središte traži ravnicu i komunikacije. Suprotno tome, Pač je smatrao da su se u rimsko doba rudarske naseobine zadržale na uzvisinama, dok su ostala veća naselja sišla u ravnice[111]. Bliže radilištima vjerovatno su ležala rudarska sela (vici) u kojima su bili smješteni radnici, ali do nas se nisu sačuvali tragovi tih aglomeracija.

Treće što treba istaći kao karakteristiku rudarskih područja i naselja jeste gusta mreža komunikacija. Rudarska naselja su međusobno bila povezana mrežom vicinalnih puteva, a kroz područja su obično prolazile važne ceste. Transport rude i metalurgiskih proizvoda nalagao je izgradnju dobrih komunikacija u rudarskim oblastima. O cestama uopšte i o njihovoj funkciji u odnosu na rudarstvo posebno ćemo govoriti u toku daljeg izlaganja.

I, najzad, struktura stanovništva u rudarskim naseljima pretstavlja takođe jedno od njihovih obilježja. Rudnici su privlačili brojno stanovništvo koje se naseljavalo u centru rejona ili u rudarskim selima. Rudnici i radionice imaju svoje upravnike, nadzornike i raznovrsne činovnike, svoje slobodne radnike, kažnjenike i robove. Rudnici privlače ljude iz raznih zemalja. Tako se u rudarskim naseljima formira stanovništvo koje pretstavlja etničku i socijalnu mješavinu. U području Argentarije konstatovano je prisustvo Grka koji su se tu naselili kao rudarski stručnjaci ili trgovci[112]. Odavde je i natpis jednog dekuriona iz Sirmija koji je u srebreničkom rudarskom distriktu kupovao rudu za kovnice svoga grada[113]. Po natpisima poznati su Heliodorus, Grk sa Orijenta, kao naseljenik u Rakanskim Baricama i Philocyrius, takođe Grk ili Orijenatalac, u Agićima, dakle, obadva sa rudarskog područja Japra — Bos. Novi[114]. U Kiseljaku se javlja jedan libertus Honesimus, vjerovatno Orijentalac[115], a na natpisu iz Ocrkavlja, zapadno od Foče, spominje se jedan oslobođenik Graecus, tj. Grk ili helenizirani Orijentalac, koji je ovamo došao možda kao rudarski stručnjak[116]. Što se tiče naselja, i kod nas su kao što je to bilo u drugim zemljama Rimskog Carstva postojali rudarski centri u kojima se nalazila uprava, javne ustanove i sl., a osim njih rudarska sela ili logori u kojima su živjeli rudari[117]. Međutim teško bi bilo očekivati da se ma gdje kod nas otkriju ostaci rudarskih sela ili logora zato što su ovakve aglomeracije redovno građene od slabog i neotpornog materijala.

Vlasništvo nad rudištima i upravljanje rudnicima u rimskoj državi prema podacima koje nalazimo u izvorima pruža sliku raznovrsnih formi. Za naše rudnike o tome nemamo direktnih vijesti u antičkim izvorima. Iz natpisa znamo da su rudnici srebra u području Argentarije bili pod upravom rudarskih prokuratora čije se sjedište nalazilo u Domaviji. Prokuratori kao rudarski funkcioneri javljaju se i u Posanju, dakle u oblasti rudarstva željeza. Osim toga, iz izvora proizlazi da su forme vlasništva i upravljanje rudnicima zavisili od zatečenih uslova u pojedinim zemljama i od vrste ruda koje su eksploatisane na rudištima. S druge strane, promjene su nastupale i u procesu razvitka tokom vremena. U doba carstva jače je dolazio do izražaja sistem centralizacije i etatizacije vlasništva nad rudištima, prvenstveno nad rudištima plemenitih metala. Rudnici su dolazili u državni i carski posjed na razne načine. U doba julijevsko-klaudijevskih careva vršena su prisilna oduzimanja i konfiskacije rudnika. Za takve postupke Tiberija nalazimo vijesti kod Tacita (Ann. VI, 19) i Svetonija (Tib., 49)[118]. Bez obzira na to da li se u navedenim slučajevima radilo o uzimanju rudnika u carski posjed ili o državnoj svojini nad kojom je car određivao pravo upravljanja i rada, ovi podaci su značajni zato što obilježavaju prelaz na sistem centralizacije vlasništva nad rudnicima i prekid sa sistemom izdavanja pod zakup kakav je bio poznat u doba rimske republike. Izgleda da su carevi, barem u rano carsko doba, mogli preduzimati radikalne mjere kako u pogledu vlasništva tako i u pogledu upravljanja rudnicima. Takvi postupci rimske države i careva pretežno su ograničavani na rudnike plemenitih metala. U posebnim prilikama takvi postupci su primjenjivani i na rudnike željeza. Ali u doba ranog carstva nisu ni svi rudnici plemenitih metala bili etatizirani, jer nam izvori govore i o privatnim rudnicima zlata iz tog vremena. (Dig. VII, 1, 13, 5). Na osnovi toga, može se pretpostaviti da u doba republike i u doba ranog carstva rudnici nisu bili državni monopol, ali je država fungirala kao najveći vlasnik rudišta[119]. Naravno, kao što smo već vidjeli, postojale su raznovrsne mogućnosti za ograničenja u privatnom rudarskom vlasništvu kojima se rimska država koristila.

Nad rudnicima raznih provincija javljaju se raznolike forme vlasništva koje su prilagođavane istoriskim i mjesnim prilikama pojedinih zemalja. Rostovcev smatra da su rudnici u Noriku, Dalmaciji i Galiji izdavani pod zakup krupnim preduzimačima[120]. Ovi preduzimači (conductores) pretstavljali su nasljednike publikanskih društava iz republikanskog doba i čini se da su kao neka vrsta poluslužbenih lica imali velika zakupnička prava[121]. Međutim treba imati na umu da se conductores spominju samo u vezi sa rudnicima željeza i da se uz njih javljaju i procuratores (CIL III, 4788 i 5036 iz Noricuma: ... c(onductor) f(errariarum) N(oricarum) ...; 4809 iz Noricuma: con. fer. N(oricarum) P(annoniarum) D(elmatarum) ... et ... pro ... fer ...[122]. Prema tome, rudišta plemenitih metala nisu izdavana pod krupni već samo pod mali zakup, što je u uskoj povezanosti sa velikim potrebama plemenitih metala za kovanje novca i sa većom kontrolom državne vlasti nad radom u rudnicima tih metala. Mali zakupci poznati su i pod imenom coloni — upor. CIL III, 6313 = 8333 iz Rudnika u Srbiji. Stoga je vjerovatno da su dalmatinski rudnici zlata o kojima govori Plinije (NH, XXXIII, 21) postali direktna svojina careva i da su bili eksploatisani putem malih zakupaca (coloni) koji su pod nadzorom prokuratora i drugih državnih činovnika vršili i rudarske i metalurgiske poslove. Na taj način je fiskus lakše procjenjivao vrijednost proizvodnje, jer se radilo o gotovim proizvodima koje su davali coloni, a ne o količini rude. Prokuratori su imali svoj službenički aparat koji je vršio razne dužnosti i bdio nad interesima državne blagajne: commentariensis (CIL III, 1997), subseques librariorum (CIL III, 1314), tabularius (CIL III, 1297), vilicus (CIL III, 13239 — 40), subprocurator aurariarum (CIL III, 1088) i dr. Treba napomenuti da je država nastojala da iz rudnika izvuče što više prihoda. Tom cilju su bile podređene mjere koje su preduzimane u pogledu regulisanja vlasničkih odnosa i upravljanja rudištima. Što se tiče vlasničkih odnosa u doba kasnog carstva, preovlađuje mišljenje da su i tada svi rudnici osim rudnika zlata mogli biti u privatnoj eksploataciji. To proizlazi iz objašnjenja odredaba koje daju pravni izvori i prema kojima se mogu razlikovati metalla publica i metalla privata. Ra-

zumije se, u duhu apsolutističkih koncepcija dominata slobodno raspolaganje sa metalla privata podvrgavano je raznim ograničenjima. U ovo vrijeme izmijenila se i uloga prokuratora koji sada umjesto funkcija carskih upravnika i rudarskih činovnika visokog ranga dobivaju dužnost da ubiru porez od zakupaca. Za doba kasnog carstva u izvorima se ne javljaju conductores[123]. Ova pitanja o vlasničkim odnosima i upravljanju rudnicima za vrijeme Rimskog Carstva istaknuta su ovdje stoga što se u literaturi sva objašnjenja o njima zasnivaju na pravnim izvorima (Cod. Theod., Cod. Iustinianus i Digesta). Pravni propisi — odredbe i edikti — imaju pretežno opšti karakter, pa se stoga mogu primjenjivati i na rimske rudnike u našoj zemlji.

Posebno je pitanje rudarskih radnika. U rano carsko doba to su bili robovi i slobodni nadničari. Tada se već javljaju i damnati ad metalla — osuđenici na kaznu rada u rudnicima, koja je imala nekoliko težih i blažih vidova. Na ovu kaznu su, pored kriminalaca, osuđivani i hrišćani o čemu postoji dosta svjedočanstava u djelima hrišćanskih pisaca[124]. Nas ovo pitanje interesuje prvenstveno zato, što se poznavanjem strukture radništva u rudnicima bolje uočavaju odnosi i prilike u određenoj zemlji. Rimska provincija Dalmacija kao zemlja sa dužom rudarskom tradicijom imala je dovoljno sposobnih i stručnih rudara. O tome svjedoči preseljavanje rudara iz rimske Dalmacije u rudnike Dakije za vrijeme Trajana[125]. Sudeći po tome, u antičkim rudnicima na području današnje Bosne i Hercegovine kao rudari pretežno su bili zaposleni domaći radnici, i to prvenstveno stanovnici iz bliže okoline rudnika. Među domaćim rudarima kao i u drugim zemljama svakako je bilo slobodnih radnika, robova i kažnjenika (damnati ad metalla). Da je u rudnicima naših krajeva bio ovakav sastav radnika, dokaz su utvrđenja koja se nalaze na rudarskim područjima i koja su, među ostalim, obezbjeđivala rudnike od pobuna prisilno dovedenih rudara i uopšte od narušavanja reda i rada s njihove strane. Rudarski kasteli su iz spomenutih razloga imali velik značaj za rimske rudnike kako u doba ranog tako i u doba kasnog carstva. U drugoj polovini IV vij. n. e. dolaze propisi o vezivanju rudara za rudarski posao i o nasljeđivanju rudarskog poziva, slično kolonatu u poljoprivredi. Slobodni stanovnici izbjegavaju rad u rudnicima, usljed čega nastaju velike teškoće u rudarskoj proizvodnji. Doba kasnog carstva pretstavlja za rudarstvo period u kojem se osjeća oskudica u rudarima (metallarii), a ne u rudnicima (metalla)[126]. U vezi s time potrebno je objasniti pitanje da li su tokom III i IV vij. n. e. prilike u krajevima današnje Bosne i Hercegovine koje su bile bolje no u sjevernim balkanskim oblastima pozitivno uticale na rudarsku proizvodnju. Tačno je da arheološki nalazi svjedoče o intenzivnom radu rudnika na području današnje Bosne i Hercegovine baš u III i IV vij. n. e. (Posanje, Argentaria). Izvjesno je da su u to doba bosanski rudnici imali veliku i napregnutu proizvodnju kako bi se koliko — toliko nadoknadili gubici u rudnicima drugih krajeva. Razumije se, za takvu proizvodnju trebalo je više radnika, a pošto je i robova i kažnjenika bivalo sve manje — to su osnovnu radnu snagu pretstavljali domaći, slobodni stanovnici. Uslovi rada su postajali teži, jer su zahtjevi za rudarskim proizvodima stalno rasli. Naročito teška bila je obaveza da rudari ne smiju napustiti rudarski poziv koji je postao nasljedan. To nas upućuje na zaključak da su i rudnici naših krajeva u kasnoantičko vrijeme preživljavali znatne poteškoće izazvane oskudicom radne snage i da je zbog pojačanih represivnih mjera nad radnom snagom u rudnicima bila nužna pojačana briga za obezbjeđenje rudnika i rudarskih centara. S druge strane, ni sama opšta bezbjednost bosanskih oblasti u to vrijeme nije bila takva da se moglo bezbrižno živjeti. Primjerci novca IV vij. n. e. iz depoa otkrivenog u Trbuku, veliki depoi novca iz III vij. n. e., nađeni u Obudovcu kod Šamca i Oštroj Luci kod Brčkog, i poznati depo iz IV vij. n. e. u Modranu kod Bijeljine — svjedoče o nesigurnosti koja je pred provalama Gota i drugih plemena u III i IV vij. n. e. vladala ovim krajevima, usljed čega su zakopavane u zemlju veće količine novca[127].

U zaključku o rudarstvu i rudarskim naseljima potrebno je osvrnuti se na posljednji period djelovanja rimskih rudnika na području Bosne. Kad je prestao njihov rad, ne znamo tačno. Vjerovatno je to bilo početkom VII vij. n. e. u vrijeme kad su se Sloveni naseljavali u oblasti rimske provincije Dalmacije. Za nas je vrlo značajan već pomenuti podatak Kasiodora (Epist., XXV i XXVI) o rudnicima Dalmacije. Mi smo već naveli da se ferrariae Dalmatiae iz Kasiodorove bilješke mogu odnositi samo na rudnike željeza u porječju Sane i Japre. Prema ovoj vijesti, izgleda da su ti rudnici bili prestali da rade i da su obnovljeni početkom VI vij. n. e. za vrijeme kratkotrajne vladavine Ostrogota u našim krajevima. Taj prekid ili, možda, samo neki zastoj u proizvodnji željeznih rudnika nastupio je tokom V vij. n. e., jer za rudnike na Japri imamo dokaza da je njihova proizvodnja tekla punim intenzitetom još u IV vij. n. e. Posljednjih vijekova Rimskog Carstva invazije sa sjevera ometale su rad rudnika i nanosile mu ozbiljne štete, ali ga u Bosni nisu uništile. Rudarstvo je egzistiralo i dalje, povlačeći se u teže pristupačne i planinske predjele. Na taj način, proizvodnja je opadala i svodila se na razmjere koje su zadovoljavale samo lokalne potrebe. Centri metalurgiske radinosti u Panoniji (Siscia i Sirmium) nalazeći se na domaku napadača, naročito u IV vij. n. e., preživljavali su krize, pa su njihove kovnice novca povremeno obustavljale rad da bi najzad na prelazu u V vij. definitivno prestale da rade[128]. Slično je bilo i sa radionicama oružja u tim krajevima koje su usljed nesigurnosti i drugih teškoća obustavljale proizvodnju. Tako su i rudnici na teritoriji današnje Bosne kao sirovinske baze metalurgiskih centara u Panoniji morali smanjiti svoju produkciju.

c) Naselja uz logore (canabae)

U pregledima o pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine i naseljima u njima iznijeli smo podatke o vojničkim logorima. Ovdje ćemo se osvrnuti na civilna naselja uz logore (canabae). Razvitak logorā na području Bosne i Hercegovine odražavao se na razvitak civilnih naselja pored njih. Rimljani su još u toku borbi za osvajanje provincije Dalmacije i docnije po okupaciji izgradili logore za posadne trupe. Značaj i broj tih logora mijenjao se tokom vremena već prema broju i snazi vojnih jedinica koje su imale svoje garnizone. Podaci o rimskim vojnim jedinicama na području Bosne i Hercegovine nisu sigurni i pretežno se zasnivaju na nalazima epigrafskih spomenika vojnih lica ili vojnih jedinica. Dosad su u Bosni i Hercegovini otkriveni tragovi ovih vojnih jedinica i njihovih pripadnika: leg. VII, leg. XI, leg. IV Flavia, leg. I i leg. II Adiutrix, leg. I Italica, leg. VIII Augusta, leg. X i leg. XIV Gemina i leg. V Ma-

cedonica; cohors III Alpinorum (equitata), cohors VIII voluntariorum, cohors I Belgarum (equitata), cohors I Bracaraugustanorum, cohors I Hispanorum, cohors I Lucensium (Hispanorum equitata), ala Claudia Nova i cohors II miliaria.

Za poznavanje naselja uz rimske logore važna je hronologija kretanja vojnih jedinica i njihov boravak u pojedinim garnizonskim mjestima. Jedinice leg. VII napuštaju Dalmaciju oko 60 g. n. e., a jedinice leg. XI 69 g. n. e. Uskoro se javlja leg. IV Flavia koja zamjenjuje leg. XI, ali za kratko vrijeme. Časnici iz leg. I Adiutrix u službi kod provinciskog namjesnika javljaju se na području Bosne i Hercegovine početkom III vij. n. e. Tom vremenu vjerovatno pripadaju i epigrafski spomenici vojnika leg. II Adiutrix. Časnici iz leg. I Italica na službi kod namjesnika javljaju se u ovim krajevima od početka III vij. n. e. Što se tiče leg. VIII Augusta, bliže datiranje njenog boravka u Dalmaciji nije pouzdano — možda njen boravak pada sredinom II vij. n. e. Natpisi pripadnika leg. X i leg. XIV Gemina datiraju skraja II ili iz prve polovine III vij. n. e. Beneficiarii iz leg. V Macedonica služili su u našim krajevima sredinom III vij. n. e. Cohors II miliaria (Delmatarum?) poznajemo samo po jednom natpisu u Bosni i Hercegovini i vjerovatno je da taj spomenik datira iz vremena markomanskog rata. Što se tiče auksilijarnih jedinica, znamo da se u našim krajevima još u vrijeme rata od 6—9 g. n. e. nalazio veći broj tih četa (Vell. Paterc. II, 112, 4; 113, 1). Tokom I vij. n. e. broj auksilijarnih jedinica znatno je smanjen, tako da su 93 g. n. e. u Dalmaciji od auksilijarnih jedinica boravile samo cohors III Alpinorum i cohors VIII voluntariorum (CIL III, str. 859), u II vij. n. e. još i cohors I Belgarum. Cohors VIII voluntariorum nalazila se u Dalmaciji još 245 g. n. e. (CIL III 2706 = 9724). Cohors I Bracaraugustanorum i cohors I Lucensium (Hispanorum equitata) boravile su u Dalmaciji prije 80 g. n. e. Ala Claudia Nova držala je posadu u Dalmaciji prije 74 g. n. e. Boravak coh. I Hispanorum pada u vrijeme poslije Flavijevaca; terminus ante quem njenog dolaska u Dalmaciju teško je bliže odrediti. Prema tome, od auksilija koje su vršile posadnu službu u provinciji Dalmaciji duže su se zadržale cohors III Alpinorum, cohors VIII voluntariorum i cohors I Belgarum — svetri cohortes quingenariae[129].

U Bosni i Hercegovini epigrafski spomenici pokazuju ovakav razmještaj pripadnika pojedinih vojnih jedinica: veterani: leg. VII (u okolini Ljubuškog i Humca); leg. XI (Humac); leg. VIII Augusta (u Gradcu kod Pazarića i Švrakinu Selu kod Sarajeva); leg. X Gem. (Cikote kod Prijedora); coh. II miliaria (u Dubravi kod Stoca); nepoznatog pripadništva (u Rogatici i Donjem Selu kod Konjica); možda iz neke jedinice Nor... (u Višnjici kod Kiseljaka); iz coh. I Belgarum i nepoznate vojne jedinice (u Makljenovcu kod Doboja); iz leg. I... (u Brekovici kod Bihaća); iz nepoznate jedinice (u Skelanima). — Oficiri i vojnici: centurio leg. VII (u Vaganju jugozapadno od Jajca); centurio leg. XI (u Humcu); centurio i miles coh. I Belg. (Hardomilje kod Humca); vojnici leg. I Adiutr. (u Humcu); vojnik (tubicen) coh. III Alpin. (Kutac kod Humca); vojnici leg. II (u Golubiću, Zenici i Glavatičevu); vojnik leg.... Adiutr. (u Bos. Grahovu); miles coh. I Bracaraugust. i miles coh. I Lucensium (Hardomilje kod Humca); vojnik coh. VIII voluntar. (u Halapiću na Glamočkom Polju); vojnik leg.... (u Privilici kod Bihaća); eques coh. III Alpin. (Hardomilje kod Humca); protector (Glavice kod Glamoča); neodređenih dužnosti su pripadnici: leg. VII (u Humcu), leg. XI (u Voljevici kod Srebrenice), leg. XI (u Skelanima) i Heliodorus, vojno lice nepoznatog čina i iz nepoznate jedinice (Rakanske Barice: CIL III, 8376a = 13242). — Beneficiarii: iz leg. XI (u Halapiću na Glamočkom Polju i Skelanima); iz leg. I Adiutr. (u Golubiću i Privilici kod Bihaća i Skelanima); iz leg. X Gem. (u Cikotama kod Prijedora); iz leg. I Ital. (u Stocu i Skelanima); iz leg. X Gem. (u Lipi kod Livna i Skelanima); iz leg. XIV Gem. (u Halapiću i Stocu); iz leg. V Macedon. (u Skelanima); iz Pannon. Inf. (u Gradini = Domavia); iz neodređene jedinice (u Skelanima); iz Pannon. Sup. (?) (u Banjaluci).

Naravno, mjesta na kojima su nađeni ovi natpisi ne moraju uvijek obilježavati i mjesta gdje su stacionirale odgovarajuće vojne jedinice. Pogotovo se to ne može primiti ondje gdje su nalazi pojedinačni. Beneficijarski epigrafski spomenici i spomenici legionara na službi u štabu namjesnika nisu uvijek bili iz jedinica sa teritorija provincije, već često iz legija stacioniranih u drugim provincijama (Panonija, Mezija). Iz pregleda o hronologiji boravka vojnih jedinica vidi se približni vremenski raspon njihovog službovanja u Bosni i Hercegovini. Međutim za garnizonska mjesta vojnih jedinica na teritoriji Bosne i Hercegovine teže je dati određenije lokalizacije. U garnizonu u Humcu držala su posadu odjeljenja leg. IV Flavia, zatim, možda u drugoj polovini II vij. n. e., odjeljenja leg. VIII Aug. i početkom III vij. n. e. jedinica sastavljena od pripadnika leg. I i II Adiutr. Odjeljenja leg. II Adiutr. vjerovatno su služila u centralnoj i sjeverozapadnoj Bosni još i za vrijeme Dioklecijana. Humcu i okolini Ljubuškog možda su davala posadu i odjeljenja ovih auksilijarnih jedinica: coh. III Alpinorum, coh. I Bracaraugustanorum, coh. I Lucensium (Hispanorum equitata), coh. I Belgarum (equitata) i coh. VIII voluntariorum. U Usori je bila stacionirana jedna coh. miliaria i možda neko vrijeme coh. I Belgarum. Garnizon u Velikoj Kladuši pripadao je odjeljenju leg. XIV Gemina Martia victrix, posadu u Golubiću sačinjavala je ala Claudia Nova, dok se u Sopotnici kod Goražda nalazila jedinica sa Jupitrovim pridjevkom Cohortalis[130].

Na području Bosne i Hercegovine dosad su nam poznati logori: Humac, Makljenovac kod Doboja, Šipovo, Lutvin Han na Drini kod Srebrenice i Banjaluka (Castra)[131]. Ovi logori nisu ispitani i nedostaju nam o njima oni podaci koje pružaju iskopavanja. Sigurno je u ovim krajevima bilo još većih ili manjih logora, ali njihovi tragovi nisu ustanovljeni. Osim logora, postojao je velik broj utvrđenja (castella) koja su također služila za smještaj manjih posadnih odjeljenja i straža. Takva utvrđenja poznata su u rudarskim područjima, na komunikacijama i drugim važnijim mjestima.

Kod navedenih logora ustanovljeni su ostaci civilnih naselja (canabae). U ranijem izlaganju ukazali smo na značaj i veličinu naselja uz logor u Humcu. Tu se nalazila oveća kolonija veterana koja je imala svoje ekonomije i održavala žive trgovinske veze sa susjednim krajevima, naročito sa Naronom. Ostaci logora u Humcu i njegovog civilnog naselja sačuvali su se na širokom prostoru, ali su to nedovoljno ispitane i danas gotovo raznesene ruševine. Civilno naselje u Makljenovcu na ušću Usore nalazilo se u neposrednoj blizini logora. Ovdje su se naseljavali veterani onih vojnih jedinica koje su davale posadu za castrum i za rimsko utvrđenje na Crkvini. Naselje u Makljenovcu doživjelo je svoj procvat krajem II i početkom III vij. n. e. Veterani

iz ove canabae mogli su imati svoje posjede u okolini koja je pružala dobre uslove za poljoprivredne djelatnosti. — Uz logor u Šipovu razvilo se značajno gradsko naselje (municipium). Interesantno je da ni iz logora ni iz naselja u Šipovu nemamo vojničkih natpisa, što je vjerovatno posljedica velikog uništavanja i raznošenja građevinskog materijala sa rimskih objekata. Vojnički karakter ruševina logora koje su poznate pod imenom Gromile ne može biti doveden u pitanje, jer objekat u svemu odgovara jednom rimskom castrumu. — Logori u Litvinom Hanu i Banjaluci zauzimali su važne strategiske pozicije na komunikacijama. Veteranskih natpisa iz ovih mjesta nema, ali građevinski ostaci potvrđuju postojanje civilnih naselja koja su izrasla uz logore i razvila se u privredne centre.

Logori na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine nalazili su se u ravnicama i na otvorenim mjestima, uz komunikacije i rijeke. Takvi logori, prema tome, nisu imali ništa zajedničko sa utvrđenim naseljima na uzvišenjima (oppida). Utvrđenja za obezbjeđenje logora upočetku su se sastojala od zemljanih nasipa sa palisadama, a tek docnije zamijenili su ih čvršći bedemi od kamena. Kod nas, kao i u drugim zemljama Rimske Imperije, u prvo vrijeme po osvojenju logori su imali ofanzivni zadatak pacifikacije zemlje i čuvanja reda. To su bili centri vojnih operacija i baze za snabdijevanje trupa. Docnije, u izmijenjenim istoriskim uslovima logori dobivaju karakter odbranbenih centara i, prema tome, čvršća i sigurnija utvrđenja. S tim u vezi je, svakako, porast broja većih i manjih logora (castra i castella), naročito u krajevima koji su bili bliže Panoniji i Meziji. Na primjerima kasnoantičkih refugija u našoj zemlji (Gradina u Podgradini i Gradac u Halapiću — obadvoje na Glamočkom Polju; Mogorjelo kod Čapljine; Crkvina u Makljenovcu; Debelo Brdo iznad Sarajeva; Gromile sa logorom u Šipovu i dr.) vidi se kako su rimska naselja izgrađivala i učvršćivala utvrde za odbranu od najezdi varvara. Dok je u ranije doba castrum pretstavljao isključivo vojničku aglomeraciju, dotle se docnije — od III vij. n. e. pa dalje — uz logor sve više pribijalo civilno stanovništvo i tražilo zaštitu njegovih bedema. Stoga razvitak civilnih naselja uz logore na području Bosne i Hercegovine pokazuje put od malih aglomeracija koje je logor zatekao ili privukao do većih aglomeracija i gradova koji su sve više uza se vezali logor i njegovu posadu. Kao zajedničku karakteristiku logora u ovim krajevima valja istaći činjenicu da oni nisu podizani na pustim i nenaseljenim mjestima. Naprotiv, to su bila mjesta na kojima su se nalazile aglomeracije autohtonog stanovništva. Tako su logori, iako čisto vojnički centri, ustvari ulazili u sastav aglomeracija u kojima je preovladavalo indigeno stanovništvo[132]. Za konkretnija objašnjenja u ovom pogledu nužna su sistematska istraživanja na terenu koja su do danas izostala.

Posmatrana u cjelini, naselja uz logore i putne stanice nalazila su se na prirodno pogodnim mjestima. Takav položaj ovih aglomeracija odražavao se na strukturu njihovog stanovništva. Halapić na Glamočkom Polju, Sarajevo, Banjaluka (Castra), Mahovljani (Ad Fines), naselje uz logor u Humcu (Bigeste), naselja na donjoj Neretvi i neka druga mjesta na rimskim cestama u Bosni i Hercegovini pretstavljala su privredne i trgovinske centre svoje okoline. Kao tržišta, ova naselja su zadovoljavala brojne potrebe vojnika u logorima i stražarama a istovremeno su pretstavljala sastavni dio mehanizma koji se nalazio u službi rimskog cursus publicus-a. U njima su osnovnu proizvođačku snagu sačinjavale zanatlije o čemu govore arheološki nalazi i tragovi odgovarajućih proizvođačkih aktivnosti. Ove aglomeracije nisu imale obilježja poljoprivrednih centara, niti je njihovo stanovništvo bilo poljoprivredno. Poljoprivredne proizvođače, kao što smo vidjeli, treba tražiti na selima i u fundus-ima. Stoga su canabae i naseobine na cestama bile one veće ili manje i na području Bosne i Hercegovine poprimale izgled gradskih naselja sa javnim zgradama, trgovinama i zanatskim radionama uz rimsku cestu, skladištima, gostionama i sl. Proizlazi, dakle, da su canabae u Bosni i Hercegovini kao aglomeracije uz logore i kao saobraćajne stanice izrasle u privredne centre određenog rejona. Njihovom značaju itekako su doprinosili logori koji su kao vojnički centri pružali zaštitu naseljima, bezbjednost saobraćaju i sl., — a također sudjelovali u javnim radovima i proizvodnji (izgradnja puteva, vodovoda i drugih građevina; proizvodnja opeka i ostalog građevinskog materijala i sl.)[133].

d) **Naselja uz mineralna vrela**

Neke bosanske mineralne vode bile su poznate još u rimsko doba, a pojedine su već tada izdašno eksploatisane. Tragovi eksploatacije bosanskih terma za vrijeme Rimljana izišli su na vidjelo čim su počela arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini. Ova istraživanja su pokazala da su oko nekih toplica postojala značajnija naselja i centri isto onako kako su to pokazali i rezultati istraživanja u drugim dijelovima rimske države. Naš pregled ne može biti cjelovit i u tom pogledu valja, bilo specijalno ili uz druge zadatke, vršiti dalja istraživanja. Do danas kod nas nije bilo sistematskih ispitivanja rimskih naselja uz terme koja bi nam dala jasniju i potpuniju pretstavu o značaju pojedinog mineralnog vrela, o načinu njegove eksploatacije i o životu u samom banjskom naselju. Kod klasičnih pisaca nema vijesti o mineralnim vrelima u našoj zemlji.

Od bosanskih termalnih izvora koji su eksploatisani u rimsko doba najpoznatiji su ovi: Ilidža kod Sarajeva, Laktaši i Gornji Šeher kod Banjaluke i Gata kod Bihaća. U to vrijeme su, svakako, bile poznate i druge toplice i kiseljaci naše zemlje, ali su tragovi antičkog života oko njih malobrojni i još neispitani. Mi ćemo se i na te ljekovite izvore osvrnuti i pokušaćemo da obilježimo njihov značaj.

Ilidža kod Sarajeva najznačajnija je ljekovita banja na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. O njoj dosad najviše znamo zahvaljujući iskopavanjima koja su ovdje počela prije 68 godina. Brojni antički spomenici u Ilidži i na Sarajevskom Polju rano su privukli pažnju prvih arheologa koji su počeli da istražuju tragove praistoriske i klasične kulture u Bosni i Hercegovini. Već dosadašnji nalazi pokazuju da je rimska banja u Ilidži postojala dugo i da je eksploatacija njenog sumpornog vrela počela rano. Naveli smo ranije da nam je nepoznato puno ime antičke Ilidže. Prema natpisima znamo da je to bilo banjsko naselje koje se zvalo Aquae S... i koje je imalo status samoupravne opštine. Možda se mjesto zvalo Aquae Sulfureae ili Aquae Sanae, možda je dobilo ime po nekom susjednom mjestu ili plemenu kakvih je slučajeva bilo u Rimskom Carstvu[134].

U Laktašima sjeverno od Banjaluke postojala je rimska naseobina. Imamo dokaza da je termalni izvor u Laktašima bio eksploatisan u rimsko doba. Iz Laktaša i okoline poznato je nekoliko vrijednih

nalaza, o čemu je već bilo govora. Zasad nije moguće određeno reći kad je nastala rimska naseobina u Laktašima i kad je prestao njen život. Na izvjesne pretpostavke nas upućuju susjedna naselja, a naročito rimska cesta koja je rano trasirana pored Laktaša.

Gornji Šeher na Vrbasu južno od Banjaluke također je bio naseljen u rimsko doba. Sigurno je da je aglomeracija na prostoru Gornjeg Šehera imala karakter banjskog naselja vezanog za brojne izvore tople mineralne vode. Na svojim putovanjima kroz ovaj kraj 1953, 1954 i 1955 g. pisac ove studije ustanovio je da pored ranije otkrivenih rimskih ostataka postoje i drugi tragovi antičkog naselja u Gornjem Šeheru. To su, na prvom mjestu, odlomci građevinskog materijala u baštama sada vrlo naseljenog mjesta i ostaci rimskih kanala za dovod termalne vode iz izvora u bazene. Neki od tih kanala i danas su u upotrebi. Naročito padaju u oči dva podzida uz mineralna vrela na desnoj obali Vrbasa koji svojom konstrukcijom u svemu odgovaraju rimskoj gradnji. Nalazi novca još uvijek su česti, ali im mjesno stanovništvo ne poklanja naročitu pažnju i rijetko uspijeva da zapazi razliku između rimskih numizmatičkih primjeraka i primjeraka iz mlađih epoha.

Vrelo Toplica u Gati, 17 km sjeverozapadno od Bihaća, spada u red većih i prostranijih naseobina u ovom kraju Bosne. U kupališnom bazenu nađen je fragment jednog rimskog reljefa, dok se u neposrednoj okolini izvora nailazilo na rimske novce i ostatke rimskih građevina. Tragovi rimske kaptaže i zida na samom vrelu postoje još i danas, a iznad vrela na humci sačuvali su se temelji zgrade sa odlomcima rimskog građevinskog materijala i sa fragmentima keramike (terra sigillata)[135].

Spomenućemo i druga mineralna vrela u Bosni koja su bila poznata u rimsko doba. — Iz jednog manjeg i nepoznatijeg vrela na njivi »Podgradina« u Podrašnici kod Mrkonjićgrada potiče šest primjeraka rimskog novca III i IV vij. n. e. (Gordianus III, Decius, Tacitus, Maximianus i dva primjerka Constantinus II)[136]. Za termu u Banji kod Višegrada na potoku Banji Radimski je utvrdio da je bila poznata još u rimsko doba[137]. Pač drži da rimski građevinski ostaci oko sumpornog vrela »Smrdljiva voda« u Gornjoj Vogošći kod Sarajeva možda potiču od objekta koji je podignut uz samo vrelo[138].

Za neka mineralna vrela nemamo direktnih dokaza da su bila eksploatisana u rimsko doba, ali nas izvjesni drugi faktori upućuju na pretpostavku o tome. Tu prije svega dolazi u obzir naseljenost mjesta i područja gdje se nalazi ljekovito vrelo, zatim privreda toga kraja koja je imala znatnog udjela u otkrivanju i eksploatisanju pojedinih mineralnih vrela, naročito rudarska privredna djelatnost i, najzad, komunikacije odgovarajućeg mjesta sa širim ili užim regionom. — Terma Banja kod Fojnice sa nekoliko vrela sačuvala je ostatke rimskih radova na kaptaži i zaštiti samog izvora. Banja se nalazi u blizini starih rudnika na Čemernici, pa je moguće da su za nju znali i antički i srednjevjekovni rudari. Bogati nalazi rimskog novca u Fojnici i oko nje, mada ne govore direktno za eksploataciju terme Banje, indiciraju promet i naseljenost fojničkog rudarskog distrikta u doba Rimljana[139]. U Kiseljaku kod Fojnice poznati su izvori kisele vode koja odavno služi za piće i kupanje. U samom vrelu u Kiseljaku 1906 g. pronađeno je 170 primjeraka turskog, austriskog i mađarskog novca koji pretstavlja kolekciju darova zahvalnosti ljekovitoj banji[140]. U ovoj zbirci nema rimskog novca, ali je karakteristično da je sačuvan samo novac iz XIX vijeka. Međutim na osnovi onog što dosad znamo o Kiseljaku u rimsko doba, sasvim je vjerovatno da je i samo mineralno vrelo bilo poznato stanovnicima rimskih naseobina na prostoru današnjeg Kiseljaka i njegove okoline.

Slično je i sa Crnim Guberom kod Srebrenice. Nemamo dokaza — građevinskih nalaza, spomenika, natpisa i sl. — sa samog vrela koji bi nesumnjivo potvrdili da je ova ljekovita voda bila poznata u rimsko doba. Ipak, po nekim indirektnim podacima možemo smatrati vjerovatnim iskorišćavanje izvora Crni Guber u rano doba istorije naše zemlje. Vrelo se nalazi u rudarskom bazenu gdje su obavljani intenzivni rudarski radovi za vrijeme Rimljana i u srednjem vijeku. Guberovo vrelo i druga vrela srebreničkog kraja, koja u sebi nose sastavne elemente ruda, izlaze iz starih rudarskih jama i rovova[141]. Iz toga bi proizlazilo da su se naporedo sa otvaranjem rudnika u starom i srednjem vijeku pojavljivali mineralni izvori kojih ima dosta u Srebrenici i njenoj okolini. U Gradini (Domavia) nalazile su se topionice ruda, a u okolini Gradine sve do Srebrenice i Crnog Gubera rimski rudnici, pa možda i topionce. Vidjeli smo da je distrikt bio vezan gustom mrežom lokalnih puteva, a sigurno je upotrebljavan i vodeni put rijekom Drinom. U Domaviju su dolazili strani rudarski stručnjaci — iz Grčke i s Orijenta[142]. Nisu li svi ti momenti doprinijeli da Crni Guber, Velika i Mala Kiselica i druga ljekovita vrela u dolini Crvene Rijeke, Saske Rijeke i Majdanskog Potoka budu poznati u antičko doba?

Rezultati mineraloških i balneoloških istraživanja pokazuju da u Bosni ima dosta mineralnih vrela. Ovdje ne možemo ulaziti u podrobnije ispitivanje grupa ili pojedinih ljekovitih izvora u cilju utvrđivanja njihove prošlosti i određivanja starosti njihove eksploatacije. Za takvu obradu kod nas još ne postoje materijalni podaci i dokazi. Na prvi pogled moglo bi se pomišljati da su još neka mineralna vrela eksploatisana u vrijeme Rimljana, bilo zato što su to izvori bogati vodom, ili zato što se u njihovoj blizini naišlo na ostatke rimskog života: terma u Kulašima, Slatina Ilidža kod Banjaluke, glavni Kiseljak kod Žepča, Smrdelac u Jelovcu sjeverno od Prijedora i dr. Međutim to je hipoteza koju treba dokazati. Posebnu pažnju zaslužuje podatak da područje između Sane i Une obiluje sumpornim vrelima[143].

Prema dosadašnjem znanju, Bosna u rimsko doba nije imala veliki broj banjskih naselja. U poređenju sa poznatim ljekovitim izvorima u drugim dijelovima Rimskog Carstva, napr. u Galiji, naše mineralne vode nisu bile glasovite i služile su prvenstveno lokalnim potrebama. U Tab. Peut. nijedna ljekovita banja na području rimske provincije Dalmacije nije označena posebnom vinjetom: slikom kvadratične zgrade sa porticima koja je mnogo većih dimenzija no što je slika za oznaku centara pojedinih gradskih opština. Takve vinjete stoje na Tab. Peut. (segm. I i II) uz galske termalne izvore (Aquae Calidae = Viši; Aquae Bormonis = Burbon Lansi; Aquae Segetae = Sen Galmie; Aquae Segestae = na području Orleana i dr.)[144].

Razumije se, za reputaciju jednog mineralnog izvora dolazili su u rimsko doba kao i danas u obzir ne samo njegova ljekovitost nego i drugi faktori. Naši krajevi u tom pogledu nisu mogli da se mjere sa razvijenijim i bogatijim provincijama Rimskog Carstva. Ovdje treba posebno ukazati na Ilidžu kao izuzetak, jer je nesumnjivo glas o ljekovitosti njenog

sumpornog vrela prešao uski okvir kraja u kome se nalazila i dopro barem do granica provincije. Ostaci u Ilidži govore nam da je to bila veća varoš sa brojnim javnim zgradama, lijepo uređenim i izgrađenim po uzoru na građevine u poznatim centrima Rimskog Carstva. Vidjeli smo da je Ilidža kao rimsko naselje rano izgrađena i da je pretstavljala upravni centar Sarajevskog Polja i njegove okoline. Jedan natpis, otkriven u novije vrijeme u Sarajevu kao spolij koji potiče iz Ilidže ili Blažuja, govori o gradskim funkcionerima i uglednim građanima Rima koji su možda bili patroni civitatis antičke banje u Ilidži. Ako je Aquae S... u Ilidži dobila naslov kolonije, što bi se moglo pretpostaviti, onda je to vjerovatno bio samo počasni, titularni naslov koji je u III vij. n. e. često davan pojedinim gradovima bilo po njihovoj molbi bilo kao priznanje za posebne zasluge tih gradova prema rimskoj državi. Catius Clementinus i Catia Clementina koji se spominju na ovom natpisu poznati su kao ugledni građani Rima u prvoj polovini III vij. n. e., pa su mogli postati patroni civitatis u vrijeme kad je gradskoj civitas u Ilidži data titula kolonije, vjerovatno nešto prije tog događaja. Razumije se, Catii su imali i druge mogućnosti da postanu zaslužni za provinciski grad u Ilidži. Važna je činjenica da su Desitijati koji su stanovali u ovom kraju ostali dugo bez civiteta. Oni ga nisu dobili ni pod Hadrijanom i zadržali su svoju plemensku organizaciju sve do Institutio Antoniniana. S druge strane, kraj II vij. i početak III vij. n. e. označava period u kojem se na Sarajevskom Polju naseljavaju veterani. Makar i nepotpuno, ime Aquae S... jasan je dokaz da je to bilo naselje koje je izraslo i formiralo se oko termalnog ljekovitog izvora. Posebni politički, privredni i strategiski razlozi doprinijeli su tome da je ova banja kao gradska opština (res publica) postala upravni centar, slično gradskoj banji Aquae Sextiae (Aix-en-Provence) koja je još pod Augustom podignuta na stepen kolonije i postala centar teritorije nazvane civitas Aquensium[145]. To je inače bio izuzetan slučaj jer su Aquae u rimskoj državi postajale ugledna mjesta, ali bez političke uloge[146]. Poznato je da su uz termalne izvore u antičko doba podizani hramovi i svetišta raznih božanstava ljekovitih voda. Uopšte, cio proces liječenja bio je vezan za kultove i brigu odgovarajućih božanstava, u čijim su hramovima bolesnici tražili savjete za liječenje mineralnim vodama. Iz zahvalnosti prema božanstvima ljekovitih voda razvio se običaj bacanja novca u takve vode (stipem iacere). Nalazi rimskog novca u termama i kiseljacima redovno su pouzdan dokaz da su te terme i kiseljaci bili upotrebljavani za vrijeme Rimljana (Ilidža, Gornji Šeher, Laktaši, vrelo u Podrašnici). Kod nas je dosad prema natpisu poznato božanstvo Apollo Tadenus iz Ilidže koje Skarić dovodi u vezu sa docnijim kultom sv. Terapeunta[147]. Nadimak Tadenus vjerovatno potiče ili od nekog nama nepoznatog toponima ili je to domaće ime božanstva koje je identifikovano sa Apolonom. Stoga bi se u Ilidži moglo očekivati postojanje hrama ili svetišta ovog, a vjerovatno i drugih božanstava, na što upućuje i natpis (... Apollini ... ceteris diis ...)[148]. Natpisi i spomenici posvećeni raznim božanstvima, naročito onima koja su vezana za mineralna i ljekovita vrela poznati su u mnogim aquae rimske države[149]. Sa drugih naših termalnih izvora nemamo natpisa koji se odnose na božanstva ljekovitih voda.

O mineralnim vrelima u Ilidži, Laktašima i Gornjem Šeheru treba reći i to da su naselja uz njih imala i druge uslove za svoj razvoj. Ilidža se nalazila na važnoj rimskoj saobraćajnici koja je vodila od Narone djelimično dolinom Neretve i preko Sarajevskog Polja na Drinu. Antička Ilidža nije bila naselje proizvođačkog i trgovinskog karaktera. Ta djelatnost pripala je naseobinama u okolini — današnjem Sarajevu, Stupu i dr., a rimski grad u Ilidži ostao je banjsko naselje koje je istovremeno bilo upravni centar za okolno područje (samoupravna opština = respublica). Za snabdijevanje stanovništva i banjskih gostiju, antička Ilidža je imala i poljoprivredne ekonomije na Sarajevskom Polju o čemu je već bilo govora. Kao ljekovita banja, ona je privlačila ne samo bolesnike iz okoline već vjerovatno i bivše vojnike (veterani) koji su se naseljavali oko Ilidže i kojima je takođe bilo potrebno hidroterapisko liječenje (veteranski natpisi: CIL III, 8375 upor. 12750 iz Gradca kod Hadžića i CIL III, 2766a = 8374 iz Švrakina Sela). Mada do danas nemamo posebnih dokaza za to, izgleda opravdana pretpostavka da je terma u Ilidži bila atraktivna i za druge naseljenike i da su ovdje nalazili lijeka i odmora ranjeni i bolesni rimski oficiri i vojnici. U nekim galskim Aquae nađeni su natpisi vojnika koji su se u njima liječili i iza sebe ostavili pomen (Aquae Calidae, Aquae Neri = Neris), ali je znatno veći broj vojničkih natpisa sačuvan u Aquae na obalama Rajne s obzirom na to da su ovdje postojali castra, castella i druge vojne posade (CIL XIII, 7994 u Godesbergu; CIL XIII, 2804 i 6288 u Aquae Mattiacae = Visbaden)[150]. Iz Aquae Iasae (Varaždinske Toplice = CIL III, 4121), koje su prvobitno pripadale području plemena Iasi, a docnije potpale pod respublica Poetoviensis (CIL III, 4117), poznati su takođe vojnički natpisi i natpisi visokih funkcionera provincije Panonije Superior (praepositus ili praeses Pannoniae Superioris, procurator Aug., legatus propraetor, proconsul, tribunus militum leg. IV Flaviae, tribunus militum leg. XIII Gem. i dr.). Na području plemena Iasi nalazila se i druga banja — Aquae Balissae (Daruvar) koja je imala status samoupravne opštine: res publica Iasorum (CIL III, 4000)[151]. Dakle, kao što je Aquae S... (Ilidža) tako je i Aquae Balissae (Daruvar) pretstavljala upravni centar, što je, svakako, bilo uslovljeno i postojanjem ljekovitih vrela.

Još nismo u stanju da damo cjelovitu sliku o objektima koji su postojali u rimskoj Ilidži. Nedostaju nam podaci sistematskih iskopavanja. Zasad se može smatrati vjerovatnim da su se u ovom značajnom naselju uz termalno vrelo nalazili takvi banjski objekti, koji su već poznati u drugim rimskim Aquae. U banjskim mjestima su pored hotela i drugih zgrada postojali objekti koji su služili ugodnom boravku i zabavi: parkovi, pozorišta, cirkuske arene, etablismani, kockarnice i sl. Naročito je bio važan smještaj bolesnika i rekonvalescenata pa su u tom cilju podizane bolnice i receptakuli za prijem većeg broja ljudi, a korišćene su i mogućnosti smještaja po privatnim kućama[152].

Rimska naseobina u Laktašima pretstavlja izrazit primjer aglomeracije koja je nastala uz termalni izvor. Po onome što dosad znamo, ona nije bila velika. Antički Laktaši nisu ležali na samoj cesti koja je u rimsko doba iz Salone preko Banjaluke vodila u Bos. Gradišku, već pored nje, kao što su to pokazala najnovija istraživanja na ovom području. Međutim blizu Laktaša nalazila se važna rimska stanica Ad Fines na granici provincija Dalmacije i Panonije. Granične postaje su imale svoje vojne posade, a na ovoj važnoj komunikaciji postojale su i beneficijarske stanice. Udaljenost do Save iznosi sve-

ga 28 km i na tom prostoru postojale su brojne aglomeracije prvenstveno vezane za poljoprivredu (villae rusticae i fundi). Na Savi je u rimsko doba cirkulisao rječni promet; u Bos. Gradiški je postojala stanica patrolne flotile rimskih trupa stacioniranih u oblastima provincije Panonije. Stoga je izvjesno da su se termalnim vrelom u Laktašima koristili okolni agrarni posjednici (possessores), vojnici iz graničnih postaja i beneficijari, a vjerovatno i drugi stanovnici ovoga kraja.

Uz termalne izvore u Gornjem Šeheru kod Banjaluke takođe je nastala manja banjska naseobina. Ona se nalazila na desnoj obali Vrbasa, dok je pored nje lijevom obalom prolazila rimska cesta u pravcu Banjaluke i Bos. Gradiške. Hodološka i topografska istraživanja koja je pisac ovog rada izvršio potvrdila su ranija mišljenja da je u današnjoj Banjaluci u rimsko doba bilo naselje Castra. Prema tome, terme u Gornjem Šeheru prvenstveno su služile kao lječilište i odmaralište vojnicima garnizona u Castra i stanovnicima civilnog naselja uz logor (canabae), slično uslovima koje smo naveli za Laktaše.

U bihaćkom kraju Toplica u Gati nije jedino termalno vrelo. Pored ovog glavnog vrela postoji još nekoliko drugih. Gata, a naročito prostor oko same Toplice, kao i cijelo Bihaćko Polje, obiluju tragovima rimskog života. Kod Japoda, stanovnika ovoga kraja, bijahu vrlo rašireni kultovi izvora i voda, pa je tim razumljivije što je oko Toplice u Gati izrasla aglomeracija. U termalnim izvorima Gate svakako su pored domaćih stanovnika tražili lijeka i rimski vojnici kao i strani naseljenici u bihaćkom kraju (CIL III, 10033, 10036, 10036a = 13272 — vojnički natpisi i CIL III, 10038 natpis Grka Diandra).

Posebno ćemo razmotriti pitanje iskorišćavanja ljekovitih izvora u rudarskim bazenima. U rimsko doba rudarski distrikti bili su dobro naseljeni, imali su relativno veći broj aglomeracija, kolonije stranaca i gušću mrežu komunikacija. Ti distrikti redovno obiluju ljekovitim vrelima, što je u vezi sa sastavom zemlje i geološkim pojavama. Ukazujemo samo na ova područja: srednjebosanske planine (terme oko Kreševa, Fojnice, Bugojna, u Ilidži; kiseljaci na liniji Kiseljak—Sarajevsko Polje); predio Srebrenice (Crni Guber, Crvena Rijeka, Mala i Velika Kiselica, izvori u dolini Saske rijeke i Majdanskog potoka); porječje Sane (Tominska Ilidža, »Smrdelac« u Jelovcu kod Prijedora i veći broj drugih toplica i kiseljaka)[153]. Naše znanje o rudarskim naseobinama u ovim područjima pokazuje da su se one protezale uz mineralna vrela i zahvatale mjesta na kojima su se nalazila ta vrela. To se naročito dobro vidi u području današnjeg Kiseljaka i u okolini Srebrenice. Slično je i u porječju Sane. Razumije se, rudarske aglomeracije nisu uslovljene postojanjem mineralnih vrela, ali su rudarska područja bogata takvim vrelima pa ih je stanovništvo lako moglo zapaziti i privesti eksploataciji. Na usku povezanost između rudarstva i rudarskih naseobina, s jedne strane, i mineralnih voda u njihovoj blizini s druge strane, potrebno je ukazati i zato što za izvjesne terme i kiseljake u rudarskim distriktima nemamo materijalnih dokaza da su bili eksploatisani u rimsko doba. To se prije svega odnosi na Crni Guber kod Srebrenice i kiseljak u Kiseljaku. Međutim oni faktori koji karakterišu rudarska područja naše zemlje u antičko doba — jača naseljenost i bolje komunikacije — mogli su biti itekako odlučni za privođenje ljekovitih voda eksploataciji. Razumije se, nove nalaze i dokaze treba pribavljati.

U vezi s ovim važno je i pitanje da li su ljekovite vode eksploatisane u praistorisko vrijeme. Za pozitivan odgovor nemamo određenih i sigurnih dokaza na terenu Bosne. Pa ipak, neki momenti indiciraju takvu mogućnost tj. eksploataciju termalnih i mineralnih izvora u Bosni prije Rimljana. Vidjeli smo da tragovi rimskih naselja pokazuju da su ona nastajala najčešće na autohtonoj ilirskoj osnovi. Takvu sliku pružaju i predjeli u kojima se nalaze mineralna vrela: Sarajevsko Polje, okolina Kiseljaka, okolina Banjaluke i Bihaća, porječje Sane. Kultovi izvora i voda Ilirima kao i drugim praistoriskim narodima nisu bili nepoznati: Bindus, Apollo Tadenus, Silvanus, Diana, Nymphae — prikazani su na antičkim spomenicima sa područja Bosne i Hercegovine. Možemo li iz toga zaključiti da su termalne i mineralne vode eksploatisane u praistorisko doba i da su korišćene za balneoterapiske a ne samo za obične potrebe? Drugim riječima, jesu li Iliri prije Rimljana znali bar nešto o ljekovitim osobinama tih vrela? Negativan odgovor na ova pitanja ne bi bio opravdan, jer je moguće da su Iliri poznavali ljekovite izvore. Upotrebljavanje mineralnih voda u ljekovite svrhe rezultat je dugogodišnjih praktičnih iskustava koje je sticala primitivna medicina. U pojedinim zemljama rimskog svijeta mineralna vrela su upotrebljavana u ljekovite svrhe davno prije dolaska Rimljana. U Galiji su na mnogo vijekova prije rimske okupacije postojale naseobine uz termalna vrela u kojima se razvijao kult božanstava ljekovitih voda. Na nekim termama u Galiji konstatovani su ostaci kaptaže i drugih radova koje je ostavilo davnašnje doba galske samostalnosti (šipovi, drvene cijevi, grubi zidovi i sl.)[154]. Za pitanje da li su ljekovita vrela bila poznata u praistorisko vrijeme smatramo da je važno to što su Iliri u Bosni prije dolaska Rimljana kopali i prerađivali razne rude. Na onim mjestima gdje su se nalazila praistoriska rudarska radilišta i talionice skoro redovno postoje tragovi rimskih rudnika i talionica. To je slučaj sa porječjem Sane, sa Srednjobosanskim rudonosnim područjem i sa srebreničkim rudarskim distriktom. Poznavanje rudarstva pružilo je ilirskim rudarima mogućnosti da još prije dolaska Rimljana upoznaju ljekovitost mineralnih vrela u blizini samih rudnika.

U zaključku o naseljima uz mineralna vrela napominjemo ovo: u naše vrijeme intenzivno se eksploatišu termalne vode na području Bosne i podižu se brojni banjski objekti uz njih. Iz dana u dan sve je manje antičkih tragova u mineralnim vrelima i banjskim naseljima. Slučajni nalazi, prilikom izvođenja raznih radova i adaptacija u ovom ili onom termomineralnom lječilištu, nisu dovoljni i ne mogu nam ni izdaleka pružiti jasnu sliku jednog antičkog naselja uz izvore ljekovitih voda. Za rimski period vjerovatno će i ubuduće biti nalaza, ali su minimalni izgledi da će se pri sadašnjem stanju u našim mineralnim banjama i banjskim mjestima naći tragovi njihove upotrebe u praistorisko doba.

6) KOMUNIKACIJE

U više navrata tokom prethodnih izlaganja ukazivali smo na značaj rimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini, s posebnim obzirom na pojedine krajeve. Naročito smo obraćali pažnju na usku povezanost između komunikacija i naselja na samim komunikacijama ili na područjima koja gravitiraju pojedinim saobraćajnicama. Istraživanje tragova rimskih cesta i utvrđivanje njihovih pravaca nije još završeno. Priložena karta VI pokazuje jasno kako izgleda stanje dosad ustanovljenih cesta. Čitavi krajevi, naročito u istočnoj Bosni, ostali su bez obilježenih komunikacija. Danas se smatra da su ovi krajevi u antičko doba bili slabije naseljeni, pa nisu imali ni dobrih puteva. Međutim ovo je kraj koji je najmanje istraživan. Stoga činjenicu da u dijelovima srednje i istočne Bosne i u susjednim posavskim krajevima do danas nisu otkrivene trase rimskih cesta ne bismo smjeli pripisivati samo nenaseljenosti već također neispitanosti i otsustvu temeljitijeg poznavanja ovoga kraja. Pri tome, ne treba gubiti iz vida da je vjekovna i jaka kultivacija tla uništila tragove antičkih komunikacija. Već je Balif istakao da su njegova istraživanja rimskih cesta bila ograničena na zapadnu Bosnu i Hercegovinu i da treba očekivati nova otkrića u srednjoj i istočnoj Bosni, iako se ovuda na njihove tragove ne može lako naići[155]. Otada nije bilo hodoloških istraživanja na širem prostoru istočnobosanskog regiona. U vezi s time, kao što smo već iznijeli u našim prethodnim izlaganjima, treba ponovo napomenuti da rimske komunikacije dolinom rijeke Bosne i na području istočne Bosne, izuzev ceste dolinom Drine, ne bi mogle spadati u red magistralnih komunikacija. Područja o kojima je riječ nalaze se između glavnih rimskih cesta pravca Jadran—Sava, pa su kroz njih prolazili samo poprečni i vicinalni putevi kao veze sa glavnim komunikacijama.

Do danas je utvrđeno da je mreža rimskih puteva u zapadnoj Bosni i dijelovima Hercegovine bila jako razvijena. To pokazuje i naša karta VI. Kad se ima u vidu da sve rimske ceste u Bosni i Hercegovini dosad nisu ustanovljene i da su izvjesni krajevi svakako morali imati još širu mrežu komunikacija no što je mi poznajemo (napr. rudarska područja Sana — Japra, Fojnica — Kreševo, Argentaria), onda naše uvjerenje o stvarno razvijenoj mreži puteva na teritoriji Bosne i Hercegovine u antičko doba postaje još opravdanije. Na osnovi rezultata vlastitih istraživanja u jednom dijelu zapadne Bosne, Balif je iznio gledište da je Bosna pod rimskom vlašću postala bogato kultivirana zemlja, zasnivajući svoju tvrdnju na činjenici da su komunikacije bile razvijene u krajevima relativno slabije plodnosti i bogatstva i da je, prema tome, mreža puteva u plodnim dolinama i u porječjima glavnih rijeka morala biti još razvijenija[156]. O suštini ove tvrdnje treba iznijeti sljedeće. U osnovi rimskih planova za izgradnju komunikacija nije ležalo kultiviranje osvojenih krajeva. Najvažniji zadatak rimskih cesta sastojao se u obezbjeđenju strategiskih i privrednih ciljeva rimske države. To je dovoljno poznato ne samo za naše zemlje već i za druge dijelove Rimskog Carstva. Mišljenje da je pod Rimljanima komunikaciska mreža u Bosni i Hercegovini bila razvijenija u dolinama rijeka i ostalim prirodno pogodnijim predjelima nego u zaostaloj zapadnoj Bosni — ne može se održati. I ono se svodi na to da su Rimljani gradili ceste svuda bez obzira na svoje potrebe i da im je prvi cilj bilo kultivisanje pokorenih plemena. Konfiguracija tla i drugi uslovi nisu dozvoljavali da se izgrade rimske ceste u dolini srednje i gornje Neretve; tragova rimskih cesta nema ni na velikom dijelu toka Vrbasa; slično je i sa Drinom; za srednji i donji dio toka Bosne možemo samo pretpostavljati postojanje komunikacija; posavski krajevi istočne Bosne, kao što smo već napomenuli, vjerovatno su imali samo mrežu sporednih i vicinalnih puteva. Iz toga slijedi da plodnim dolinama i tokovima glavnih rijeka Bosne i Hercegovine nisu uvijek prolazile ceste. Nema opravdanja očekivanju da će nova istraživanja rimskih cesta u krajevima koji dosad nisu istraženi pokazati bogatiju mrežu komunikacija, no što je ona u zapadnoj Bosni i južnoj Hercegovini. Pri izgradnji rimskih cesta u Bosni i Hercegovini značajnu ulogu odigrali su i drugi momenti o kojima će biti riječi u ovom izlaganju. Glavne rimske komunikacije kroz Bosnu i Hercegovinu — cesta dolinom Sane; cesta Salona—Servitium preko Livanjskog i Glamočkog Polja; cesta preko Duvanjskog Polja, gornjeg Vrbasa, dolinom Lašve i Fojnice u pravcu istočne Bosne; cesta donjom Neretvom preko Boraka, Ivan Sedla, Sarajevskog Polja i Romanije prema Drini — sasvim odgovaraju intencijama rimske politike u izgradnji saobraćajnih veza. Komunikaciski sistem na području Bosne i Hercegovine pretstavljao je sastavni dio opštih političkih i privrednih planova Rimljana. Ceste su imale zadatak da naše krajeve što direktnije vežu za Italiju i Rim, da obezbijede dobre i sigurne veze potrebne vojnim akcijama i da omoguće što lakšu eksploataciju privrednih bogatstava i što brži transport sirovina i proizvoda. — Na ovom mjestu interesuju nas objašnjenja u vezi sa tim pitanjima, tako da se nećemo zadržavati na tehničkim obilježjima samog trasiranja puteva i na strukturi njihovog građevinskog stroja.

Prvo — pitanje puteva koje su Rimljani zatekli u Bosni i Hercegovini. Drugim riječima, kakav je i koliko je bio razvijen komunikaciski sistem autohtonog ilirskog stanovništva. Prema novijim istraživanjima sasvim je jasno da su zatečeni putevi koje su u pojedinim zemljama izgradili indigeni stanovnici po pravilu pretstavljali osnovu docnijih rimskih cesta. Tako nas mnoge ceste u Galiji, Germaniji, Reciji, Panoniji, a naročito u Noriku i Dalmaciji, poznate pod nazivom rimskih cesta vode u starije predrimsko doba. H. Bulle, ugledni istraživač antičkih komunikacija, izgradnju osnovne mreže puteva u Noriku i Dalmaciji pripisuje Keltima i Ilirima. Osim toga, ovaj istraživač utvrđuje da su kolotečine na cestama bile vještački izgrađene, a poslije su vožnjom i upotrebom stalno produbljivane i proširivane. Ispitivanja su također pokazala da su mnogi kolovozi sa ovakvim brazdama u Noriku, Dalmaciji i Galiji, koji su dosad smatrani rimskim radom, stariji i da ih treba pripisati ilirskim i keltskim graditeljima[157].

Za nas je posebno važno pitanje odnosa predrimskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji. Oblasti ove provincije karakteristične su po brojnim kolotečinama koje su se osobito dobro sačuvale u kraškim predjelima. Kolotečine na najstarijim putevima naših zemalja još ranije su privukle pažnju istraživača[158]. Međutim ove kolske brazde kao specifična pojava i građevinski elemenat koji bi mogao pružiti podatke o starosti pojedinih cesta i vremenu njihovog trasiranja — do danas na području provincije Dalmacije ni izdaleka nisu ispitane onako kako je to već urađeno za područja Galije, Recije i Norika. Otuda je jasno da se u budućim istraživa-

njima ne smije izgubiti iz vida ovaj zadatak. U okvir razmatranja o predrimskim i rimskim komunikacijama spada i problem kola kojima su se služili autohtoni stanovnici naših krajeva — Iliri. Pretstavu o ilirskim vozilima pružaju nam sporadični nalazi i usamljene literarne vijesti. Naročito je poznat primjerak minijaturnih votivnih kola sa Glasinca koja pripadaju Ilirima halštatskog doba. Ona svojom konstrukcijom i izgledom (niska su, jaka, sa 4 točka) u svemu potsjećaju na primjerke votivnih kola iz Norika i simbolično pokazuju kako su stvarno izgledala vozila na ilirskim putevima[159]. Neku specijalnu vrstu ilirskih kola koja su odgovarala brdskim terenima nalazimo kod Diona Kasija (LVI, 14) u njegovom opisu jedne bitke između Ilira i Rimljana u vrijeme Batonovog rata (6—9 g. n. e.).

Pač je na osnovi nalaza grčkog novca (pretežno drahme: Apollonia i Dyrrhachium) pokušao da obilježi mrežu predrimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini. Nalazišta grčkog novca i pravci predrimskih cesta ubilježeni su u posebnoj Pačovoj karti. Prema tim nalazištima, o čemu smo već govorili na odgovarajućim mjestima, mreža puteva koji su bili u upotrebi prije Rimljana izgledala bi ovako. Jedna cesta je od Narone prolazila dolinom Trebižata kroz predio Ljubuškog na Imotsko Polje. Od nje su se odvajali putevi za Krehin Gradac i Čitluk, za Gradac kod Posušja, Rakitno Polje i Duvanjsko Polje. Duvno i Ržano imali su posebnu vezu sa Salonom. Dolinom Neretve vodio je put preko Mostara, Drežnice, Konjica, Ivan pl., Hadžića u Sarajevo. Brojni su nalazi grčkih drahmi oko Mostara. Od Sarajeva su vodila dva kraka: jedan preko Pala na Drinu i u Pljevlje, a drugi niz rijeku Bosnu odakle su posebni ogranci išli za Vareš i Fojnicu. Sa ceste na donjoj i srednjoj Neretvi polazili su ogranci: od Tasovčića za Stolac i Ljubinje, ali je Stolac možda imao i direktnu vezu sa lukom Neum; od Mostara preko Crgova u Gacko; jedna sporedna linija vodila je u područje gornje Neretve (Bjelemić, Umoljani); dolinom Drežanke preko Borove Glave išao je put u pravcu Rakitnog i Duvanjskog Polja; važna je komunikacija koja je dolinom Rame preko Prozora izlazila u dolinu Gornjeg Vrbasa i u Bugojno. Odavde je postojala veza sa dolinom Lašve i rijekom Bosnom koja je dalje preko Zenice i Usore produžavala na Savu. U Posavini su poznata nalazišta grčkih drahmi: Luka, Tremošnica, Dobra Voda, Srebrenik, Tolisa, Bok, Janja, Amajlija[160]. Naknadni nalazi grčkog novca u Širokom Brijegu, Livnu i Bijeljini nisu mogli biti uneseni u Pačovu kartu[161]. Ali trgovini koja se iz grčkih faktorija na Jadranu (Apollonia i Dyrrhachium) širila u udaljenijim krajevima jadranskog zaleđa Sava nije pretstavljala krajnju tačku. Ona je zahvatala šire prostore s one strane Save i Dunava. Ne može se poreći da nalazi ovog novca, uz druge uvezene predmete predrimskog doba na pojedinim područjima Bosne i Hercegovine, indiciraju trgovinu i prometne linije toga vremena. Razumije se, Pačova mreža predrimskih puteva, onakva kakva je ubilježena na njegovoj karti, traži nove dokaze i provjeravanja. Krajevi kao što su okolina Ljubuškog sa susjednom visoravni i Mostarsko Polje sa južnom Neretvom u kojima su otkriveni brojni nalazi grčkih drahmi i raznih uvezenih predmeta tog doba — sigurno je da su imali važnije saobraćajnice u vrijeme prije rimske okupacije. To su bili putevi na prirodno pogodnim pravcima i u područjima koja su se nalazila vrlo blizu jadranske obale, naročito blizu Narone.

Još neki momenti upućuju na obilježavanje pojedinih linija iz komunikaciskog sistema prije Rimljana. To je prije svega rudarstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u praistorisko vrijeme. Dolina Sane, predio Majdan — Sinjakovo, gornji Vrbas, prema dosadašnjem znanju, pretstavljaju oblasti u kojima su Iliri obavljali rudarske radove prije Rimljana. Što se tiče doline Lašve, distrikta Fojnica — Kreševo i bazena Srebrenice, — u ovim krajevima su praistoriski rudarski radovi vjerovatni. Rudarska djelatnost je zahtijevala i pomagala izgradnju puteva za saobraćaj sa bližom i daljom okolinom. Naravno, danas nismo u mogućnosti da podrobnije ulazimo u pitanje o značaju i razvijenosti komunikacija u rudarskim područjima iz toga doba. S druge strane, intenzivna naseljenost pojedinih područja Bosne i Hercegovine u praistorisko vrijeme — Livanjsko Polje, Duvanjsko Polje, dolina gornjeg Vrbasa i dolina Lašve, Sarajevsko Polje sa okolinom, porječje Sane i Une i dr. — o kojoj smo već govorili, nije mogla ostati bez uticaja na izgradnju komunikacija u njima. Brojne gradine koje se nalaze na tim područjima mogu pretstavljati poseban dokaz za značaj tih područja i komunikacija koje su prolazile kroz njih. Razumije se, ovo zahtijeva potvrdu u novim ispitivanjima gradina kao naselja, utvrda, skloništa, kontinuiranih aglomeracija od praistoriskog u rimsko doba i sl. Treba ukazati na činjenicu da se najveći broj gradina nalazi baš na važnim komunikaciskim pravcima kojima su docnije provedene rimske ceste (cesta Grab—Bos. Petrovac — dolina Sane; cesta Prolog—Livanjsko Polje—Glamočko Polje—Banjaluka; cesta Duvanjsko Polje—dolina Lašve—dolina Fojnice; cesta dolinom Neretve—Boračko Jezero—Konjic—Sarajevsko Polje—Glasinac). Samim tim nameće se zaključak, mada ne sasvim pouzdan, da su gradine i u doba ilirske samostalnosti mogle služiti kao utvrde iznad puteva. Rimska naselja najvećim dijelom izrastaju ondje gdje su postojale praistoriske aglomeracije. Rimske ceste su novi građevinski objekti, masivniji i čvršći, izgrađeni sa posebnim ciljevima i namjenom, ali su, sigurno, za njihovo trasiranje iskorišćavane linije i pravci zatečenih ilirskih puteva. Ne znamo kolika je mreža novih, a kolika, opet, mreža zatečenih puteva koje su Rimljani kompletirali i osposobili za svoje potrebe. Rano carsko doba pristupilo je i u drugim dijelovima rimske države popravkama i proširenju zatečene mreže komunikacija koja je na taj način brzo privođena vojnim potrebama, transportu raznih proizvoda i državnoj pošti. Pritom je država, pored svojih sredstava i radne snage koju je davala vojska, nametala i opštinama ili župama da, pro dignitate imperii, popravljaju i održavaju svoje dijelove puteva prema planovima i instrukcijama koje su davali curatores viarum. Uz nove rimske ceste zadržani su i stari ilirski putevi kojima se autohtono stanovništvo i dalje služilo i popravljalo ih po uzoru na rimske ceste[162].

Drugo — pitanje cesta i naselja. Odgovor na ovo pitanje traži objašnjenje o odnosu između rimskih cesta i naselja uopšte na području Bosne i Hercegovine. Rezultati topografskih i hodoloških istraživanja pokazuju da su rimske ceste u Bosni i Hercegovini usko vezane za aglomeracije. Naseljeniji krajevi imali su bolju i razvijeniju komunikacisku mrežu. Teže pristupačni krajevi i krajevi koji nisu bili privredno i strategiski značajni ostali su van domašaja rimskih komunikaciskih linija ili su za njih bili vezani samo sporednim putevima. Otuda je istraživanje rimskih cesta u Bosni i Hercegovini značajno

ne samo radi upoznavanja stepena razvijenosti komunikaciske mreže već i radi utvrđivanja mnogih činjenica istoriskog razvitka i života društvenih zajednica.

Tokom izlaganja o antičkim naseljima u Bosni i Hercegovini stalno smo ukazivali na mrežu rimskih cesta kao na linije oko kojih su se okupljala naselja. Prvi rimski carevi, počevši od Augusta, prišli su intenzivnoj izgradnji cesta na području Bosne i Hercegovine. Pri tome su u prvom planu stajali oni komunikaciski pravci koji su u najvećoj mjeri obezbjeđivali etabliranje rimske vlasti i pacifikaciju u osvojenim oblastima. Već smo naglasili da su u trasiranju cesta Rimljanima u većoj ili manjoj mjeri koristile i linije zatečenih ilirskih puteva. Da bi što potpunije obezbijedili penetraciju i učvršćenje svoje vladavine, Rimljani su upočetku provodili ceste prvenstveno kroz područja na kojima se nalazio veći broj epihoriskih naselja. Mi smo to pokazali na primjeru rimske ceste Salona—Servitium koja je imala dužu i kraću trasu (duža: Salona—Prolog—Livno—Podgradina na Glamočkom Polju—Pecka—Šipovo—Majdan—Podraško Polje—Šljivno—Banjaluka—Mahovljani = CIL III, 3198 = 10156: ad fines provinciae Illyrici . . . CLXVII m. p.; i kraća : Salona—Prolog—Ličtani—Strupnić—Halapić—Pecka—Podraško Polje—Banjaluka—Mahovljani = 140 r. m.). Duža trasa ove ceste bila je starija i izgrađena je odmah po osvojenju zemlje (16/17 g. n. e.) radi zahvatanja naseljenih mjesta, dok je kraća trasa tek docnije predata upotrebi i obilježena miljokazima. Opravdana je pretpostavka da je i na pravcu Salona—Argentaria bilo starijih i mlađih komunikacija koje su na izvjesnim područjima imale dužu i kraću trasu. Pojedini otsjeci komunikacija na ovom pravcu prolaze kroz dobro naseljena područja (napr. Duvanjsko Polje — dolina gornjeg Vrbasa, dolina Lašve), dok na nekim njihovim dijelovima ili nisu konstatovani tragovi naselja ili su oni neznatni (napr. pravac preko Lisine i Pandurice ispod Raduše Kamena; pravac preko Kupresa i Velikih Vrata). Stoga su i na ovom komunikaciskom pravcu duže ceste i putevi pretstavljali saobraćajnice koje su izgrađene ranije u cilju povezivanja naselja i etabliranja rimske vlasti na bolje naseljenim područjima. Tek docnije sprovedene su druge linije i ogranci koji su proširili mrežu rimskih puteva i obezbijedili bržu vezu u pojedinim rejonima.

Iz našeg pregleda o naseljima vidi se da su glavne rimske ceste u Bosni i Hercegovini izgrađene vrlo rano, najkasnije do sredine I vij. n. e. U osnovi tako ranog i brzog sprovođenja velikih rimskih cesta na teritoriji Bosne i Hercegovine leže privredno-strategiski momenti i činjenica da su one većim ili manjim dijelom mogle biti trasirane linijama komunikaciskog sistema koji su imali Iliri prije rimske okupacije. Tako je cesta Prudska Draga—Vitalina—Humac—Tihaljina preuređena i dotjerana vjerovatno u Augustovo doba kad je sagrađen i logor u Humcu. Sergejevski pretpostavlja da je ovoj cesti prethodio znatno stariji put[163]. Natpis na miljokazu (CIL III, 10164) iz Han-Viteka u predjelu Ivan-Sedla pokazuje da je cesta dolinom Neretve prema Ivan-Sedlu građena za vrijeme Augusta na liniji koja je još u predrimsko doba vezala obalu sa unutrašnjošću[164]. Obje ove ceste rano su predate saobraćaju i imale su puni značaj kao saobraćajnice koje vežu dobro naseljena područja i prolaze već od ranije poznatim komunikaciskim pravcima. I ostale ceste iz ranog vremena rimske okupacije u Bosni i Hercegovini izgrađene su kao komunikacije koje su prvenstveno imale da povežu dobro naseljena mjesta i područja.

Imajući u vidu ove činjenice, postaje mnogo jasnija uloga cesta što su ih Rimljani gradili u provincijama, pa tako i u provinciji Dalmaciji. Rimske magistrale su imale cijelu mrežu sporednih i vicinalnih puteva koji su se odvajali u raznim pravcima a vrlo često je i sama cesta produžavala svoju trasu i otstupala od osnovnog pravca radi zahvatanja naselja, privrednih centara, utvrđenja i sl. U tom smislu treba izvršiti korekturu u mišljenjima ranijih istraživača koji su pretpostavljali da rimske ceste uvijek idu najkraćom linijom. Tako je i Balif smatrao da su Rimljani u trasiranju cesta išli za ostvarenjem tehničkog principa: sprovesti put najpovoljnijim i najkraćim pravcem[165]. Primjeri koje je Balif naveo u prilog svome mišljenju odnose se samo na planinske prevoje koji su bili nenaseljeni i koji su pretstavljali prirodne komunikaciske pravce (takvi su prelazi: kod Graba, kod Prologa, preko Borove Glave blizu Livna i kod Ržana). Takve pravce prirodnim prolazima pokazuju i ceste koje su u najnovije doba preciznije obilježene: Vukovsko Polje — Raduša Kamen—Bistrica na gor. Vrbasu; Bistrica na gor. Vrbasu—Vitez; Vitez—Vjetrenica—Zenica; Pecka—Štrbina Sedlo—Podraško Polje. Ali svi ti pravci cesta prolaze kroz predjele koji nisu naseljeni, pa, prema tome, nije bilo potrebno da prave otstupanja i produženja trase. Nasuprot tome, većina glavnih rimskih cesta u Bosni i Hercegovini ne drži se uvijek prirodnog i najkraćeg pravca. Umjesto toga, one idu prema naseljima i uporištima, otstupajući od prave linije. Najbolje dokaze za to pružaju ceste: Grab—Bos. Petrovac—Sanski Most; splet cesta oko Livanjskog Polja; Ržano—Duvanjsko Polje—Gornji Vakuf—Vitez—Kiseljak i dalje; Cavtat—Trebinje — unutrašnjost. Iz svega proizlazi da su rimske ceste samo u osnovnom pravcu vodile što je moguće kraćom trasom prema svojoj završnoj tački, ali da su usput na raznim područjima, već prema naseljenosti i privrednom značaju pojedinih krajeva, išle od naselja do naselja, od jednog do drugog centra i uporišta[166]. Na taj način su bili zadovoljeni mnogobrojni zahtjevi kojima su rimske ceste morale odgovoriti. Ovako sprovedene ceste obezbjeđivale su ne samo administrativne i političke interese rimske uprave već su takođe omogućavale lakšu i bržu eksploataciju ekonomskih dobara u zahvaćenim područjima. Svako gubljenje iz vida ovih činjenica otežava ispitivanje tragova i pravaca rimskih cesta. Stoga je i razumljivo zašto su neki stariji istraživači, napr. Tomašek, Miler i dr., vrlo često griješili u svojim pretpostavkama o pravcima izvjesnih rimskih cesta koje još nisu bile ustanovljene.

Poseban značaj u rimskoj komunikaciskoj mreži na teritoriji Bosne i Hercegovine imaju vicinalni putevi i odvojci glavnih cesta. Osnovni zadatak ovih puteva i odvojaka sastojao se u što tješnjem povezivanju pojedinih mjesta i uporišta za glavne komunikacije. Razumije se, njihova važnost je stajala u srazmjeri sa važnošću glavne ceste i mjesta koja je trebalo vezati za nju. Na teritoriji Bosne i Hercegovine često je nemoguće tačno utvrditi šta je otsjek glavne ceste, a šta vicinalni put ili ogranak. To je naročito teško u krajevima sa gustom mrežom rimskih komunikacija koje se slivaju na jedan osnovni pravac (ceste u područjima: Livanjsko Polje, Duvanjsko Polje,Gornji Vakuf). Za utvrđivanje trase glavne ceste najsigurniji oslonac pružaju miljokazi i otkriveni natpisi sa imenima mjesta pomoću kojih je u

nekim slučajevima bila moguća identifikacija stanica poznatih po itinerarima (Bistue vetus, Bistue nova, Pelva, Diluntum). Razumije se, pri ovome treba polaziti sa stanovišta da nisu samo glavne i važnije ceste (viae publicae) dobivale miljokaze, što su pokazala istraživanja u pojedinim zemljama Rimskog Carstva[167].

Što se tiče stanica na cestama, o njima je bilo riječi u našem prethodnom izlaganju koje smo posvetili naseljima uz logore (canabae). Na tom mjestu je uglavnom definisan značaj naselja na cestama koja su bila privredni i saobraćajni centri za okolna sela i koja su imala obilježje trgovinske i zanatske djelatnosti. Ovdje nas interesuju naselja uz ceste s obzirom na njihovu saobraćajnu funkciju, tj. naselja u funkciji putnih stanica (mansiones i mutationes). Na teritoriji Bosne i Hercegovine do danas nisu vršena posebna istraživanja putnih stanica. Međutim položaj samih aglomeracija i izvjesni nalazi koji govore o karakteru privredne djelatnosti u njima, omogućuju nam da lokalizujemo pojedine putne stanice. Na osnovi tih i takvih elemenata ustanovljeno je da su se uz cestu Salona—Servitium važne putne stanice (mansiones) nalazile u Halapiću i Peckoj. Dalji tok ove ceste prema sjeveru do Banjaluke imao je u slabo naseljenom i bezvodnom predjelu dvije saobraćajne stanice (Leusaba = Bunari; Lamatis = Šljivno). Na sektoru od Banjaluke do Bos. Gradiške naselja Castra = Banjaluka, Ad Ladios = Trn i Ad Fines = Mahovljani mogla su u potpunosti zadovoljiti potrebe cursus publicus-a. Položaj i arheološki nalazi pokazuju da je i antičko naselje u današnjem Sarajevu imalo funkciju proizvođačkog centra i saobraćajne stanice. Materijalnih dokaza o drugim mjestima u Bosni i Hercegovini kao putnim stanicama nemamo, ali je sigurno da je većina mjesta navedena u itinerarima imala prvenstveno funkciju saobraćajnih stanica. Neke od tih stanica, kao što smo maločas naveli, već su identifikovane na terenu. Razumije se, naselja na cestama imala su i druge funkcije pored funkcije putnih stanica. Splonum koji smo lokalizovali u dolinu Sane bio je centar rudarske proizvodnje i municipij. Pelva i Salviae na cesti Salona—Servitium kao municipiji pretstavljaju upravna središta. Castra (Banjaluka) je logor sa naseljem, a stanice uz cestu Castra—Servitium nesumnjivo su centri prometa zemljoradničkim proizvodima ovog agrikulturnog rejona. Na cesti Salona—Argentaria municipiji Delminium, Bistue vetus, Bistue nova i kod Kiseljaka (= Stanecli?) imali su istovremeno funkciju upravnih i privrednih centara. Bigeste (Humac) je veliki logor sa civilnim naseljem (canabae). Terenska istraživanja su otkrila na cestama veći broj naselja koja nisu označena u itinerarima. Njihov karakter i funkciju definišemo po nalazima i značaju odgovarajućeg kraja. (Domavia u rudarskom distriktu; Aquae S... u Sarajevskom Polju kao upravno središte i termalna banja; municipiji u Šipovu, Duvnu (Delminium), Skelanima kao privredni centri; itd.).

Na teritoriji Bosne i Hercegovine uz neke ceste nalazile su se beneficijarske postaje. Mada u potpunosti nije jasna funkcija ovih postaja, ipak je, po svemu sudeći, beneficijarima bio osnovni zadatak obavljanje administrativnih i policiskih poslova u vezi sa cursus publicus-om i državnim magacinima (horrea). Vjerovatno su i na području Bosne i Hercegovine beneficijarske postaje imale utvrđenja (castella) radi zaštite i obezbjeđenja. Beneficijarske postaje redovno se nalaze na jače frekventiranim dijelovima komunikacija i na važnim saobraćajnim uporištima[168]. Dosad su na rimskim cestama Bosne i Hercegovine beneficijarski natpisi otkriveni u sljedećim mjestima: u Lipi kod Livna (CIL III, 9847); u Halapiću na Glamočkom Polju (CIL III, 9862 = 13231; GZM 1927, 262 i 267); u Banjaluci (CIL III, 14221); u Golubiću i Privilici kod Bihaća (CIL III, 15066 i 15067); u Stocu (CIL III, 14361; 8431 = 12789; 8435 = 12789); u Domaviji (CIL III, 12723); u Skelanima (CIL III, 14218; 14219; 14219^4; 14219^5; 14219^6; WM XI, 146; Spomen. 1940, (72), 146 i 147; GZM 1951, 308). U kojim je mjestima bila beneficijarska postaja, ne bismo mogli pouzdano reći, ali sudeći po broju beneficijarskih natpisa, za to prvenstveno dolaze u obzir Skelani, Stolac, Halapić i Golubić-Privilica. Prema nalazištima beneficijarskih natpisa vidi se da su to centri i značajna mjesta na komunikacijama. Međutim to što i druga mjesta u kojima su nađeni ovi natpisi — Lipa, Banjaluka i Domavia — pretstavljaju važne saobraćajne i privredne centre, pruža osnovicu za pretpostavku da su se i u njima nalazile beneficijarske postaje.

Treće — pitanje strategiskog i privrednog značaja rimskih cesta u Bosni i Hercegovini. Rimske ceste kroz Bosnu i Hercegovinu vežu primorje sa posavsko-podunavskim oblastima, dakle sa pograničnim oblastima uz granicu na Dunavu. U tome je posebna uloga ovih cesta kao transverzalnih linija koje su omogućavale brzu pomorsko-kopnenu vezu između Italije i podunavskih zemalja. S druge strane, rimske ceste na teritoriji Bosne i Hercegovine intenzivno su korišćene kao privredne saobraćajnice za transport sirovina i proizvoda što su ih davale naše oblasti. Mreža puteva koju su Rimljani izgradili u primorju i unutrašnjosti Dalmacije pretstavlja sastavni dio jedinstvenog komunikaciskog sistema u državi. U razmatranjima o rimskim cestama redovno se u prvi plan ističe vojnički karakter rimskih cesta. Via militaris imala je, kako se ističe, zadatak da olakša vojne akcije i pokrete, da obezbijedi pacifikaciju osvojenih krajeva i uredno odvijanje cursus publicus-a. U pograničnim oblastima, razumije se, kod rimskih cesta je morao biti jače naglašen njihov strategiski karakter i funkcija prvenstvenog služenja vojnim jedinicama. Međutim u Bosni i Hercegovini se ne bi mogla odvojiti strategiska od privredne funkcije rimskih cesta, jer su uslovi etabliranja rimske vlasti u unutrašnjosti provincije Dalmacije i privredni izvori sa tih područja za koje su Rimljani bili naročito zainteresovani podjednako uticali na izgradnju i održavanje komunikacija. Istovremeno s uvođenjem vojno-političke vlasti Rimljani su prišli eksploataciji privrednih dobara Bosne i Hercegovine. To se naročito jasno pokazalo u proširenju i intenziviranju rudarske proizvodnje bogatih bosanskih rudnika. Već prve decenije rimske vlasti u Bosni i Hercegovini obilježene su velikom brigom Rimljana da se rudnici zlata privedu što potpunijoj eksploataciji, o čemu svjedoče vijesti antičkih pisaca (Plinije, Flor). Vjerovatno je u to vrijeme bilo rudarskih radova i na rudištima drugih metala — srebra i željeza; kao dokaz za to mogu poslužiti tradicije rudarstva iz vremena ilirske samostalnosti i rimski nalazi na pojedinim rudištima. Treba takođe istaći činjenicu da su rano izgrađene magistrale prošle kroz bosanske rudarske krajeve. Cesta Grab—Bos. Petrovac—dolina Sane prava je rudarska cesta koja je povezala Salonu sa Savom, tj. sa metalurgiskim centrom u Sisciji. Druga važna rudarska cesta je magistrala Salona—Argentaria koja je zahvatala poznata rudarska područja: Gornji Vakuf—Vranica, Fojnica—Kreševo—Vareš i Argen-

taria na Drini. Dio ceste Salona—Servitium koji je prolazio područjem Majdan—Sinjakovo—Mrkonjić-grad takođe je imao funkciju jedne rudarske komunikacije. U ranijem izlaganju ukazali smo i na druga prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine koja su Rimljani iskorišćavali: izvoz šumske građe, stočnih proizvoda i žita za potrebe Rima, državne uprave i vojske. U kolikoj su mjeri krajevi bliži moru — Livanjsko i Duvanjsko Polje, donja Neretva — kao bogatija poljoprivredna područja mogli za vrijeme Rimljana izvoziti žito u primorske gradove, ne znamo, ali je pouzdano da su oni pretstavljali rejone koji su snabdijevali primorje stokom, žitom i drugim proizvodima. Zahvaljujući takvom svom značaju, ova područja su rano postala centri rimske kulture u primorskom zaleđu. Rimske ceste su kao privredne arterije zahvatale sve predjele, jer su od glavnih komunikacija u raznim pravcima polazili ogranci i vicinalni putevi koji su omogućavali vezu sa pojedinim privrednim rejonima. Gustu mrežu puteva poznajemo u predjelu Mostarskog Polja, u području Ljubuški — Imotski — Posušje, na prostoru Duvanjskog i Livanjskog Polja. Tačno je da su ova područja zauzimala dobar položaj i da su kroz njih vodili prirodni komunikaciski prolazi, ali su takođe na izgradnju velikog broja sporednih i vicinalnih puteva u njima uticali privredni faktori. Najnovija istraživanja pokazuju da je velik broj takvih puteva silazio u dolinu gornjeg Vrbasa, u kraj koji je poznat po prirodnim bogatstvima i u kojem je za vrijeme Rimljana vršena eksploatacija zlata i drugih ruda. Veći broj rudarskih puteva vodio je kroz rudarska područja: Fojnica—Kreševo, Argentaria i Sana—Japra. Mi smo već ukazali na mrežu puteva koji su prodorima rijeka Lepenice, Kreševice i Fojnice spajali Kiseljak sa samim rudištima. Isto tako smo ukazali na komunikaciske pravce kojima je ovaj bazen bio vezan za dolinu Neretve, na što upućuju već otkriveni tragovi rimskih puteva iznad Neretvice i južno od Kreševa. Takvu i sličnu mrežu puteva imali su i porječje Sana—Japra i oblast Argentaria u kojima je komunikaciska mreža bila proširena korišćenjem Drine i Sane za transport splavovima i lađama. Posavski krajevi u istočnoj Bosni i Lijevče Polje pretstavljali su u rimsko doba žitnicu za ishranu stanovništva nastanjenog na širim prostorima i za snabdijevanje vojnih jedinica. Krajevi sjeverne Bosne spadaju u panonske oblasti u kojima je za vrijeme Rimljana napredovala agrikulturna proizvodnja. Poznate su mjere koje su ovdje preduzimane radi povećanja obradivih površina i unapređenja poljoprivredne proizvodnje (krčenje šuma, melioracija močvarnih zemljišta, kolonizacija, uvođenje novih kultura)[169].

U toku III i IV vij. n. e. značaj naših krajeva naročito je porastao. S tim u vezi je i uloga rimskih cesta na teritoriji Bosne i Hercegovine. Dok su drugi krajevi Rimskog Carstva u to vrijeme osjećali posljedice privrednih kriza i spoljnih najezdi, dotle su oblasti u unutrašnjosti Dalmacije živjele bez tih potresa. Privredna bogatstva i komunikacije Bosne i Hercegovine dobivaju još veći značaj. Gubici na jednoj strani, nastali usljed nesigurnosti i rušenja u pograničnim zemljama, morali su se koliko — toliko naknaditi eksploatacijom dobara u drugim zemljama. Sudeći po nalazima, rudnici u području Argentaria i na Sani—Japri radili su najintenzivnije baš u III i IV vij. n. e. Među miljokazima u Bosni i Hercegovini velik broj datira iz III i IV vij. n. e., što pokazuje da su tada za ceste davana veća sredstva i da su na njima češće vršene opravke. Povećani promet i strategiski razlozi nalagali su da se baš u to doba cestama na teritoriji Bosne i Hercegovine posveti veća briga. Ovo je bilo tim nužnije, jer izgleda da u rimskoj Dalmaciji nisu vršeni radovi na izgradnji i održavanju cesta tokom druge polovine I vij. i cijelog II vij. n. e., pa je za povećane potrebe saobraćaja i transporta komunikaciskoj mreži trebalo posvetiti punu pažnju. Veća aktivnost za izgradnju, popravke i uređenje cesta u III i IV vij. n. e. pretstavlja izvjesnu specifičnost položaja rimske Dalmacije i uslova pod kojima se ona razvijala. Mada je, uglavnom, kroz cijelo vrijeme Rimskog Carstva izgrađivana komunikaciska mreža, ipak su u mnogim zemljama Imperije poslije I i II vij. n. e. osjetno popustili interes i briga za ceste. Do toga je došlo zbog opštih uslova u kojima se nalazila država (finansiska kriza, nesigurnost u pojedinim zemljama i smanjenje opšteg prometa, nedostatak radne snage i sl.)[170].

I, najzad, plovidba rijekama, tj. korišćenje rječnih tokova za saobraćaj. Posebnih istraživanja u cilju poznavanja rijeka kao saobraćajnica Bosne i Hercegovine nije bilo. Međutim sigurno je da su u antičko doba neke bosansko-hercegovačke rijeke ne samo pretstavljale prirodni prolaz za puteve koji su vodili njihovim tokovima već su istovremeno služile za obavljanje prometa plovidbom. Za Neretvu znamo da je pretstavljala važnu rječnu komunikaciju kojom je obavljana trgovina i transport preko luke Narone kako u rimsko tako i u predrimsko doba. Brojni nalazi na terenu govore o živom prometu vodenim tokom Neretve kojim je vršen uvoz i izvoz raznih proizvoda. Za praistorisko vrijeme, pored arheoloških nalaza, potvrdu o značaju Narone kao prometne luke i o plovidbi Neretvom daje i Pseudo-Skylax (Periplus, c. 24, str. 30). Neretva je bila plovna od ušća preko Hutova Blata sve do klanca kod Žitomislića. Prema istoriskim dokumentima i podacima, zna se da su još krajem XIV vij. u Počitelju radile brodogradilišne radionice[171]. Od drugih rijeka u Bosni i Hercegovini kao prometni putevi plovidbom mogu doći u obzir Una, Sana, Vrbas, Bosna i Drina. Po dužini plovnih tokova i po privrednom značaju krajeva kroz koje prolaze najvažnije su rijeke Sana sa Unom i Drina. Plovidba ovim rijekama prvenstveno je mogla služiti za transport rude iz rudarskih područja Sana — Japra i Argentaria. U našem ranijem izlaganju ukazali smo na to da se u rimsko doba plovidba Sanom i dalje Unom od Bos. Novog iskorišćavala za brz i jeftin transport rude i drvne građe do Save. Slično je i sa Drinom koja je u svom srednjem dijelu (Skelani — Bratunac) imala znatan broj naselja važnih sa privrednog, saobraćajnog i strategiskog stanovišta. Nema sumnje da su ceste na ovom području jake eksploatacije srebra i rijeka Drina služile za transport rude naročito prema Savi. Nalazi u bazenu Argentaria potvrđuju da je ovaj podrinjski kraj održavao prometne veze sa metalurgiskim centrom Sirmijem na Savi. Drina je, kao što su pokazala istraživanja, služila i za transport građevinskog materijala na kraće i duže relacije[172]. Što se tiče Vrbasa i Bosne, o plovidbi njihovim tokovima u antičko doba ne znamo ništa pouzdano. Poseban značaj imala je Sava koja je korišćena za transport raznih proizvoda, građe i opreme, a njome su plovile i lađe vojne flotile koje su na Savi vršile patrolnu službu[173]. — Plovidba rijekama na teritoriji Bosne i Hercegovine u antičko doba ne može se u cjelini upoređivati sa plovidbom koja se danas na njima obavlja. Po svemu sudeći, plovidba Neretvom bila je mnogo značajnija

u rimsko doba no danas. Plovidbi Sanom—Unom i Drinom posebnu važnost davao je transport ruda u antičko doba, koje se danas, pri postojanju modernih komunikacija i u izmijenjenim uslovima rudarske eksploatacije, transportuju na drugi način. — U cjelini posmatrane, bosansko-hercegovačke rijeke ne pružaju mogućnosti za razvijeniju plovidbu. Prirodni uslovi, iako nešto povoljniji u antičko doba na Neretvi i, vjerovatno, na Drini, nisu bili takvi da bi se mogao naročito proširiti i pojačati promet tokovima rijeka. S druge strane, nemamo jasnije pretstave o obimu prometa, o organizaciji plovidbe, o veličini i broju rječnih pristaništa na onim rijekama (Neretva, Sana—Una, Drina) koje su služile za plovidbu. Koliko bi u tom smislu donijela nova istraživanja danas se ne može reći, ali bi nesumnjivo bilo korisno ispitati tragove i ostatke koji su u vezi sa saobraćajem rječnim tokovima. Na tom polju postignuti su značajni rezultati u nekim drugim zemljama Rimskog Carstva. Rječni saobraćaj u Galiji poznajemo ne samo po obimu i organizaciji službe prometa za vojne i civilne potrebe već i po vještačkim radovima koji su preduzimani radi proširenja i poboljšanja plovidbenih puteva na pojedinim rijekama[174].

Prema izloženom se vidi da su rimske komunikacije u Bosni i Hercegovini imale istaknut strategisko-ekonomski značaj. Time se obilježava i značaj same Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Eksploatacija prirodnih bogatstava, osobito ruda, i tranzit raznih sirovina, građe i proizvoda, transport opreme i hrane za vojsku bilo iz mjesnih sredstava bilo prevozom iz drugih krajeva, cjelokupan cursus publicus kako teretni (cursus clabularis) tako i laki putničko-poštanski (cursus velox) — sve to daje posebnu ulogu rimskim komunikacijama na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Na ovim komunikacijama, kako to pokazuju nalazi na terenu, odvijao se za cijelo vrijeme Rimskog Carstva saobraćaj čiji je obim rastao naporedo sa proširenjem privredne proizvodnje pojedinih krajeva i sa povećavanjem potreba za obezbjeđenje granice na Dunavu. Stoga su neopravdane tvrdnje, na koje se i danas može naići, da krajevi današnje Bosne i Hercegovine nisu bili značajni za rimsku državu, zato što je rudarstvo na ovom području imalo samo lokalnu važnost, a velike prometne ceste Balkanskog Poluostrva nisu dublje ulazile u unutrašnjost provincije Dalmacije. Dosadašnja otkrića i stalno novi nalazi pokazuju da su ove oblasti u političkim, strategiskim i privrednim planovima rimske države zauzimale istaknutije mjesto no što se to mislilo u prvoj fazi antičkih istraživanja. Položaj naših zemalja između Jadrana i panonsko-meziskih oblasti isticao je u prvi red značaj komunikacija koje su kroz njih prolazile. Rudna i druga bogatstva ovog dijela provincije Dalmacije bila su vrlo cijenjena, naročito u kasnorimsko doba kada su ekonomske krize potresale rimsku državu, a stalne inkurzije na istočnim i sjevernim granicama ugrožavale njen mir i bezbjednost.

NAPOMENE

[1] Patsch: WM IV, 266; IX, 172—173; Die Lika in römicher Zeit, Wien, 1900, stup. 11, 77 i passim

[2] Rostovcev, GW I, 190—193

[3] Grenier, Manuel II, 665—690

[4] Patsch: WM IX, 172—173 i XI, 118. Upor. Radimsky, WM IV, 135—156

[5] O natpisima upor. objašnjenje: Sergejevski, GZM LII, 1940, 22

[6] Upor. PWRE, 1895, stup. 616: Tomaschek s. v.

[7] Upor. Sergejevski, GZM LII, 1940, 20—22

[8] Patsch: Herzegow., 139—140 i WM IX, 172—173

[9] E. Nischer, Die Römer im Gabiete des ehemaligen Österreich-Ungarn, Wien, 1923, 105. Upor. A. Schober, Die Römerzeit in Österreich und in den angrenzenden Gebieten von Slowenien, 2 Aufl., Wien, 1953, 55

[10] Upor. Patsch, Herzegow., 139—140

[11] Upor. D. Rendić-Miočević, GZM 1955, sv. X, 5—38

[12] Patsch, Herzegow., 9—36

[13] Upor. Patsch: WM VII, 71 i IX, 278—280. Rostovcev, La vie économique des Balkans dans l'antiquité — u ediciji Der Balkan, seine Vergangenheit und seine Gegenwart, Boegrad, 1936, 394—396

[14] Herzegow., 5—6, bilj. 1

[15] Ibidem

[16] Sergejevski, GZM LII, 1940, 22

[17] Za Galiju upor.: Grenier, Manuel II, 735—739. Za Noricum: A. Schober, o. c., 115—117

[18] Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 51

[19] Patsch, Herzegow., 89—92 i passim

[20] O uvozu i domaćoj proizvodnji opeke upor.: Patsch: Herzegow., 109—118 i GZM XXVI, 1914, 201—203

[21] Patsch, Herzegow., 116

[22] Radimsky, WM V, 263—264

[23] Ibidem, 264

[24] Ibidem, 265. Skarić, Banjaluka; »Otadžbina«, 1924, br. 32

[25] Ibidem, 265

[26] Upor. P. Bakula, Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina, Split, 1867, 158. Radimsky, WM V, 264

[27] Truhelka, GZM III, 1891, 244. Upor. Radimsky, WM V, 265 i Patsch, WM XI, 143—144

[28] Patsch, WM VI, 239

[29] Patsch, WM IX, 209

[30] Radimsky, WM III, 294—295. Patsch, WM III, 527

[31] Sergejevski, GZM 1947, sv. II, 18—23

[32] Sergejevski, GZM LIV, 1942, 135

[33] Patsch, WM XI, 111

[34] Upor. A. Momigliano, Sullo stato presente degli studi di storia antica (1946—1954) — X Congresso internazionale di scienze storiche, Relazioni vol. VI, Firenze, 1955, 24—25

[35] Upor. Patsch: Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji, separat iz X izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu, Sarajevo, 1896, 3—4 i passim i GZM XXVI, 1914 157—171

[36] Za ale i kohorte upor.: K. Kraft, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Bern, 1951, 17—60 i passim

[37] Upor. Patsch: Herzegow., 63—92; Narona, 28—86 (passim)

[38] Upor. Patsch, Herzegow., 101—107

[39] Upor. K. Kraft, o. c., 69—100

[40] Rostovcev, GW I, 190—193; II, 70—105 (passim)

[41] Upor. H. U. Instinsky, Sicherheit als politisches Problem des römischen Kairsertums, Baden-Baden, 1952, 11-43. F. Miltner, Römerzeit in österreichischen Landen, Innsbruck, 1948, 42—44

[42] Upor. Sergejevski, GZM 1947, sv. II, 49

[43] Patsch, Herzegov., 92—103. Sergejevski: GZM XLVI, 1934, 11—41. (passim); LIV, 1942, 158—171; LV, 1943, 1—20; 1950, sv. IV—V, 45—93 (passim)

[44] Upor.: Rostovcev, GW I, 192—196, 334—336. R. Egger, Der Balkan unter Rom (Der Balkan, seine Vergangenheit und seine Gegenwart, Beograd, 1936, 321). G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historijski zbornik, Zagreb, 1948, 151.

F. Miltner, o. c., 57—62. A. Schober, o. c., 187—188 i passim

[45] Za antičko selo upor.: Rostovcev, GW I, 158—205; II, 1—69. F. Heichelheim, WgA, 742—749, 825—848 i passim

[46] Upor. Boloch, Die Bevölkerung der griechisch—römichen Welt, Leipzig, 1886 — poglavlje Der lateinische Westen: Die Donauländer

[47] Za period kasne antike naročito: Sergejevski: GZM L, 1938, 49—63; LIV, 1942, 113—176 (passim); LV, 1943, 12—20; 1947, sv. II, 13—50 (passim); u »Kulturnoj istoriji BiH«, 1955, 99—111; Bazilika u Dabravini (revizija), izd. Zem. muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1956, 5—6 i passim

[48] Naročito upor.: Patsch: Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Sarajevo, 1912, 22—27; GZM XXVI, 1914, 206; Herzegow., 62 i 128

[49] Upor. Truhelka, GZM XXVI, 1914, 81—116 A, Benac, GZM 1951, sv. VI, 275—278

[50] G. Novak, o. c., Hist. zbor., 1948, 144

[51] Upor. Betz, MgD, 29—35. G. Novak, o. c., l. c., 146—147

[52] Rostovcev, GW II, 70—105 (passim). G. Novak, o. c., l. c., 147—152

[53] Za opšte karakteristike rimske privrede upor.: J. Toutain. EA, 325—392. Rostovcev, GW I i II, passim. Za panonske i balkanske oblasti: J. Jung, Römer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck, 1887, 150—174. Rostovcev, La vie économique des Balkans dans l'antiquité, u edic. Der Balkan, seine Vergangenh. u. seine Gegenw., Beograd, 1936, 394 idd.

[54] Geographi Latini Minores, izd. A. Riese, Heilborn, 1878, 119

[55] Za privredu Hercegovine i planinskih oblasti Bosne upor. naročito: Patsch, Herzegow., 136—143

[56] Ibidem, 82—89

[57] Upor. Patsch, WM IX, 232

[58] Upor. obavještenja: GZM 1956, sv. XI, 308; 1957, sv. XII, 344 i 1958, sv. XIII, 274

[59] I. Čremošnik, GZM 1954, sv. IX, 180—182 i 1955, sv. X, 107—122 i 1957, sv. XII, 143—162

[60] I. Čremošnik, GZM 1955, sv. X, 122—132

[61] Fiala, WM V, 163—166

[62] Upor. I. Čremošnik, GZM 1952, sv. VII, 241—247. Sergejevski u »Kulturnoj istoriji BiH«, 1955, 101—102

[63] G. Čremošnik, GZM XLII, 1930, 211—215

[64] Fiala, WM I, 328

[65] Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 3 i 13

[66] I. Čremošnik, u edic. Članci i građa za kult. istor. Istočne Bosne, knj. I, Tuzla, 1957, 127—150

[67] Zur Geschichte von Sirmium, Strena Bulićiana, Zagreb—Split, 1924, 229—230

[68] Sergejevski, u Kulturnoj istoriji BiH«, 1955, 84

[69] I. Čremošnik, GZM 1958, sv. XIII, 121—123

[70] Obavještenje: GZM 1958, sv. XIII, 274

[71] Sergejevski, u »Kulturnoj istoriji BiH«, 1955, 84

[72] Upor.: Heichelheim, WgA, 742-749. Toutain, EA, 350—363

[73] Za Galiju upor.: Grenier, Manuel, 782-819. Za rajnske oblasti upor.: G. Kropatscheck, Das röm. Landhaus in Deutschland — VI Bericht d. Röm. - Germ. Kommiss., Frankfurt, 1913, 51 idd. F. Oelmann., Germania V. 1921, 64 idd. J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz, Bonn, 1931. XXXVIII—XL. Za Panoniju i Norik: B. Saria, Historia I, 1950, 472—474 sa tamo navedenim radovima i izvještajima i M. Grubinger. Blätter für Heimatskunde, Graz, 1959, 33 Jhrg., № 1, 9—19 izvještaj o velikoj rimskoj villa rustica u Thalerhofu kod Graca.

[74] Upor. Grenier, Manuel II, 884-941. A. Carnoy, Toponymie des chaussés romaines en Belgique et dans les régions avoisinantes — Essai d'hodonymie u L'antiquité classique, Bruxelles, XXIII, 1954, 1-er fasc. 18—25

[75] Bruno Walter, Beitrag zur Kenntniss der Ertzlagerstätten Bosniens, Sarajevo, 1887, passim. F. Koch, Fahlerz von Maškara bei Gornji Vakuf, WM VI, 888—890. Katzer, Geologija I, Sarajevo, 1926, 222 — 297. M. Kišpatić i F. Tućan, Slike iz rudstva, Matica Hrvatska, Zagreb, 1914, 55 i 115. F. Tućan, Naše rudno blago, Matica Hrvatska, Zagreb, 1919, passim. Upor. V. Simić, Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd, 1951, 108—132

[76] V. Ćurčić, GZM, XX, 1908, 86—89

[77] Idem, GZM, XII, 1900, 115—117

[78] Jireček, Strass., u Bergw., 41-42, Walter, o. c., 92, 151-161. A. Rücker, Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien, 1896, 19 — 28. Kacer, Geologija I, 223—224. Tućan, o. c., 24—26. Simić, o. c., 11 i 109

[79] A. Conrad, Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze. Wiener geogr. Mitthelungen, 1870, 220—222. Upor., Blau, Reisen, 151—155

[80] Tućan, o. c., 157—164. Kacer, Geologija I, 140 i 238—239. Ing. D. Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, Rudarski i topioničarski vesnik, Beograd, br. 38, 1938, 2

[81] Simić, o. c., 109—114

[82] Kacer, Geologija, 279—287. Tućan, o. c., 79—80

[83] Upor. E. Pašalić, GZM 1953, sv. VIII, 345—348

[84] Walter, o. c., passim. Kacer, Geologija I, 217—287. Tućan, o. c., passim. Tibold, o. c., l. c., 2

[85] Rüker, o. c., 28—61. A. Hoffer, Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GZM IX, 1897, 411—423. J. Petrović, Smjena kultura na Lašvi, »Napredak«, Sarajevo, 1947, 136

[86] Truhelka—Patsch, WM III, 227—245. J. Petrović, o. c., 138 i S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931, 2

[87] Kišpatić—Tućan, o. c., 55. Tućan, o. c., 26. Tibold, o. c., l. c., 11

[88] Walter, o. c., 25 i 28—44. Kacer, Geologija I, 308-318, 443-514. Tućan, o. c., 66-79. Tibold, o. c., l. c., 2 i 11. Simić, o. c., 133—139

[89] Radimsky: WM I, 180—183 i III, 248—255

[90] Simić, o. c., 133

[91] Koliko mi je poznato, ovi nalazi dosad nisu obrađeni.

[92] E. Pašalić: GZM 1954, sv. IX, 312—314 i Naše starine III, 1956, 75—78

[93] Fiala, WM VI, 120—128

[94] Radimsky, WM I, 203—217. M. Mandić, GZM XLIII, 1931, 3—5

[95] Upor. Sergejevski, GZM 1957, sv. XII, 110—116: novi natpisi i revizija objavljenih u CIL III, 13239 i 13240

[96] Upor. Treptow, Bergbau, Leipzig, 1900, sl. 13 i 14. Skarić, GZM XLVII, 1935, 25, sl. 2. Simić, o. c., 314 i 315, sl. 110 i 111

[97] Podaci o ovome uzeti su 1954 god. iz Direkcije današnjeg rudnika u Ljubiji koji se intresuje za radove na daljem pretapanju ove troske.

[98] Truhelka, GZM II, 1890, 97

[99] Simić, o. c., 136

[100] Simić, o. c., 139

[101] Walter, o. c., 93—147. Kacer, Geologija I, 358—365, 410—423. Tućan, o. c., 130, 132 i 149. Tibold, o. c., l. c., 11. Simić, o. c., 139—142, 146—148

[102] PWRE, 1903, stup. 1294: Patsch, s. v. Domavia

[103] Ćurčić, GZM XX, 1908, 82—84

[104] Simić, o. c., 139—140, 144—146

[105] O. Devis, Prehistoric copper — mine at Jarmovac near Priboj na Limu, GZM XLIX, 1937, 1—3

[106] O. Devis, Ancient mining in the central Balkans, Revue internationale des études balkaniques, Beograd, 1938, 405—418

[107] Ćurčić, Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini, Rud. i top. vesn., Beograd, 1930, br. 9, 411

[108] G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historiski zbornik, Zagreb, 1948, 131

[109] Rostovcev, GW I, 196

[110] U. Täckholm, Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit, — Exkurs über die Bleigruben bei Ralja in Serbien, Uppsala 1937, 160 Upor. Premerstein—Vulić, Öjh III, 1900, Beibl. 156

[111] WM IX, 172—173

[112] Patsch, WM V, 238—239

[113] Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Bulićiana, 1924, 231

[114] Idem, WM VII, 64, 67—68

[115] Patsch, WM IV, 251 (CIL III, 8379)

[116] V. Paškvalin, GZM 1958, sv. XIII, 154—156

[117] Upor. Grenier, Manuel II, 990—992

[118] Upor. E. Schönbauer, Beiträge zur Geschichte des Bergbauerechts — Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Rechtsgeschichte XII, 1929, 135 i passim

[119] Upor. Rostovcev, GW II, 56-59. Täckholm, o. c., 90—101

[120] Rostovcev, GW II, 56—57

[121] Rostovcev, Geschichte der Staatspacht der römischen Kaiserzeit bis Diokletian — Philologus, Suppl. IX, Leipzig, 1901—1904, 447—455 i 501

[122] Täckholm, o. c., 108—110

[123] O vlasničkim odnosima i upravljanju rudnicima uopšte upor.: Täckholm, o. c., 97—128, 140—149 i passim

[124] Upor. idem, 128—140

[125] Patsch, WM VI, 264—266

[126] Upor. Täckholm, o. c., 149—156. G. Novak, o. c., Hist. zbor., 1948, 129—133

[127] Patsch, GZM XIV, 1902, 425-436. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 28. J. Petrović, GZM 1955, sv. X, 181—196

[128] Bartol Zmajić, Rimske carske kovnice od god. 293 do 476, Numizmatika V, Zagreb 1953, 13 i 15

[129] Za hronologiju boravka legija i auksilijarnih jedinica upor.: Betz, MgD, 36—60. Patsch: Rimske pomoćne čete — X izvještaj Velike gimnazije sarajevske, Sarajevo, passim i WM VI, 257

[130] Za dislokaciju legija i auksilija upor.: Patsch, GZM XXVI, 1914, 161—169. J. Zuranić, Starinar, IV, 1926—27, 93—98

[131] Upor. Sergejevski u »Kulturnoj istoriji BiH«, Sarajevo, 1955, 67-68. Skarić, Banja Luka i njena okolina u davnini, »Otadžbina«, Banja Luka, 1924, br. 32 i 33

[132] Za položaj i razvitak logora upor.: naročito: E. Swoboda, Carnuntum, seine Gesch. u seine Denkmäler, 2 Aufl., Wien, 1953 9—73. Grenier, Manuel I, 270—281, 403—463. H. Schönberger, Führer durch das Römerkastell Saalburg, Bad Homburg, 1953, 1—32. Rudolf Fellmann, Die Grabungen im Legionslager Vindonissa im Jahre 1954/55, Brugg, 1955, 3—65

[133] Za canabae upor.: E. Swoboda, o. c., 73—174. Manuel II, 719—726. F. Oelmann, Gallo—römische Strassensiedlungen und Kleinhausbauten — Bonn. Jahrb. CXXVIII, 1923, 77—97. O. Paret, Die Siedlungen des röm. Württemberg, (Die Römer in Württemberg), III Teil, Stuttgart, 1932, 188—191

[134] L. Bonnard, La Gaule thermale — Sources et stations thermales et minérales de la Gaule à l'époque gallo-romaine, Paris, 1908, 69. Upor.: Tacit., Hist., I, 67 (Aquae Helveticae). Plin. NH, XXXI, 20, (Aquae Mattiacae). Liv., XLI, 16, 3 (Aquae Cumanae) i dr.

[135] Radimsky, WM III, 50. Upor. Patsch, WM VI, 172. Podaci o današnjem stanju rimskih spomenika kod vrela Toplice u Gati uneseni su prema usmenom saopštenju Dr. A. Benca, direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je u jesen 1954 g. bio u Gati. Upor. I. Čremošnik, GZM 1958, sv. XIII, 130

[136] Patsch, GZM XXXI, 1919, 97

[137] GZM I, 1889, sv. I, 89

[138] WM IX, 234—235

[139] L. Grđić-Bjelokosić, GZM III, 1891, 459—460. Patsch, WM V, 173—176. Upor. Kacer, K poznavanju mineralnih vrela Bosne, GZM XXXI, 1919, 226—228

[140] Patsch, GZM XXXI, 1919, 98

[141] Kacer, GZM XXXI, 1919, 198

[142] Prilikom posjete Srebrenici, Gradini i Sasama radi prikupljanja podataka o rimskom rudarstvu i upoznavanja sa tragovima antičkog života u ovom kraju — pisac ovog rada pokušao je da utvrdi i to da li su Crni Guber i druga mineralna vrela u Srebrenici bili poznati još u rimsko doba. Na terenu je stalno dobivao obavještenja o nalazima reljefa i obrađenih kamenih ploča, o zidovima od kamena i cigle, o ozidanim kanalima oko Crvene Rijeke i Gubera i sl. Označena nalazišta danas su već razorena ili su postala gradilišta. Pojedini nalazi (fragmenti ornamentisanih ploča ili odlomci skulptura) prema obavještenjima uništeni su i razneseni na razne strane. U svakom slučaju danas bi bilo gotovo nemoguće ponovo prikupiti ove ostatke u Srebrenici i upotrijebiti ih kao autentičan materijal za proučavanje.

[143] Kacer, o. c., 257—259

[144] L. Bonnard, o. c., 55—59. Upor. Grenier, Manuel II, 717

[145] Grenier, Manuel II, 670—671

[146] Ibidem, 689

[147] Skarić, GZM XXXVIII, 1926, 101—104. Upor. Patsch, WM IV, 249

[148] Sergejevski, Spom., XCIII, 1940, (72), 8

[149] Bonnard, o. c., 151—248: Apollo, Mercurius, Silvanus, Juppiter, Aesculapius, Borvo, Damona, Sirona, Lussoius, Nerius, Venus, Minerva, Neptunus, Juno, Diana, Vulcanus i dr. V. Hoffiller, B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien I, 1938, br. 458—462, 464—468: Hercules, Diana, Nymphae, Silvanus; br. 583—585: Juppiter i Nemesis

[150] Bonnard, o. c., 112-113 i passim. J. Hagen, o. c., XXX-XXXIV. F. Stähelin, Die Schweiz in römischer Zeit, Basel, 1931, 445—446, 456

[151] S. Ljubić, Aquae Jasae, Vjesnik, Zagreb, I, 1879, 33—43. A. Mayer, Vjesnik, Zagreb, NS. XVI, 1935, br. 3 i 4, 69-79. V. Hoffiller i B. Saria, Ant. Inschrift. aus Jugosl. I, Zagreb, 1938, 205—211, 269—272

[152] Bonnard, o. c., 115—121 i passim, sa brojnim primjerima iz raznih naselja uz ljekovite banje. Posebno: J. Roussel, Luxovium ou Luxeuil à l'époque gallo—romaine Paris, 1924, 51—52. F. Stähelin, o. c., l. c.

[153] Kacer: o. c., 190—266 i Geologija I, 287—288, 423—429 i 500—502

[154] Dresch—Garrigou, Traité complet des eaux d'Ax, 1897, passim. Grenier, Manuel II, 716—717

[155] Strass., 5

[156] Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane, GZM III, 1891, 403—404

[157] H. Bulle, Geleisestrassen des Altertums, izd. Bayer. Akad. d. Wiss., München, 1947, 40—119 (passim). Za pojedine zemlje upor.: Dechelette, Manuel d'archéologie II, Paris, 1915, 965 idd. Grenier, Manuel II, 336 idd. P. H. Scheffel, Verkehrsgesch. der Alpen, I, (Bis zum Ende des Ostgotenreiches Teodorichs des Grossen), Berlin, 1908, 39—40. J. Hagen, o. c., XXVIII

[158] Upor. Ballif, o. c., 7—8, sl. 2—8. A. Colnago—J. Keil, Öjh VIII, 1905, Beibl. 48 id., karta 12. M. Abramić —A. Colnago, Öjh XII, 1909, Beibl. 13—39, karta 4. Patsch: Narona, 27 idd., Tab. 3 i WM XI, 112—113

[159] Za votivna kolica upor.: F. v. Hochstetter, Mitteil. d. anthrop. Gesell., X—XII, Wien, 1881, 289 idd. — o nalazu na Glasincu. W. Schmid, Der Kultwagen von Strettweg, Leipzig, 1934 — Führer zur Urgesch., izd. H. Reinerth, Bd. XII, 26—27 i H. Bulle, o. c., 132—133 — o nalazima u Noriku

[160] Za predrimske ceste: Patsch, GZM XIV, 1902, 399—403 sa priloženom kartom

[161] Upor. K. Pitner, GZM, XVI, 1904, 240—243

[162] Za Galiju upor.: Grenier, Manuel II, 42—51. Za Germaniju: F. Hertelein u. P. Goessler, Die Strassen u. Wehranlagen des röm. Württemberg (Römer in Württemberg), II Teil, Stuttgart, 1930, XXVII i O. Paret, o. c., 182—183. J. Hagen, o. c., I

[163] GZM 1955, sv. X, 150

[164] Patsch: Anhang, 56, 64 i WM IX, 236—237

[165] Strass., 4 i 6

[166] Upor. Sergejevski, GZM 1948, sv. III, 45

[167] Upor. Grenier, Manuel II, 72—76. Hirschfeld, Die römischen Meilensteine — Sitzungsb. d. königl. preussisch. Akad. d. Wissensch., 1907, Berlin, 16 i passim

[168] O beneficijarima uopšte: Upor.: Grenier, Manuel I, 183—187, II, 201—202. Domaszewski, Die Beneficiarier—Posten und die römischen Strassennetze, Westdeutsch. Ztschr. XXI, 1902, 158—211. J. Hagen, o. c., XX—XXI

[169] Upor. E. Nischer, o. c., 102—104. Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Str. Bulić., 229—230. Rostovcev, La vie économique des Balkans dans l'antiquité — Der Balkan, seine Vergangenheit und seine Gegenwart Beograd, 1936, 55—58

[170] Upor. M. Lemosse—M. Boulet, Histoire du commerce II (Le commerce de l'ancien monde et jusqu'a la fin du XVe s.,) Paris, 1950, 137—141. Paul Louis, Le travail dans le monde romain, Paris, 1912, 390—396

[171] Patsch, Herzegow., 35—36. Jireček, Strass. u. Bergw., 79

[172] Upor. Sergejevski, GZM LII, 1940, 23; LV, 1943, 12. 1947, sv. II, 49

[173] Patsch: GZM XIV, 1902, 406—413 i Öjh, VIII, 1905, 139—141

[174] Upor. L. Bonnard, La navigation intérieure de la Gaule à l'époque gallo-romaine, Paris, 1913, 7—19, 122—160 i passim. Grenier, Manuel II, 561—623

ZUSAMMENFASSUNG

I. EINLEITUNG

Das antike Kommunikations- und Siedlungsproblem nimmt in den historisch-archäologischen Untersuchungen von Bosnien und der Herzegowina (Abkürzung: BH) einen bedeutenden Platz ein. In der Zeit von 1952—1956 hat der Autor die Richtungen einiger römischer Straßen und Ansiedlungen, insbesondere in Zentral- und Westbosnien, an Ort und Stelle in Augenschein genommen. In dieser Studie wird der Überblick über die antiken Ansiedlungen nach den Richtungen, in denen die wichtigsten römischen, bzw. antiken Straßen verlaufen, dargelegt. Beigegeben sind auch topographische Karten, auf welchen alle bisher bekannten Römerstraßen und daran liegenden Ansiedlungen eingezeichnet sind. Die jüngsten Forschungen haben die auf den ersten fünf Karten eingetragenen Straßen ergeben. Als Beweismaterial dazu dienen die beigelegten Photographien. Der Plan dieser Abhandlung ist folgender: die ersten zwei Kapitel bearbeiten den Stand der Forschungen über die antike Periode in BH; die zweite Kapitelreihe behandelte alle bislang bekannten Spuren von Ansiedlungen und Kommunikationen; der dritte Teil (Kap. IX) beinhaltet allgemeine Betrachtungen, Erläuterungen und Schlußfolgerungen über die antiken Ansiedlungen und Kommunikationen in BH.

II. FORSCHUNGEN VON 1878 BIS ZUM JAHRE 1945

Vor 1878 hat man die antiken Denkmäler in BH nicht systematisch bearbeitet. Sie werden bis dahin nur von einzelnen Reiseschreibern und lokalen Chronisten erwähnt. Erst mit dem Jahre 1878, als nämlich diese Gegenden von Österreich-Ungarn okkupiert werden, beginnt man, die antiken Denkmäler zusammenzutragen. Das Hofmuseum in Wien und das Nationalmuseum in Budapest suchen historische Denkmäler und kunstvolle Altertümer aus BH, wobei es bei der Verteilung dieses Schatzes zwischen beiden zu Verhandlungen kommt (darüber besteht ein ganzer, heute in Sarajevo aufbewahrter Briefwechsel). — Im Jahre 1884 wird in Sarajevo der Musealverein gegründet, dessen Aufgabe es ist, die alten Denkmäler zu sammeln und deren Weggeschlepptwerden zu verhüten. Seit 1888 besteht das Landesmuseum in Sarajevo, das schon 1889 sein eigenes Organ ins Leben ruft: den Glasnik Zemaljskog Muzeja (Abkürzung: GZM). Unter den Arbeiten, die der GZM herausbringt, tun sich zu Beginn Berichte und Abhandlungen aus der prähistorischen und antiken Archäologie hervor. Zwischen 1893 und 1916 kommen 13 Hefte »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien« (Abkürzung: WMBH) heraus, in denen die wichtigeren Arbeiten aus dem GZM in deutscher Sprache publiziert werden. Die archäologischen Forschungsergebnisse veröffentlichen auch: CIL, Archaeol. — epigr. Mitt. (Wien), Sitzungsber. der Wiener Akad., Jahreshefte des österr. archäol. Instit. (Wien), Bull. di arch. e storia dalmata (Split), Vjesnik hrvatskoga arheol. društva (Zagreb) u. a. — Auf dem Gebiet der antiken Archäologie haben am meisten gearbeitet M. Hoernes, Č. Truhelka, W. Radimsky, F. Fiala, J. Kellner, Ph. Ballif, der hervorragendste Forscher aber war K. Patsch. Im Laufe der ersten 25 Jahre seines Bestehens veröffentlicht der GZM eine größere Anzahl wertvoller Abhandlungen und Berichte über die Untersuchungen im Gelände. Im Jahre 1918 wird in Sarajevo das Bosnisch-herzegowinische Institut für Balkanforschung gegründet, hat jedoch keinen besonderen Arbeitserfolg zu verzeichnen. Nach 1918 setzt das Museum die Forschungen mit bescheideneren Mitteln und weniger Fachkräften fort. Der GZM bringt Arbeiten von M. Mandić, D. Sergejevski, G. Čremošnik, Vl. Skarić u. a. Von 1941 bis 1945 liegt jede Forschungstätigkeit brach. — Diese ganze Periode von fast sieben Jahrzehnten ist durch bedeutende Untersuchungen im Gelände selbst und Sammeln von Gegenständen für die Museen gekennzeichnet. Jedoch mangelt es der antiken Archäologie von BH außer einigen, in diesem Zeitabschnitt veröffentlichten, sehr bemerkenswerten Abhandlungen und Monographien an Studien, die die Fragen nach der Wirtschaft, der Entwicklung einzelner Gegenden, den sozialen Verhältnissen u. ä. behandeln.

III. FORSCHUNGSSTAND VON 1945—1958

Unter neuen, günstigeren Bedingungen werden nach dem II. Weltkrieg umfangreichere und zahlreichere Untersuchungen fortgesetzt. Der GZM publiziert die Ergebnisse dieser Arbeiten. Gleichlaufend mit den Ausgrabungen werden auch organisierte Rekognoszierungsaktionen des Terrains durchgeführt. Der Grundgedanke der jetzigen Untersuchungen ist es, Material zur Klärung der früher nicht genügend erforschten Fragen aus dem Leben der Antike zu sammeln, und zwar sind das die Fragen nach der Wirtschaft, den politischen Institutionen, und damit im Zusammenhang, nach den gesellschaftlichen Zuständen. Mit Erfolg wird heute an der Erforschung der antiken Siedlungen, Villen und römischen Straßen gearbeitet (D. Sergejevski, I. Čremošnik, E. Pašalić, D. Basler). Von besonderem Interesse ist die Frage des antiken Bergbaues in BH (D. Sergejevski, E. Pašalić). Es haben auch systematische, bisher noch nicht

dagewesene Ausgrabungen einzelner Ansiedlungen (z. B. Ilidža bei Sarajevo) begonnen. Zweifellos bleibt da noch viel zu tun übrig, besonders in einzelnen Teilen von BH (z. B. Ostbosnien, Posawina, nördliche Herzegowina, einige Gebiete in Westbosnien), die weitere Erforschung des römischen Bergbaues, der römischen Kommunikationen und Villen wird aber noch viel Kraft kosten. Eine sehr verantwortungsvolle und schwierige Aufgabe ist die Erforschung der Gradine (Wallburgen), speziell die Ergründung ihrer Funktionen in vorrömischer und römischer Zeit. Außer diesen Aufgaben bestehen auch andere, welche von den Forschern aber schon in ihr Forschungsprogramm aufgenommen worden sind.

IV. ANSIEDLUNGEN UND STRASSEN IM FLUSSGEBIET DER SANA UND UNA

Durch das Flußgebiet der Sana führt eine aus Richtung Burnum (heute Šupljaja bei Knin) kommende Römerstraße, wo sich ein römisches Lager befunden hat. Auf ihrer Trasse wurden bei Resanovci, Drvar und anderen Orten Meilensteine gefunden. Die auf einigen Meilensteinen erhaltenen Inschriften zeigen, daß jene zur Zeit des Kaisers Claudius im Jahre 47/48 n. u. Z. aufgestellt worden sind. An dieser Straße sind im Raum von Resanovci—Drvar—Bos. Petrovac, und weiter die Sana entlang, Spuren zahlreicher antiker Agglomerationen vorhanden. Die bekanntesten Agglomerationen befanden sich bei Bos. Grahovo, Drvar, Bos. Petrovac, im Flußgebiet der Sana aber haben sich bei Sanski Most, um das heutige Stari Majdan und um Ljubija Überbleibsel römischen Bergbaues erhalten (römische Inschriften; Werkzeug; Schmelzöfen u. ä.). Bedeutende Spuren antiker Berg- und Hüttenarbeiten wurden ebenfalls im Japra-Tal bei Agići und Blagaj festgestellt. Auf Grund der Funde weiß man, daß die Illyrier die reichen Eisenerzvorkommen schon vor den Römern (im V. und IV. Jahrhundert v. u. Z.) ausgebeutet und sich mit Metallurgie befaßt haben. An der ganzen Straßenstrecke von Resanovci und Drvar bis zur Mündung der Sana befinden sich zahlreiche Gradine, die Spuren von einstiger Besiedlung in römischer Zeit aufweisen. Sie dienten als Besfestigungen oberhalb der Ansiedlungen und Bergwerke, sorgten aber auch für sicheren Verkehr. Nahe der Mündung der Sana in die Una wurden in Rakanske Barice und Mala Ruiška Überreste angesehenerer Ansiedlungen entdeckt. Der ganze Raum war von der illyrischen Völkerschaft der Maezei bewohnt. Den Besiedlungsspuren und Spuren von Grubenarbeiten nach kann im Flußgebiet der Sana, am ehesten bei Stari Majdan, der befestigte Ort der Maezei Επλαῦνον (Dio Cass., LVI, 11) lokalisiert werden, der auch in römischen Inschriften aus verschiedenen Gegenden als municipium Splonum und respublica Splonistarum seine Bestätigung findet. Auf jeden Fall war das zu römischer Zeit ein administratives Bergbauzentrum. — Die hier durchlaufende Straße ist die Fortsetzung derjenigen Straße, die in der Inschrift CIL III, 3198b = 10156b erwähnt wird. — Im Flußgebiet der Una haben die Forschungen eine starke Besiedlung im Gebiete von Bihać ergeben. Hier liegen die wichtigsten Lokalitäten Golubić, Jezerine, Pritoka, Privilica, Založje, Brekovica, Ilidža-Gata und Ripač. Die Gegend war auch in vorrömischer Zeit gut besiedelt. Golubić und Privilica waren eines der bedeutenderen Zentren der illyrischen Völkerschaft der Japoden, wovon römische Inschriften Zeugnis ablegen. Hier befanden sich zu Beginn der römischen Okkupation die Garnisonen einzelner römischer Heereseinheiten. In Ripač, Ribič und an anderen Stellen bei Bihać entdeckte man Überbleibsel von Pfahlbauten. In der Umgebung von Bos. Krupa sind einige Ansiedlungen aus vorrömischer und römischer Zeit und in Vel. Kladuša ebenfalls eine römische Siedlung bekannt. Das Tal der Una ist reich an Gradine, auf denen sich Spuren autochthonen (illyrischen) Lebens und überreste römischen Baumaterials erhalten haben. — Der Verfasser ist der Ansicht, daß eine römische Nebenstraße (via vicinalis) Bihać mit Bos. Petrovac verbunden und sich an die Straße Burnum — Resanovci — weiter das Sanatal entlang angeschlossen hat. Eine andere Straße führte, aus Richtung der Plitvicer Seen kommend, durch Bihać und weiter die Una abwärts als Verbindung der beiden Hauptstraßen: Salona — Siscia durch das heutige Kroatien und Salona — Burnum — durch das Sanatal. Möglicherweise verlief ein Seitenweg von Otoka gegen Vel. Kladuša. Die ganze Gegend von Bihać war die Una abwärts eng verbunden mit dem bekannten Zentrum Siscia an der Save. — Der Raum von Bos. Novi ist flußabwärts noch nicht erforscht. Bekannt ist, daß in Bos. Kostajnica eine angesehenere Ansiedlung bestanden hat und daß bei Bos. Dubica eine Römerstraße das Savetal entlang verlaufen ist. — Außer Straßen bedienten sich die Römer flußabwärts auch der Schiffahrt auf Sana und Una. Die Sana war als Schifffahrtsweg zur Beförderung von Bergbauerzeugnissen in antiker Zeit von besonderer Bedeutung.

V. ANSIEDLUNGEN AN DER RÖMERSTRASSE PROLOG—BANJALUKA—BOS. GRADIŠKA UND AN VICINALWEGEN

Diese Straße ist mit der Straße Salona — Servitium (Tab. Peut. = 126 m. p. und Itin. Ant. = 154 m. p.) identisch. Angaben darüber macht auch die Inschrift CIL III, 3198a = 10156 und 3200: Salona — ad fines provinciae Illyrici in der Länge von 167 m. p. — Livanjsko Polje und Glamočko Polje stellen in der Antike gut besiedelte Gebiete dar. Auf dem Livanjsko Polje befand sich ein Municipium, desgleichen auch auf dem Glamočko Polje. In diesen Gebieten sind Spuren römischer Straßen in Form von Spurrillen und Erdwällen erhalten geblieben; gefunden wurden auch Meilensteine aus dem III. und IV. Jahrhunder n. u. Z. Besonderes Interesse verdient eine große Zahl von Gradine, die bisher noch nicht genauer untersucht worden sind. Auf dem Glamočko Polje war im Orte Halapić eine wichtigere römische mansio vorhanden. Den Verkehr auf dem Livanjsko und Glamočko Polje bezeugen reichhaltige Funde römischer Münzen in Serien vom Republikanischen Zeitalter bis zum Ende des IV. Jahrhunderts n. u. Z. Die römischen Straßen in dieser Gegend bearbeitete Ph. Ballif (1893) und neuere Beiträge zur Kenntnis der römischen Straßen und Siedlungen, insbesondere derer auf dem Glamočko Polje, lieferte D. Sergejevski. — Eine bedeutende Kommunikation stellt der »Solarski put« (»Salzweg«) vor, der das Kupreško Polje mit Šipovo am Flusse Pliva verband. Der Autor hat im ganzen Bereich nördlich von Mlinište und Šipovo Siedlungs- und Kommunikationsforschungen durchgeführt. Das Beweismaterial zeigt erhalten gebliebene Überreste des Straßenkörpers, von Spurrillen u. a. wie auch Spuren von einigen Ansiedlungen. Die Ergebnisse dieser Forschungen bestätigen, daß es hier neben der Hauptstraße, die durch das Feld von Livno und Glamoč führend, in Richtung Pecka—Šipovo—Banjaluka—Bos. Gradiška verlief, einige Vicinalwege gab. Wichtigere Ansiedlungen befanden sich in Pecka, Šipovo, Jajce, Majdan, in der Gegend von Mrkonjić-

grad, in Šljivno, Gornji Šeher, Banjaluka, Trn, Mahovljani und Bos. Gradiška. Auch in diesem Sektor waren viele Gradine, die zur Römerzeit besiedelt waren. Bei Majdan und Mrkonjićgrad wurde Erz (Eisen, vielleicht aber auch Kupfer) gefördert und verhüttet. In Gornji Šeher und Laktaši (südlich, bzw. nördlich von Banjaluka) bestanden Agglomerationen an heilkräftigen Thermalquellen. In dem ausgesprochen landwirtschaftlichen Charakter tragenden Raum zwischen Banjaluka und der Save kam es zur Bildung landwirtschaftlicher Agglomerationen (villae rusticae) als Zentren der Landgüter (fundi). — Auf Grund der Resultate früherer wie auch nach eigenen Forschungen stellt der Verfasser für die Straße Livanjsko Polje—Banjaluka—Bos. Gradiška folgende Topographie auf: Pelva (Itin. Ant. = bei Livno; Salviae = Podgradina bei Kamen; Sarnade (Itin. Ant.; Saniglon, Geogr. Rav. IV, 217, 5) = Pecka; Leusaba (Tab. Peut., Itin. Ant. Lausaba, Geogr. Rav. IV, 217, 18) = Bunari; Lamatis (Tab. Peut.; Aemate, Itin. Ant.) = Šljivno; Castra (Tab. Peut.) = Banjaluka; Ad Ladios (Itin. Ant.) = Trn; Ad Fines (Tab. Peut.; Geogr. Rav. IV, 217, 16; CIL III, 3198a = 10156 und 3200) = Mahovljani; Servitium (Tab. Peut. und Not. dign. occ. XXXII, 55; Seruitti, Itin. Ant.; Serbitium, Geogr. Rav. IV, 217, 15) = Bos. Gradiška. Die Funde und die Straßenrichtung lassen den Autor dieser Studie zum Schluß kommen, Pelva sei ein Municipium auf dem Livanjsko Polje, Salviae hingegen ein Municipium auf dem Glamočko Polje gewesen, und zwar im Gegensatz zur Ansicht von K. Patsch, nach welcher das municipium Salvium in Grkovci am Nordrand des Livanjsko Polje zu suchen ist. Die Ansiedlung in Šipovo besaß das Recht der städtischen Autonomie (municipium). Die übrigen angeführten, mit den Stationen aus den Itineraren identifizierten Agglomerationen hatten in ihrem Gebiet den Charakter von Straßenstationen und Handelsorten. — In diesem Kapitel erläutert der Autor einige wichtige Fragen im Zusammenhang mit der Straße und ihrer Topographie wie z. B. die Frage nach ihrer Richtung, nach ihren Abzweigungen und die Frage nach den in der Tab. Peut., dem Itin. Ant. und der erwähnten Inschrift gemachten, doch nicht miteinander übereinstimmenden Angaben. Aus diesen Erläuterungen folgen einige Schlüsse. Die Tab. Peut. macht ungenaue und unvollständige Angaben über die Straße; die Gesamtlänge ist nach der Tab. Peut. zu klein für die wirkliche Strecke dieser Straße (126 m. p. = ca. 190 km nach der Tab. Peut. gemäß der kürzesten Trasse = 235 km). Für diese Linie macht die genauesten Angaben das Itin. Ant. (154 m. p. = ca. 230 km); die Länge stimmt fast völlig mit der im Gelände festgestellten Trasse überein. Der Inschrift CIL III, 3198a = 10156 und 3200 nach würde die Straße bis zur Station Servitium 167 m. p. + 16 m. p. = = 183 m. p., also ca. 274 km betragen; das ist die längste Linie, die der schon konstatierten Strecke der gesamten Straße mit der Verlängerung durch den Umweg von Pecka durch Šipovo und Majdan entsprechen könnte. Die längste Linie war sofort nach der definitiven Herstellung des Friedens in diesen Gegenden im Jahre 16/17 n. u. Z. ausgebaut worden und führte durch stärker besiedelte und wirtschaftlich bedeutendere Gebiete. Die kürzere Straßenstrecke, d. h. jene, die nicht den Bogen durch Šipovo und Majdan machte, wurde erst später durch Meilensteine gekennzeichnet. Diese Linie entspricht in der Länge den Angaben aus dem Itin. Ant. Die Schlußfolgerungen, zu denen der Autor kommt, entkräftigen gewisse Ansichten früherer Forscher (Č. Truhelka, K. Miller, W. Radimsky) über die Strecken der einzelnen Magistralabschnitte und über die Lokalisierung der aus den Itineraren bekannten Stationen. Vorerst ist es nicht möglich, die in der Tab. Peut. angegebenen Stationen Baloie, Indenea, Saritte, Ionnaria, Bariduo und Inalperio lagemäßig genau zu bestimmen, weil die Angaben gerade für diesen Abschnitt ungewiß sind und nicht mit Angaben aus dem Itin. Ant. verglichen werden können.

VI. ANSIEDLUNGEN AN DER RÖMERSTRASSE RŽANO—DUVANJSKO POLJE—RAMA—SKOPLJANSKO POLJE—VITEZ — WEITER LANDEINWÄRTS UND AN DEM NETZ VON VICINALWEGEN

Diese Magistrale entspricht der Straße aus der Tab. Peut.: Salona—Tilurio—Ad Libros—In monte Bulsinio—Bistue vetus—Ad Matricem—Bistue nova—Stanecli—Argentaria. Sie führt durch die stark besiedelten Gebiete des Duvanjsko Polje, des Skopljansko Polje, durch das Lašva- und Fojnicatal. Auf dem Duvanjsko Polje bestand eine größere Stadt — municipium Delminium. Im Rama-Tal lag beim Orte Varvara ein anderes Municipium — municipium Bistue vetus. Im Raume des Skopljansko Polje gab es mehrere antike Agglomerationen. Auf dem Skopljansko Polje lokalisiert der Autor bei Gornji Vakuf die Station Ad Matricem, die sich in diesem Bergbaudistrikt als Zentrum der Berg- und Hüttenarbeiten hervorgetan hat. Zwischen dem Skopljansko Polje und den Ansiedlungen auf dem Kupreško Polje existierte eine Kommunikationsverbindung. Der Raum Vitez—Travnik—Turbe im Flußgebiet der Lašva ist durch die Spuren zahlreicher Agglomerationen bekannt. Der Autor hat im Gebiete des Skopljansko Polje, des Lašva- und Fojnicatales durch Autopsie hodologische Untersuchungen durchgeführt. Auf Grund früherer Untersuchungen und der neuesten Forschungsergebnisse stellt der Verfasser die These auf, daß das municipium Bist., bekannt nach den Inschriften aus Zenica und dem Flußgebiet der Lašva, bei Vitez gelegen war. Diese städtische Siedlung ist Bistue nova (Tab. Peut.) und hat sich demnach nicht in Zenica befunden, wie Patsch und andere frühere Forscher geglaubt hatten. — Nördlich von Zenica wurden gegen die Save zu bisher Spuren einer kleinen Zahl von römischen Agglomerationen konstatiert, und zwar in Novi Šeher (villa rustica), bei Doboj (castrum und canabae), bei Bos. Brod und bei Orašje. — Der Raum Kiseljak—Fojnica—Kreševo ist als Bergbaugebiet (Eisen, Blei, Gold) bedeutend. Bei Kiseljak hat eine städtische civitas (municipium) bestanden. Durch diese Gegend führte die erwähnte Magistrale Salona—Argentaria. Die Geländefunde und die Straßenrichtung haben den Autor dieser Studie dazu bestimmt, die Station Stanecli (Tab. Peut.) im Raum von Kiseljak zu lokalisieren, so daß diese dem erwähnten Municipium gleichzusetzen wäre. Hervorzuheben ist, daß sich in den Gegenden, durch die die Straße und ihre Nebenverbindungen von Duvno bis Kiseljak verliefen, zahlreiche Gradine mit erhaltenen Überresten aus römischer Zeit befinden. — Von Kiseljak führt die Straße weiter gegen Breza und Vareš in das Gebiet der illyrischen Völkerschaft der Daesitiaten. Spuren kleinerer römischer Agglomerationen sind bei Kakanj zu finden. — In diesem Kapitel verwies der Verfasser außer neuen Lösungen bezüglich der Straßenrichtung von Duvno gegen Kiseljak und weiter auch auf einige andere Fragen im Zusammenhang mit der Topographie der Straße selbst. Die Tab. Peut. macht auch hier für Straßenlänge und Distanzen der einzelnen Stationen voneinander ungewisse Angaben. Von dort aus kann die Lage der Station Ad Libros und In monte Bulsinio vorerst nicht genauer bestimmt werden. Mit der in der Tab. Peut. verzeichneten und im CIL III, 3201 = 10159: a Salonis ad He..... castellum Daestiatium in der Länge von 156 m. p. (ca. 233 km) erwähnten Straße kann in der Hauptrichtung die im Jahre 20/21 n. u. Z. gebaute Kommunikation identifiziert werden, denn diese Entfernung entspricht der Länge der im Gelände bereits festgestellten Trasse. Hinsichtlich der zweiten,

in dieser Inschrift genannten Straße: ad Ba.... flumen, die ebenfalls im Jahre 20/21 n. u. Z. erbaut wurde und deren Länge von Salona 158 m. p. (ca. 236 km) betrug, kann man die Ansicht, sie habe bis zum heutigen Bosnaflusse geführt, nicht gelten lassen. Der Autor konstatiert auch, daß Argentaria (Tab. Peut.) keine Station oder ein Ort, sondern ein Gebiet (sc. Argentaria metalla) war, das an der Drina nahe dem heutigen Srebrenica lag und in dem zur Römerzeit Silberbergwerke in Betrieb waren. Dafür spricht auch der Umstand, daß die Tab. Peut. eine solche Distanz in Meilen nicht einmal für die Straße angibt, die von Norden kommend das Drinatal entlang gegen diesen Bergwerksdistrikt zu verläuft: Sirmium — XXX — Gensis — XV — Ad Drinum — Argentaria.

VII. ANSIEDLUNGEN AN DER RÖMERSTRASSE RUNOVIĆ—NARONA UND AN DEM NETZ VON VICINALWEGEN

Die Straße wurde nach im Gelände erhalten gebliebenen Spuren und nach Meilensteinen festgestellt. Sie ist von Ph. Ballif (1893) beschrieben und in dessen Karte eingetragen worden. Einige Beiträge zur Kenntnis der Kommunikationen lieferten W. Radimsky, K. Patsch, F. Fiala und D. Sergejevski. Diese Straße führt durch ein stark besiedeltes Gebiet und ist in der Tab. Peut. und im Itin. Ant. verzeichnet. Die Tab. Peut gibt folgendes an: Salona—Tilurio—Bilubio—Ad Novas—Ad Fusciana—Bigeste—Narona in der Länge von 72 m. p. (= ca. 108 km). Die Angaben des Itin. Ant. lauten so: Salona—Ponte Tiluri—Trono—Bilubio—Aufustianis—Narona in der Länge von 84 m. p. (= ca. 126 km). Die Entfernung wird auch von Plinius, NH, III, 142: Narona.... a Salona LXXXV m. p. (= ca. 127 km) angeführt. Die Angaben des Itin. Ant. entsprechen der tatsächlichen Länge dieser Straße im Gelände. Auf Grund der Spuren antiker Siedlungen und Meilensteine kann die Topographie dieser Kommunikation erschlossen werden: Bilubio (Billubio) und Trono liegen zwischen Runović und Lovreč; Ad bio) und Trono liegen zwischen Runović und Lovreč; ad Fusciana (Aufustianis) ist bei Rašići; Bigeste ist Humac bei Ljubuški. Bei Humac blieben zahlreiche Inschriften und andere Reste eines noch aus der Zeit des Kaisers Augustus stammenden, größeren Heerlagers erhalten. Die ganze Gegend war mit den Kolonisten der Adria früh in Berührung gekommen. In ihr fühlt man den unmittelbaren Einfluß des Mittelmeeres sehr stark. Die wichtigsten antiken Ansiedlungen wurden auf dem Posuško Polje, dem Rakitno Polje, in der Nähe von Ljubuški (Vitina, Borasi, Klobuk, Proboj, Humac u. a.) und im Raume Čitluk—Čerin entdeckt. Auf dem Posuško Polje war die Siedlung in Gradac ein Municipium und wahrscheinlich hat solch eine Stadt auch bei Čitluk bestanden. Die ganze Gegend ist reich an Münzenfunden vom III. Jahrhundert v. u. Z. bis zu Justinian.

VIII. ANSIEDLUNGEN AN DEN RÖMERSTRASSEN: NERETVATAL—NEVESINJSKO POLJE—SARAJEVSKO POLJE—ROMANIJA—DRINA; HUTOVO POLJE—POPOVO POLJE; CAVTAT—TREBINJE UND AN DEM NETZ VON VICINALWEGEN

Die Hauptverkehrsstraße führte durch das Neretvatal über den Boračko-See, die Ivan planina, Sarajevo und die Romanija zum Drinafluß. Auf der Trasse stieß man auf viele Meilensteine, vorwiegend aus dem III. und IV. Jahrhundert stammend, doch haben wir in den Itineraren keine Angaben über sie. Nach Ballif wurde die Kommunikation auch von einigen anderen Forschern beschrieben (W. Radimsky, D. Sergejevski). Die Magistrale besaß eine Reihe wichtiger Abzweigungen. Eine davon führte aus der Gegend von Čapljina nach dem Nevesinjsko Polje, das Überreste einiger kleinerer Agglomerationen erhalten hat. Ein besonderes Problem ist die Fortsetzung der Straße Salona—Tilurio—Bigeste (Tab. Peut.), von der im vorhergehenden Kapitel die Rede war. Für diese Fortsetzung haben wir Angaben in der Tab. Peut.: Narona—Ad Turres—Diluntо—Pardua—Adzizio—Leusino—Sallunto usw. und Adzizio—Asamo—Epitauro. Im Itin. Ant. ist sie so verzeichnet: Narona—Dalunto—Leusinio in der Gesammtlänge von 65 m. p. (= ca. 97 km). Groß ist die Zahl der Forscher, die sich mit Richtung und Topographie dieses Magistralabschnittes Salona—Scodra befaßt haben (W. Tomaschek, M. Hoernes, H. Cons, A. Evans, A. Domaszewski, F. Oberhummer, K. Miller, A. Mayer). Das Hauptproblem bestand in der Frage, ob die Trasse das Ufer des Adriatischen Meeres entlang oder durch das Innere des Landes verlaufen war. Heute kann mit Sicherheit angenommen werden, daß sie entlang der Küste, jedoch auch durch das Landesinnere geführt hat. Nach den überzeugenden Ausführungen A. Mayers würde die Topographie des an der Küste gelegenen Teiles der Trasse folgendermaßen aussehen: Pardua = das heutige Ston; Asamum = Lapad bei Dubrovnik; Ad Turres = an der Neretvamündung. Die archäologischen Funde, insbesondere der Fund der Inschrift (... dec. m(unicipii) Dil(unti)...) aus Trebimlja, ermöglichten es uns, den landeinwärts führenden Teil in folgender Richtung festzulegen: Prud—Crnići bei Narona — vorbei am Hutovo Polje—Trebimlja—vorbei am Popovo Polje. Auf diesen Abschnitt beziehen sich die Angaben aus dem Itin. Ant. und ein Teil derselben aus der Tab. Peut. (Diluntо—Adzizio—Leusino). Auch hier sind die Distanzen aus dem Itin. Ant. ziemlich genau und weitaus verläßlicher als jene der Tab. Peut. Die Topographie sieht so aus: Diluntum = bei Trebimlja; Leusinium = bei Arslanagića Most nahe Trebinje; Adzizium irgendwo auf dem Popovo Polje. Festgestellt wurde auch die Kommunikation Epidaurum (heute Cavtat) über Trebinje weiter landeinwärts, doch ist diese Verlängerung ins Innere des Landes noch nicht genau überprüft. — Das Gebiet von Čapljina, das von zwei Magistralen, nämlich Salona—Scodra und Narona—Neretvatal— weiter in Richtung Drina, durchschnitten wurde, hat Spuren einiger wichtigerer Agglomerationen der Antike (Čapljina, Tasovčići, Muši, Zurovac, Brajkovići, Dretelj, Žitomislići u. a.) bewahrt. Zur Römerzeit stand diese Gegend unter dem unmittelbaren Einfluß von Narona und unterhielt wirtschaftliche Beziehungen zu den am Meer gelegenen Ansiedlungen. Die Umgebung von Čapljina war ein wichtiger landwirtschaftlicher Rayon, wovon die Überreste landwirtschaftlicher Agglomerationen (Višići, Mogorjelo) eine beredte Sprache sprechen. — Aus diesem Gebiete zweigte eine eigene Straße in Richtung des heutigen Stolac und weiter ab. Stolac war eine größere Römersiedlung, die Stadtrecht hatte. Auf Spuren römischer Agglomerationen stieß man auch in anderen Orten der Gegend um Stolac. Wahrscheinlich hatte zwischen Stolac und dem Seehafen im heutigen Neum auch eine Straßenverbindung bestanden. Bekannt sind viele Gradine im weiteren Bereich von Stolac. In dieser Gegend lebte die illyrische Völkerschaft der Daorser, die schon im II. Jahrhundert v. u. Z. eigene Münzen mit griechischer Aufschrift prägten. Die ganze Gegend ergab bisher eine große Anzahl von Exemplaren römischer Geldstücke und einiger griechischer Drachmen. — Im Gebiet Gacko—Bileća sind die Überreste römischer Agglomerationen gering. — Die Gegend um Mostar (Bišće Polje, Bijelo Polje)

lieferte Beweise für zahlreiche Agglomerationen aus römischer Zeit, die miteinander und mit den Nachbargebieten durch Vicinalwege verbunden waren. — Die Umgebung von Konjic stellt ein Gebiet vor, in dem zur Zeit der Römer einige bedeutendere Ansiedlungen (Lisičići, Čelebići, Ostrožac, Konjic u. a.) bestanden haben. Aus der ganzen Gegend sind ziemlich viele Inschriften erhalten geblieben, freigelegt wurden aber einige römische Villen (villae rusticae). Festgestellt hat man auch einen besonderen vicinalen Vehrkehrsweg zwischen diesem Teil des Flußgebietes der Neretva und dem Bergwerksdistrikt Kreševo—Fojnica. — Die bestbekannte Ansiedlung vom Sarajevsko Polje und Sarajevo mit Umgebung lag im heutigen Ilidža. Diese Ansiedlung, die das Recht der städtischen Autonomie (republica Aquae S ..) besaß, war an günstiger Stelle und an einer schwefelhältigen Heilquelle erstanden. Daher wurde sie zu einem angesehenen Badeort, worauf auch der in einer Inschrift erhaltene Teil seines Namens hindeutet. Die Ausgrabung der Römersiedlung in Ilidža wird schon fünf Jahre hindurch systematisch betrieben. In Stup bei Ilidža und in anderen Orten des Sarajevsko Polje sind Spuren römischer landwirtschaftlicher Agglomerationen (villae rusticae) zu finden. Die Ansiedlung in Sarajevo war zu Römerzeiten das Wirtschaftszentrum ihrer Umgebung (bewahrt geblieben sind Überreste von Ziegeleien und Töpferöfen wie auch eine wichtige Straßenstation (mansio) an der Hauptkommunikation. Die Münzenfunde zeigen, daß die Ansiedlung in Sarajevo vom I.—VI. Jahrhundert n. u. Z. ununterbrochen bestanden hat. Die Bewohner dieser Gegend waren die Daesitiaten. Der weitere Bereich Sarajevos und des Sarajevsko Polje war, angefangen vom Neolithikum, auch in verschiedenen prähistorischen Perioden gut besiedelt. — Weiter ostwärts fand man in Rogatica die Überreste einer größeren Römersiedlung, die das Stadtrecht besaß. Die Stadt war durch eine Nebenkommunikation mit der Magistrale verbunden, die, von Sarajevo über die Romanija kommend, die Hochebene bei Sokolac erreichte und weiter zur Drina führte. Die ganze Gegend um Rogatica und Sokolac ist durch eine große Zahl illyrischer Gradine und Tumuli bekannt. — In den an der Drina gelegenen Gegenden von Foča, Goražde und Višegrad wurden die bedeutendsten römischen Ansiedlungen bei Ustikolina, Sopotnica, in Vel. Gostilja, Klašnik, Stari Brod und Rudo konstatiert. Bei oder im Orte Rudo selbst bestand ein Municipium, welches das Stadtrecht zur Zeit der Flavier erlangte. Von einer stärkeren Besiedlung in der Umgebung von Višegrad zeugen viele Nekropolen aus römischer Zeit. Eine besondere römische Kommunikation führte zwischen Djurdjevac und Drinjača durch das in einem großen Bogen verlaufende Drinatal. In diesem Raum verband die Straße etliche bekanntere Römersiedlungen, wie Skelani, Fakovići, Tegare, Bratunac und Drinjača. Skelani war eine selbständige Gemeinde (municipium) mit all den Objekten einer Stadt. In Gradina lag am Saskaflusse die Römerstadt Domavina, die das Zentrum der Bergbauverwaltung für den größeren Teil von Illyricum war. Hier waren Silberbergwerke in Betrieb und das verarbeitete Erz wurde in bekanntere metallurgische Werkstätten (z. B. Sirmium) verschickt. Gefunden wurden viele Inschriften, in denen procuratores metallorum und procuratores argentariorum als hohe Funktionäre der kaiserlichen Bergbauverwaltung für die Provinzen Pannonien und Dalmatien erwähnt werden. Der Bergbezirk war mit den Kommunikationen an der Drina durch Vicinalwege gut verbunden. — Weiter drinaabwärts sind gegen Norden nachstehende Agglomerationen wichtig: die Station Ad Drinum = Drinjača als Verkehrsknotenpunkt, die Befestigung in Divić bei Zvornik und die Siedlung in Janja. Das Drinatal entlang führte durch diese Gegend eine Kommunikation, die Podrinje mit der Save, sc. Sirmium (Tab, Peut.: Sirmium — XXX — Gensis — XV — Ad Drinum) verband. Die Umgebung von Bijeljina und Janja ist bekannt durch Spuren einiger landwirtschaftlicher Siedlungen (villae rusticae), aber auch durch Funde römischer Münzen aus dem I.—IV. Jahrhundert n. u. Z. und Drachmen—Exemplaren (Appollonia und Dyrrhachium). — Im Gebiete Tuzla—Gradačac—Brčko gab es nach den bisherigen Untersuchungen eine bedeutendere Ansiedlung nur bei Tuzla. Nach dem Toponym κάστρον τὸ Σαληνές (Const. Porphyr., De adm. imp., 32, 159) kann man schließen, daß sein lateinischer Name hätte Salinae (Salinis, ad Salinas) lauten können. Aus dem ganzen Gebiete wurden beträchtlich viel Exemplare und Depots von römischen Münzen vom Republikanischen Zeitalter bis Ende des IV. Jahrhunderts n. u. Z. zusammengetragen.

IX. ALLGEMEINE BETRACHTUNGEN ÜBER DIE ANTIKEN ANSIEDLUNGEN UND KOMMUNIKATIONEN

Die antiken Schriftsteller sprechen sehr wenig von diesen Gegenden, und wenn, dann sind ihre Angaben unvollständig und nicht zuverlässig. Deshalb sind die archäologischen Quellen und das archäologische Material von großer Bedeutung. Genannt werden die antiken Schriftsteller, die über diese Gebiete Illyricums berichten, aufgezählt aber sind die für das archäologische Material von BH wichtigsten Publikationen. — Der Verfasser behandelt die Hauptcharakteristiken des Besiedlungsprozesses und der Ansiedlungen. Bedeutendere Römersiedlungen entwickelten sich an Stellen und in Gebieten, die Spuren heimischer, illyrischer Besiedlung aufweisen. Beispiele dafür werden für BH gebietsweise angeführt. Die indigenen Merkmale erhielten sich unter den Römern sehr stark, und zwar sowohl in der ethnischen Struktur der Bevölkerung als auch in der Anlage und Bauweise der Siedlungen. Der Großteil der illyrischen Bevölkerung lebte ebenso, wie er es zur Zeit seiner Selbständigkeit getan hatte. Die Bildung, die Arten und die Entwicklung der Ansiedlungen hingen von natürlichen Bedingungen, wie auch von anderen Faktoren ab, die im sozial-ökonomischen Entwicklungsprozeß zur Auswirkung kamen. Beim Einzuge der Römer in diese Gegenden waren die Hauptansiedlungstypen Gradine und Pfahlbauten. Die römische Obrigkeit ließ in diesen wie auch in einigen anderen Gegenden des Imperiums viele epichorische Ansiedlungen von Anhöhen in die Ebene versetzen. Dies war besonders der Fall mit den wichtigeren befestigten Orten, deren es im Inneren der Provinz Dalmatien gab (vgl. Strabo VII, 315; Appian, Ill., 11; Dio Cass., LVI, 11, 15). Wichtig ist die Frage derjenigen Gradine, die in vorrömischer und römischer Zeit besiedelt waren. Soviel man bisher weiß, dienten die Gradine in römischer Zeit bestimmten wirtschaftlichen Zwecken, doch fand ein großer Teil derselben als Befestigungen (castella) und zur Unterbringung der Besatzung Verwendung. Die Gradine, auf denen Überbleibsel römischer Befestigungen vorgefunden wurden, waren vorwiegend an den Hauptkommunikationen und oberhalb von Städten und bedeutenderen Zentren (z. B. Bergbauzentren) gelegen. Auch dafür sind Beispiele nach den einzelnen Gebieten angegeben. Das Problem der Gradine ist jedoch noch nicht gelöst und es wird nötig sein, größere und eingehendere Forschungen dieses Typus von Agglomerationen durchzuführen. Der Autor kommt im Gegensatz zu einigen anderen Forschern (K. Patsch, E. Nischer, A. Schober) zum Schluß, daß die pax Romana das Bestehen illyrischer Befestigungen auf Anhöhen nicht unnötig machte, sondern das Versetzen solcher befestigter Agglomerationen nur eine Vorbedingung für die Sicherheit der römischen Regierung wie auch eine Maßnahme war, die die Römer zum Zwecke der Pazifierung energisch durchführten. Es handelt sich also um die Zer-

störung der gefährlichsten Widerstandsnester und eventueller Herde zur Organiserung neuer Aufstände und Hinterhalte. Hinsichtlich der Besiedlungsdichte war diese zur Zeit der Römer in gewissen Gegenden intensiver, da dort bessere natürliche Bedingungen herrschten als das später der Fall war oder heute noch ist (z. B. das Gebiet am Unterlauf der Neretva). — Das Baumaterial der Gebäude und Ansiedlungen wurde in erster Linie aus der unmittelbaren Umgebung herbeigeholt. Stein, Holz und Erde stellen das grundlegende Baumaterial dar. Die Quellen berichten, daß richtige illyrische Ansiedlungen aus Holz waren (Appianus, Ill. 11 und Florus II, 25 für Dalminium; Appianus, Ill. 19 für Metulum). Dafür spricht auch, daß uns richtige illyrische Häuser gerade deshalb nicht erhalten geblieben sind, weil sie aus Holz gebaut waren. Patsch ist der Ansicht, die reichen Funde römischer Ziegel bezeugten eine grundlegende Änderung der Bauweise von Gebäuden und das wäre ein Zeichen für den allgemeinen Wohlstand und das Gedeihen des Landes im Zeitalter der Römer. Dieser Forscher behauptet, es könne in der Herzegowina von einer Kontinuität des altillyrischen Hauses bis in die Zeit der Slawen nicht gesprochen werden, weil die römische Epoche eine einschneidende Wendung und einen sehr großen Fortschritt gebracht habe. Der Autor dieser Studie läßt eine derartige Meinung nicht gelten, indem er hervorhebt, daß sich die auf römische Weise erbauten Gebäude und Ansiedlungen nicht im entferntesten messen können mit den weiteren und größeren Gebieten von BH, in denen römische Agglomerationen nicht festgestellt werden konnten, wo aber demnach Agglomerationen und Behausungen bestanden haben, die in epichorischer Weise, d. h. vorwiegend aus Holz erbaut waren. Patsch verallgemeinert und sein Schluß stützt sich auf Funde, die für ein Bestehen von römischen Ansiedlungen auf einem engeren, dicht besiedelten Territorium sprechen. Bei der Analyse des Besiedlungsproblems überhaupt ist der Umstand wichtig, daß Holz sowohl in vorrömischer als auch in römischer Zeit das Hauptbaumaterial für Häuser und andere Objekte war. Oft lassen uns die natürliche Lage und die Verbindungsmöglichkeiten, ja sogar auch Funde von Münzen und anderen Denkmälern in einzelnen Gebieten nach römischen Siedlungen suchen, deren es aber dort keine gibt. Hier hat das »argumentum ex silentio« nicht im geringsten Gültigkeit, da auch Gegenden, in denen Spuren römischer Ansiedlungen fehlen, doch aber Spuren indigener, illyrischer Kultur oder römische Überbleibsel (z. B. Münzen) konstatiert wurden, in römischer Zeit stärker oder schwächer besiedelt gewesen sein konnten. Die römischen Gebäude und Ansiedlungen erkennen wir an den Überresten von Baustoffen (Ziegel, besonders Dachziegel; behauene Steine; Verwendung von Mörtel) und ihren architektonischen Bestandteilen. Der Autor bespricht weiterhin die Einfuhr von Ziegeln und deren heimische Erzeugung und gibt dabei die Orte an, in denen bisher Ziegeleien festgestellt werden konnten. Angeführt sind auch Beispiele, die zeigen, daß die nach römischem Muster errichteten Gebäude in einzelnen Gegenden mit Holz gedeckt waren. — Das Problem des Verhältnisses zwischen Stadt und Land wird in dieser Studie als Problem der Verhältnisse zwischen den Errungenschaften der Urbanisierung und Romanisierung einerseits und den Errungenschaften der heimischen, illyrischen Kultur andrerseits behandelt. Zu einer völligen Klärung aller damit im Zusammenhang stehenden Momente verfügen wir über noch nicht genügend konkrete Angaben. Zweifellos hängt von der Kenntnis des antiken Dorfes in diesen Gegenden größtenteils auch die Kenntnis der wesentlichen Fragen des wirtschaftlichen und sozialen Lebens überhaupt ab. Der Urbanisierungsprozeß im Inneren der römischen Provinz Dalmatien ging nicht überall mit gleicher Kraft vor sich. Municipien entstanden gewöhnlich dort, wo irgendeine wichtigere epichorische Siedlung vorhanden war. Es werden die in BH bislang bekannten Municipien aufgezählt, deren es mindestens 15 gegeben hat. Die Urbanisierung erreichte zur Zeit der Flavier und Aelier ihren größten Aufschwung. Der Verfasser hebt hervor, daß in diesen Gegenden Pioniere der Romanisierung mehr die Soldaten, die Heereseinheiten und Veterane waren als die italischen Kaufleute oder verschiedene andere Wirtschaftstreibende. Der Urbanisierungs- und Romanisierungsprozeß aber wickelte sich mit Vorbedacht ab, wobei die römische Verwaltung die erforderlichen Stützpunkte und Enklaven zur Sicherung der Gesellschaftsordnung in den eroberten Gebieten schuf, gleichzeitig aber darauf achtete, daß der Staat durch den Verlust des Dorfes als wichtige wirtschaftliche Quelle und Quelle für neue Soldaten keinen Schaden erlitt. Selbstredend spielten die römischen Städte und andere Ansiedlungen in der Durchführung der Hauptintentionen der Romanisierung die größte Rolle. Das archäologische Material bezeugt hingegen, daß der Großteil der indigenen Bevölkerung vom Romanisierungsprozeß nicht sehr tief erfaßt worden ist. Weitere Forschungen in dieser Richtung werden ein noch vollständigeres Bild über die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Zustände, in denen die epichorische Bevölkerung, besonders jene auf dem Lande, lebte, geben müssen. In diesen Gegenden gibt es Besonderheiten, die auf den steinernen Denkmälern des III. und IV. Jahrhunderts n. u. Z. und im Basilikentypus zu Tage treten. — Der Autor behandelt besonders eingehend die wirtschaftlichen Hauptcharakteristiken dieser Gegenden in der Antike. Auf die Bildung antiker Siedlungen übten außer den schon genannten Faktoren noch der wirtschaftliche Charakter und die allgemeine Bedeutung der einzelnen Gebiete einen Einfluß aus. Daraus lassen sich folgende Arten von antiken Ansiedlungen in BH ableiten: landwirtschaftliche und Bergbausiedlungen; Agglomerationen bei Lagern (canabae) und Badeorten; Handelsorte und Stationen an Kommunikationen. Dieser Teil der Provinz Dalmatien nahm in den wirtschaftlichen und strategischen Plänen Roms einen bedeutenden Platz ein. Landwirtschaft war die Hauptbeschäftigung der einheimischen Bevölkerung und die verschiedenen Zweige (Ackerbau, Viehzucht, Obstbau usw.) kamen unter den jeweiligen Bedingungen der einzelnen Gegenden zur Entfaltung. Darüber haben wir bei antiken Schriftstellern und in Inschriften gewisse Angaben, doch stützt sich unsere Kenntnis der Wirtschaft vorwiegend auf archäologisches Material. Konstatiert wurden Überbleibsel landwirtschaftlicher Siedlungen (villae rusticae), insbesondere in Ebenen. In den letzten Jahren werden die römischen Villen intensiver erforscht. Die landwirtschaftlichen Güter (fundi) entstanden auf günstigen Terrains und bei größeren Ansiedlungen und sind ein Beweis für eine besser entfaltete Agrarwirtschaft. Die bisherigen Untersuchungen legen den Schluß nahe, daß diese Wirtschaftsbetriebe zur Reihe der kleineren landwirtschaftlichen Güter gehörten. Demzufolge wiesen im Gebiet von BH in antiker Zeit landwirtschaftlichen Siedlungscharakter nicht nur verstreut liegende Dörfer, sondern auch die villae rusticae als Zentrum der Domänen (praetorium fundi) auf. — Einen wichtigen Wirtschaftszweig im Raume von BH stellte in der Antike der Bergbau dar. Es ist bekannt, daß in dieser Zeit Eisen, Silber, Gold und andere Erze geschürft wurden. Die Illyrier befaßten sich schon in vorrömischer Zeit mit Bergbau und Metallurgie. Gewisse Nachrichten über Bergwerke und Bergbau in diesen Gegenden finden wir bei antiken Schriftstellern (Plinius der Ältere, Florus, Cassiodorus Senator u. a.), die wichtigsten Angaben liefern uns jedoch die Bergwerke und archäologischen Funde, die sich auf die Förderung von Erzen und die metallurgische Tätigkeit beziehen, selbst. Im Gebiete von BH wurde in der Antike in folgenden Distrikten Grubenarbeiten betrieben: Eisen, Silber, Gold und andere Erze bei Gornji Vakuf, im Lašvatal und im Becken von Kreševo-Fojnica; Eisen um Vareš; Eisen und Kupfer bei Majdan; Eisen im Sana-Japra-Bassin; Silber und Blei im Raum von

Srebrenica. Der Autor dieser Abhandlung nahm die Überreste der alten Bergwerke in allen Distrikten selbst in Augenschein und führte einige Untersuchungen in Bezug auf die antiken Berg- und Hüttenarbeiten in BH durch. Die Bergwerke in BH waren für die Römer wegen der Versorgung des Heeres an der Donau mit Waffen von besonderer Bedeutung. Die Römer statteten die dalmatinischen Bergwerke besser aus und erhöhten deren Produktion, um so die Verluste, erlitten durch Leistungsrückgang in anderen Ländern, wieder wettzumachen. Die Bergwerksdistrikte hatten damit eine bessere technische und materielle Grundlage zum Ausbau der Zentren, die von den Bergwerken selbst etwas weiter entfernt waren. In den Distrikten der Eisenbergwerke gab es keine größeren Zentren. Ein zweites Merkmal der Bergwerkssiedlungen sind die Schutzmaßnahmen in Form von Stützpunkten und Kastellen. Das dritte Kennzeichen ist das dichte Kommunikationsnetz in den Bergwerksdistrikten. Als viertes muß hervorgehoben werden, daß die Bergwerke viele Zuwanderer anzogen, die hier als Arbeiter, Aufseher, Verwalter, Prokuratoren, Kaufleute und verschiedene Fachmänner Beschäftigung fanden. Die Inschriften sprechen von zugewanderten Griechen oder hellenisierten Orientalen im Bergwerksdistrikt von Srebrenica, bei Kiseljak und im Raum von Japra—Bos. Novi. Der Verfasser gibt einige Erläuterungen im Zusammenhang mit der Eigentumsfrage der Grubenfelder und der Verwaltung der Bergwerke, woraus hervorgeht, daß die Bergwerke, in denen man Edelmetalle abbaute, an kleinere Pächter vermietet wurden und unter schärferer staatlicher Kontrolle standen. Während der frührömischen Kaiserzeit standen die Bergwerke nicht unter Staatsmonopol, doch fungierte der Staat als größter Eigentümer; in der späteren Kaiserzeit gab es metalla publica und metalla privata. Die Eisenbergwerke wurden an große Unternehmer (conductores) verpachtet. In Bezug auf die Bergleute weist der Verfasser darauf hin, daß sich im römischen Reich die Struktur der in den Bergwerken beschäftigten Arbeiterschaft im Laufe der Zeit und gemäß den allgemeinen Gegebenheiten änderte. Gewiß ist, daß in dalmatinischen Gruben überwiegend heimische Arbeiter tätig waren, weil die Illyrier als geschickte Bergleute bekannt waren, doch gab es dort auch Sklaven und Sträflinge (damnati ad metalla). Zur späteren Kaiserzeit machte sich ein Mangel an Bergarbeitern (metallarii), und nicht an Bergwerken (metalla) fühlbar, weshalb von Staats wegen verschiedene Maßnahmen ergriffen wurden, um die metallarii fest an diese Art von Arbeit zu binden. — Der Autor gibt einen Überblick über die Heereseinheiten, die in diesen Gegenden ihren Dienst versahen und macht chronologische Angaben über ihren Aufenthalt. Damit in Verbindung steht die Frage der Lager und der zivilen Agglomerationen bei solchen. Bestanden haben folgende Lager: Humac bei Ljubuški, Makljenovac bei Doboj, Šipovo, Lutvin Han bei Srebrenica und Banjaluka (Castra). Bei Humac, Makljenovac und Šipovo hat man Überreste ziviler Ansiedlungen (canabae) gefunden, hinsichtlich von Banjaluka und Lutvin Han kann das Bestehen solcher Ansiedlungen vorläufig nur angenommen werden. Die Lager befanden sich in der Ebene und an offenen Stellen, sind daher nicht dasselbe wie die Befestigungen auf Anhöhen (oppida). Mit der Änderung der Sicherheitsbedingungen im römischen Reich — vom III. Jahrhundert n. u. Z. an — drängte sich die Bevölkerung immer mehr zu den Lagern und suchte den Schutz ihrer Wälle. Deshalb nahmen die Lager den Charakter von Verteidigungszentren an und erhielten eine stärkere und sicherere Befestigung. Größere Ansiedlungen hatten für den Fall der Gefahr besondere Zufluchtsstätten (refugia). Das gemeinsame Merkmal der Lager im Gebiete von BH besteht darin, daß diese an von Natur aus günstigen Stellen oder dort errichtet wurden, wo Agglomerationen der indigenen Bevölkerung vorhanden oder wenigstens nicht weit davon entfernt waren. Der Entwicklungsgang der canabae führt von kleinen Agglomerationen, die das Lager bereits vorfand oder das Entstehen neuer verursachte, bis zu größeren Agglomerationen und Städten, die das Lager und seine Besatzung immer stärker an sich banden. Die canabae spielten die Rolle von Straßenstationen und Handelsorten an den Straßen und wurden zu wirtschaftlichen Zentren bestimmter Rayons. Viel zu ihrer Bedeutung trugen die Lager bei, die Schutz boten und an den öffentlichen Arbeiten und der Produktion teilnahmen. — Etliche bosnische Mineralwasser und Thermen wurden schon zur Römerzeit ausgebeutet. In jener Zeit sind nachstehende Thermalquellen am besten bekannt: Ilidža bei Sarajevo, Laktaši und Gornji Šeher bei Banjaluka und Gata bei Bihać. Der Autor interessierte sich schon früher für antike Siedlungen, die den Charakter von Badeagglomerationen hatten und sammelte darüber Material. Außer den genannten gibt es noch andere Mineralwasser, von denen man in der Antike wußte: die Quelle Podgradina auf dem Podraško Polje bei Mrkonjićgrad, die Therme in Banja bei Višegrad und die Quelle in Gornja Vogošća. Wir haben keine direkten Beweise für die Ausbeutung der Therme in Banja bei Fojnica, des Mineralwassers in Kiseljak und von Crni Guber bei Srebrenica. Hingegen lassen uns einige andere Faktoren zu dieser Annahme kommen, nämlich die Nähe der alten Bergwerke, das Vorhandensein von Bergwerksagglomerationen, eine regere Besiedlung u. ä. In der Antike erlangte im Gebiete von BH jedenfalls das größte Ansehen der Badeort in Ilidža, welcher das Recht der städtischen Autonomie besaß (respublica). Selbstverständlich verdankte das antike Provinzstädtchen in Ilidža seine Blüte nicht zuletzt seiner günstigen Lage im Feld von Sarajevo und seiner Lage an einer wichtigen Kommunikation. Ähnliche Bedingungen weisen auch die bei Heilquellen gelegenen Agglomerationen in Laktaši und Gorjni Šeher auf, doch wurden daraus nicht große Zentren. Der Verfasser behandelt die Frage, ob die Heilwasser von BH in vorrömischer Zeit exploitiert wurden und verweist auf die Möglichkeit, daß die Illyrier diese Quellen schon von früher her gekannt und zu therapeutischen Zwecken verwendet haben. Die Anwendung von Thermal- und Mineralwassern zur Heilung verschiedener Krankheiten ist das Resultat langjähriger praktischer Erfahrungen, wie sie gerade die primitive Medizin sammelte. Außerdem spricht dafür auch, daß sich die Illyrier vor Ankunft der Römer mit Bergarbeiten befaßt haben und daß die Kenntnis des Bergbaues der epichorischen Bevölkerung Gelegenheit bot, die Heilkraft der Mineralthermen in der Nähe der Bergwerke selbst kennenzulernen. — Die abschließenden Betrachtungen dieser Studie widmet der Autor den Kommunikationsproblemen und erinnert dabei daran, daß es noch Gebiete gibt, in denen hodologische Forschungen durchzuführen sind. Das Straßennetz war in BH in der Antike ziemlich enfaltet. Vom Standpunkt ausgehend, daß die primäre Aufgabe der römischen Straßen im Schutze der strategischen und wirtschaftlichen Ziele des römischen Reiches bestand, widerlegt der Autor die Ansicht (z. B. von Ballif und Patsch), die Römer hätten ihre Straßen vor allen Dingen wegen der Kultivierung der unterjochten Völker gebaut. Die Straßen in BH hatten zur Aufgabe, diese Gegenden möglichst direkt mit Italien und Rom zu verbinden, dem Heere die für Aktionen nötigen, guten Verkehrswege zu sichern und eine möglichst leichte Ausbeutung der wirtschaftlichen Reichtümer wie auch eine möglichst rasche Beförderung der Rohstoffe und Produkte zu gewährleisten. In den Betrachtungen über die antiken Strassen ist es unerläßlich, auf einige Momente hinzuweisen. Erstens ist es ganz sicher, daß die autochthone Bevölkerung, wie in anderen Ländern so auch bei uns, ihr eigenes Kommunikationsnetz schon vor dem Einzug der Römer besessen hat. Die Römer haben die angetroffenen, illyrischen Wege gerichtet, verstärkt und reguliert. Natürlich wurden von ihnen auch neue Straßen

gebaut. Im Gebiet von BH gibt es Beweise und Funde, die es möglich machen, die Richtung der einzelnen Kommunikationen aus vorrömischer Zeit zu bezeichnen. Unter die besonderen Beweise für das Vorhandensein autochthoner illyrischer Wege muß die Verrichtung von Bergbauarbeiten in einzelnen Gegenden von BH lange vor Ankunft der Römer gezählt werden, ferner auch die intensive Besiedlung gewisser Gebiete und die zahlreichen Gradine, die in diesen Gegenden als Befestigungen oberhalb der Kommunikationen gedient haben mochten. Ein anderes wichtiges Merkmal der Kommunikationen ist deren enge Verbindung mit Agglomerationen. Als die Römer zu herrschen begannen, regulierten sie das Straßennetz zuerst in Gebieten, wo die Zahl der epichorischen Ansiedlungen größer war. Erst später wurden andere Straßen und Nebenwege angelegt, die eine Erweiterung des Kommunikationsnetzes darstellten und eine bessere Verbindung in den einzelnen Gegenden sicherten. Frühere Forscher (W. Tomaschek, K. Miller, aber auch Ph. Ballif) glaubten, die Römer hätten sich bei der Führung der Trasse vom Prinzip leiten lassen, den Weg in der am günstigsten und kürzesten erscheinenden Richtung anzulegen Eingehendere archäologische Untersuchungen haben in Verbindung mit speziellen hodologischen Forschungen in BH jedoch ergeben, daß die Römerstraßen nur in ihrer Hauptrichtung in kürzester Trassenführung ihrem Endpunkt zu verliefen, daß sie aber in verschiedenen Gebieten von Ansiedlung zu Ansiedlung, von einem Zentrum oder Stützpunkt zum anderen führten, wobei eben die Besiedlung und die wirtschaftliche Bedeutung der einzelnen Gegenden den Ausschlag gaben. Will man die Erforschung der Spuren und Richtungen der römischen Straßen nicht erschweren, so darf nicht eine dieser Tatsachen aus den Augen verloren werden. Der Verfasser befaßt sich kurz mit den Straßenstationen (mansiones, mutationes) und erwähnt Orte, die so eine Funktion ausübten. Auf Grund der archäologischen Funde werden auch einige Benefiziarierstationen lokalisiert. Das dritte Moment, das im Zusammenhang mit den römischen Kommunikationen besprochen werden muß, ist die Frage nach ihrer strategischen und wirtschaftlichen Bedeutung. In diesen Gegenden kann man die strategische Funktion der Römerstraßen nicht von ihrer wirtschaftlichen Rolle trennen. Oben sind schon die wirtschaftlichen Reichtümer der Provinz Dalmatien besprochen worden. Eine besondere Bedeutung haben die Bergwerke, die von den Römern bereits angetroffen wurden und deren Produktion sie erhöhten. Daher legte man früh Magistralen und Vicinalwege durch die Bergwerksdistrikte an. Nach den Inschriften auf den Meilensteinen scheinen im Laufe des III. und IV. Jahrhunderts in BH größere Straßenreparaturen ausgeführt worden zu sein, was eine Besonderheit der Lage der römischen Provinz Dalmatien und ihrer Rolle zu jener Zeit bedeuten mag. Der Autor bespricht auch die Heranziehung der Flüsse für Verkehr und Transport und führt im Zusammenhang damit Tatsachen über die Schiffahrt entlang einiger Flüsse an. Aus diesen Erläuterungen zum Kommunikationsnetz ergibt sich folgender Schluß: die römischen Straßen und Wege hatten in BH eine besondere strategisch-wirtschaftliche Bedeutung; die ganze Zeit der römischen Herrschaft hindurch dienten die Kommunikationen in diesen Gegenden ununterbrochen zum Transport und zur Lieferung von Erzen, zur Beförderung verschiedener anderer Rohstoffe, von Baumaterial und Produkten, ebenso aber auch für den gesamten cursus publicus, d. h. sowohl zum Gütertransport (cursus clabularis), als auch zur Personen- und Postbeförderung (cursus velox).

FILOZOFSKI FAKULTET BIBLIOTEKA Sarajevo

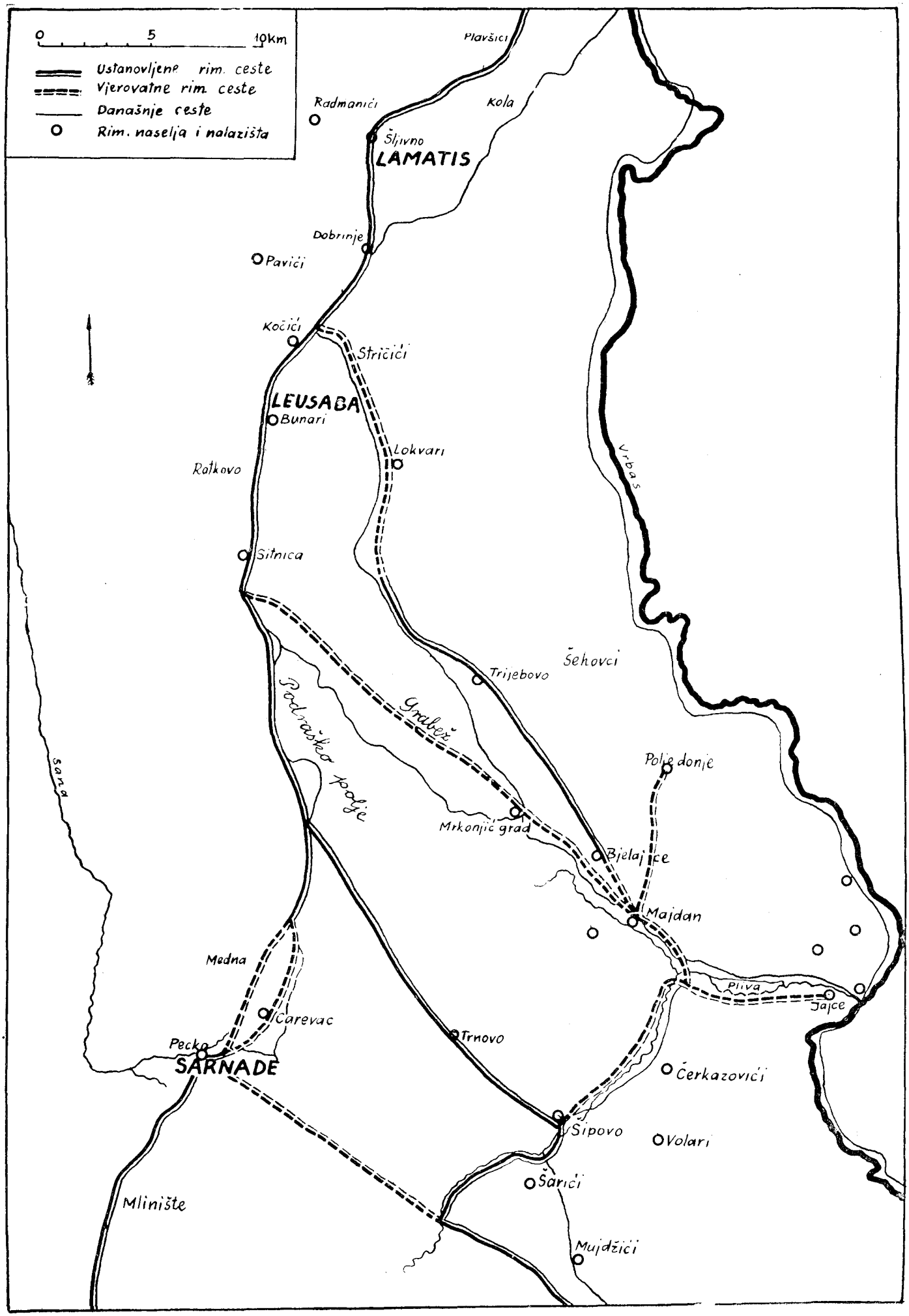

Karta I

Rimske ceste i naselja u području Mlinište—Jajce—Mrkonjićgrad—Banjaluka

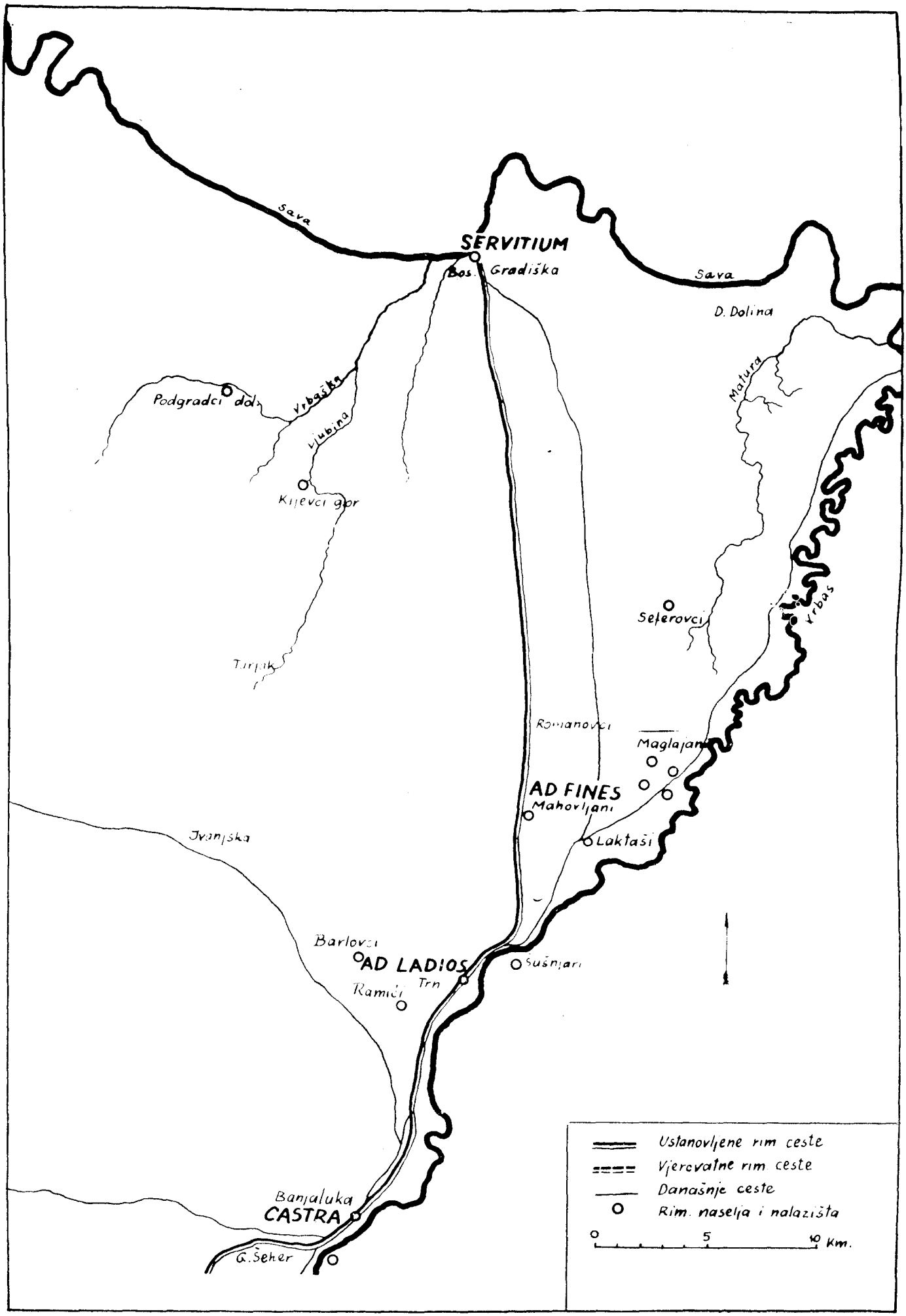

Karta II

Rimska cesta i naselja od Banjaluke do Bos. Gradiške

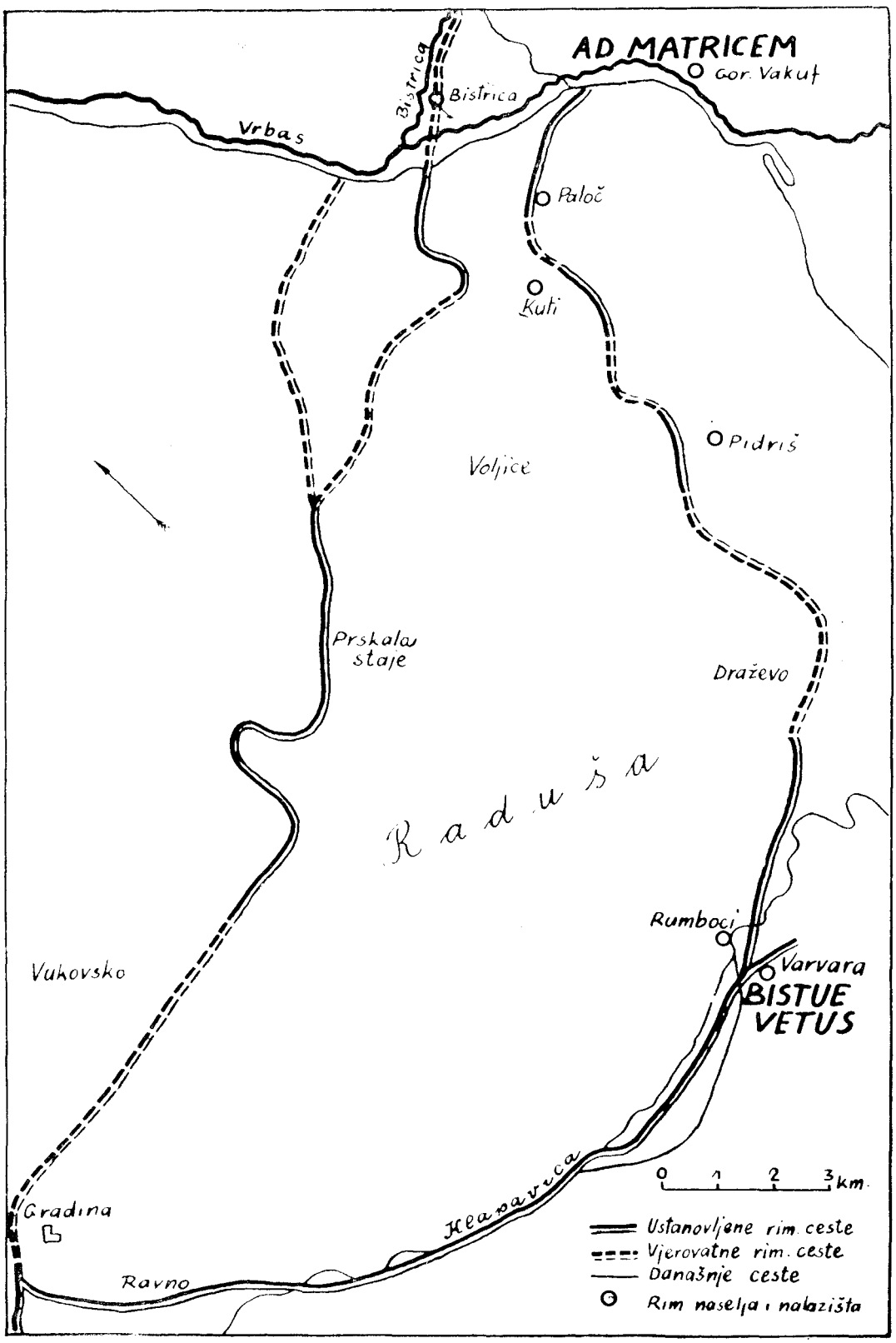

Karta III

Rimske ceste i naselja u području Ravanjsko Polje—Varvara—Gor. Vakuf

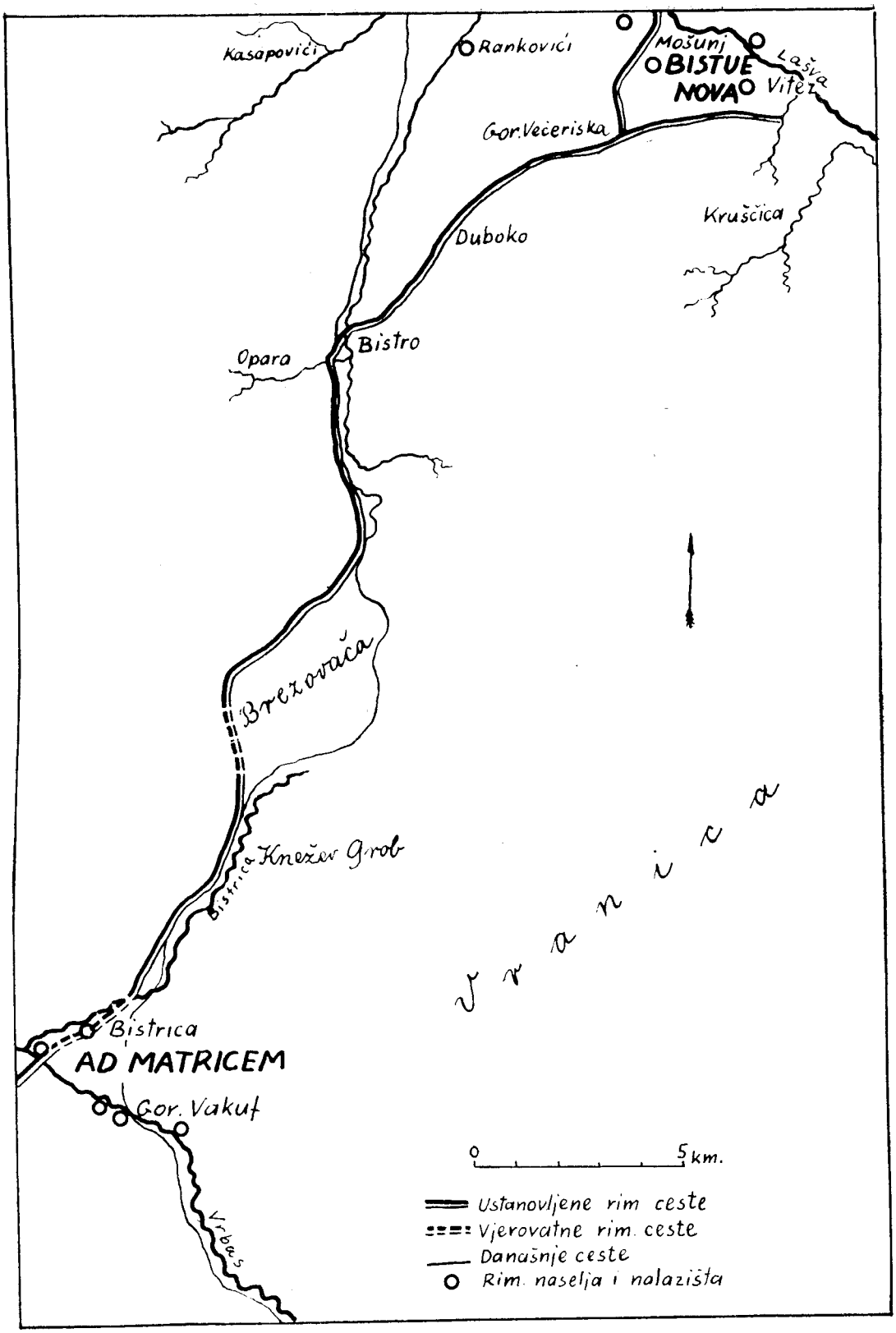

Karta IV

Rimska cesta Gor. Vakuf—Vitez sa naseljima

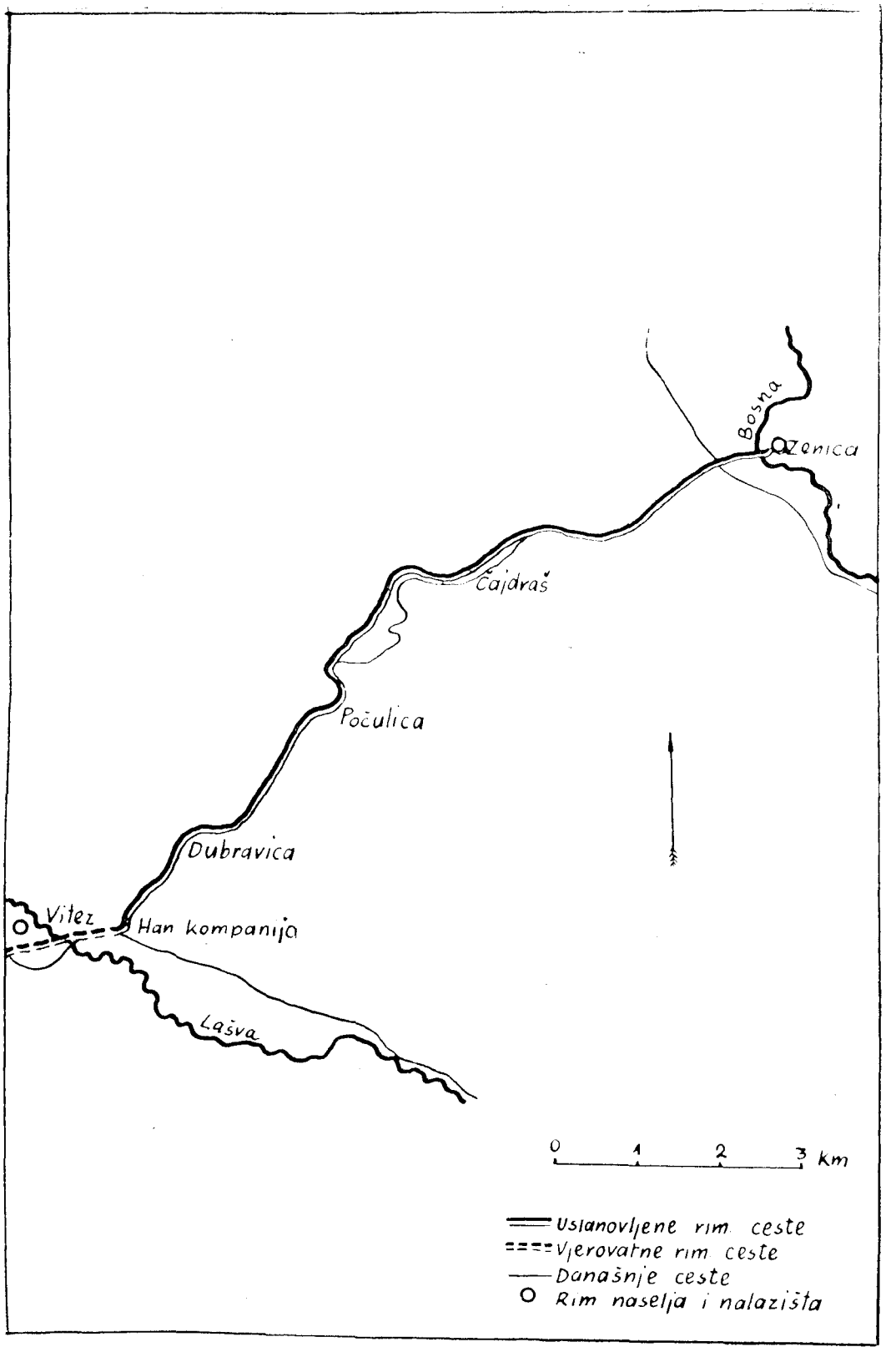

Karta V

Rimska cesta od Viteza do Zenice

Tabla I

Sl. 1 — Troskovišta rimske šljake u Blagaju na Japri

(Foto: E. Pašalić)

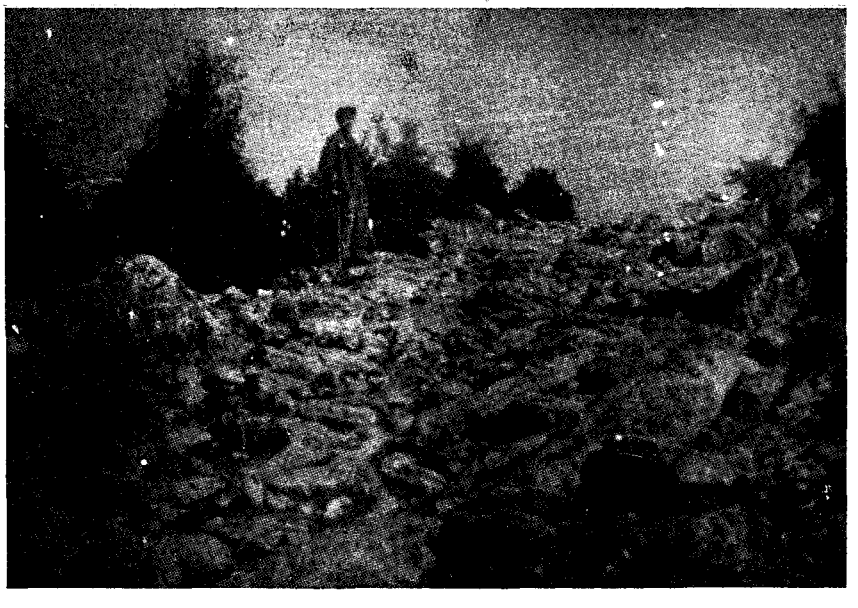

Sl. 2 — Pločnik rimskog puta na Grabežu kod Mrkonjićgrada

(Foto: E. Pašalić)

Tabla II

Sl. 3 — Kolotečine rimske ceste kod Mrkonjićgrada

(Foto: E. Pašalić)

Sl. 4 — Detalj sa rimske ceste kod zaseoka Brkića na Klapavici

(Foto: E. Pašalić)

Tabla III

Sl. 5 — Kaldrma rimske ceste na Lisinama ispod Raduše
(Foto: E. Pašalić)

Sl. 6 — Rimska cesta u Vrancima kod Kreševa
(Foto: Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo)

Tabla IV

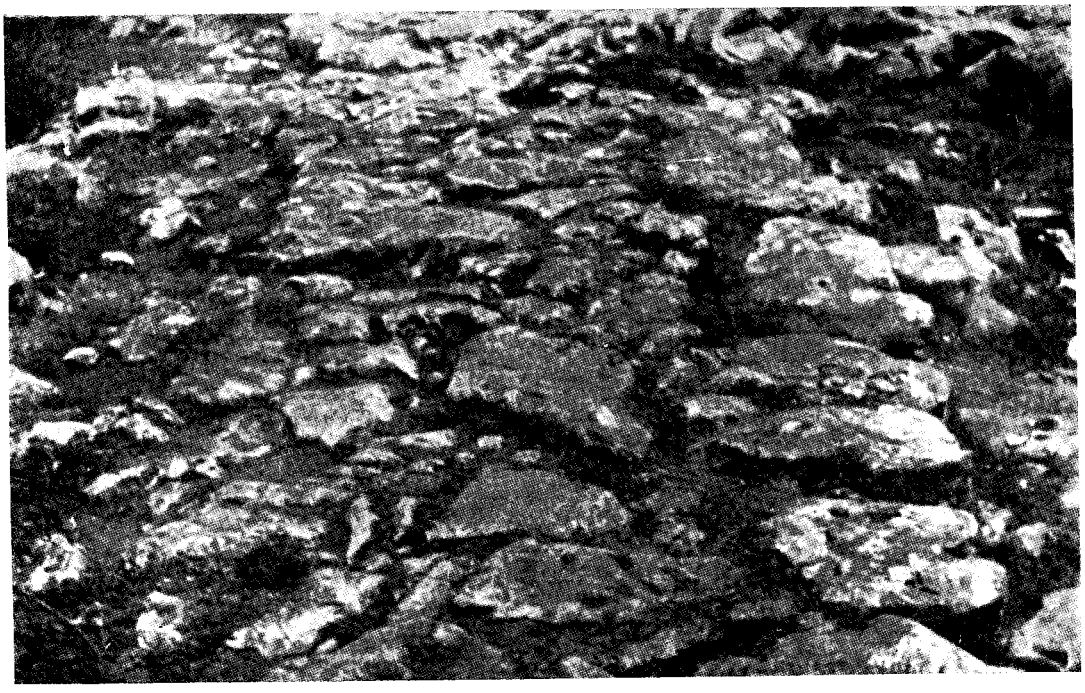

Sl. 7 — Detalj rimske ceste u Klepcima kod Čapljine

(Foto: Z. Kljajo)

Sl. 8 — Planum rimske ceste na Kolijevratu iznad Neretvice

(Foto: E. Pašalić)

Tabla V

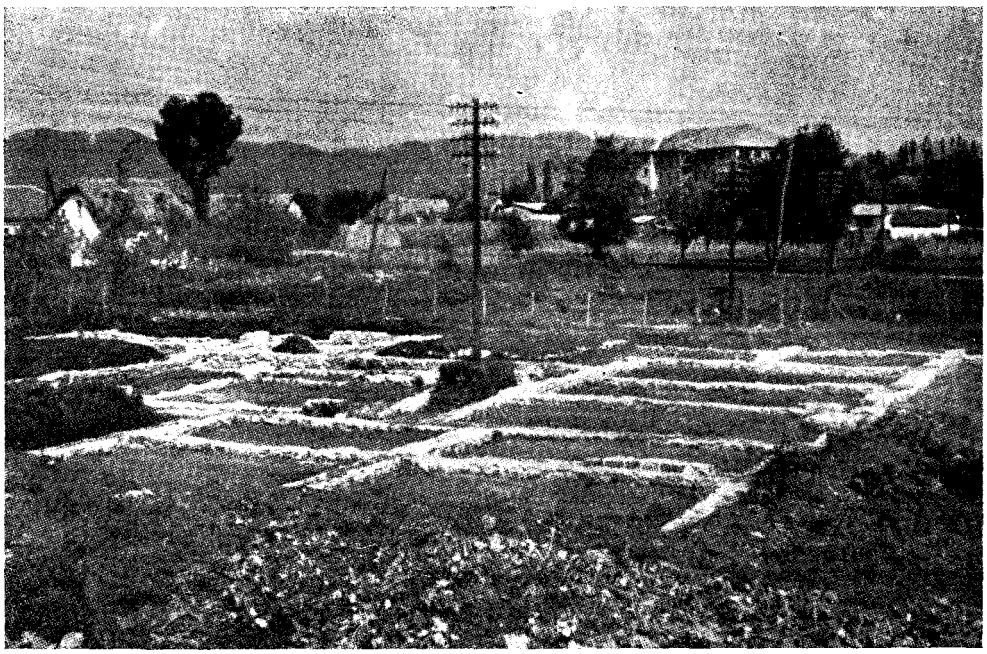

Sl. 9 — Ostaci rimske vile u Ilidži

(Foto: I. Tometinović)

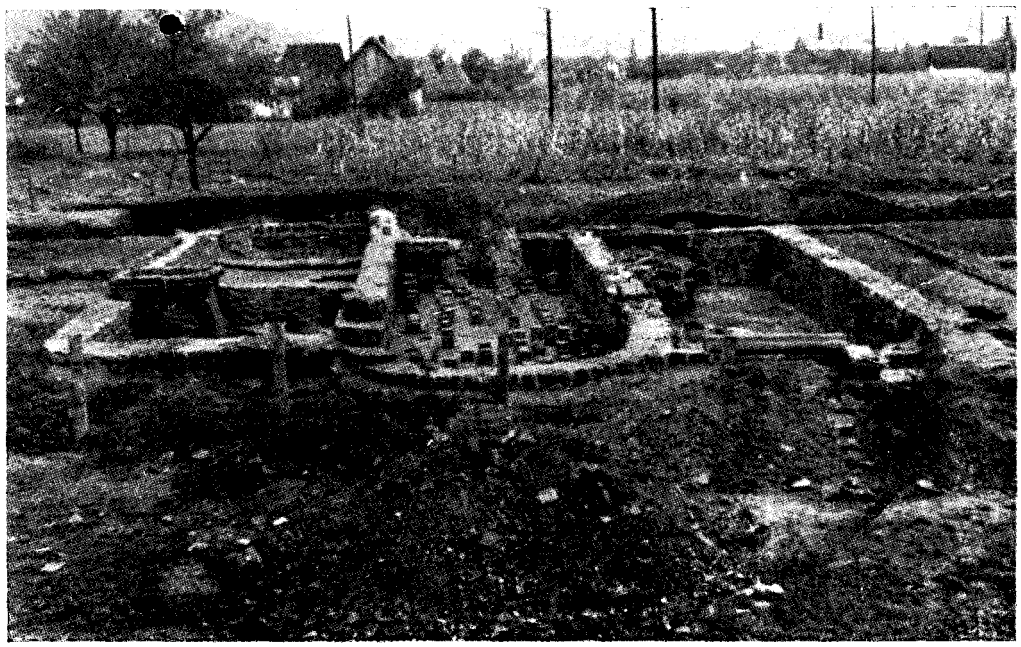

Sl. 10 — Dio rimskog hospitalium-a u Ilidži

(Foto: I. Tometinović)